ห้องขจร
อ
923.2593
อ231บ

ห้องศาสตราจารย์ ขจร สุขพานิช

สำนักหอสมุดกลาง
มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร

THE LIBRARY
COLLEGE OF EDUCATION
BANGKOK. THAILAND

สำนักหอสมุดกลาง มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ

หมู่ที่ ๑๑ ถนนประชาอุทิศ แขวงบางมด เขตทุ่งครุ กทม. ๑๐๑๔๐

ร.ร.พิทยาลงกรณ์ มหิดลวิทยานุสรณ์ ถนนสาทรใต้ กรุงเทพฯ

“บุรุษรัตน”

พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ

มหาเสวกเอก พระยาบุรุษรัตนราชพัลลภ

(นพ ไกรฤกษ์)

ณ เมรหน้าพลับพลาอิศริยาภรณ์

วัดเทพศิรินทราวาส

วันที่ ๙ กรกฎาคม พุทธศักราช ๒๕๐๑

THE LIBRARY
COLLEGE OF EDUCATION
BANGKOK. THAILAND

923.2593
อ 231 ป

ห้องสมุด
นายขจร สุขพานิช
๕ ซอยมุกดาบริบาล
ถนนลาดพร้าว กรุงเทพฯ—๙

THE LIBRARY
COLLEGE OF EDUCATION
BANGKOK. THAILAND

ชิตฺตตฺตโน

“บุรุษรัตน”

พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ

มหาเสวกเอก พระยาบุรุษรัตนราชพัลลภ

(นพ ไกรฤกษ์)

ณ เมรุหน้าพลับพลาอิศริยาภรณ์

วัดเทพศิรินทราวาส

วันที่ ๙ กรกฎาคม พุทธศักราช ๒๕๐๑

21 มค. 18
#87958

53509

คำนำ

หนังสือเรื่องพระยาบรษรัตนราชพัลลภนี้ เป็นคำบอกเล่าของท่านเองเป็นส่วนใหญ่ ซึ่งผู้อื่นจดตามความที่ท่านได้เล่าให้ฟังบ้าง ตามคำบอกของท่านบ้าง บางแห่งก็คงได้เพิ่มเติมถ้อยคำลงเพื่อให้ชัดความบ้าง ผู้จดเช่นที่ว่านี้ เช่นพระปฏิเวทยวิสิษฐ์ซึ่งเคยร่วมราชการกันมากับเจ้าคุณบุรุษ ฯ และนายแพทย นวรัต ไกรฤกษ์ ผู้บุตรท่านด้วยอีกคนหนึ่ง บางแห่งผู้จดจดข้อความยกย่องเจ้าคุณบุรุษ ฯ ไว้ด้วยตามอัตโนมัติ ซึ่งย่อมเป็นประโยชน์แก่ผู้อ่านเหมือนกันเพราะจะได้ช่วยให้เข้าใจได้ดีขึ้นว่าเจ้าคุณบรษ ฯ เป็นคนอย่างไร และจะเห็นได้ง่ายขึ้นว่าเหตุไรท่านจึงได้รับความยกย่องจากพระเจ้าแผ่นดินที่ได้ทรงใช้ท่านโดยลำดับมานั้น พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า ฯ โดยเฉพาะได้ทรงผูกฝนท่านในหน้าที่ราชการมาแต่ต้นด้วยพระการุญญภาพเป็นอย่างอุกฤษฐ์ เมื่ออ่านเรื่องราวเหล่านี้แล้วจะเห็นได้ดีว่า ทรงชุบเลี้ยงเจ้าคุณบุรุษฯ มาดุจดังเป็นเด็กที่ทรงเลี้ยงมาแต่ยังเยาว์วัยฉนั้น

บัดนี้บุตรของเจ้าคุณบุรุษ ฯ มีหลวงไกรฤกษราชเสวี เป็นอาทิได้นำต้นเรื่องมาหาฤๅ ว่าจะควรพิมพ์ขึ้นช่วยแก่ผู้มาในงานพระราชทานเพลิงศพครั้งนี้หรืออย่างไร ข้าพเจ้าได้อ่านดู เห็นสมควรพิมพ์ได้ เพราะเป็นหนังสือที่จะอ่านได้ประโยชน์ให้รู้ขนบธรรมเนียม โดยเฉพาะธรรมเนียมราชสำนักทั้งไทยและต่างประเทศเป็นอเนกประการ ย่อมเป็นอนุสสรณีอันเหมาะสมแก่ที่ท่าน ได้เคยรับ ราชการในตำแหน่งสูงยิ่งในราชสำนักมาถึงสองรัชกาล

ข้าพเจ้าเชื่อว่าบรรดาผู้ที่ได้รับหนังสือนี้ไปและได้อ่านหนังสือนี้แล้ว คงจะเห็นอย่างที่เขียนปรารภไว้ในคำนำนี้ และคงจะอนุโมทนาในการกุศลกตัญญูกตเวทีกรรมของเจ้าภาพ ที่ได้ช่วยหนังสืออันจะเป็นเครื่องเชิดชูเกียรติคุณของพระยาบุรุษรัตนราชพัลลภผู้ล่วงลับไป

วันที่ ๒๐ เมษายน พุทธศักราช ๒๕๐๑

กรมหมื่นพิทยลาภพฤฒิยากร

ธงประจำตัวนายเสือป่า
พระราชทานพระยาบุรุษรัตนราชพัลลภ

สารบาญ

	หน้า
คำนำ	ก
ประวัติ	(๑)
พระราชนิพนธ์โคลงนิราศ	(๑๒๙)
การเล่นหนังสมโภชพระพุทธชินราช	(๑๓๙)
จดหมายเหตุพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระประชวร ฯ	(๑๔๗)
พระราชานุกิจ	(๑๕๘)
สำเนาพระราชหัตถเลขา	๑
เล่าเรื่องเสด็จประพาสยุโรป	๖๓

เครื่องแบบเต็มยศจางวางเอก
สมัยรัชกาลที่ ๖

บุรุษรัตน

ประวัติ

มหาเสวกเอก พระยาบุรุษรัตนราชพัลลภ

(นพ ไกรฤกษ์)

ร.ว., ม.ว.ม., ป.ช., ท.จ.ว., ว.ภ., ว.ม.ล., ร.ด.ม.(พ), ฯลฯ

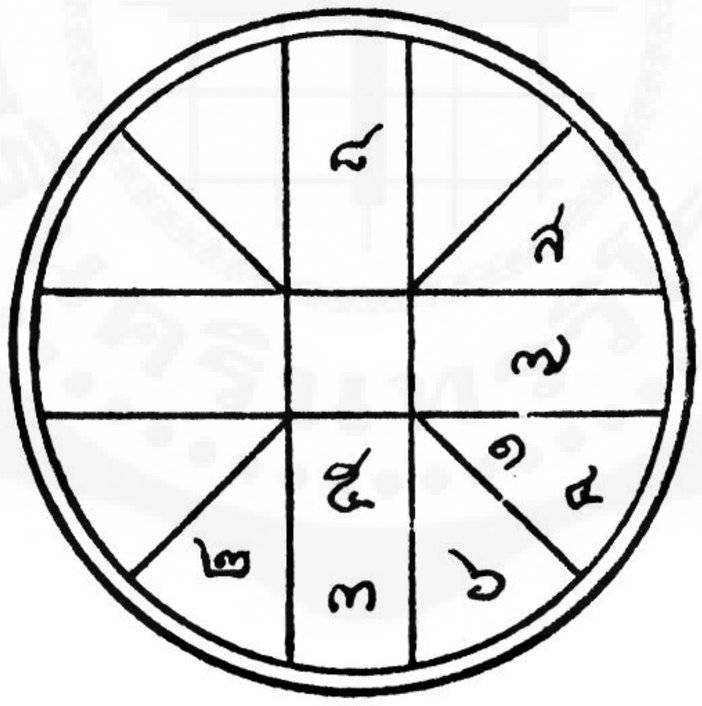

พระยาบุรุษรัตนราชพัลลภ นามเดิม นพ เกิดเมื่อวันที่ ๒๙ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๑๗ (ร.ศ. ๙๓) ตรงกับวันอังคาร แรม ๖ ค่ำ เดือนอ้าย ปีจอ จุลศักราช ๑๒๓๖ เวลา ๓ โมงเช้า (๙ นาฬิกา) ที่ตำบลบ้านปากคลองโอ่งอ่าง นอกกำแพงพระนคร นับเป็นปีที่ ๗ ในรัชกาลที่ ๕ เป็นบุตรพระมงคลรัตนราชมนตรี (ช่วง) และท่านชรัวยายไข่ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ พระราชทานนามสกุลว่า "ไกรฤกษ์"

บรรพบุรุษ

พระยาไกรโกษา นามเดิม ฤกษ์ เป็นบุตรและเป็นต้นสกุล "ไกรฤกษ์" พระยาไกรโกษาเป็นบุตรจีนแซ่หลิม ตั้งแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยา ได้มาเป็นข้าราชการในรัชกาลพระเจ้ากรุงธนบุรี เป็นที่ขุนท่องสือในกรมท่าซ้าย ได้ร่วมคณะทูตานุทูตไปเจริญทางพระราชไมตรีกับพระเจ้ากรุงปักกิ่ง ณ ประเทศจีน เมื่อปีฉลู จุลศักราช ๑๑๔๓ (พ.ศ. ๒๓๒๔) พระยาไกรโกษาตั้งบ้านเรือนอยู่ ณ ตำบลทุ่งพระบรมมหาราชวังปัจจุบันนี้ เมื่อถึงรัชกาลที่ ๑ โปรดเกล้า ฯ ย้ายพระมหานครมาสร้าง ณ ที่นี้ จึงโปรดให้ย้ายบ้านจนที่อาศัยอยู่เดิมลงไปตั้งที่สำเพ็ง พระยาไกรโกษาจึงย้ายบ้านเลื่อนลงไปตั้งอยู่ในตำบลสำเพ็ง ตอนหนึ่งซึ่งภายหลังมีชื่อว่า "ตรอกพระยาไกร" เพราะเหตุเป็นนิวาสสถานของพระยาไกรโกษา (ฤกษ์) และยังปรากฏอยู่จนทุกวันนี้[๑]

พระยาไกรโกษาจะได้รับราชการในตำแหน่งหน้าที่ใดอีกไม่ปรากฏ ปรากฏเพียงว่าได้รับราชการอยู่ในพระราชวังหลวง[๒] ครั้นต่อมาในรัชกาลที่ ๒ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ โปรดเกล้า ฯ ให้แบ่งข้าราชการวังหลวงไปรับตำแหน่งทางวังหน้า พระยาไกรโกษาเป็นข้าราชการชั้นผู้ใหญ่อยู่ในรัชกาลที่ ๑ แล้วจึงโปรดให้ย้ายไปเป็นตำแหน่งจตุสดมภ์กรมท่า ฝ่ายพระราชวังบวร ฯ จนถึงอนิจกรรม

พระยาโชฎึกราชเศรษฐี นามเดิม ทองจีน เป็นบุตร เป็นบุตรคนที่ ๑ ของพระยาไกรโกษาและคุณหญิงจุ้ย ได้ถวายตัวเป็นมหาดเล็กในรัชกาลที่ ๑

---

(๑) ดูหนังสือลำดับสกุลเก่าภาค ๒ พระยารัตนกุลอดุลยภักดีเป็นผู้รวบรวม (พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๕)

(๒) เมื่อนั้นยังไม่เรียกว่าพระบรมมหาราชวัง ต่อมาในต้นรัชกาลที่ ๔ จึงเรียกว่าพระบรมมหาราชวัง

แต่จะได้รับราชการในตำแหน่งหน้าที่ใดต่อมาบ้างไม่ปรากฏ ปรากฏแต่ว่าได้เป็นที่พระยาโชฎึกราชเศรษฐี ในรัชกาลที่ ๓ ถูกกล่าวต้องออกจากราชการอยู่คราวหนึ่ง ครั้นมาถึงรัชกาลที่ ๔ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติ ทรงเห็นว่าที่ต้องออกจากราชการนั้น ไม่มีความผิดอย่างไร จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ พระราชทานพานทอง และให้เข้ารับราชการตำแหน่งหน้าที่ตามเดิม มาจนถึงอนิจกรรมเมื่อ พ.ศ. ๒๓๙๕ (จุลศักราช ๑๒๑๔)

ได้มีหมายรับสั่งในรัชกาลที่ ๔ ว่า "ณ วัน๕ ๗ ๓ ๙ ปีชวด จุลศักราช ๑๒๑๔ เสด็จพระราชดำเนินทางชลมารคไปพระราชทานเพลิงศพพระยาโชฎึกราชเศรษฐี ที่วัดสระเกษ" ตามหลักฐานนี้พอจะเห็นได้ว่า พระยาโชฎึกราชเศรษฐี น่าจะเป็นบุคคลที่มีความสัมพันธ์ในส่วนพระองค์อยู่ไม่น้อย เพราะข้าราชการชั้นนั้นหากไม่มีความสัมพันธ์ในพระองค์อย่างใดแล้ว ก็คงจะไม่ถึงเสด็จไปพระราชทานเพลิงศพเป็นแน่

พระมงคลรัตนราชมนตรี นามเดิม ช่วง เป็นบิดา เป็นบุตรคนที่ ๔ ของพระยาโชฎึกราชเศรษฐีและคุณหญิงกลิ่น เกิดเมื่อปีชวด พ.ศ. ๒๓๗๑ (จุลศักราช ๑๑๙๐) ได้เล่าเรียนหนังสือและอุปสมบท ณ วัดราชบูรณะ ตาสึก-ขาบทแล้วได้ ถวายตัวเข้ารับราชการ เป็นมหาดเล็กในรัชกาลที่ ๔ แล้วได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์เป็นที่ขุนท่องสือเสมียนตรากรมท่าซ้าย ต่อมาถึงรัชกาลที่ ๕ มีความผิดด้วยเหตุตัวละครคนหนึ่ง ซึ่งเจ้านายฝ่ายพระราชวังบวร ฯ องค์หนึ่งแย่งไป เคยเกิดเป็นปากเสียงกันขึ้น ถูกกล่าว ต้องออกจากราชการอยู่คราวหนึ่ง แต่นั้นมาก็ประกอบการหาเลี้ยงชีพส่วนตัว โดยปรกติ

---

(๑) สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงพบและจดสำเนาประทานมา

เป็นผู้ชอบคิดแต่งโคลงกลอน เล่นไม้ดัด[๑] ก่อเขา และกระทั่งการเล่นแร่แปรธาตุ มีเจ้านายข้าราชการเพื่อนฝูงที่ชอบพอสนิทสนมกันมาก

เมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๕ (จุลศักราช ๑๒๔๔) รัชกาลที่ ๕ ทรงปฏิสังขรณ์วัดพระศรีรัตนศาสดาราม และมีการฉลองสมโภชกรุงรัตนโกสินทร์ ซึ่งได้ประดิษฐานมาครบร้อยปี ก็ได้เป็นนายด้านแต่งโคลงรามเกียรติ์จารึกที่เสาระเบียงวัดพระศรีรัตนศาสดารามหลายห้อง[๒] ได้รับพระราชทานเหรียญเป็นที่ระลึกในงานนั้น และอีกคราวหนึ่งเมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๗ ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้ร่วมกับกวีหลายท่านแต่งบทเสภาเรื่องอาบูหะซันสำหรับขับถวายเวลาทรงเครื่องใหญ่ ต่อมาได้กลับมีบรรดาศักดิ์ได้รับพระราชทานสัญญาบัตรเป็นพระมงคลรัตนราชมนตรี กรมพระคลังสินค้า ได้รับราชการตามหน้าที่ตลอดมาจนถึงแก่กรรมเมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๘ อายุ ๕๗ ปี

ในเวลานั้นพระมงคลรัตนราชมนตรีมีธิดารับราชการฝ่ายในคนหนึ่ง คือเจ้าจอมชุ่ม เมื่อบิดาถึงแก่กรรมก็ได้รับพระราชทานพระบรมราชานุญาต ให้ออกมารดน้ำศพบิดาที่บ้าน และไปในงานพระราชทานเพลิงศพบิดาที่วัดสระเกศอีกครั้งหนึ่ง

พระมงคลรัตนราชมนตรีและท่านชรัวยายไข่ มีบุตรธิดาที่เจริญวัยมาถึงเป็นผู้ใหญ่ คือ

๑. นายชื่น เป็นมหาดเล็กในรัชกาลที่ ๕

๒. คุณหญิงจันทร์ ภริยาพระยาพิพิธโภไคสวรรย์ (เชฐ หังสสูต)

๓. พระยาราชสัมภารากร (ชม)

---

(๑) ดูหนังสือโคลงไม้ดัด พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพพระยาราชสัมภารากร (เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๒)

(๒) ห้องที่ ๘, ๑๐๕, ๑๐๖, ๑๐๗, ๑๗๐ และ ๑๗๗

๔. เจ้าจอมมารดาชุ่ม (๑) ในรัชกาลที่ ๕
๕. พระยาบุรุษรัตนราชพัลลภ (นพ)
๖. นางสาวใย
๗. พระยาประเสริฐศุภกิจ (เพิ่ม)

เมื่อยังเยาว์และการศึกษา

พระยาบุรุษรัตนราชพัลลภเป็นบุตรที่บิดารักใคร่มาก ในระหว่างที่ยังเยาว์ อายุ ๕-๖ ขวบ บิดาไปไหนมาไหนก็พาติดตัวไปด้วยเสมอไม่ว่าจะเป็นเวลากลางวันหรือกลางคืน เมื่อครั้งบิดาได้รับราชการเป็นพระมงคลรัตนราชมนตรี มีราชการต้องเข้าออกในพระบรมมหาราชวังก็ได้ติดตามไปด้วยเสมอ เป็นการเริ่มแรกที่จะได้ศึกษาความรู้ต่าง ๆ ที่ได้เห็น แต่บิดาอยู่ในราชการตอนนั้นไม่สู้นานก็ถึงแก่กรรม ภายหลังได้เคยเข้าไปในพระบรมมหาราชวังชั้นในค้างอยู่กับเจ้าจอมชุ่มพี่สาวที่ตำหนักทูลกระหม่อมแก้ว (สมเด็จพระเจ้ามไหยิกาเธอ กรมพระยาสุดารัตนราชประยูร) หลายคราว จนอายุประมาณ ๑๒ ปี เริ่มหัดเรียนหนังสือ ก. ข. ก. กา. ที่วัดรังษีสุทธาวาส ต่อมาท่านมารดานำไปฝากพระยาศรีสุนทรโวหาร (น้อย อาจารยางกูร) ซึ่งเป็นเพื่อนกับบิดา เข้าเรียนอยู่ในโรงเรียนหลวงที่ท่านปกครองอยู่ เวลานั้นโรงเรียนตั้งอยู่ข้างวังสราญรมย์ (๒) ต้องเดินจากบ้านไปโรงเรียนเองคนเดียว เวลาเที่ยงพักเรียนได้

---

(๑) มีพระราชธิดา ๒ พระองค์ คือ พระองค์เจ้าอาทรทิพยนิภา พระองค์เจ้าสุจิตราภรณี ดูหนังสือราชนิกุล รัชกาลที่ ๕ พระนิพนธ์สมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดช (พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๖ หน้า ๑๓๘)

(๒) ต่อมาเป็นที่ทำการกรมแผนที่ทหารบก

รับพระราชทานข้าวต้มของหลวงทำเลียงที่ท่ากระแซ[๑] เรียนอยู่ได้ชั้นมูลบทโรงเรียนกล้มเลิก ได้ไปเรียนใหม่ที่โรงเรียนวัดราชบพิธกับ อาจารย์กระวีพันธุ์กวี[๒] แต่เรียนไม่ทันจะสอบได้ชั้นใด เกิดมีอุปสรรคต้องออกจากโรงเรียนเป็นครั้งที่สอง ความรู้ได้จากโรงเรียนยังอ่อน แต่อาศัยที่เป็นผู้ชอบอ่านหนังสือ จึงได้ฝึกฝนตนเองต่อมาจนมีความรู้เขียบขนถึงขนทนับว่าดีมากในสมัยนั้น

เริ่มรับราชการในรัชกาลที่ ๕

เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๔ (อายุ ๑๗ ปี) ท่านมารดาจัดการให้บวชเป็นสามเณรอยู่ ณ วัดโสมนัสวิหาร สมเด็จพระวันรัต (ทับ พุทธสิริ) เป็นพระอุปัชฌาย์ บวชอยู่พรรษาหนึ่งก็ลาสิกขาบท ท่านมารดาเห็นว่ามีอายุสมควรที่จะตั้งต้นทำราชการได้ และตามประเพณีในสมัยนั้น การเริ่มที่จะเป็นข้าราชการ จะต้องถวายตัวเป็นมหาดเล็กก่อน ฉะนั้นเมื่อถึงวันดีคนดีท่านมารดาก็จัดพานธูปเทียนแพ และดอกไม้กระทงสำหรับถวายตัว เจ้าหมื่นสรรพเพชภักดี (บุศย์ เพ็ญกุล) หัวหมื่นมหาดเล็ก เป็นผู้นำถวายตัว ณ ที่เฉลียงพระที่นั่งจักรมหาปราสาทห้องตะวันตก ซึ่งเป็นที่เสด็จออกขุนนาง ภายหลังทรงบัตรพระประจำวัน เจ้าหมื่นสรรพเพชภักดีได้กราบบังคมทูล ดังนี้

"ขอเดชะฝ่าละอองธุลีพระบาทปกเกล้าปกกระหม่อม ดอกไม้ธูปเทียนของข้าพระพุทธเจ้านายนพ บุตรพระมงคลรัตนราชมนตรี (ช่วง) ขอพระราชทานทูลเกล้าฯ ถวาย ทำราชการฉลองพระเดชพระคุณ ด้วยเกล้าด้วย

---

(๑) ท่านนี้อยู่ถัดท่าเข้าวังหลวงขึ้นไป เคยตั้งที่ทำการกรมชุมพลทหารเรือคราวหนึ่ง

(๒) ภายหลังมีบรรดาศักดิ์เป็นขุนกระวีปรีชา

กระหม่อม ขอเดชะ"

เมื่อได้ถวายตัวแล้ว ก็ได้รับราชการเป็นมหาดเล็กวิเศษประจำอยู่ในเวรศักดิ์ติดสอยห้อยตามหลวงศักดินายเวร (เชฐ หังสสูต)[๑] ซึ่งเป็นผู้บังคับการมหาดเล็กเวรศักดิ์และเป็นพี่เขยอยู่ในบ้านเดียวกัน ได้ไปตามเสด็จพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ประพาสพระราชวังบางปอินและเกาะสีชัง การไปตามเสด็จนั้นโดยที่เป็นมหาดเล็กผู้น้อยธรรมดาก็ไม่สู้มีผู้ใดสนใจอย่างใดนัก เพราะผู้ที่ถวายตัวเป็นมหาดเล็กมีมากด้วยกัน ส่วนการงานที่ปฏิบัตินั้นสำหรับมหาดเล็กใหม่ ก็ไม่ค่อยจะเข้มงวดกวดขัน มักจะปล่อย ๆ ใครจะทำอะไรก็ได้ไม่ทำอะไรก็ได้ แต่นายนพเป็นผู้มีนิสัยชอบทำงาน ถึงนายไม่เรียกใช้ก็ไปอาสาให้ใช้สอยและช่วยเขาทำงาน ชั้นต้นก็ได้งานง่าย ๆ ต่อเมื่อหัวหน้าเห็นว่าเป็นผู้ตั้งใจเอางานเอาการ ก็ค่อยให้ทำงานที่สูงขึ้น จนเป็นที่ไว้วางใจให้เป็นผู้ช่วยเบิกจ่ายเงินท้ายพระที่นั่งในเวลาเสด็จประพาส แล้วทำบัญชีส่งพระคลังข้างที่และเมื่อคราวทรงสร้างที่พักตากอากาศที่เกาะสีชัง ต้องเข้ามาเบิกรับเงินจากพระคลังผู้เดียว และถือเงินออกไปตั้งหมื่น ๆ บาท สำหรับจ่ายให้นายด้านทำการก่อสร้าง เมื่อรับราชการอยู่ ๒ ปีแรก ได้รับพระราชทานเบี้ยหวัดปีละ ๑๒ บาท

พ.ศ. ๒๔๓๕ มารดาได้จัดการสมรสกับ ช้อย[๒] ธิดาหลวงเทพเดชะและพลอย และตั้งแต่นั้นก็ย้ายไปอยู่บ้านที่รโหฐานบางลำภูนอกกำแพงเมืองตรงข้ามวัดปรินายก

วันที่ ๑๓ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๓๖ ได้รับพระราชทานสัญญาบัตรเป็นนายรองพินัยราชกิจมหาดเล็กเวรศักดิ์ ได้รับพระราชทานเงินเดือน ๆ ละ ๒๐ บาท ๗ ปีเป็นปีแรกที่ข้าราชการกรมมหาดเล็กได้รับพระราชทานเงินเดือน เลิกเบี้ยหวัด

---

(๑) ภายหลังได้เป็นพระยาพิพิธโภไคสวรรย์ สังกัดกระทรวงพระคลังมหาสมบัติ

(๒) เกิดปีกุน วันที่ ๑๒ มีนาคม ๒๐๑๘ ถึงแก่กรรม ๓๐ มกราคม ๒๔๘๒ (อายุ ๗๔ ปี)

ที่เคยรับอยู่

พ.ศ. ๒๔๓๖ (คือ ร.ศ. ๑๑๒) ได้เกิดมีเหตุสำคัญร้ายแรงแก่บ้านเมืองระหว่างสยามกับฝรั่งเศส เรื่องเขตแดนที่แม่น้ำโขง ถึงกับมีการปะทะต่อสู้กันด้วยกำลังอาวุธระหว่างทหารไทยกับทหารฝรั่งเศส และฝ่ายฝรั่งเศสได้ส่งเรือรบเข้ามาในปากน้ำเจ้าพระยาเมื่อเดือนกรกฎาคม ได้มีการยิงต่อสู้กัน แต่ยังไม่ถึงกับขาดทางไมตรีระหว่างประเทศทั้งสอง ได้มีการเจรจาว่าขานกันทางทูต แม้กระนั้นฝ่ายฝรั่งเศสก็เรียกร้องให้ชดใช้ค่าเสียหายที่เรือถูกยิงที่ปากน้ำ และค่าปรับไหมเป็นจำนวนเงินมากถึง ๓ ล้านบาท และยังมีข้อเรียกร้องอื่น ๆ อีก

ในระหว่างเหตุการณ์ฉุกเฉินนี้ ทางกรมมหาดเล็กได้ระดมข้าราชการทั้ง ๔ เวร คือ เวรศักดิ์ เวรสทิธ เวรฤทธิ์ และเวรเดช เข้าประจำการอยู่ในพระบรมมหาราชวังพร้อมกัน พักหลับนอนในพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย ฝึกหัดท่าอาวุธปืนต่างๆ ในวัดพระศรีรัตนศาสดาราม โดยครูเชา[๗] ชาวเดนมาร์ก เป็นผู้ฝึกหัด แต่ด้วยเดชะพระบารมี การเจรจาเป็นที่ตกลงกันได้ ไม่มีเหตุใหญ่โตลุกลามต่อไป บรรดามหาดเล็กที่ประจำซองอยู่เดือนเศษ ก็ได้รับอนุญาตให้กลับบ้านเรือนของตนได้ ในเวลาที่ประจำซองอยู่นั้น พระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรี พระวรราชเทวี[๒] ได้พระราชทานอาหารเลี้ยงทุกเวลา พระยานรรัตนราชมานิต (โต มานิตยกุล)[๓] และพระยาเทเวศรวงศ์วัฒน์ (ม. ร. ว. หลาน กุญชร)[๔] เป็นจางวางมหาดเล็ก พระยานรรัตนราชมานิตตัดกางเกงนิกเคอบ็อกเคอร์ผ้าสักหลาดแจกคนละตัว สำหรับสวมฝึกหัดท่าอาวุธ

---

(๑) ภายหลังมีบรรดาศักดิ์เป็นพระยาวาสุเทพ

(๒) คือสมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ (พระบรมราชชนนีพระพันปีหลวงในรัชกาลที่ ๖)

(๓) และ (๔) ภายหลังได้เลื่อนเป็นเจ้าพระยา

สมเด็จพระอุบัชฌาย์

เข้าเย็น

ในปีประจวบเป็นปีที่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ได้เสด็จเถลิงถวัลย-ราชสมบัติ รัชกาลบรรจบรอบ ๒๕ ปีบริบูรณ์ ในวันที่ ๑ ตุลาคม ๒๔๓๖ ได้มีการบำเพ็ญพระราชกุศลเป็นงานใหญ่ อุทิศถวายพระเจ้าแผ่นดินในพระบรมราชวงศ์ต่าง ๆ ณ กรุงทวาราวดีศรีอยุธยาโบราณและกรุงธนบุรี ทั้งในพระบรมราชวงศ์จักรี รวม ๓๘ พระองค์ นายรองพินัยราชกิจได้รับหน้าที่ฉลองพระเดชพระคุณเป็นผู้ถวายอยู่งานพัดวาลวิชนี คู่กันกับนายรองชัยชรรค์ (โต๊ะ เกตุทัต)[๑] เมื่อเวลาเสด็จออกประทับบนพระที่นั่งพุดตานภายใต้นพปดลมหาเศวตฉัตรในพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย ทรงรับคำถวายพระพรชัยมงคลของพระบรมวงศานุวงศ์ และข้าทูลละอองธุลีพระบาท ได้รับพระราชทานเหรียญรัชฎาภิเศกที่ระลึกในพระราชพิธีด้วย

วันที่ ๒ ธันวาคม ๒๔๓๖ ได้รับพระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์วิจิตราภรณ์ มงกุฎสยามชั้นที่ ๕

พ.ศ. ๒๔๓๘ (อายุ ๒๑ ปี) ได้กราบถวายบังคับตาอุปสมบทที่วัดบวรนิเวศวิหาร พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นวชิรญาณวโรรส[๒] ทรงเป็นพระอุปัชฌาย์ ประทานฉายาว่า "จิตฺตคุตฺโต" หม่อมเจ้าพระศรีสุคตคัตยานุวัตร[๓] เจ้าอาวาสวัดเทพศิรินทราวาส เป็นพระกรรมวาจาจารย์ และพระครูปลัดชม[๔] วัดบวรนิเวศวิหาร เป็นพระอนุสาวนาจารย์ ได้ศึกษาพระธรรมวินัยต่อเสด็จพระอุปัชฌาย์ แต่งเรียงความกระทู้ธรรมอ่านในที่ชุมนุมพระ

---

(๑) ภายหลังได้เป็นหลวงครุทัณฑภารี (กระทรวงนครบาล)
(๒) เป็นสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ในรัชกาลที่ ๖
(๓) หม่อมเจ้าพร้อม ลดาวัลย์ เมื่อผนวชมีสมณะศักดิ์เป็นหม่อมเจ้าพระศรีสุคตคัตยานุวัตร
(๔) ภายหลังได้เป็นพระพรหมมุนี

นวกะมีพระผู้ใหญ่เป็นนายกตรวจแก้เรียงความปัญหาธรรม และตัดสินความยิ่งหย่อนของผู้แต่ง และมีการสนทนาธรรมวินัยด้วย ในเทศกาลสารทมีงานพระราชพิธี ได้รับหมายเข้าไปรับพระราชทานฉันในพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย มีเจ้านายและข้าราชการจัดโถข้าวยาคมาถวายพระ โดยเสด็จในการพระราชกุศล พระนายรองพินัยราชกิจได้สลากโถข้าวยาคูของพระยานรรัตนราชมานิตจำพรรษาอยู่ตลอดไตรมาศจนอนุโมทนากฐินแล้ว มีการสอบไล่วินัยธรรมะและคหิปฏิบัติ ตามประเพณี เสด็จพระอุปัชฌาย์ ทรงเป็นประธานในการสอบ พระนายรองพินัยราชกิจ สอบข้อวินัยได้เป็นที่หนึ่ง ส่วนธรรมะและคหิปฏิบัติสอบได้ชั้นสามัญ ได้รับพระรูปเสด็จพระอุปัชฌาย์ประทานเป็นรางวัล ผู้บวชเป็นพระในพรรษาเดียวกันนั้นต่อมาได้เป็นข้าราชการชั้นผู้ใหญ่มีพระสฤษดิพจนกร (เส่ง วิริยสิริ) ภายหลังเป็นพระยามหาอำมาตยาธิบดี และนายเสนองานประภาษ (สุหร่าย วัชราภัย) ภายหลังเป็นพระยาพิจารณาปรีชามาตย์ เป็นต้น

เมื่อลาลึกชาบทแล้ว ได้ขึ้นไปเฝ้าถวายพระราชกุศลแด่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ณ พระที่นั่งวโรภาศพิมาน พระราชวังบางปอิน แล้วเข้ารับราชการในกรมมหาดเล็กเวรศักดิ์ต่อไปตามเดิม คราวนี้ได้รับหน้าที่เป็นผู้ตรวจการช่างลวดลายลงรักปิดทองและประดับกระจกที่ตั้งพระพุทธรูปในพระอุโบสถวัดเทพศิรินทราวาส และทำรายงานทูลเกล้าฯ ถวาย

อนึ่งในครั้งนั้น คดีความในศาลต่าง ๆ คั่งค้างอยู่มาก มีพระราชดำรัสสั่งให้พระยาเทเวศรวงศ์วิวัฒน์และพระยานรรัตนราชมานิต จางวางมหาดเล็ก จัดมหาดเล็กออกตรวจความที่คั่งค้างอยู่ในศาลแล้วทำรายงานขึ้นทูลเกล้าฯ ถวาย นายรองพินัยราชกิจกับนายรองชัยชรรค์ (นิล บุณยรัตพันธุ์)[๑]

---

(๑) ภายหลังได้เป็นหลวงสฤษดิสุขารมย์ (กรมสุขาภิบาล)

หน้าพระอุโบสถ วัดบวรนิเวศวิหาร เมื่ออุปสมบท

พ.ศ. ๒๔๓๘

ได้รับหน้าที่เป็นผู้ตรวจการไต่สวนความในกระทรวงนครบาล ซึ่งขณะนั้นพระเจ้าน้องยาเธอกรมหมื่นนเรศร์วรฤทธิ์[๑] ดำรงตำแหน่งเสนาบดี และพระยาอินทราธิบดีสหราชรองเมือง (ม.ร.ว. ถภ สุทัศน์)[๒] เป็นปลัดทูลฉลอง

วันที่ ๒๗ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๓๘ ได้รับพระราชทานสัญญาบัตรเป็นนายสุจินดา หุ้มแพร มหาดเล็กเวรสิทธิ์ ย้ายจากเวรศักดิ์ ไปรับราชการในเวรสิทธิ์ ได้รับพระราชทานเงินเดือนตามอัตราเดือนละ ๔๐ บาท

ในปีนี้ได้บุตรหัวปีคนแรกเป็นหญิง เกิดเมื่อวันที่ ๒๓ ตุลาคม ๒๔๓๘ บิดาให้ชื่อว่า เลอน

พ.ศ. ๒๔๓๙ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จประพาสเกาะสิงค์โปร์และชะวาโดยเรือพระที่นั่งมหาจักรี ในการเสด็จสิงค์โปร์นั้น เพื่อส่งสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอเจ้าฟ้าจักรพงษ์ภวนาถ กรมขุนพิษณุโลกประชานาถ[๓] กับพระเจ้าลูกยาเธอพระองค์เจ้าเพ็ญพัฒนพงศ์[๔] และหม่อมเจ้าอีกบางองค์ ซึ่งจะเสด็จไปศึกษาวิชาในยุโรป

ในการเสด็จประพาสสิงค์โปร์และชะวาคราวนี้ นายสุจินดาได้เป็นผู้ตามเสด็จด้วย ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้เป็นผู้รับใช้ใกล้ชิดพระองค์ และเป็นครั้งแรกในตำแหน่งพนักงานห้องพระบรรทม มีหน้าที่ถวายเครื่องแต่งพระองค์ และเป็นผู้เก็บรักษาเครื่องพระภูษาฉลองพระองค์ทุกอย่าง ทั้งเครื่องทรงพระอักษร และรับใช้การเบ็ดเตล็ดในพระองค์ทั่วไป ในการปฏิบัติหน้าที่นี้นายสุจินดาจะต้องติดต่อและปะปนอยู่ในเขตฝ่ายใน เพราะมีฝ่ายในตามเสด็จด้วย และตั้งแต่นั้นมาเมื่อเสด็จตามตำบลและเมืองต่าง ๆ ก็ได้โปรดเกล้า ฯ ให้

---

(๑) เป็นกรมพระในรัชกาลที่ ๖

(๒) เป็นเจ้าพระยาอภัยราชา เสนาบดีกระทรวงยุติธรรม ในรัชกาลที่ ๖

(๓) เป็นกรมหลวงในรัชกาลที่ ๖

(๔) ภายหลังได้ทรงกรมเป็นกรมหมื่นพิชัยมหินทโรดม

นายสุจินดาตามเสด็จใกล้ชิดพระองค์ทุกแห่ง

ขณะประทับแรมอยู่ที่เมืองคะรุฑ ประเทศชะวา ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ พระราชทานซองบุหรี่เงินมีอักษรพระบรมนามาภิธัยย่อ จ.ป.ร. ดงยาซองหนึ่ง สายนาฬิกาทองคำและทองคำขาวสลับกันสายหนึ่ง นาฬิกาพกเรือนทองเรือนหนึ่ง ที่ฝานาฬิกาภายนอกมีแกะอักษร จ.ป.ร. ไว้ แล้วยังได้ทรงจารึกด้วยพระหัตถ์ที่ฝาข้างในอีกชั้นหนึ่งว่า

"ให้นายสุจินดา นพ ไว้เป็นที่ระลึก ร.ศ.๑๑๕

จ.ป.ร."

วันหนึ่งระหว่างประทับแรมอยู่ที่โฮเต็ล ณ เมืองยกยากรรตา ในเวลาเสวยพระกระยาหารกลางวัน พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวได้ตรัสกับพระเจ้าน้องยาเธอกรมหมื่นดำรงราชานุภาพ[๑] ซึ่งร่วมโต๊ะเสวยอยู่ด้วยว่า *"ฉันได้นายสุจินดาเป็นคนใช้เป็นที่เรียบร้อยพอใจมาก เห็นจะไปเที่ยวยุโรปได้แน่"*

พระเจ้าน้องยาเธอพระองค์นี้กราบบังคมทูลสนองว่า พระองค์ท่านสังเกตเห็นนายสุจินดาเป็นผู้ที่เอาใจใส่มาก แม้แต่ในเวลาลับหลังก็คอยสอดส่องระวังหน้าที่ที่จะสนองพระเดชพระคุณให้เป็นที่ทรงพระสำราญ เช่น เคยทูลถามพระองค์ท่านว่าที่ที่จะเสด็จประทับแรมต่อไปข้างหน้านั้นเป็นอย่างไร มีอากาศร้อนหนาวอย่างไร เป็นต้น เพื่อจะได้จัดแต่งเครื่องทรงให้ถูกต้อง

การเสด็จประพาสเริ่มตั้งแต่วันที่ ๙ พฤษภาคม ๒๔๓๙ ได้เสด็จหลายเมืองหลายตำบล สุดท้ายเสด็จกลับลงเรือพระที่นั่งมหาจักรีที่เมืองสมารังถึงกรุงเทพมหานคร เมื่อวันที่ ๑๒ สิงหาคม ๒๔๓๙ ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ พระราชทานพระบรมรูปทรงเครื่องฟรอคโคต ทรงพระอักษรด้วยพระหัตถ์ไว้ที่พระบรมรูปว่า

---

(๑) เป็นสมเด็จกรมพระยาในรัชกาลที่ ๗

สุพิศลงกรณ์ ชร.

ให้นายสุดคิศดา (ชม) เปรมชี่หลี
ในฐานที่ได้ช่วยให้ความเพลิดเพลิน
เมื่อใช้บริการ ในงานวิทยาลัยครั้งที่ ๑๑

" จุฬาลงกรณ์

ให้นายสุจินดา นพ เป็นที่ระลึกในการที่ได้รับใช้ ได้ความเหน็ดเหนื่อยเมื่อไปยาวา ในรัตนโกสินทร ศก ๑๑๕ "

และเมื่อวันที่ ๑๙ กันยายน ปีเดียวกัน ได้รับพระราชทานเหรียญดุษฎีมาลา เข็มราชการในพระองค์ เป็นเครื่องหมายความชอบที่ได้รับราชการส่วนพระองค์เป็นที่พอพระราชหฤทัยอีกด้วย

ตามปกติเมื่อพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวประทับ ณ พระที่นั่งจักรีมหาปราสาท มีห้องที่ประทับระโหฐานชั้นใน คือ พระที่นั่งบรมราชสถิตย์มโหพาร (มุขห้องเขียว) ห้องที่นายสุจินดาอยู่ประจำคอยรับใช้เป็นเขตฝ่ายนอก (พระที่นั่งจักรชั้นล่าง) เมื่อจะทรงเรียกต้องใช้กริ่ง ทรงเห็นว่าเดินไปเดินมาเสียเวลา จึงมีรับสั่งให้เข้าไปประจำรับใช้ในมุขห้องเขียวฝ่ายในไม่ต้องเสียเวลาเรียก มุขห้องเขียวเป็นที่สำหรับเสด็จออกประทับไปรเวต เพื่อปรึกษาข้อราชการกับเจ้านาย และข้าราชการผู้ใหญ่บางท่าน เช่น เจ้าพระยาอภัยราชา (กุสตาฟโรลิน ยัคมินส์)[๒] ที่ปรึกษาราชการแผ่นดินเป็นต้น และพระราชทานพระบรมราชานุญาตให้เข้าออกได้ในเวลาบรรทมค่ำแล้วโดยลำพัง ไม่ต้องมีเถ้าแก่หรือพนักงานเฝ้าที่ควบคุมอย่างใด และในเวลาว่าง ๆ ก็พระราชทานจดหมายของสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอและพระเจ้าลูกเธอที่ถวายมาแต่ยุโรป ให้รวบรวมเก็บเข้าเรือง นายสุจินดาต้องนั่งทำงานที่โต๊ะเขียนหนังสือที่มุขห้องเขียวนั่นแต่ผู้เดียว และจะกลับบ้านได้ต่อเมื่อเสด็จเข้าห้องพระบรรทมแล้ว บ้านอยู่ถึงตำบลบางลำภูก็เป็นการลำบากอยู่ ยิ่งในสมัยนั้นยานพาหนะก็หายาก

---

(๑) การเสด็จประพาสชวาคราวนี้ มีแจ้งอยู่ในหนังสือพระราชนิพนธ์ระยะทางเที่ยวชวากว่าสองเดือน ร.ศ. ๑๑๕

(๒) เป็นชาวเบลเยี่ยม เคยเป็นเสนาบดีของประเทศเบลเยี่ยมมาก่อน

ความคงจะทราบใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาท จึงมีรับสั่งว่า "*บ้านเจ้าอยู่ไกลไปมายาก*" แล้วโปรดเกล้า ฯ ให้ย้ายมาอยู่ที่ตึกแถว ๒ ชั้น ที่สวนสราญรมย์ ซึ่งเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี (เจิม แสงชูโต) เคยอยู่มาแต่ก่อนนั้น นายสุจินดาได้ย้ายที่มาอยู่ใหม่ตามรับสั่งเป็นที่สบสบายดี เพราะใกล้พระบรมมหาราชวังเดินไปมาได้สะดวก อนึ่งอัตราเงินเดือนมหาดเล็กชั้นหุ้มแพรในเวลานั้นเดือนละ ๕๐ บาท ก็ทรงพระมหากรุณาพระราชทานเพิ่มขึ้นเป็นพิเศษ เป็นเดือนละ ๘๐ บาท

ครั้นอยู่มาไม่สู้นานนัก มีรับสั่งว่า "*เจ้าเที่ยวหาซื้อที่ใกล้ๆ จะได้ไปมาง่าย และทำเรือนอยู่ใหม่*" นายสุจินดาหาที่ได้ริมถนนอัษฎางค์ใกล้วัดบุรณ-ศิริมาตยาราม ได้ตกลงราคาที่ดิน ๗,๕๐๐ บาท และค่าก่อสร้างอีก ๑๒,๐๐๐ บาท เงินสองจำนวนนี้ ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ พระราชทานเป็นเช็คเงินสดที่เรียกกันว่านกคาบสาร[๑] มีพระราชกระแสรับสั่งว่า "*จะได้ไม่ต้องทำหนังสือพระราชทานให้ลำบาก*" ตามประเพณีผู้ที่ได้รับพระราชทานที่ดินบ้านเรือน ย่อมจะมีพระราชหัตถเลขากำกับหน้าโฉนดว่า พระราชทานแก่ผู้นั้น ๆ และมักจะมีเงื่อนไขว่าจะโอนหรือขายแก่ผู้ใดโดยลำพังไม่ได้ นอกจากได้รับพระราชทานพระบรมราชานุญาตก่อน แต่ที่พระราชทานนี้เป็นการพระราชทานโดยปราศจากเงื่อนไขใด ๆ ทั้งสิ้น เสมือนว่านายสุจินดาหาซื้อด้วยทุนทรัพย์ของตนเอง และถือสิทธิอย่างบุคคลธรรมดาสามัญ

วันที่ ๑๙ กุมภาพันธ์ ๒๔๓๙ ได้รับพระราชทานสัญญาบัตรเป็นนายจ่า-

---

(๑) ปรากฏในหนังสือสาส์นสมเด็จ (ภาค ๔๑) สมเด็จกรมพระยาดำรง ฯ ได้ทรงอธิบายไว้ว่า "ในเช็คพระราชทานเงินในรัชกาลที่ ๕ นั้น สั่งให้ทำมาแต่ยุโรป กระดาษสีขาวพิมพ์เส้นสีดำแกะแผ่นทองแดงเลียนแบบเช็คแบงก์ เป็นแต่ใช้อักษรไทย ของสีเหลืองมีรูปนกพิลาบคาบแพรแถบสำหรับเขียนชื่อ เป็นของพระราชหัตถเลขาอยู่ก่อนแล้ว จึงใช้ใส่เช็ค เข้าใจว่าตรงกับนกคาบสารนี้

เสาวภาผ่องศรี

ยวด มหาดเล็กเวรศิริ และเมื่อวันที่ ๓๑ มีนาคม ปีเดียวกัน ได้รับพระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์ช้างเผือกชั้นที่ ๕

พ.ศ. ๒๔๔๐ (ตรงกับ ร.ศ.๑๑๖) พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงกำหนดการเสด็จประพาสยุโรป เพื่อเยี่ยมเยียนประเทศต่าง ๆ เป็นครั้งแรก โดยเรือพระที่นั่งมหาจักรีเป็นราชพาหนะทั้งไปและกลับ โปรดเกล้า ฯ ให้นายจ่ายวดเป็นผู้ตามเสด็จด้วยผู้หนึ่งและให้เป็นผู้จัดตบแต่งห้องที่ประทับในเรือพระที่นั่งมหาจักรีด้วย วันหนึ่งนายจ่ายวดได้พานายเพิ่ม น้องชาย (เพิ่งสึกจากสามเณรไม่สู้นานนัก) ไปดูเรือพระที่นั่งและช่วยพี่ชายจัดตบแต่ง ขณะที่เรือทอดเทียบท่าราชวรดิตถ์อยู่นั้น เผอิญวันนั้นพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จไปทอดพระเนตรการแต่งเรือ ทอดพระเนตรเห็นนายเพิ่มแล้วรับสั่งถามว่า "*นั่นใคร*" นายจ่ายวดกราบบังคมทูลให้ทรงทราบว่า เป็นนายเพิ่มน้องชาย นายเพิ่มได้ประสบโชคอันประเสริฐสุด พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงพระเมตตาโปรดในขณะนั้นเอง มีรับสั่งแก่นายจ่ายวดว่า "*หน้าตามันน่าเอ็นดู เจ้าเอามันไปด้วยเถิด รีบจัดเครื่องแต่งตัวให้ทัน*" เป็นอันนายเพิ่มได้ตามเสด็จไปยุโรปกับพี่ชายด้วยโดยมิได้เคยนึกฝันเลย

ขอต่อเติมความตอนนี้สักหน่อยว่า โชคมนุษย์เรานี้น่าประหลาดอย่างยิ่ง ถ้านายเพิ่มมิได้ไปกับพี่ชายในวันนั้นหรือว่าไปด้วย แต่หากพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวไม่ได้เสด็จไปที่เรือ นายเพิ่มก็จะไม่ประสบโชคดาภเช่นนี้ แต่นี่เป็นการประจวบกันโดยบังเอิญแท้ ๆ จึงนับว่าเป็นบุญของนายเพิ่ม และขอกล่าวต่อไปอีกหน่อยว่า นายเพิ่มได้รับราชการในหน้าที่มหาดเล็กมีความชอบได้เลื่อนตำแหน่งโดยลำดับ จนได้เป็นหัวหมื่นมหาดเล็กในรัชกาลที่ ๕ นั้น

วันพุธที่ ๗ เมษายน ๒๔๔๐ เป็นวันพระฤกษ์เสด็จประพาสยุโรป เวลาเช้าพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จลงประทับในเรือพระที่นั่งมหาจักรี พระ

บรมวงศานุวงศ์และข้าราชการเฝ้าส่งเสด็จที่ท่าราชวรดิตถ์ พระสงฆ์สวดถวายชยันโต สมเด็จพระนางเจ้าพระบรมราชินีนาถ ซึ่งเป็นผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน พร้อมด้วยพระบรมวงศานุวงศ์และข้าราชการผู้ใหญ่บางท่าน ตามเสด็จในเรือพระที่นั่งไปส่งเสด็จถึงปากน้ำ แล้วจึงกราบถวายบังคมลากลับกรุงเทพ ฯ โดยเรือ "อัคเรศ"

ผู้ที่อยู่ในกระบวนตามเสด็จ คราวนี้ คือ

ก. ในสำรับเจ้านายและข้าราชการ คือ

พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นสรรพสาตรศุภกิจ[๑]

พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นสมมตอมรพันธุ์[๒]

พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นมหิศรราชหฤทัย[๓]

นายพลตรี พระยาศรีราชเดโชชัย (โต บุนนาค)[๔] ราชองค์รักษ์

พระยาศรีสุริยราชวรานุวัตร์ (เชย กัลยาณมิตร)[๕] เจ้าพนักงานกรมวัง

พระยาสฤษดิพจนกร (เส่ง วิริยศิริ)[๖] ราชเลขานุการ

เจ้าหมื่นเสมอใจราช (เชียร บุนนาค)[๗] ผู้ช่วยพนักงานกรมวัง

นายพันตรี พระอินทรเดช (ไทย บุนนาค)[๘] ราชองค์รักษ์

---

(๑) เป็นกรมหลวงในรัชกาลที่ ๖

(๒) เป็นกรมพระในรัชกาลที่ ๖

(๓) ดำรงตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงพระคลังมหาสมบัติในรัชกาลที่ ๕

(๔) ภายหลังได้เป็นนายพลโท เจ้าพระยาสุรวงศวัฒนศักดิ์

(๕) ภายหลังได้เป็นเจ้าพระยาสุรสีหวิสิฐศักดิ์ และเป็นเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยในรัชกาลที่ ๖

(๖) ภายหลังได้เป็นพระยาศรีสหเทพ และเป็นพระยามหาอำมาตยาธิบดี ในรัชกาลที่ ๖

(๗) เป็นพระยามนตรีสุริยวงศ์ในรัชกาลที่ ๖

(๘) ได้เป็นพระยามหานุภาพในรัชกาลที่ ๖

เจ้าจอมมารดาชุ่ม ตามเสด็จประพาสเกาะชวา ร.ศ. ๑๑๕

(พ.ศ. ๒๔๓๙)

นายจ่ายวด (นพ ไกรฤกษ์)[๑] มหาดเล็ก
นายกวด หุ้มแพร (ม.ล. วราห์ กุญชร)[๒] มหาดเล็ก
หมอ อี. ไรเตอร์[๓] แพทย์

ข. นอกสารบบราชการ คือ

นายราชาณัตยานุการ (พาศน์ บุนนาค)[๔]
นายพินัยราชกิจ (อ้น นรพัลลภ)[๕]
นายสุจินดา (ชม นิมิหุต)[๖]
นายเพิ่ม ไกรฤกษ์[๗] มหาดเล็ก
หลวงภูริบาลบริมัทน์ (แฉ่ง .....)[๘]

นอกจากนี้ยังมีเจ้านายและข้าราชการกับบุตรข้าราชการตามเสด็จไปในเรือพระที่นั่งเพื่อไปศึกษาวิชาในประเทศต่าง ๆ ที่ยุโรปอีก ๑๙ คน ได้ทรงมอบหน้าที่ให้นายจ่ายวดเป็นพนักงานห้องพระบรรทม และการเบ็ดเตล็ดทั่วไปในพระองค์ มีผู้ช่วย คือ นายกวดหุ้มแพร นายพินัยราชกิจ นายสุจินดาและนายเพิ่ม หน้าที่ต้องอยู่ประจำรับใช้ตลอดเวลา แม้เวลาเสด็จเข้าที่พระบรรทมก็โปรดให้ถวายอยู่งานนวดบ้าง ถวายอยู่งานทุบบ้างและถวายอยู่งานพัดบ้างจนกว่าจะบรรทมหลับ จึงจะได้ลงจากพระแท่นที่บรรทมและปูที่นอน ๆ อยู่ปลายพระแท่นนั้น

---

(๑) ภายหลังได้เป็นเจ้าหมื่นสรรพเพชภักดีและเป็นพระยาบุรุษรัตนราชพัลลภ
(๒) ภายหลังได้เป็นเจ้าหมื่นไวยวรนารถ และเป็นพระยาเทเวศรวงศ์วิวัฒน์ในรัชกาลที่ ๖
(๓) ภายหลังมีบรรดาศักดิ์เป็นพระยาประเสริฐสาตรดำรงในรัชกาลที่ ๖
(๔) บุตรเจ้าพระยาภาสกรวงศ์
(๕) ภายหลังได้เป็นเจ้าหมื่นเสมอใจราช และเป็นพระยานิพัทธราชกิจในรัชกาลที่ ๖
(๖) ภายหลังได้เป็นหลวงสิทธินายเวร
(๗) ภายหลังได้เป็นเจ้าหมื่นสรรพเพชภักดี และเป็นพระยาประเสริฐศุภกิจในรัชกาลที่ ๖
(๘) เป็นหมอถวายอยู่งานนวด

ขณะเรือพระที่นั่งกำลังเดินอยู่ในทะเลแดง เป็นที่ปลอดโปร่งพระราชหฤทัย ได้ทรงพระราชนิพนธ์โคลงนิราศพระราชทานเป็นการล้อนายจ่ายวด ๔๔ บท โปรดเกล้า ฯ ให้นายจ่ายวดคัดโคลงนิราศนี้ไว้ ส่วนต้นฉบับที่เป็นลายพระราชหัตถ์ได้โปรดส่งเข้ามากรุงเทพ ฯ พระราชทานแก่สมเด็จพระนางเจ้าพระบรมราชินีนาถ และได้ทรงมีพระราชหัตถเลขาถึงสมเด็จพระบรมราชินีนาถ[๑] มีความตอนหนึ่งว่า "....*อ่านหนังสือก็จนเบื่อ หลับบ้างตื่นบ้าง เลยลองทำโคลงนิราศ ยัดใส่ปากจ่ายวด ดูก็ดีอยู่ แต่กลัวจะไม่มีเวลาทำ....*" โคลงพระราชนิพนธ์นี้มีความไพเราะชาบซึ้งอย่างยิ่ง แต่เป็นที่น่าเสียดายที่ทรงไว้เพียง ๔๔ บท เพราะไม่มีพระเวลาจะทรงต่อไป (ได้นำมาพิมพ์ไว้ท้ายประวัตินี้แล้ว)

วันที่ ๑๓ พฤษภาคม ๒๔๔๐ ขณะเรือพระที่นั่งเดินอยู่ในทะเลเอดริแอติก ได้รับพระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์ภัทราภรณ์ มงกุฎสยามชั้นที่ ๔

เมื่อเรือพระที่นั่งต้องจอดทอดตามท่า เพื่อรับน้ำและเชื้อเพลิงตามระยะทาง พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จขึ้นประพาสบนบก นายจ่ายวดก็ได้ตามเสด็จขึ้นด้วยทุกแห่ง เมื่อเรือพระที่นั่งถึงหน้าเมืองเวนิสประเทศอิตาลี สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชเจ้าฟ้ามหาวชิราวุธ มกุฎราชกุมาร พร้อมด้วยพระราชวงศ์และข้าราชการประจำสถานทูตทั้งไทยและฝรั่งลงมาเฝ้าในเรือพระที่นั่งพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงพระราชปฏิสันถาร ด้วยความเบิกบานเกษมสำราญพระราชหฤทัยอย่างยิ่ง เมื่อประพาสเมืองเวนิสแล้ว ต่อจากนี้ไปเสด็จพระราชดำเนินทางบก ปล่อยเรือพระที่นั่งมหาจักรีเดินทางไปคอยรับเสด็จที่ประเทศสวิเดน และถือโอกาสเข้าอู่ที่ประเทศอังกฤษด้วย

การเสด็จทางบกโดยรถไฟแรมคืนเริ่มออกจากเมืองเวนิสไปเมืองเยนีวา

---

(๑) ดูที่พระราชหัตถเลขาถึงสมเด็จพระนางเจ้าพระบรมราชินีนาถ หน้า ๘๕

ประเทศสวิตเซอร์แลนด์ ประทับแรมที่ปาคเดสะโอวิฟ ซึ่งพระยาสุริยานุวัตร (เกิด บุนนาค) อัครราชทูตสยามประจำกรุงปารีส ได้จัดเช่าไว้เป็นพลับพลาที่ประทับ ขณะที่ประทับอยู่ ณ ประเทศสวิตเซอร์แลนด์ ได้ทรงสั่งร้านนาฬิกาในเมืองเยนีวาให้ทำนาฬิกาเรือนทองคำมีอักษรพระบรมนามาภิธัยย่อ จ.ป.ร. ดงยาสามสี่ มีกดถามเวลาได้ทุกชั่วโมงและทุกนาที และอาจรู้เวลาได้จากเสียงที่ตีนั้น โดยมิต้องดูหน้าปัทม์ สำหรับพระราชทานเป็นของฝาก นายจ่ายวดได้รับพระราชทานเรือนหนึ่งและได้ทรงจารึกไว้ที่ฝานั้นว่า

"จุฬาลงกรณ์

ให้นายจ่ายวด นพ พนักงานที่พระบรรทมเป็นบำเหน็จ ในการที่ได้อยู่ประจำในที่ใกล้เป็นนิจ ในเวลาที่ประพาสประเทศยุโรป ร.ศ. ๑๑๖"

วันที่ ๓ มิถุนายน ๒๔๔๐ ขณะตามเสด็จประทับแรมอยู่ในพระราชวังพระเจ้ากรุงอิตาลี ได้รับพระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์มัณฑนาภรณ์มงกุฎสยามชั้นที่ ๓ และในวันเสด็จพระราชดำเนินเยี่ยมโป๊ปเลโอที่ ๑๓ ที่วังวะติกัน ณ กรุงโรม เมื่อวันที่ ๔ มิถุนายน พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงนำเจ้านายและข้าราชการที่ตามเสด็จเฝ้าโป๊ปเรียงตัว นายจ่ายวดได้เข้าไปเฝ้าคุกเข่าจุบชำมรงค์ที่หัตถ์โป๊ป แล้วโป๊ปลูบศีรษะให้พรด้วยความกรุณาเอ็นดูเป็นพิเศษ คงจะเห็นว่ายังเด็ก ขณะนั้นนายจ่ายวดอายุ ๒๓ ปี ส่วนโป๊ปมีชนมายุถึง ๘๗ พรรษา

ระยะทางเสด็จต่อจากอิตาลีคือประเทศออสเตรียฮังการีและรัสเซีย ในประเทศรัสเซีย ประทับแรม ณ พระราชวังปีเตอรฮอฟ ซึ่งพระเจ้าแผ่นดินและพระมเหสีก็ประทับอยู่ที่นั่นด้วย แล้วเสด็จประพาสในเมืองหลวงเก่าคือ มอสโคว์ ประทับที่พระราชวังเครมลิน ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ พระราชทานซองบุหรี่ทองคำทำอย่างรัสเซีย ทรงจารึกที่ในซองว่า

"ที่ระลึกมอสโคว์วันที่ ๙ กรกฎาคม ร.ศ. ๑๑๖ จากผู้ที่เชื่อว่าเจ้ารัก จุฬาลงกรณ์ ป.ร."

ตอนเสด็จออกจากประเทศรัสเซียได้เสด็จโดยเรือยอชพระที่นั่งชื่อ "โปลาสตาร์" ของพระเจ้าแผ่นดินจัดถวายส่งเสด็จถึงประเทศสวีเดน เมื่อเสร็จการรับรองของพระเจ้ากรุงสวีเดนและนอร์เวย์แล้ว ก็เสด็จยังเรือพระที่นั่งมหาจักรี ซึ่งออกจากอู่มาทอดสมอคอยรับเสด็จอยู่ ได้เสด็จประพาสตอนเหนือของประเทศสวีเดนแล้วข้ามไปยังประเทศอังกฤษ

ในประเทศอังกฤษเมื่อรัฐบาลได้จัดการรับเสด็จเป็นทางราชการเสร็จไปแล้ว พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จไปเยี่ยมสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช ฯ ซึ่งประทับอยู่ที่เครดน์ แคมเบอล์ จังหวัดเซอร์รี่ ได้ฉายพระบรมรูปพร้อมด้วยเจ้านายและผู้ตามเสด็จ ออกจากที่เสด็จไปประทับแรมทัปโลคอตชนบทของประเทศอังกฤษ ได้ทรงประกอบพระราชพิธีเฉลิมพระชนมพรรษาณ ที่นั้น ได้มีเหตุประชวรพระนาภีเสียดจุกแน่น มีพระอาการต่าง ๆ อยู่หลายวัน พระเจ้าน้องยาเธอกรมหมื่นมหิศรราชหฤหัยกับนายจ่ายวด ประจำถวายพยาบาลอยู่ในที่พระบรรทมจนหายประชวรเป็นปรกติ แล้วเสด็จประพาสต่อไปและได้เสด็จไปประทับแรมที่สถานทูตสยามในกรุงลอนดอนด้วย

ขณะประทับอยู่ที่สถานทูตสยาม ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ พระราชทานเครื่องแต่งเรือน โดยรับสั่งให้ไปเลือกซื้อจากห้างเมเบิลตามชอบใจมิได้ทรงกำหนดให้ซื้อสิ่งใด หรือราคาเงินเท่าใด (ขณะนั้นเรือนใหม่ที่ถนนอัษฎางค์ กำลังสร้างอยู่) นายจ่ายวดได้ไปเลือกซื้อกับเจ้าหมื่นเสมอใจราช ได้เครื่องห้องนอนชุดหนึ่ง ห้องรับแขกชุดหนึ่ง กับพรมและของเบ็ดเตล็ดอีกเล็กน้อย แม้จะพระราชทานโอกาสให้ก็ไม่กล้าจับจ่ายให้มากเกินไปกว่านี้ ด้วยสำนึกว่าเป็นพระมหากรุณาธิคุณอันล้นเกล้า ฯ สูงสุดอยู่แล้ว

THE LIBRARY
COLLEGE OF EDUCATION
BANGKOK. THAILAND

ขณะประทับแรมที่โฮเต็ลในเมืองเนเปิลส์ ประเทศอิตาลี กำลังจะเสด็จลงเรือพระที่นั่งมหาจักรีจากลับ ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ พระราชทานเข็มอักษรพระบรมนามาภิไธยย่อ จ.ป.ร. ชั้นที่ ๑ ประดับเพชรล้วน เข็มอักษรพระบรมนามาภิไธยนี้ทรงพระราชดำริให้สร้างขึ้นเป็นครั้งแรก สำหรับประดับอกเสื้อเป็นเครื่องหมายว่าได้รับราชการใกล้ชิดพระองค์ เป็นที่ไว้วางพระราชหฤทัย นายจ่ายวดเป็นผู้หนึ่งที่ได้รับพระราชทานในรุ่นแรก และเมื่อเรือพระที่นั่งมหาจักรีเดินอยู่ในมหาสมุทรอินเดีย ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ พระราชทานซองบุหรี่เงินแก่ผู้ตามเสด็จคนละซอง ซองนี้มีรูปเรือพระที่นั่งมหาจักรีลงยา มีคำจารึกว่า

"เรือพระที่นั่งมหาจักรี ที่ระลึกในการเสด็จพระราชดำเนินประพาสยุโรป ตั้งแต่วันที่ ๗ เมษายน ถึงวันที่ ๑๖ ธันวาคม รัตนโกสินทร ศก ๑๑๖"

และอีกหน้าหนึ่ง มีพระบรมรูปพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวลงยาที่มุมซอง และมีจารึกชื่อผู้ตามเสด็จ ๒ แถว เรียงกันดังนี้

สมมติวงศ์วโรทัย	สรรพสาตรศุภกิจ
สมมตอมรพันธุ์	มหิศรราชหฤทัย
สีหราชเดโช	ศรีสุริยราชวรานุวัตร
มหาโยธา[๒]	พระยาสฤษดิ์พจนกร
กัปตันคัมมิง	เจ้าหมื่นเสมอใจราช
พระอินทรเดช	จ่ายวด
ลุตเตอแนนต์ซอนเดอร์	พิน[๓]

---

(๑) สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอเจ้าฟ้าสมมติวงศ์วโรทัย กรมขุนศรีธรรมราชธำรงฤทธิ์ เสด็จไปเพื่อทรงศึกษาวิชา แต่พระสุขภาพไม่ดี เลยต้องตามเสด็จกลับ

(๒) พระยามหาโยธา (นกแก้ว คชเสนี) อัครราชทูตสยามที่ลอนดอน

(๓) ม.ร.ว. พิน สนิทวงศ์ ภายหลังได้เป็นนายพลเรือตรีพระยานาวาพลพยุหรักษ์ในรัชกาลที่ ๖

53509

หมอ อ็. ไรเตอร์ — หลวงสุนทรโกษา[๑]
นายกวดหุ้มแพร — ราชาณัตยานุการ
นายพินัยราชกิจ — นายสุจินดา
ลุดเตอแนนตวอลต — ฉาง
ยอนเซน — นายเพิ่ม

นอกจากเข็มอักษรพระบรมนามาภิธัยและซองบุหรี่แล้ว นายจ่ายวดยังได้รับพระราชทานกล้องส่องทางไกลอย่างดีกล้องหนึ่ง มีแผ่นเงินจารึกข้างหนึ่งว่า ทีระลึกประพาสยุโรป ร.ศ. ๑๑๖ และอีกข้างหนึ่งมีอักษรพระบรมนามาภิธัย จ.ป.ร.

ในการตามเสด็จพระราชดำเนินเยี่ยมเยียนราชสำนักต่าง ๆ ในยุโรป นายจ่ายวดได้เข้าเฝ้าพระเจ้าแผ่นดินและประมุขประเทศต่าง ๆ ที่ได้เสด็จไปทุกแห่ง และได้เห็นการต้อนรับและความเป็นไปในพระราชฐานนั้น ๆ อย่างใกล้ชิด นายจ่ายวดได้ใช้โอกาสอันประเสริฐนี้จดจำทุกสิ่งทุกอย่าง เพื่อนำมาใช้ฉลองพระเดชพระคุณต่อไป และได้รับเครื่องราชอิสริยาภรณ์ของประเทศต่าง ๆ เป็นเกียรติยศ คือ

สันโตเมาริชิโอ เอดาซาโร	ชั้นที่ ๔	อิตาลี
ปีอุส	ชั้นที่ ๔	สันตปาปาโป๊ป กรุงโรม
ไอเซิร์น ครอยซ์	ชั้นที่ ๔	ออสเตรีย
เซนต์สแตนิสลาฟ	ชั้นที่ ๓	รัสเซีย
วาซา	ชั้นที่ ๓	สวีเดน
ดันเนบรอก	ชั้นที่ ๓	เดนมาร์ก

---

(๑) หลวงสุนทรโกษา (คอยูเหล ณ ระนอง) ได้เป็นพระยาประดิพัทธภูบาลในรัชกาลที่ ๖

(๒) นายฉ่าง แสงชูโต ได้เป็นนายพลเรือเอก พระยามหาโยธาในรัชกาลที่ ๖

อัลเปรคต์ เอากุสต์	ชนท	๓	แซกซอน์ (เยอรมัน)
ดอยเชอร์ อาดเลอร์	ชนท	๔	เยอรมัน
เกรพิด	ชนท	๓	เมกเคดนบุร์ก
โอรานจ์ นัสเซา	ชนท	๓	ฮอลแลนด์
เลโอโปลด์	ชนท	๓	เบลเยี่ยม
เลจอง ดอนเนอร์	ชนท	๓	ฝรั่งเศส
ซาร์ริงแคร์ เลอเวน	ชนท	๓	บาเดนบาเดน (เยอรมัน)
อิสาเบลลา ลาคาโทลิคา	ชนท	๓	เสปญ
ออร์เดม ลาทอเร	ชนท	๓	โปรตุเกส
ออสแมนน์	ชนท	๓	อยปต์

ในการฉลองพระเดชพระคุณในหน้าที่รับใช้ในพระองค์ โดยปรกติก็ย่อมเป็นภาระอันหนักอยู่แล้ว และยิ่งต้องไปอยู่ในระหว่างชาวต่างประเทศและต่างภาษาทั้งต่างในขนบธรรมเนียม จะยิ่งเป็นการยากและมีอุปสรรคนานาประการเพียงไร แต่นายจ่ายวดได้มีความอุตสาหะ อดทนปฏิบัติหน้าที่ด้วยความพยายามเป็นที่เรียบร้อยจนตลอด และได้รับพระราชทานสิ่งของและคำจารึกอันล้ำค่า ซึ่งได้โปรดเกล้า ฯ พระราชทานให้เป็นที่ประจักษ์ในน้ำพระทัย นายจ่ายวดได้จดบันทึกข้อความไว้ว่า "*ถึงจะเหนื่อยยากสักเพียงไร ก็ยังรู้สึกว่าไม่คุ้มกับที่ทรงพระมหากรุณาธิคุณ ทรงเมตตาปราณี ทั้งพระราชทานอภัยโทษในการพลาดพลั้งขาดๆเกินๆไปบ้างตามวิสัยข้าที่ใกล้ชิด และยังได้พระราชทานสิ่งของเบ็ดเตล็ดต่างๆ และเงินปลนด์สำหรับใช้สอยส่วนตัวอยู่เนืองๆด้วย*"

อนึ่งได้มีข้อความเป็นบันทึกข้อสังเกตส่วนตัวของนายจ่ายวดในการที่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จประพาสยุโรปไว้ดังนี้

"ในการเสด็จประพาสยุโรปครั้งนี้ (คือเมื่อ ร.ศ. ๑๑๖) มีพระราช

ประสงค์เพื่อทรงพระสำราญในการท่องเที่ยวไปในนานาประเทศ และเพื่อทรงพระราชกิจอันสำคัญของบ้านเมือง ซึ่งมีอุปสรรคในทางการเมืองกับบางประเทศในขณะนั้นด้วย พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงพระบรมเดชานุภาพเป็นที่ส่ำผ่าเผย พระราชจริยาวัตรดีเลิศ พระสติปัญญาปรีชาสามารถ มีพระทัยทรงพระเมตตากรุณาเผื่อแผ่ พระราชอัชยาศัยไม่ตระหนี่คบคนได้ทุกชั้นไม่ทรงถือพระองค์ ประกอบพระราชกรณียกิจโดยมิได้ท้อถอย หรือเหน็ดเหนื่อย จนบรรลุผลสำเร็จสมพระราชประสงค์ทุกประการ บางคราวทรงพระราชกิจมากเกินไปถึงประชวรพระวาโยต้องเสวยพระโอสถที่มิไปจากกรุงเทพฯ เมื่อเสด็จเยี่ยมตามราชสำนักประเทศต่าง ๆ สมเด็จพระเจ้าเอมเปอเรอร์ สมเด็จพระเจ้าแผ่นดิน และประธานาธิบดี ของประเทศนั้น ๆ ก็ทรงเชื้อเชิญรับรองเป็นพระเกียรติยศใหญ่โตทุกแห่ง ดูสนิทสนมกลมเกลียวอย่างในพระราชวงศ์เดียวกันทั้งเจ้าชายและเจ้าหญิง และถึงกอดรัดสัมผัสพระปรางกันโดยสเนหาอีกประชาชนพลเมืองก็ได้มาชุมนุมต้อนรับเสด็จอย่างคับคั่งทุกหนทุกแห่ง และถวายพระพรกันเซ็งแซ่ด้วยความยินดี พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงวางพระองค์ส่างามเป็นที่เจริญตาเจริญใจของบุคคลทั่วไป ฉะนั้นพระเกียรติยศพระเกียรติคุณจึงลอยเด่นเป็นที่เคารพนับถือและเกรงใจ จะตรัสการบ้านเมืองที่ขัดข้องแม้จะยากลำบากอย่างไร ก็ได้ผลสมพระราชประสงค์ด้วยพระบุญญาบารมีเป็นคุณประโยชน์แก่ประเทศชาติอย่างยิ่ง”

เมื่อพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จกลับถึงกรุงเทพมหานครแล้ว นายจ่ายวดได้รับพระราชทานเหรียญประพาสมาลาที่ระลึกในการเสด็จประพาสยุโรปและได้รับพระราชทานเหรียญราชินี (ส.ผ.) ของสมเด็จพระนางเจ้าพระบรมราชินีนาถผู้สำเร็จราชการแผ่นดินด้วย นอกนี้ยังได้รับพระราชทานพระบรมรูป พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงเครื่องเต็มยศจอมพลทรงสาย

พระราชหัตถ์ว่า

"จุฬาลงกรณ์ ป.ร.

ให้นายจ่ายวดเป็นที่ระลึกในการที่ได้เป็นผู้อุปฐากเป็นนิตย์ โดยความจงรักภักดี ในเวลาที่ไปเที่ยวต่างประเทศ มิได้จากกันเลย รัตนโกสินทร์ศก ๑๑๖"

เมื่อ ร.ศ. ๑๑๖ (พ.ศ. ๒๔๔๐) ภายหลังที่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวได้เสด็จกลับจากประพาสยุโรปแล้ว[๑] ทรงพระราชดำริว่าสมควรจะเปลี่ยนแปลงจัดระเบียบราชการมหาดเล็กขึ้นใหม่ เพราะแต่เดิมมานั้นการปกครองมหาดเล็กมีจางวาง ๒ และหัวหมื่น ๔ เป็นผู้ช่วย แบ่งมหาดเล็กออกเป็น ๔ เวร เรียกว่าเวรศักดิ์ เวรสทิธ เวรฤทธิ์ และเวรเดช ส่วนข้างขึ้น ๒ เวรเป็นของเวรศักดิ์และเวรฤทธิ์ผลัดเปลี่ยนกัน ข้างแรม ๒ เวรเป็นของเวรสทิธและเวรเดชผลัดเปลี่ยนกัน เวรข้างขึ้นมีผู้รับราชการ คือหลวงนาย ๒ คนจ่า ๒ คน มหาดเล็กหุ้มแพร ๑๐ คน และนายรองมีขออย่างหุ้มแพรอีก ๑๐ คน มหาดเล็กวิเศษมหาดเล็กยามและสารวัตรตามสมควร ส่วนเวรข้างแรมนั้นมีผู้รับราชการเช่นเดียวกับเวรข้างขึ้น การที่มหาดเล็กมารับราชการตามเวรข้างขึ้นข้างแรมนี้เป็นการผลัดเปลี่ยนหน้ากันมาปฏิบัติราชการ มิได้มีตำแหน่งหน้าที่ประจำตัว

อนึ่งทรงพระราชดำริว่าควรจะแยกหน้าที่มหาดเล็ก เพื่อให้ปฏิบัติราชการรัดกุมขึ้น ให้มีผู้รับราชการเป็นส่วน ๆ และรับผิดชอบไม่ปะปนกัน เป็นเหตุหนึ่ง และอีกประการหนึ่ง มีพระราชประสงค์ที่จะนำแบบอย่างขนบธรรมเนียมในราชสำนักแห่งประเทศต่าง ๆ มาใช้ โดยดัดแปลงให้เหมาะสมไม่ขัดต่อราชประเพณี เพื่อไว้รับรองเจ้านายต่างประเทศที่จะเสด็จเข้ามาเยี่ยม

---

(๑) รายละเอียดระยะทางเสด็จประพาสยุโรปครั้งนี้ ปรากฏในจดหมายเหตุเสด็จประพาสยุโรป ร.ศ. ๑๑๖ ซึ่งพระยาสฤษดิพจนกรเป็นผู้เรียบเรียงทูลเกล้า ฯ ถวาย และพิมพ์เป็นเล่ม

ประเทศสยาม ส่วนราชประเพณีทางพระราชพิธีแต่เดิมเคยมีอยู่อย่างไร ก็ให้ดำรงไว้เพื่อรักษาระเบียบประเพณีของชาติ

จึงได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าสมมติวงศ์วโรทัย กรมขุนศรีธรรมราชธำรงฤทธิ์ ทรงบัญชาการกรมมหาดเล็กทั่วไป มีตำแหน่งหัวหน้าบังคับการดังนี้

เวรศักดิ์ คือ เจ้าหมื่นสรรพเพชภักดิ์

เวรสิทธิ์ คือ เจ้าหมื่นเสมอใจราช

เวรฤทธิ์ คือ เจ้าหมื่นไวยวรนารถ

เวรเดช คือ เจ้าหมื่นศรีสรรักษ์

และทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้นายจ่ายวดผู้ซึ่งได้ตามเสด็จประพาสยุโรปและได้รู้ได้เห็นระเบียบแบบแผนในราชสำนักต่างประเทศ ในยุโรปมาแล้วให้เป็นผู้บังคับการมหาดเล็กเวรศักดิ์ ยกบรรดา จ่า หุ้มแพร นายรองมหาดเล็กวิเศษ และสารวัตรที่เคยแยกกันอยู่ใน ๔ เวร มารวมอยู่ในเวรศักดิ์เวรเดียว เป็นเวรประจำรับใช้เฉพาะในพระองค์ ให้ผึกหัดกริยามารยาทมหาดเล็กในเวลาตั้งเครื่องราชูปโภค และในเวลาตั้งเครื่องเสวยรับรองเจ้าต่างประเทศเป็นต้น ให้คล่องแคล่วแนบเนียน ไม่เก้อเขินสะทกสะท้าน และจัดสถานที่รับรองตามแบบอย่างในยุโรป ตลอดจนเป็นหน้าที่ดูแลรักษาคลังวรภาชน์ และครัวพระข้าวต้น

ในการจัดเปลี่ยนแปลงวิธีปฏิบัติราชการของมหาดเล็กรับใช้ให้ทันสมัยขึ้นครั้งนั้น รู้สึกว่าเป็นการใหญ่ซู่ซ่า มีท่านผู้ใหญ่ๆ สนใจคอยเพ่งดูกิจการที่ได้จัดขึ้นใหม่นั้นจะสำเร็จเป็นผลดีเพียงไรหรือไม่ แต่ทั้งนี้ด้วยเดชะพระบารมีปกเกล้าฯ การปกครองบังคับบัญชาและกิจการดำเนินไปเป็นที่เรียบร้อย สมพระราชประสงค์ทุกประการ ส่วนมหาดเล็กอีก ๓ เวร คือ เวรสิทธิ์ เวรฤทธิ์

และเวรเดชนั้น ก็ได้โปรดเกล้า ฯ ให้จัดหน้าที่ใหม่เป็นส่วน ๆ คือ เวรสิทธิรวมชั้นมหาดเล็กยาม เป็นเจ้าหน้าที่ดูแลรักษาพระที่นั่งและรับใช้การงานโยธา เวรฤทธิเป็นหน้าที่ราชพาหนะ คือ รถม้า และการมหรศพ เวรเดชเป็นหน้าที่ปลัดบัญชีและทะเบียน เป็นที่น่าสังเกตอย่างหนึ่งว่า แม้จะได้ว่าการบังคับบัญชาเวรศักดิ์ แต่ก็มิได้เลื่อนที่ขึ้นเป็นหัวหมื่น ยังคงเป็นนายจ่ายวดอยู่ตามเดิม อาจเป็นว่าขณะนั้นตำแหน่งชั้นสูงมีผู้ประจำอยู่เต็ม

พ.ศ. ๒๔๔๑ ได้รับพระราชทานเงินเดือนเพิ่มขึ้นเป็นเดือนละ ๕๐๐ บาท

ในระหว่างที่ไปตามเสด็จประพาสยุโรปนั้น บ้านเรือนที่พระราชทานทุนให้สร้างที่ถนนอัษฎางค์ ใกล้วัดบุรณศิริมาตยารามนั้น หลวงสิทธินายเวร (ม.ร.ว. เย็น อิศรเสนา)[๑] ได้เป็นผู้ดูแลการก่อสร้างให้ พอกลับจากตามเสด็จก็แล้วเสร็จพอดี นายจ่ายวดจึงเตรียมการขึ้นบ้านใหม่ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ พระราชทานเงินให้อีก ๕๐ ชั่ง รับสั่งว่า *"ข้าให้เจ้าสำหรับจะได้ใช้จ่ายในการแต่งเรือนและทำบุญ"* เงินนี้เป็นเหรียญบาทบรรจุถุงกองอยู่ในห้อง ณ พระที่นั่งบรรณาคมสรณ์ และโปรดให้นายจ่ายวดไปหยิบเอาเอง ขณะที่พระราชทานเงินนั้นเป็นเวลากลางคืน เมื่อนายจ่ายวดได้เลิกถวายอยู่งานนวดจะเสด็จเข้าที่พระบรรทม การที่ได้ไปถวายอยู่งานนวด ก็เพราะบางคราวไม่โปรดหมอหลวงที่ถวายอยู่งานนวดก็รับสั่งให้นายจ่ายวดถวายอยู่งานนวดแทน

ในวันขึ้นบ้านใหม่ วันที่ ๔ มิถุนายน ร.ศ. ๑๑๗ (พ.ศ. ๒๔๔๑) นอกจากการทำบุญตามประเพณี ได้มีการเชิญเจ้านายและข้าราชการผู้ใหญ่ไปเสวยและรับประทานอาหารค่ำ และอีกพวกหนึ่งเชิญรับประทานอาหารว่างตอนดึก

---

(๑) ภายหลังได้เป็นพระยาวรพงศ์พิพัฒน์ และเป็นเจ้าพระยาวรพงศ์พิพัฒน์ เสนาบดีกระทรวงวังในรัชกาลที่ ๗

มคอนเซ็ตผู้ชายซึ่งพระยาเทเวศรวงศ์วัฒน์ช่วยเป็นการสนุกครึกครื้น

วันที่ ๒๓ มิถุนายน ๒๔๔๓ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จประพาสชายทะเลตะวันตก โดยเรือพระที่นั่งมหาจักรีพร้อมด้วยฝ่ายในและฝ่ายหน้า ได้เสด็จขึ้นสรงน้ำตกธารประพาสเกาะพะงัน เสด็จประพาสสงขลา กลันตัน ตรังกานู บางนารา แล้วเสด็จประทับแรมที่เมืองนครศรีธรรมราช ทรงสมโภชพระบรมธาตุ ขากลับได้เสด็จขึ้นที่เกาะพะงันสรงน้ำตกธารประพาสอีกครั้งหนึ่ง คราวนี้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้นายจ่ายวดสนองพระเดชพระคุณฟอกสะบู่ถวายพระองค์ และคอยถวายเครื่องพระภูษาเครื่องพระสำอางที่ธารน้ำตก ต่อนั้นได้เสด็จทอดพระเนตรรังนกนางแอ่นในถ้ำที่เกาะลังกาจิว แล้วเสด็จประทับแรมที่เมืองหลังสวน ประพาสเมืองชุมพรและบางตะพาน แขวงเมืองกำเนิดนพคุณ และเมืองประจวบครีขันธ์ เสด็จกลับถึงกรุงเทพ ฯ วันที่ ๑๓ กรกฎาคม ๒๔๔๑

วันที่ ๒๐ กันยายน ๒๔๔๑ ได้รับพระราชทานสัญญาบัตรเป็นเจ้าหมื่นสรรพเพชภักดี หัวหมื่นมหาดเล็กเวรศักดิ์

การที่นายจ่ายวดได้เลื่อนขึ้นเป็นที่เจ้าหมื่นสรรพเพชภักดีนี้ ได้ข้ามที่หลวงนายไป จึงนับว่าเป็นพระมหากรุณาอย่างยิ่ง และต่อมาวันที่ ๗ ตุลาคม ปีนี้ ก็ได้รับพระราชทานเครื่องยศ โตกาทองคำและหีบหมากทองคำ เป็นเกียรติยศสำหรับตำแหน่งหัวหมื่นมหาดเล็กอีกด้วย

วันที่ ๑๙ ตุลาคม ๒๔๔๑ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จประทับแรม ณ พระราชวังบางปอินพร้อมด้วยฝ่ายในและฝ่ายหน้า ได้มีการแข่งเรือที่หน้าพระที่นั่งวโรภาศพิมานและพระราชทานเลี้ยงน้ำชาเจ้านายและราชทูตผู้แทนรัฐบาลต่างประเทศกับภริยา ที่โปรดเกล้า ฯ ให้เชิญมาดูการแข่งเรือในฤดูน้ำ วันที่ ๔ ถึงวันที่ ๗ พฤศจิกายน ได้มีเทศน์มหาชาติที่พระที่นั่งเวหาสน์จำรูญตาม

ราชประเพณีแล้วเสด็จกลับกรุงเทพ ฯ วันที่ ๘ พฤศจิกายน ๒๔๔๑

ในการเสด็จประพาสหรือเสด็จแปรพระราชฐานทุกคราว (แม้จะมิได้กล่าวไว้ในประวัติน) เจ้าหมื่นสรรพเพชภักดิ์ได้โดยเสด็จในหน้าที่มหาดเล็กด้วยเสมอทุกคราว และถามการรับรองเลี้ยงดูเจานายชาราชการหรือคณะทูตานุทูต ก็เป็นหน้าที่จะต้องจัดการทุกสิ่งทุกอย่างให้เป็นไปด้วยดีสมพระเกียรติ

วันที่ ๕ ธันวาคม ๒๔๔๑ ได้บุตรคนที่ ๒ เป็นชาย เมื่อชันคอได้เจ้าจอมมารดาชุ่มซึ่งเป็นป้ารับเอาไปเลี้ยงในพระบรมมหาราชวัง ท่านได้นำขันเฝ้าพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวในห้องที่พระบรรทม ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ พระราชทานชื่อว่า "นับ" พร้อมด้วยเสมาทองคำและจี้เพชรผูกคอเป็นของขวัญ ครั้นต่อ ๆ มาเมื่อเจ้าจอมมารดาชุ่มขนเฝ้า ก็นำหลานชายคนนี้ขนเฝ้าด้วยเสมอ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณามาก ตรัสว่า "จะเลี้ยงมันไว้ เมื่อแก่จะได้ใช้ให้มันตำหมากให้กิน"

วันที่ ๑๐ ธันวาคม ๒๔๔๑ ฮิสรอยแยลไฮเนส ปรินส์วิตโตริโอ เอมานูเอเล เคอซาโรยา เคานต์ออฟตูริน พระเจ้าหลานเธอแห่งกรุงอิตาลี ได้มาเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาท ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ เป็นครั้งแรกให้เจ้าหมื่นสรรพเพชภักดิ์จัดการรับรองเจ้าวังสราญรมย์[๑] กับในพระบรมมหาราชวังและพระราชวังบางปอิน ตามหน้าที่มหาดเล็กเวรศักดิ์ การรับรองเป็นที่ต้องพระราชประสงค์และเป็นที่เรียบร้อยตามขนบธรรมเนียมของชาวตะวันตก เจ้าได้กราบถวายบังคมลากลับเมื่อวันที่ ๒๑ มกราคม ๒๔๔๑

วันที่ ๒๙ มกราคม ๒๔๔๑ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จประทับแรม ณ พระราชวังบางปอิน ได้มีพระราชพิธีเบิดคลองราชดำริที่สถานีรถไฟและเสด็จทอดพระเนตรการคล้องช้างที่เพนียดกรุงเก่า ตั้งแต่วันที่ ๙ ถึง ๑๒

---

(๑) มีประกาศยกเป็นพระราชวังสราญรมย์ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๘

กุมภาพันธ์ การคล้องช้างคราวนี้สนุกสนานมาก เพราะเป็นการคล้องทั้งในเพนียดและกลางแปลง บางคราวผู้คนแตกตื่นตกใจอยู่บนต้นไม้ถึงร่วงตกลงมาก็มี โปรดเกล้า ฯ ให้เจ้าหมื่นสรรพเพชภักดีจัดเครื่องพระกระยาหารกลางวัน เครื่องเจ้านายและเลี้ยงข้าราชการที่ไปดูการคล้องช้างทุกวัน วันที่ ๑๖ กุมภาพันธ์ เสด็จกลับกรุงเทพ ฯ

(การคล้องช้างคราวนี้ ได้กำหนดไว้เพื่อต้อนรับ ปรินส์เฮนรี่ สมเด็จพระอนุชาแห่งกรุงเยอรมนี แต่การเสด็จของปรินส์เฮนรี่ต้องเลื่อนไป ส่วนการคล้องช้างนั้นเลื่อนกำหนดไม่ได้ จึงได้มีการคล้องช้างตามเวลาที่กล่าวไว้แล้วนั้น)

วันที่ ๑๖ เมษายน ๒๔๔๒ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้จัดการรับรองท่านผู้มีเกียรติ มองซิเออร์ดแมร์ เกาเวอน์เนอร์เยเนราล แห่งอินโดจีนซึ่งเข้ามาเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาท โปรดเกล้า ฯ ให้จัดรับรองทั่วสราญรมย์และเป็นหน้าที่ในการเลี้ยงดูทั่วไป ท่านเกาเวอน์เนอร์เยเนราล ได้กราบบังคมลากลับเมื่อวันที่ ๒๒ เมษายน ๒๔๔๒

วันที่ ๑๐ มิถุนายน ๒๔๔๒ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จประพาสชายทะเลในอ่าวสยาม ขณะเรือพระที่นั่งมหาจักรีทอดสมออยู่ที่ตำบลสามร้อยยอด ได้ทรงรับข่าวสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอเจ้าฟ้าสมมติวงศ์วโรทัย กรมขุนนครศรีธรรมราชธำรงฤทธิ์ สิ้นพระชนม์เมื่อวันที่ ๑๗ มิถุนายน ทรงพระอาลัยเศร้าโศกยิ่งนัก โปรดเกล้า ฯ ให้บรรดาเรือที่มาในกระบวนเสด็จลดธงถึงเสาและเสด็จกลับถึงกรุงเทพ ฯ วันที่ ๒๑ มิถุนายน ๒๔๔๒

การเสด็จเที่ยวในเรือพระที่นั่งมลาง ปล่องลมใหญ่ที่หัวเรือล้มทับพวกทำครัวตายคนหนึ่ง และสายโซ่สมอขาดอีกอย่างหนึ่ง ดูน่าชอบกล

วันที่ ๑ กรกฎาคม ๒๔๔๒ สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอเจ้าฟ้าจักรพงษ์ภูวนาถ

กรมขุนพิษณุโลกประชานาถ ซึ่งทรงศึกษาวิชาอยู่ที่ประเทศรัสเซีย เสด็จกลับมาเยี่ยมประเทศไทยชั่วคราว โปรดเกล้า ฯ ให้เจ้าหมื่นสรรพเพธภักดีจัดมหาดเล็กรับใช้ประจำที่ประทับวังสราญรมย์ (อย่างรับเจ้าต่างประเทศ) ถึงวันที่ ๒๕ สิงหาคม ๒๔๔๒ สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอพระองค์นี้ จึงได้กราบถวายบังคมลากลับไปทรงศึกษาวิชาตามเดิม

วันที่ ๒๐ สิงหาคม ๒๔๔๒ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้เจ้าพนักงานจัดการบวชนาคหลวงนายฉัน หุ้มแพร (เพิ่ม ไกรฤกษ์) น้องชายเจ้าหมื่นสรรพเพธภักดี มีการทำขวัญที่พระที่นั่งจักรีมหาปราสาท รุ่งขึ้นแห่ไปทำพิธีอุปสมบทในพระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ได้ทรงพระกรุณาเป็นพิเศษเสด็จออกประทับในพิธีทั้งสองเวลา

วันที่ ๒๐ กันยายน ๒๔๔๒ เวลาเสวยพระในพระราชพิธีเฉลิมพระชนมพรรษา ได้รับพระราชทานเหรียญราชรุจิ (ทอง)

วันที่ ๓ พฤศจิกายน ๒๔๔๒ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จประทับแรม ณ พระราชวังบางปอิน ระหว่างประทับแรมนี้ได้เสด็จพระราชทานผ้าพระกฐิน ณ พระอารามต่าง ๆ ที่บางปอินและกรุงเก่าหลายแห่ง และได้เสด็จไปทอดพระเนตรวัดหันตราหลวงทุ่งหันตรา(๑)

วันที่ ๘ พฤศจิกายน ๒๔๔๒ มีการแข่งเรือหน้าพระที่นั่งวโรภาศพิมาน โปรดเกล้า ฯ ให้เชิญราชทูตกับภริยามาดูการแข่งเรือด้วยอย่างปีก่อน ๆ เรือแข่งคู่สุดท้ายเป็นพิเศษ คือ "เรือตองปลิว" ของกรมมหาดเล็ก และ"เรือทิว ๆ

---

(๑) มีความบรรยายในพระราชพงศาวดารแผ่นดินพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ ว่าถึงหน้านวดข้าวก็เสด็จไปนวดที่ทุ่งหันตราหลวง แล้วเอาข้าวใส่ระแทะให้พระราชบุตรพระราชธิดาและนางกำนัลทั้งปวงลากไปวังใน แล้วพวนข้าวทำเป็นฉัตรใหญ่และยาคูไปถวายพระราชาคณะที่พระอารามหลวงทุก ๆ ปีดังนี้

ถม” ของกรมพระตำรวจซึ่งเคยเป็นคู่แข่งขันขับเคี่ยวกันมาทุกปี ครั้งนี้เรือกรมมหาดเล็กชนะประมาณ ๒ ช่วงลำเรือ ได้รับพระราชทานรางวัลถ้วยเงินพร้อมด้วยชำเปญ พวกมหาดเล็กที่พายเรือได้ดื่มชำเปญทั่วกันทั้งลำและโห่ร้องถวายพระพรเป็นการครึกครื้นสนุกสนาน พวกราษฎรพากันมาดูเป็นอันมาก

วันที่ ๙ พฤศจิกายน เสด็จกลับกรุงเทพ ฯ

วันที่ ๑๗ ธันวาคม ๒๔๔๒ ฮิสรอยแยลไฮเนส ปรินส์เฮนรี่ สมเด็จพระอนุชาแห่งกรุงเยอรมนี ได้มาเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาท โปรดเกล้า ฯ ให้จัดการรับรองเจ้าทวังสราญรมย์กับในพระบรมมหาราชวัง และพระราชวังบางปอิน เช่นเคยรับเจ้าฝรั่งครั้งก่อน เจ้าได้กราบถวายบังคมลากลับเมื่อวันที่ ๒๙ ธันวาคม ๒๔๔๒

เนื่องในการรับรองเจ้าเยอรมันคราวนี้ เจ้าหมื่นสรรพเพชภักดิ์ได้รับเครื่องราชอิสริยาภรณ์มงกุฎ ชั้นที่ ๒ ของประเทศเยอรมนี

วันที่ ๓๐ ธันวาคม ๒๔๔๒ ฮิสรอยแยลไฮเนส ปรินส์วัลดิมา สมเด็จพระเจ้าลูกเธอแห่งกรุงเดนมาร์กได้มาเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาท โปรดเกล้า ฯ ให้มีการรับรองเหมือนคราวรับปรินส์เฮนรี่ เจ้าได้กราบถวายบังคมลากลับเมื่อวันที่ ๑๒ มกราคม ๒๔๔๒

เนื่องในการรับรองเจ้าเดนมาร์กคราวนี้ เจ้าหมื่นสรรพเพชภักดิ์ได้รับเครื่องราชอิสริยาภรณ์ดันเนบรอก ชั้นที่ ๒ ของประเทศเดนมาร์ก

วันที่ ๒๕ มกราคม ๒๔๔๒ ในการพระราชพิธีมงคลการโสกัณฑ์พระเจ้าลูกเธอพระองค์เจ้าอาทรทิพยนิภา พระเจ้าลูกเธอพระองค์เจ้าอัปภันตรีปชา และพระเจ้าลูกเธอพระองค์เจ้าอดิศัยสุริยาภา ณ พระที่นั่งจักรมหาปราสาทเวลาเช้าเมื่อโสกัณฑ์แล้ว โปรดเกล้า ฯ พระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์นิภาภรณ์ช้างเผือกชั้นที่ ๓ แก่เจ้าหมื่นสรรพเพชภักดิ์และทรงพระมหากรุณาเป็น

พิเศษ เมื่อทรงสวมคอพระราชทานแล้ว ทรงลูบศีรษะเพื่อเป็นสวัสดิมงคล อีกด้วย

วันที่ ๒๘ ตุลาคม ๒๔๔๒ ในพระราชพิธีเถลิงพลับพลาสวนดุสิต และทรงถวายเสนาสนะวัดสัมเกลียง[๑] กับทรงถวายวิสุงคามสีมาวัดเบญจมบพิตร โปรดเกล้า ฯ ให้เจ้าหมื่นสรรพเพชภักดีเป็นผู้จัดการตกแต่งบริเวณที่ประทับในพลับพลานั้น ทั้งการตั้งเครื่องพระกระยาหารเครื่องเจ้านายและเลี้ยงข้าราชการทุก ๆ วันจนตลอดงาน

วันที่ ๑๓ ถึง ๑๙ มีนาคม ๒๔๔๒ ในการสมโภชพระพุทธนรสีห์ แห่งสุโขทัย ตั้งโต๊ะกัมตั้งที่วัดเบญจมบพิตร โปรดเกล้า ฯ ให้เจ้าหมื่นสรรพเพชภักดีเป็นหน้าที่จัดตั้งเครื่องพระกระยาหาร เครื่องเจ้านายและเลี้ยงข้าราชการตลอดงาน

ในปี พ.ศ. ๒๔๔๒ นั้น เจ้าหมื่นสรรพเพชภักดีได้รับพระราชทานที่ดินใหม่อีกแห่งหนึ่งอยู่ริมถนนซางฮี้นอก[๒] ข้างวัดสัมเกลียง จึงได้ย้ายจากบ้านถนนอัษฎางค์มาปลูกกระท่อมห้องแถวอยู่ก่อนในที่นั้น เพราะใกล้สวนดุสิต เป็นการสะดวกที่จะไปมารับราชการ ขณะนั้นได้ทรงเริ่มการสร้างสวนดุสิตเป็นการใหญ่และได้เสด็จมาประทับแรมที่พลับพลาในสวนนั้นด้วย

วันที่ ๑๘ พฤษภาคม ๒๔๔๓ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เสด็จประพาสชายทะเลในอ่าวสยามโดยเรือพระที่นั่งมหาจักรี ได้เสด็จขึ้นที่ศรีราชา เกาะสีชัง และเกาะพะงัน ที่เกาะพะงันได้เสด็จสรงน้ำที่น้ำตกธารประพาส เจ้าหมื่นสรรพเพชภักดีได้ฉลองพระเดชพระคุณอย่างคราวก่อน ได้เสด็จขึ้นประพาสเกาะกระ เมืองกลันตัน เมืองสายบุรี เมืองตานี เมืองจะนะ เมืองสงขลา

---

(๑) ภายหลังเปลี่ยนชื่อเป็นวัดราชผาติการาม

(๒) ภายหลังเปลี่ยนชื่อเป็นถนนราชวิถี

และเกาะสมุย วันที่ ๑ มิถุนายน ๒๔๔๓ เสด็จกลับกรุงเทพฯ

วันที่ ๑๗ กันยายน ๒๔๔๓ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จประพาสเมืองลพบุรีโดยเรือกระบวนเรือไฟจูง ประทับแรมที่พลับพลาในทุ่งท้องพรหมาสตรเพื่อทรงพระสาราญ

วันที่ ๔ ตุลาคม ๒๔๔๓ เวลาเช้าเรือกระบวนใหญ่ออกจากทุ่งท้องพรหมาสตร์ กลับตามทางเดิม แต่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงเรือม่วงประพาสชมภูมิประเทศตามทางในทุ่งท้องพรหมาสตร์และตามทุ่งต่างๆ เพราะในเวลาเช้าอากาศสดชื่นปลอดโปร่งดี ต้นข้าวกเขียวชอุ่มทั่วไปหมด น้ำก็มากเจิ่งไปทั้งทุ่ง ในเรือม่วงที่ทรงนั้นผู้ตามเสด็จมีเจ้าพระยาสุรวงศ์วัฒนศักดิ์และเจ้าหมื่นสรรพเพชภักดีกับทหารเรือฝีพายอีก ๔ คนเท่านั้น ประพาสเพลินไปจนห่างไกลแยกจากเรือกระบวนใหญ่ เวลาสายมากแดดร้อนจัด ฝีพายออกจะหิวข้าวพบเรือแม่ค้าขายของมีแต่กล้วย โปรดเกล้าฯ ให้ซื้อพระราชทานให้ฝีพายกินและเร่งรีบพายออกจากทุ่ง พบเรือพระเจ้าลูกยาเธอกรมหมื่นปราจิณกิติบดี[๑] แจวตามมาหลังกระบวน เลยเสด็จขึ้นประทับในเรือนั้น กรมหมื่นปราจิณกิติบดีจัดเครื่องถวายตามแต่จะทำได้ เสวยโดยทรงพระสำราญดี จนมีเรือไฟทหารเรือแล่นมาลำหนึ่ง จึงได้จูงเรือที่ประทับมาจนถึงพระราชวังบางปอิน วันต่อๆ ไปได้เสด็จทอดพระกฐินที่กรุงเก่าจนถึงวันที่ ๑๑ ตุลาคม เสด็จกลับกรุงเทพฯ

วันที่ ๒๑ ธันวาคม ๒๔๔๓ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จทรงเบิดทางรถไฟสายโคราชแล้วประทับแรมที่พลับพลาเมืองนครราชสีมา ได้เสด็จประพาสที่ต่างๆ ทั้งในเมืองและนอกเมืองจนถึงวัดพนมวัน พระวิหารวัดนี้เป็นของโบราณทำด้วยศิลาแลงแท่งใหญ่ๆ ประดับทับซ้อนกันขึ้นไป ได้ทรงจารึก

---

(๑) เป็นกรมหลวงในรัชกาลที่ ๖

อักษรย่อพระบรมนามาภิไธย จ.ป.ร. ที่แผ่นศิลาฝาผนังวิหารนั้น วันที่ ๒๕ ธันวาคม ๒๔๔๓ เสด็จกลับกรุงเทพ ฯ

วันที่ ๕ พฤษภาคม ๒๔๔๔ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จประพาสเกาะชวาโดยเรือพระที่นั่งมหาจักรี (เป็นครั้งที่ ๓) วันที่ ๑๔ พฤษภาคม ๒๔๔๔ เรือพระที่นั่งถึงตันหยงเปรียก ซึ่งเป็นท่าเรือของเมืองบะตาเวีย[๑] ประเทศชวา พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จขึ้นบกทรงรถไฟไปประทับแรมที่โฮเต็ลเบด-วิว ในบุยเต็นซ็อค ได้เสด็จประพาสที่ต่างๆ

การเสด็จประพาสชวาคราวนี้ ขณะประทับอยู่ที่เมืองบันดุง มีเหตุการณ์ที่กระทำให้พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงเป็นห่วงกังวลพระทัย ด้วยสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าอัษฎางค์เดชาวุธ กรมขุนนครราชสีมา ซึ่งตามเสด็จมาด้วย ประชวรไข้จับสั่น (มาเลเรีย) มีพระอาการเป็นที่น่าวิตกมาก ถึงเตรียมการที่จะเสด็จกลับจากเมืองบันดุงได้ทันที และงดการประพาสตำบลที่ไกล ๆ แต่ภายหลังพระอาการประชวรค่อยดีขึ้น หมอรับรองว่าพ้นอันตรายแล้ว จึงได้เสด็จประพาสต่อไป และโปรดเกล้า ฯ ให้แบ่งพวกตามเสด็จแต่เพียงน้อยคน เจ้าหมื่นสรรพเพชภักดิ์ได้เป็นผู้ติดตามเสด็จด้วยทุกแห่ง จนถึงวันที่ ๑๓ กรกฎาคม ๒๔๔๔ เสด็จกลับจากโฮเต็ลโฮมันเมืองบันดุงมาลงเรือพระที่นั่งที่ตันหยงเปรียก เดินทางกลับถึงกรุงเทพ ฯ วันที่ ๒๔ กรกฎาคม[๒]

วันที่ ๒๙ กันยายน ๒๔๔๔ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จประพาสหัวเมืองฝ่ายเหนือทางชลมารค เนื่องในการหล่อพระพุทธชินราชจำลอง[๓]

---

(๑) เดี๋ยวนี้เปลี่ยนชื่อเป็นชะกรรตา (ชยกรรตา)

(๒) รายละเอียดมีอยู่ในจดหมายเหตุประพาสเกาะชวาในรัชกาลที่ ๕ ทั้ง ๓ คราว พิมพ์ในงานบรรจุพระอังคารพระองค์เจ้าสุจิตราภรณี (พ.ศ. ๒๔๖๓)

(๓) รายละเอียดแจ้งอยู่ในพระราชหัตถเลขา ถึงพระเจ้าน้องยาเธอกรมหลวงเทววงศวโรปการ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าอาทรทิพยนิภา โปรดให้พิมพ์ในงานบำเพ็ญพระกุศลฉลองพระชนมายุครบ ๖๐ พรรษา เมื่อ พ.ศ. ๒๔๘๒

ในการเสด็จพระราชดำเนินประพาสหัวเมืองฝ่ายเหนือคราวนี้ เจ้าหมื่นสรรพเพชภักดีได้ตามเสด็จประจำอยู่ในเรือพระที่นั่ง เมื่อเสด็จขึ้นที่ใดก็ได้ตามเสด็จทั่วทุกแห่ง เมื่อคราวเล่นหนังในการบีดทองสมโภชพระพุทธชินราช ทหารวันหนึ่ง กรมพระตำรวจวันหนึ่งและกรมมหาดเล็กวันหนึ่ง วันของกรมมหาดเล็กเล่นหนัง เจ้าหมื่นสรรพเพชภักดีได้เป็นผู้รวบรวมผู้เล่นถวาย ให้ทรงซ้อมตอนพระรามเข้าสวนพิราพ ด้วยพระองค์เองเป็นการสนุกครึกครื้นมาก เจ้าหมื่นสรรพเพชภักดีเป็นผู้เชิดหนังด้วยภาพหนึ่ง (การเล่นหนังนมเรืองราวพิศดารเกินที่จะแทรกลงในประวัตอนนี้ จึงได้ยกเอาออกไว้ต่างหาก) เมื่อเสด็จออกจากพิษณุโลกโดยกระบวนเรือพระที่นั่งถึงอุตรดิตถ์ ประทับแรมแล้วเสด็จประพาสโดยม้าพระที่นั่งจนถึงเมืองลับแล ประทับเสวยกลางวันที่พลับพลาบนม่อนจำศีล แล้วจากลับทรงช้างพระที่นั่งชื่อพลายอินทร เสด็จประพาสต่อไปจนถึงพระแท่นศิลาอาสน์เป็นที่สุดแล้วเสด็จกลับ โปรดเกล้าฯ ให้เจ้าหมื่นสรรพเพชภักดีขึ้นท้ายช้างพระที่นั่งด้วย ผู้ที่จะขึ้นท้ายช้างพระที่นั่งตามราชประเพณีต้องเป็นมหาดเล็กคนสนิท นอกจากคอยปฏิบัติ เช่น ถวายพระสุธารสเป็นต้น ยังต้องทำหน้าที่เป็นราชองครักษ์ด้วย เป็นประเพณีมาแต่โบราณและตรัสสอนราชประเพณีว่า เวลาช้างจะขึ้นทางเนินสูงกด หรือลงที่ต่ำกด ต้องกราบบังคมทูลให้ทรงทราบทุกคราว การนั่งท้ายช้างพระที่นั่งนนจะว่าไปแล้วก็เป็นการลำบากอยู่บ้าง เช่น ต้องนั่งคู้เข่า มือก็ต้องจับสัปคับไว้ให้แน่น หากไม่ระมัดระวังให้ดีพอแล้วอาจเลอนตกได้

ในวันลอยพระประทีปที่ตำหนักแพเมืองพิษณุโลก ซึ่งเจ้านายและข้าราชการทำกระทงเครื่องสดถวายทรงจุดเทียนนมัสการ เจ้าหมื่นสรรพเพชภักดีก็ได้ทำกระทงเครื่องสดเป็นรูปหมู่รายฎรชาวบ้านตำบลหนึ่ง ของมณฑลพิษณุ-

โลกยืนโบกผ้าเช็ดหน้ารับเสด็จริมฝั่งน้ำ การพระราชทานผ้าห่มหรือเงินแก่ราษฎรและเสมาสำหรับเด็กเหล่านั้นเป็นต้น ก็โปรดเกล้า ฯ ให้เจ้าหมื่นสรรพเพชภักดีเป็นผู้แจก

งานบิดทองพระพุทธชินราชจำลองและแห่ไปประดิษฐานเป็นพระประธาน ณ วัดเบญจมบพิตรในครั้งนั้น ถือว่าเป็นงานสำคัญอย่างยิ่งงานหนึ่ง พระพุทธชินราชจำลองซึ่งได้ทำพิธีหล่อที่วัดพระศรีรัตนมหาธาตุ เมืองพิษณุโลกนั้น ได้เชิญลงมากรุงเทพ ฯ มาพักแต่งที่กรมทหารเรือ เมื่อได้มีการบิดทองและสมโภช ณ ที่นั้นแล้ว ได้แห่เป็นกระบวนเรือพายไปประดิษฐานยังวัดเบญจมบพิตร เมื่อวันที่ ๑๓ ธันวาคม ๒๔๔๔ ได้มีพระราชพิธีแห่แหนอย่างมโหฬาร พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่เสด็จประทับมาในเรือพระที่นั่งเอนกชาติภุชงค์ตงกัญญามานทอง เรือกระบวนเสด็จนั้นคอยมากับเรือกระบวนแห่พระพุทธชินราชแล้ว รับเข้าคลองสามเสนก่อน กระบวนแห่จะเลยเข้าคลองสามเสนและคลองเปรม เมื่อได้เชิญพระพุทธชินราชประดิษฐานในพระอุโบสถแล้ว พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จพระราชดำเนินเข้าในพระอุโบสถ ทรงจุดเทียนเครื่องนมัสการ และทรงเปลื้องสายสพายนพรัตนราชวราภรณ์พร้อมทั้งดวงตราห้อยที่ทรงอยู่นั้นถวายพระพุทธชินราชเป็นพุทธบูชา แล้วโปรดเกล้า ฯ ให้พราหมณ์เบิกแว่นเวียนเทียนสมโภช และมีงานฉลองต่อไป

งานฉลองพระพุทธชินราชจำลอง และงานไหว้พระประจำปี เริ่มตั้งแต่วันที่ ๒๓ ธันวาคม ถึงวันที่ ๒๙ ธันวาคม นอกจากการสวดมนต์และเทศน์ได้มีการตั้งพระพุทธรูปเก่า ๆ บูชา ประกวดเครื่องตั้งบูชาพระ ภายนอกบริเวณ

---

(๑) ที่ทำรูปราษฎรยืนโบกผ้าเช็ดหน้ารับเสด็จนั้น เพื่อเย้าท่านเทศาภิบาล เพราะท่านเทศาก็ได้ไปตามเสด็จประพาสยุโรป ราษฎรในปกครองของท่านจึงใช้วิธีโบกผ้าเช็ดหน้าให้ทันสมัย

พระอุโบสถมีการมหรสพต่าง ๆ และออกร้านขายของซึ่งพระบรมวงศานุวงศ์ฝ่ายในฝ่ายหน้ากับข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อยพร้อมเพรียงกันถวายพระเดชพระคุณเป็นการสนุกครึกครื้นมาก ข้าราชการมหาดเล็กได้ออกร้านขายอาหารไทยและฝรั่ง ร้านนี้เรียกว่า "ราชภัตตาคาร" พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จประทับเสวยเสมอ ส่วนเงินรายได้เมื่อหักค่าใช้จ่ายแล้วสมทบเป็นทุนให้แก่วัดทั้งสิ้น การไหว้พระวัดเบญจมบพิตรนี้ได้มีเป็นประจำปีในพระบรมราชูปถัมภ์ต่อมาจนสิ้นรัชกาล

วันที่ ๒ กุมภาพันธ์ ๒๔๔๔ ได้รับพระราชทานเหรียญรัตนาภรณ์ชั้นที่ ๓ เนื่องในการทรงบำเพ็ญพระราชกุศล ณ พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาทเนื่องจากสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าอัษฎางค์เดชาวุธ กรมขุนนครราชสีมาหายประชวรเมื่อคราวเสด็จประพาสชวา

วันที่ ๒๐ กุมภาพันธ์ ๒๔๔๔ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จไปส่งสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอเจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธ์ กรมขุนนครสวรรค์วรพินิต[๑] เสด็จกลับไปทรงศึกษาวิชาที่ประเทศเยอรมนี โดยรถไฟสายปากน้ำ ประทับเรือพระที่นั่งมหาจักรีที่เมืองสมุทรปราการ ถึงสิงคโปร์วันที่ ๒๒ กุมภาพันธ์

วันที่ ๒๕ กุมภาพันธ์ ๒๔๔๔ เสด็จยังท่าเรือเมลล์ส่งสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอที่เรือเยอรมันชื่อ ฮัมเบอรก แล้วเสด็จกลับสู่เรือพระที่นั่งมหาจักรีออกเรือในคืนนั้น ในระยะทางเสด็จกลับได้ประพาสเกาะสีชัง และศรีราชา วันที่ ๖ มีนาคม ๒๔๔๔ ถึงกรุงเทพฯ เมื่อตอนที่สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอพระองค์นี้เสด็จมาก็ได้ประทับที่วังสราญรมย์ ได้โปรดเกล้า ฯ ให้เจ้าหมื่นสรรพเพชภักดีมาปฏิบัติหน้าที่ถวายอย่างการรับรองเจ้านายต่างประเทศ

ในปลายปี ๒๔๔๔ นี้ พระที่นั่งองค์ใหม่ที่โปรดเกล้า ฯ ให้สร้างขึ้นใน

---

(๑) เปลี่ยนกรมพระในรัชกาลที่ ๗

สวนดุสิต เพื่อเป็นพระราชมณเฑียรที่ประทับและพระราชทานนามว่า "พระที่นั่งวิมานเมฆ" นั้นแล้วเสร็จ จึงโปรดเกล้า ฯ ให้มีการเฉลิมพระราชมณเฑียรพระที่นั่งองค์ใหม่นี้ เริ่มแต่วันที่ ๒๖ ถึง ๓๐ มีนาคม โปรดเกล้า ฯ ให้เจ้าหมื่นสรรพเพชภักดิ์เป็นผู้จัดตกแต่งพระที่นั่งทุกห้อง และให้เป็นผู้ดูแลรักษาพระที่นั่งต่อไปด้วย

(พระที่นั่งองค์นี้เป็นเครื่องไม้สักล้วน เดิมทีเดียวโปรดเกล้า ฯ ให้สร้างที่เกาะสีชัง เพื่อเป็นที่ประทับ แต่ไม่ทันเสร็จ มีเหตุฝรั่งเศสในปี ร.ศ. ๑๑๒ จึงโปรดเกล้า ฯ ให้งด และรื้อมาสร้างพระที่นั่งองค์นี้)

ในปีนี้ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงพระราชดำริเห็นว่า เจ้าหมื่นสรรพเพชภักดิ์ได้ปฏิบัติราชการสนองพระเดชพระคุณมีความชอบตลอดมา จึงพระราชทานเงินบำเหน็จให้แก่เจ้าหมื่นสรรพเพชภักดิ์ เป็นจำนวน ๓๐๐ ชั่ง สำหรับสร้างตึกเป็นที่อยู่ในที่ ๆ พระราชทานใหม่ ริมถนนซางฮี้นอก (ถนนราชวิถี) เป็นพระมหากรุณาธิคุณอันล้นเกล้า ฯ หาที่สุดมิได้

ใน พ. ศ. ๒๔๔๕ ได้รับพระราชทานเงินเดือนเพิ่มขึ้น เป็นเดือนละ ๕๐๐ บาท

การสร้างสวนดุสิต ซึ่งจะเป็นพระราชวังต่อไป ได้เริ่มงานมาแต่ภายหลังกลับจากประพาสยุโรป ร.ศ. ๑๑๖ (พ.ศ. ๒๔๔๐) โดยมีข้าราชการกรมพระตำรวจ กรมมหาดเล็กและกรมวังนอก เป็นนายด้าน จัดทำแยกย้ายกันอยู่หลายด้านนั้น ในปี พ.ศ. ๒๔๔๕ นี้ โปรดเกล้า ฯ ให้งดเลิกเสียทั้งหมด และทรงมอบให้เป็นหน้าที่เจ้าหมื่นสรรพเพชภักดิ์เป็นผู้รับผิดชอบ ดำเนินงานต่อไปแต่ผู้เดียวทั้งการสร้างและการรักษา และให้เป็นผู้บังคับการทหารรักษาวังกองดับเพลิงสวนดุสิตด้วย ได้โปรดเกล้า ฯ สั่งจ้างชาวอังกฤษซึ่งชำนาญการเพาะปลูกต้นไม้ การทำสวนตามเนเชอรอย่างฝรั่งคนหนึ่งชื่อนายเยนกินส์เข้า

มา ให้อยู่ในบังคับบัญชาเป็นผู้ช่วยเจ้าหมื่นสรรพเพธภักดี ได้จัดทำสวนเนสรี สำหรับเพาะชำต้นไม้ไว้ใช้ทั่วไปขึ้นแห่งหนึ่ง การสร้างสวนดุสิตนี้เมื่อว่าตามผังเมืองแล้วก็เป็นการขยายเขตชุมนุมชนในกรุงเทพ ฯ ขณะนั้นออกไปใหญ่โตอีกมาก จึงเป็นการที่ทำให้เกิดความเจริญและสง่างามแก่บ้านเมือง และมีส่วนเป็นรมณียสถานที่หย่อนใจของประชาชนมาจนบัดนี้

วันที่ ๒๑ พฤษภาคม ๒๔๔๕ ฮีสอิมบีเรียลไฮเนส แกรนด์ดยุกบอริส-วลาดิมิโรวิตซ์ พระราชวงศ์แห่งกรุงรัสเซีย เข้ามาเฝ้าทูลละอองธุลพระบาท โปรดเกล้า ฯ ให้เจ้าหมื่นสรรพเพธภักดีจัดการรับรองเจ้าในหน้าที่มหาดเล็กเช่นเคย เจ้าได้กราบถวายบังคมลากลับ เมื่อวันที่ ๒๙ พฤษภาคม ๒๔๔๕

วันที่ ๒๔ กรกฎาคม ๒๔๔๕ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จประทับแรม ณ พระราชวังบางปอิน ได้เสด็จกรงเก่าทรงบิดทองพระพุทธไตรรัตน-นายก วัดพนัญเชิง การเสด็จพระราชวังบางปอินคราวนี้ประจวบทางประเทศอังกฤษมีงานราชาภิเษกสมเด็จพระเจ้าเอ็ดเวิดที่ ๗ จึงโปรดเกล้า ฯ ให้มีการเลี้ยงดินเนอร์เพื่อเป็นเกียรติยศ ที่พระที่นั่งวโรภาศพิมาน และให้เชิญคณะทูตและข้าราชการในสถานทูตอังกฤษ กับชาวอังกฤษ ซึ่งรับราชการอยู่ในกระทรวงทบวงกรมต่าง ๆ มารับพระราชทานเลี้ยงด้วย วันที่ ๒๒ สิงหาคม ๒๔๔๕ เสด็จกลับกรุงเทพ ฯ

ขณะประทับอยู่ที่พระราชวังบางปอิน มีเหตุการณ์เกิดขึ้นทางเหนือว่าพวกเงี้ยวมีผะกาหม่องเป็นหัวหน้า ก่อการกบฏขึ้นที่เมืองนครลำปางและเมืองแพร่ ถึงต้องใช้กำลังตำรวจและทหารปราบปรามเหตุการณ์จึงได้สงบ

ในปี ๒๔๔๕ นี้ สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เจ้าฟ้ามหาวชิราวุธ สยามมกุฎราชกุมาร ทรงสำเร็จการศึกษาวิชาในยุโรป และได้เสด็จเยี่ยมเยียนราช

---

(๑) เดี๋ยวนี้เป็นทำเนียบรัฐบาล

สำนักต่าง ๆ ในยุโรปแล้วจะเสด็จนิวัติพระนคร โดยทางทวีปอเมริกา เมื่อใกล้กำหนดจะถึงประเทศญี่ปุ่น พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวมีรับสั่งให้เจ้าหมื่นสรรพเพธภักดีจัดมหาดเล็กไปกับเรือพระที่นั่ง มหาจักรีรับเสด็จที่ ประเทศญี่ปุ่น มหาดเล็กที่ไปรับเสด็จกับเรือพระที่นั่งคือ หลวงศักดินายเวร (เพิ่ม ไกรฤกษ์)[๓] นายฉัน หุ้มแพร (เอื้อม บุนนาค)[๒] นายเสนองานประภาษ (ดี สุเดชะ)[๓] และนายบำรุงราชบทมาลย์ (เจือก จาติกรัตน์)[๔] รวม ๔ นาย และให้จัดวังสราญรมย์เป็นที่ประทับ พร้อมด้วยมหาดเล็กอยู่ประจำตามหน้าที่ สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช ฯ เสด็จถึงกรุงเทพ ฯ เมื่อวันที่ ๒๙ มกราคม ๒๔๔๕ (ร.ศ. ๑๒๑) ประทับ ณ วังสราญรมย์

พ.ศ. ๒๔๔๖ ได้รับพระราชทานเงินเดือนเพิ่มขึ้นเป็นเดือนละ ๖๐๐ บาท

วันที่ ๑ เมษายน ๒๔๔๖ มีประกาศพระบรมราชโองการโปรดเกล้า ฯ ตั้งโรงเรียนมหาดเล็กขึ้น เพื่อให้เป็นโรงเรียนฝึกหัดวิชาข้าราชการฝ่ายพลเรือน และโปรดเกล้า ฯ ให้เจ้าหมื่นสรรพเพธภักดีเป็นกรรมการโรงเรียนด้วยผู้หนึ่ง

วันที่ ๙ กรกฎาคม ๒๔๔๖ เวลา ๔ ทุ่มเศษ เกิดเพลิงไหม้ขึ้นที่พระพุทธปรางค์ปราสาทในวัดพระศรีรัตนศาสดาราม พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จไปทรงเป็นประธานในการดับเพลิง พร้อมด้วยเจ้านายและข้าราชการเป็นจำนวนมาก ทรงพระราชดำริว่าพระพุทธปรางค์ที่เพลิงไหม้นั้น อยู่ใกล้พระอุโบสถซึ่งประดิษฐานพระพุทธมหามณีรัตนปฏิมากร จึงรับสั่งให้สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช ฯ ทรงกำกับเชิญไปไว้ ณ พระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย เจ้าหน้าที่ได้ช่วยกันดับเพลิงอย่างแข็งแรงทุกด้าน เจ้าหมื่นสรรพเพธภักดีได้นำ

---

(๑) เป็นพระยาประเสริฐศุภกิจในรัชกาลที่ ๖
(๒) เป็นพระยาอร่ามมณเฑียรในรัชกาลที่ ๖
(๓) เป็นพระยาสุเทพภักดีในรัชกาลที่ ๖
(๔) เป็นพระยาประพันธ์รำไพในรัชกาลที่ ๖

กองดับเพลิงสวนดุสิต ซึ่งอยู่ในบังคับบัญชามาช่วยดับเพลิงอยู่ด้านหนึ่งจนเพลิงสงบซาลง เหตุเพลิงไหม้ครั้งนี้ลงความเห็นกันว่าเกิดจากสายไฟฟ้ารั่วเป็นต้นเหตุ เมื่อเพลิงสงบหมดอันตรายแล้ว จึงได้เชิญพระพุทธมหามณีรัตนปฏิมากรกลับไปประดิษฐานตามที่เดิม

ในปี ๒๔๔๖ นี้เป็นอภิลักขิตสมัยมหามงคลพิเศษ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวได้เสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติมาเป็นเวลาครบถ้วน ๒ เท่าแห่งวันที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ดำรงสิริราชสมบัติ ได้มีงานพระราชพิธีทวิธาภิเษก (ภาคต้น) ในวันที่ ๓ ถึงวันที่ ๖ ตุลาคม ๒๔๔๖ อนึ่งในปีนี้พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงเจริญพระชนมายุมาบรรจบครบ ๕๐ พรรษาบริบูรณ์ เป็นเหตุให้พระบรมวงศานุวงศ์และข้าราชการทั้งปวงมีความโสมนัสยินดีจัดงานรื่นเริงสนองพระเดชพระคุณในมงคลสมัยพิเศษนี้ ให้สมกับที่มีความจงรักภักดี และได้แบ่งปันหน้าที่กันตกแต่งสถานที่ต่าง ๆ ประดับธงตามตั้งแต่พระบรมมหาราชวังตลอดสวนดุสิต วันที่ ๑ พฤศจิกายน ๒๔๔๖ เริ่มการนักขัตฤกษ์เฉลิมพระชนมพรรษาจนถึงวันที่ ๗ พฤศจิกายน ในการพระราชพิธีใหญ่รวม ๗ วันนี้ โปรดเกล้า ฯ ให้เจ้าหมื่นสรรพเพชภักดีเป็นหน้าที่จัดการเลี้ยงตลอดงานเป็นพิเศษ ได้รับพระราชทานขันเชิงเงินสลักปากกะไหล่ทองเป็นรางวัล ส่วนการจัดตกแต่งต้นไม้ในสถานที่ต่าง ๆ และดูการทั่วไปกับพระเจ้าน้องยาเธอกรมหมื่นสรรพสาตร์ศุภกิจ ได้รับพระราชทานขันเชิงเงินสลักปากกะไหล่ทองเป็นรางวัลร่วมกันอีกขันหนึ่ง และได้รับพระราชทานเหรียญทวิธาภิเศก (ทอง) ที่ระลึกในงานนี้ด้วย

วันที่ ๑๕ ถึงวันที่ ๗ พฤศจิกายน ๒๔๔๖ เป็นวันงานเฉลิมพระชนมพรรษาและพระราชพิธีทวิธาภิเษก (ภาค ๒) สมโภชสิริราชสมบัติ ซึ่งโปรดเกล้า ฯ ให้ยกมาทำรวมกัน ทั้ง ๓ วันนี้เป็นวันจุดประทีปโคมไฟทั่วพระนคร มีการ

รื่นเริงและการมหรสพตามสถานที่ต่าง ๆ เป็นการครึกครื้นพิเศษกว่าทุก ๆ ปีมา อนึ่ง ได้โปรดเกล้า ฯ ให้สร้างพระราชลัญจกรขึ้นใหม่ และโปรดให้ตั้งฉลองในพระราชพิธีเฉลิมพระชนมพรรษาที่พระที่นั่งบรมราชสถิตย์มโหพาร (ห้องเหลือง) วันที่ ๑๒ พฤศจิกายน ได้พระฤกษ์สรงมูรธาภิเษก เสร็จแล้วทรงเครื่องใหม่เสด็จมาประทับบนพระราชอาสน์ ได้ทรงประทับพระราชลัญจกรใหม่เป็นปฐมฤกษ์ลงในสัญญาบัตรตั้งสมณศักดิ์พระราชทานพระสงฆ์ ๒ รูป คือ (๑) พระสุคุณคณาภรณ์ (ม.ร.ว. ชื่น สุจิตฺโต) เป็นพระญาณวราภรณ์[๑] (๒) พระมหาเหลี่ยน ป. ๙ เป็นพระศรีวสุทธิวงศ์ และสัญญาบัตรพระราชทานเลื่อนบรรดาศักดิ์ให้เจ้าหมื่นสรรพเพชภักดิ์เป็นพระยาบุรุษรัตนราชพัลลภ จางวางมหาดเล็ก พร้อมด้วยข้าราชการในพระราชสำนักอื่น ๆ อีก ๖ คน พระสงฆ์สวดชยันโตตลอดเวลาที่พระราชทาน (เมื่อรับบรรดาศักดิ์เป็นพระยา อายุ ๒๙ ปี)

วันเดียวกันนี้เวลาบ่ายพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จออก ณ พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ พระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์จุดจอมเกล้าแก่พระบรมวงศานุวงศ์และข้าราชการ พระยาบุรุษรัตนราชพัลลภได้รับพระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์ทุติยจุลจอมเกล้าวิเศษพร้อมด้วยพานทองเครื่องยศอีกวาระหนึ่ง การได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์เป็นพระยาและทั้งได้รับพระราชทานพานทองและตราทุติยจุลจอมเกล้าวิเศษด้วยในวันเดียวกันนี้หายากนัก จึงควรนับว่าเป็นพระมหากรุณาธิคุณอย่างสูง และมิใช่แต่เท่านั้น ยังได้ทรงพระมหากรุณาธิคุณปกแผ่มาถึงภริยาด้วย คือในวันเดียวกันนั้น เมื่อพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จพระราชทานเครื่องราช

---

(๑) เป็นสมเด็จพระวชิรญาณวงศ์ในรัชกาลที่ ๗ และดำรงตำแหน่งพระสังฆราชในรัชกาลที่ ๘ ต่อมาได้รับสถาปนาเป็นสมเด็จพระสังฆราชเจ้ากรมหลวงวชิรญาณวงศ์

อิสริยาภรณ์จุลจอมเกล้าฝ่ายใน ก็ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ พระราชทานตราตติยจุลจอมเกล้าฝ่ายในแก่คุณหญิงช้อยด้วย เป็นการพร้อมมูลด้วยเกียรติยศทั้งเจ้าคุณและคุณหญิง[๑]

พ.ศ. ๒๔๔๗ ได้รับพระราชทานเงินเดือนเพิ่มขึ้นเป็นเดือนละ ๙๐๐ บาท

วันที่ ๒๓ มิถุนายน ๒๔๔๗ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เสด็จประพาสมณฑลราชบุรี การเสด็จคราวนี้เรียกว่า "ประพาสต้น" คือ มิได้เสด็จอย่างพระเจ้าแผ่นดิน แต่เสด็จไปอย่างคนธรรมดาเขาเดินทางเที่ยวกัน ไม่มีเจ้าหน้าที่จัดการรับเสด็จ จะหยุดพักแรมที่ไหนหรือจะเสวยที่ไหนไม่มีกำหนดสุดแต่จะเหมาะ บางทีก็จอดเรือพักแรมตามหน้าวัด และซื้ออาหารสดในตำบลนั้นมาหุงต้มทำกันเอง มิได้ทรงรังเกียจถือพระองค์เลย เวลาเสวยก็ล้อมวงเสวยพร้อมกันอย่างคนธรรมดา เป็นของโปรดและทรงพระสำราญ ตลอดผู้ที่ตามเสด็จก็เป็นสุขสนุกสบายทั่วกัน ราษฎรก็ไม่ทราบว่าเจ้านายของตัวเสด็จมา จึงเป็นโอกาสที่จะได้ทอดพระเนตรความเป็นไปของราษฎรอย่างใกล้ชิด ว่ามีความสุขทุกข์กันอย่างไร และทรงทำพระองค์สนิทสนมกับราษฎรอย่างกันเอง ถึงกับมีบางคนเข้าคอได้สนิท ก็เกรงพระองค์ท่านเสมือนเป็นมิตรสหายโดยไม่รู้ตัวก็มี ทรงพอพระราชหฤทัยในการประพาสต้นนี้เป็นอันมาก วันที่ ๗ สิงหาคม ๒๔๔๗ เสด็จกลับกรุงเทพ ฯ[๒]

พ.ศ. ๒๔๔๗ ได้มีเจ้าต่างประเทศมาเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาท ๒ ราย คือ

๑) ฮีสรอยแยลไฮเนส ปรินซ์อาดาลเบิด พระราชโอรสแห่งเอมเปอร-

---

(๑) ในรัชกาลที่ ๖ คุณหญิงช้อยได้รับพระราชทานตราทุติยจุลจอมเกล้า

(๒) เรื่องเสด็จประพาสต้นนี้ มีเจ้านายพระองค์หนึ่ง ทรงเขียนเป็นจดหมายของนายทรงอานุภาพถึงนายประดิษฐ์ ซึ่งสมมุติขึ้นเป็นเพื่อนเล่าเรื่องให้ฟังโดยละเอียดถี่ถ้วนดีมาก หนังสือเรื่องประพาสต้นนี้ได้พิมพ์ขึ้นหลายคราวแล้ว

เรอเยอรมัน เสด็จมาวันที่ ๒๖ พฤศจิกายน ๒๔๔๗ เสด็จกลับวันที่ ๖ ธันวาคม ๒๔๔๗ และเนื่องในการรับรองครั้งนี้ ได้รับเครื่องราชอิสริยาภรณ์ มงกุฎชั้นที่ ๑ ของปรัสเซีย

๒) ฮีสรอยแยลไฮเนส ปรินส์ลุยยิดซา โรยาออฟอาบรุสซี พระราชวงศ์ของพระเจ้าแผ่นดินอิตาลี เสด็จมาวันที่ ๒ มกราคม ๒๔๔๗ เสด็จกลับวันที่ ๖ มกราคม ๒๔๔๗ โปรดเกล้า ฯ ให้จัดการรับรองเช่นเคยรับเจ้าอื่น ๆ มาแล้ว

วันที่ ๑๖ มกราคม ๒๔๔๗ ได้รับพระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์จุลสุราภรณ์ มงกุฎสยามชั้นที่ ๒

วันที่ ๘ กุมภาพันธ์ ๒๔๔๗ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เสด็จประทับแรม ณ พระราชวังบางปอิน ทอดพระเนตรการสร้างพระเมรุเพื่อพระราชทานเพลิงพระศพพระเจ้าลูกเธอกรมขุนสุพรรณภาควดี ทิวัดนิเวศน์ธรรมประวัติ ตั้งพระศพที่พระที่นั่งไอสวรรย์ทิพอาศน์ (กลางสระ) แล้วเชิญไปพระราชทานเพลิงที่พระเมรุ ในงานพระเมรุคราวนี้โปรดเกล้า ฯ ให้พระบรมวงศานุวงศ์และข้าราชการทำกระทงรูปต่าง ๆ ลอยในสระรอบพระที่นั่งไอสวรรย์ทิพอาศน์และจุดโคมไฟสว่างไสวงดงามน่าดูยิ่งนัก พระยาบุรุษรัตน ฯ ได้ทำกระทงเป็นรูปภูเขาไฟวิสซูวิอัส เมืองเนเบิลส์ มีควันไฟพลุ่งขึ้นเป็นระยะ ๆ มีลาวาแดง (ศิลาละลายเป็นน้ำ) ติดตามยอดเขา ใช้เครื่องยนตร์ทำไฟฟ้าจุดส่องตามติกและเรือนเล็ก ๆ ที่ประดับตามเขานั้น ได้รับพระราชทานรางวัลดุมข้อมือเชิดรูปโล่ห์ประดับเพชรสำรับหนึ่ง

ในเทศกาลทอดพระกฐินหลวงปีนี้ โปรดเกล้า ฯ พระราชทานผ้าพระกฐินให้พระยาบุรุษรัตน ฯ นำไปทอด ณ วัดทองนพคุณ ซึ่งเป็นวัดของบรรพ-

บุรุษพระยาโชฎึกราชเศรษฐี (ทองจีน) สร้างหรือปฏิสังขรณ์[๓] ครั้งนี้เป็นครั้งแรกที่ได้กฐินพระราชทาน

พ.ศ. ๒๔๔๘ ได้รับพระราชทานเงินเดือนเพิ่มเป็นเดือนละ ๘๕๐ บาท

วันที่ ๒๓ มิถุนายน ๒๔๔๘ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เสด็จประพาสหัวเมืองชายทะเลปักษ์ใต้โดยเรือพระที่นั่งมหาจักรี เสด็จขึ้นเมืองประจวบครีขันธ์ประพาสเกาะลังกาจิวทอดพระเนตรในถ้ำรังนกนางแอ่น และเสด็จขึ้นสรงน้ำบนเกาะพงัน โปรดเกล้า ฯ ให้พระยาบุรุษรัตน ฯ ฉลองพระเดชพระคุณเหมือนคราวก่อนนี้ ได้เสด็จประพาสรายทางจนถึงเมืองนครศรีธรรมราช มีการสมโภชพระบรมธาตุตามราชประเพณี วันที่ ๗ กรกฎาคม เสด็จออกจากเมืองนครศรีธรรมราช ประทับเรือพระที่นั่งมหาจักรีประพาสตำบลต่าง ๆ ถึงกรุงเทพ ฯ วันที่ ๑๒ กรกฎาคม ๒๔๔๘

การสร้างตึกในที่พระราชทานใหม่ริมถนนซางฮี้นอกแล้วเสร็จพร้อมที่จะทำบุญขึ้นเรือนใหม่ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงพระมหากรุณาจะเสด็จพระราชดำเนินเหยียบบ้านเพื่อเป็นสิริมงคล และทรงกำหนดวันที่ ๑๓ มีนาคม ๒๔๔๘ ในวันที่กลางวันเมื่อพระสวดมนต์เย็นจวนจบพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จมาถึงบ้าน พอพระสวดจบได้ทรงหลั่งน้ำสังข์พระราชทาน พระสงฆ์สวดชยันโตแล้ว พระราชทานหนังสือสำคัญเป็นลายพระราชหัตถ์ พระราชทานที่บานนแกพระยาบุรุษรัตน ฯ พร้อมด้วยหีบเหล็กหีบหนึ่ง บรรจุธนบัตรทุกชนิดตั้งแต่ห้าบาทจนถึงพันบาทกับเงินเหรียญบาทเหรียญสลึงและเหรียญเฟื้อง รวมทั้งสิ้นเป็นเงิน ๒๐๐๐ บาท และพระบรมรูปทรงเครื่องจอมพลมีลายพระราชหัตถ์ว่า

---

(๑) ในพระราชพงศาวดารรัชกาลที่ ๓ กล่าวว่ามีการสร้างและบูรณะพระอารามต่าง ๆ มากมาย และระบุว่าพระยาโชฎึกราชเศรษฐีได้บูรณะวัดทองนพคุณ

"จุฬาลงกรณ์

ให้พระยาบุรุษรัตนราชพัลลภ อันเป็นที่รักและวางใจ ในการขึ้นเรือนใหม่ วันที่ ๑๓ มีนาคม ร.ศ. ๑๓๘ ๑๒๔"

พระราชหัตถเลขาพระราชทานที่บ้าน มีข้อความดังต่อไปนี้ :-

ที่ ๗/๑๘๓๕

สมเด็จพระปรมินทรมหาจุฬาลงกรณ์ พระจุลจอมเกล้าเจ้าแผ่นดินสยาม

ขอประกาศแก่ท่านทั้งหลายทั้งปวง ผู้ควรจะได้ทราบความในหนังสือสำคัญฉะบับนี้ให้ทราบว่า ที่ดินริมถนนซางฮี้นอกฝ่ายเหนือ กว้างด้านใต้ตามถนนซางฮี้นอก ๒ เส้น ๕ วา ๒ ศอก กว้างด้านเหนือตามถนนสังกโลก ๒ เส้น ๖ วา ๒ ศอก ยาวด้านตะวันออกติดกับที่จะให้เจ้าหมื่นสรรพเพชภักดี ๓ เส้น ๑๕ วา ๒ ศอก ยาวด้านตะวันตกตามถนนขาว ๓ เส้น ๑๖ วา ๓ ศอก ข้าพเจ้าได้ให้เจ้าพนักงานจัดซื้อไว้ด้วยเงินพระคลังข้างที่

บัดนี้ข้าพเจ้าเห็นว่า พระยาบุรุษรัตนราชพัลลภเป็นคนที่ข้าพเจ้าได้ใช้สอยใกล้ชิดอยู่เสมอ ๆ สมควรจะให้ที่นี้เป็นที่บ้านอยู่ อยู่รับราชการโดยสะดวกสบาย

ข้าพเจ้าจึงทำหนังสือฉะบับนี้เป็นสำคัญยกที่ตำบลซึ่งกล่าวมาแล้วนั้น ให้เป็นสิทธิเป็นทรัพย์แก่พระยาบุรุษรัตนราชพัลลภตลอดชั่วบุตรและหลาน ตามแต่พระยาบรุษรัตนราชพัลลภจะปลูกสร้างเปลี่ยนแปลงตามชอบใจ และจะขายจะยกให้แก่ผู้ใดผู้หนึ่งก็ตามแต่ใจของพระยาบุรุษรัตนราชพัลลภ แต่ต่อไปภายหน้าพระเจ้าแผ่นดินหรือท่านผู้ใดผู้หนึ่งที่มีอำนาจ จะต้องประสงค์ที่ตำบลนี้ด้วยเหตุหนึ่งเหตุใด ก็ขอให้พระยาบุรุษรัตนราชพัลลภได้รับพระราชทานราคาตามสมควรแก่ที่นั้น

หนังสือสำคัญมอบที่นี้ ได้ทำให้พระยาบุรุษรัตนราชพัลลภ แต่วันที่ ๑๐

มีนาคม รัตนโกสินทร ศก ๑๒๔ เป็นวันที่ ๓๓๖๓ ในรัชกาลปัตยุบันนี้

จุฬาลงกรณ์ ป.ร.

กับมีแผนที่สำหรับทีดินด้วยฉะบับหนึ่ง

เมื่อเสร็จพิธีแล้วพระยาบุรุษรัตน ฯ ได้กราบบังคมทูลเชิญเสด็จประทับโต๊ะเสวยในห้องอาหารพร้อมด้วยสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช ฯ พระบรมวงศานุวงศ์และข้าราชการผู้ใหญ่ พระยาบุรุษรัตน ฯ เป็นผู้ถวายเครื่องพระกระยาหารเอง พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงพระสำราญรื่นรมย์ ครั้นเสวยเสร็จแล้วเสด็จทอดพระเนตรทุกห้อง และประทับที่เฉลียงตึกทอดพระเนตรการเล่นพอสมควรแก่เวลาเสด็จพระราชดำเนินกลับ สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช ฯ พระบรมวงศานุวงศ์และข้าราชการผู้ใหญ่ได้ประทาน และให้ของหลายสิ่งหลายอย่าง สมเด็จพระบรมราชินีนาถก็ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้ส่งพระบรมรูปมาพระราชทานด้วย

ในศกนี้ มีพระราชดำรัสสั่งให้คิดสร้างโรงทำน้ำโซดาและน้ำหวาน (น้ำอัดลม) เพื่อใช้ในราชการและจำหน่ายขายทั่วไป พระยาบุรุษรัตน ฯ ได้จัดการสั่งเครื่องจักรจากนอก มาตั้งขึ้นที่ปากคลองรางเงินที่จะออกคลองสามเสน ใช้น้ำที่เจาะจากบาดาลมาทำน้ำโซดาและน้ำหวานต่าง ๆ ได้เรียบร้อยดี เวลานั้นในกรุงเทพ ฯ เพิ่งมีรถยนต์และรถไฟฟ้าขึ้นใหม่ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวโปรดรถไฟฟ้าและทรงขับเอง ประพาสตามถนนต่าง ๆ ในบริเวณสวนดุสิต พระบรมวงศานุวงศ์และข้าราชการบางท่านใช้รถยนต์ รถไฟฟ้า ตามเสด็จออกหลายรถ เมื่อทรงขับรถมาถึงหน้าโรงทำน้ำโซดา หยุดรถพระที่นั่งเสด็จพระราชดำเนินเข้าในโรงเครื่องจักร ทรงเบิดไฟฟ้าเป็นพระฤกษ์เพื่อให้เครื่องจักรหมุนทำงานแล้วเสด็จขึ้นประทับรถประพาสต่อไป พระยาบุรุษรัตน ฯ ได้จัดกระเช้าน้ำโซดา น้ำหวานชำร่วยทั่วทุกรถ เพื่อเป็นที่ระลึกในการเบิดโรงทำน้ำ

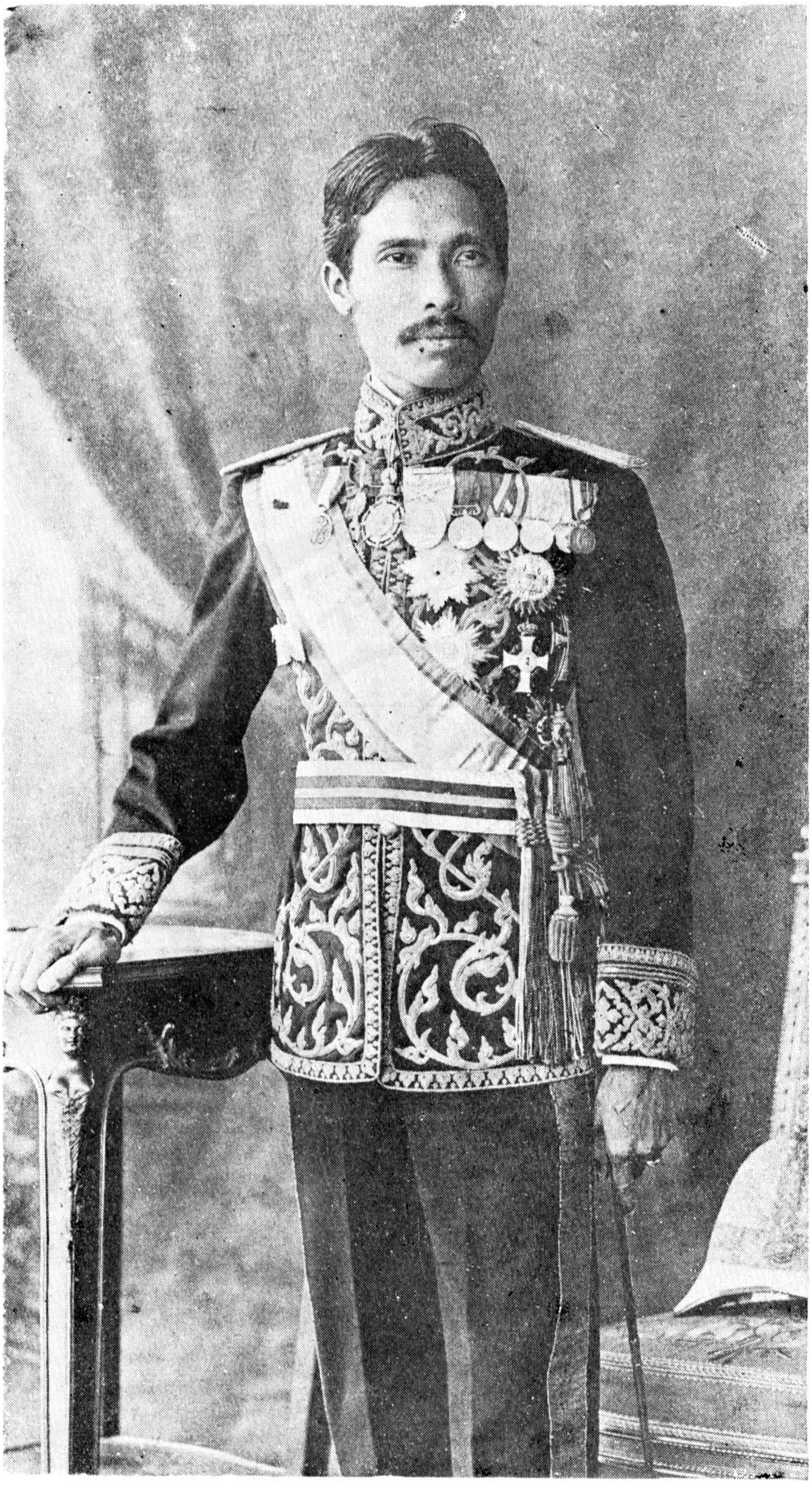

เครื่องแบบเต็มยศ จางวางมหาดเล็กสายสะพายมงกุฎ
สมัยรัชกาลที่ ๕

โซดาน้ำหวานด้วย ต่อนั้นเมื่อทางราชการมีงานก็ใช้น้ำโซดาและน้ำหวานจากโรงงานนี้ และเปิดจำหน่ายแก่ประชาชนทั่วไปด้วย โรงงานนี้เรียกชื่อว่า "โรงน้ำโซดาดุสิต" มีรูปพระโพธิสัตว์เป็นตราเครื่องหมาย เมื่อเปิดโรงน้ำโซดาดุสิต ได้มีเจ้านายพระองค์หนึ่งทรงแต่งคำขวัญหลายบท แต่มิได้จดจำไว้ มีจำได้เพียงว่า "โซดาดุสิตชนิดเลิศ น้ำเกิดใต้ดินรสกลมหรู"

พ.ศ. ๒๔๔๙ ได้รับพระราชทานเงินเดือนเพิ่มขึ้น เป็นเดือนละ ๙๐๐ บาท และในปีนี้ได้โปรดเกล้า ฯ ให้รวมกองรถยนต์และเรือยนต์หลวงซึ่งตั้งขึ้นใหม่มารวมขึ้นอยู่ในเวรศักดิ์เป็นครั้งแรก ตกอยู่ในหน้าที่บังคับบัญชาของพระยาบุรุษรัตน ฯ ต่อไป

วันที่ ๒๗ กรกฎาคม ๒๔๔๙ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จไปยังวังพระเจ้าลูกยาเธอพระองค์เจ้าบรฉัตรไชยากร[๑] ในการขึ้นตำหนักใหม่ ครั้นเวลา ๔ ทุ่มเศษ เสด็จกลับลงเรือกลไฟพระที่นั่งชื่อชลยุทธ ที่ท่าราชวรดิตถ์ ขึ้นไปตามลำน้ำเจ้าพระยาถึงวัดเขมาภิรตาราม หยุดเรือพระที่นั่งประทับแรมในเรือมาดพระที่นั่งซึ่งล่วงหน้ามาก่อน พระยาบุรุษรัตน ฯ ขึ้นพักนอนอยู่ที่ท้ายน้ำหน้าวัดใกล้เรือที่ประทับ ประทับแรมอยู่ราตรีหนึ่ง รุ่งขึ้นตื่นบรรทมแล้วออกเรือต่อไป ประทับแรมตามระยะทางจนถึงเมืองนครสวรรค์ ต่อจากนครสวรรค์เปลี่ยนกระบวนทรงเรือแม่ปะ (พระราชทานชื่อว่า "สุวรรณวิจิก") เสด็จต่อไปจนถึงเมืองกำแพงเพชรและนครปุ ระหว่างทางโปรดเกล้า ฯ ให้เรือแม่ปะล่วงหน้าไปก่อนสำหรับการประทับแรมข้างหน้า พระองค์เองทรงเรือเล็กเสด็จประพาสตามตำบลและหมู่บ้าน ถ้ามีที่ใดเหมาะที่จะทำเครื่องเสวยกลางวันกันเองได้ ก็จอดเรือหุงหาและเสวยอย่างทำนองเสด็จประพาสต้น เป็นที่ทรงพระสำราญ มีโอกาสได้ตรัสปราศัยกับราษฎรสามัญชนได้ทอดพระเนตรเห็น

---

(๑) ภายหลังทรงกรมเป็นกรมหมื่นกำแพงเพชรอัครโยธิน และเป็นกรมพระในรัชกาลที่ ๗

การเป็นไปในหมู่ราษฎร โดยมิได้ทรงถือพระองค์อย่างหนึ่งอย่างใดเลย ถึงวันที่ ๓๐ สิงหาคม ๒๔๔๙ เสด็จกลับกรุงเทพ ฯ

กิจการในหน้าที่มหาดเล็กในการเสด็จคราวนี้มีพิเศษกว่าทุกคราว คือต้องสั่งห้องเครื่องเตรียมเครื่องสดคาวไว้ให้พร้อมล่วงหน้าเวลาค่ำ พอรุ่งเช้าต้องรับมาลงเรือตามเสด็จ เพราะเรือใหญ่จะต้องล่วงหน้าไปก่อน สิ่งของที่ต้องใช้จะขาดตกบกพร่องไม่ได้ อนึ่งในสมัยนั้นกำลังโปรดการถ่ายรูป เริ่มมาแต่ปีก่อนแล้ว พระยาบุรุษรัตน ฯ มีหน้าที่พิเศษอีกอย่างหนึ่งคือ เชิญกล้องถ่ายรูปตามเสด็จทุกแห่ง ตั้งโฟคัสเลนซ์ให้ถูกระยะและคอยเปลี่ยนกระจกที่ทรงถ่ายไม่ให้ซ้ำกัน ส่วนพระองค์เองเป็นผู้ทรงกะแง่มุมทรงถ่ายด้วยพระหัตถ์ได้ภาพงาม ๆ มาก[๑]

วันที่ ๑๒ กันยายน ๒๔๔๙ ฮิสรอยแยลไฮเนส ปรินส์เฟอดินันด์ ออฟซาวอยแลเยนัว ปรินส์ออฟอุดิเน พระโอรสของดุ๊กออฟเยนัวเข้ามาเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาท โปรดเกล้า ฯ ให้มีการรับรองเจ้าเช่นเคย เจ้าได้กราบถวายบังคมลากลับไปเมื่อวันที่ ๑๙ กันยายน ๒๔๔๙

วันที่ ๒๐ กันยายน ๒๔๔๙ ในงานพระราชพิธีเฉลิมพระชนมพรรษา ได้รับพระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์มหาสุราภรณ์ มงกุฎสยามชั้นที่ ๑ ณ พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท (อายุ ๓๒ ปี)

ในปีนี้ได้มีเจ้าต่างประเทศเข้ามาเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาทอีก ๒ ราย คือ

(๑) ฮิสรอยเยลไฮเนสปรินส์ยอร์ช และปรินส์คอนรัต พระราชอนุชาแห่งกรุงบาเวเรีย เสด็จมาวันที่ ๕ พฤศจิกายน เสด็จกลับวันที่ ๒๗ พฤศจิกายน

(๒) ฮิสรอยแยลไฮเนส ปรินส์วัลดิมา พระราชอนุชาแห่งกรุงเดนมาร์ก และ

---

(๑) รายละเอียดการเสด็จคราวนี้ ปรากฏในพระราชนิพนธ์ประพาสต้นครั้งที่ ๒ ซึ่งพระอรรคชายาเธอ ฯลฯ โปรดให้พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๗

ฮิสรอยแยลไฮเนสปรินส์ยอร์ช พระราชโอรสแห่งกรุงกรีซ เสด็จมาวันที่ ๑ ธันวาคม เสด็จกลับวันที่ ๑๒ ธันวาคม โปรดเกล้า ฯ ให้มีการรับรองเจ้าเช่นเคยในการรับรองเจ้าต่างประเทศตอนหลัง ๆ นี้ ระหว่างสร้างสวนดุสิต ได้โปรดเกล้า ฯ ให้เจ้าปลูกต้นสักในสวนดุสิตไว้เป็นที่ระลึกด้วย

เมื่อปลายปี พ.ศ. ๒๔๔๙ นี้ การสร้างพระที่นั่งองค์ใหม่ ซึ่งได้โปรดเกล้า ฯ ให้สร้างตามแบบสมัยใหม่เป็นที่ประทับที่สวนดุสิต[๑] อีกองค์หนึ่งแล้วเสร็จ และพระราชทานนามว่า "พระที่นั่งอัมพรสถาน" จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้มีพระราชพิธีเฉลิมพระราชมณเฑียร ตั้งแต่วันที่ ๑๙ ถึงวันที่ ๒๒ กุมภาพันธ์ โปรดเกล้าให้พระยาบุรุษรัตน ฯ เป็นผู้จัดตกแต่งพระที่นั่งและสถานที่ ซึ่งได้เริ่มตั้งแต่คิดจัดสั่งเครื่องเฟอนิเชอร์จากต่างประเทศมาจัดตั้งประจำห้องต่าง ๆ ทั่วไปทั้งพระที่นั่ง และเป็นหน้าที่เลี้ยงดูทั่วไปในงานพระราชพิธีจนตลอดงานเป็นที่เรียบร้อยสมพระราชประสงค์ทุกอย่าง ได้รับพระราชทานรางวัลดุมเสื้อทองคำลงยามีอักษรพระบรมนามาภิไธยย่อ จ.ป.ร. ๒ สำรับ (รูปต่างกัน) กับซองบุหรี่ทองคำและทองคำขาวสลับกันฝังทับทิม เป็นอักษรพระบรมนามาภิไธยย่อ จ.ป.ร. ลายด้วนยอดซองหนึ่ง

ในปีนี้ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงพระชนมายุได้ ๕๓ พรรษา บังเกิดพระโรคเบ็ดเบียด ไม่เป็นที่ทรงพระสำราญ ดอกเตอร์โบเมอร์ นายแพทย์ของกรมทหารเรือซึ่งเป็นผู้ถวายการอภิบาล ได้ตรวจพระอาการลงสันนิษฐานว่าพระโกฐาสภายในพระวรกายไม่เป็นไปสม่ำเสมอ พระโรคเช่นนี้ไม่ถูกกับอากาศชื้นเช่นในฤดูฝนชุกและร้อนจัดเช่นฤดูคิมหะ ประเทศที่จะรักษาพระโรคเช่นนี้ได้เหมาะดีที่สุดก็มีแต่ในยุโรปเท่านั้น จึงกราบบังคมทูลถวายคำแนะนำเพื่อเสด็จประพาสยุโรปบำรุงพระวรกายให้คืนเป็นปกติแต่ในเวลาที่พระ

---

(๑) มีประกาศยกเป็นพระราชวังดุสิต เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๒

โรคยังไม่ทันจะเจริญขึ้น พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงพระราชดำริเห็นชอบด้วย จึงตกลงพระทัยที่จะเสด็จยุโรปอีกครั้ง เพื่อรักษาพระองค์ตามคำแนะนำของนายแพทย์

เมื่อได้เตรียมการที่จะเสด็จพร้อมสรรพแล้ว ได้โปรดเกล้าฯ ให้จัดการบำเพ็ญพระราชกุศลและพระราชพิธีสรงมูรธาภิเษก เพื่อเป็นศิริสวัสดิ์ในการเสด็จพระราชดำเนิน เริ่มแต่วันที่ ๒๔ มีนาคม ๒๔๔๙ ครั้นถึงวันที่ ๒๗ มีนาคม ๒๔๔๙ เวลาเช้า ๔ โมง กับ ๑๔นาที ๔๔ วินาที เป็นปฐมฤกษ์ เสด็จพระราชดำเนินลงจากพระที่นั่งอัมพรสถาน ทรงรถม้าพระที่นั่งไปประทับ ณ พระที่นั่งราชกิจวินิจฉัย (ท่าตำหนักแพ) เมื่อได้ทรงกระทำการเคารพแก่พระสงฆ์และทรงพระราชปฏิสันถารแก่พระบรมวงศานุวงศ์ บรรดาทูตานุทูต และข้าทูตละอองธุลีพระบาทที่มาเฝ้าส่งเสด็จตามสมควรแล้ว เสด็จพระราชดำเนินลงสู่เรือพระที่นั่งมหาจักรี มีพระบรมวงศานุวงศ์และข้าราชการเป็นอันมากได้ตามไปส่งเสด็จถึงเมืองสมุทรปราการ

พระบรมวงศานุวงศ์และข้าราชการที่ตามเสด็จไปยุโรป คือ นายพลเรือโท สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนนครสวรรค์วรพินิต พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงประจักษ์ศิลปาคม พระเจ้าน้องยาเธอ กรมขุนสรรพสาตร์ศุภกิจ พระเจ้าน้องยาเธอ กรมขุนสมมตอมรพันธุ์ พระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้าอุรุพงศ์รัชสมโภช นายพลโทเจ้าพระยาสุรวงศ์วัฒนศักดิ์ (โต บุนนาค) พระยาบุรุษรัตนราชพัลลภ (นพ ไกรฤกษ์) เจ้าหมื่นเสมอใจราช (อ้น นรพัลลภ)[๓] พระรัตนโกษา (เล็ก สุจริตกุล)[๒] นายพันเอก หม่อมนเรนทรราชา (ม.ร.ว. สิทธิ สุทัศน์)[๓] หลวงศักดินายเวร (ม.ร.ว. ลภ

---

(๑) เป็นพระยานิพัทธราชกิจในรัชกาลที่ ๖
(๒) เลื่อนเป็นพระยาในระหว่างตามเสด็จ
(๓) เป็นนายพลโท พระยาวิชิตวงศ์วุฒิไกรในรัชกาลที่ ๖

อรุณวงศ์)[๑] หลวงฤทธินายเวร (พ้อน ศิลปี)[๒] หลวงสรลักษณ์ลิขิต (มุ่ย จันทรลักษณ์)[๓] นายพินิจราชการ (แฉ่ง บุณยเกียรติ)[๔] และด๊อกเตอร โบเมอร์ นายแพทย์ประจำพระองค์ รวมจำนวน ๑๕ และมีพิเศษ คือ พระเจ้าลูกยาเธอกรมหมื่นราชบุรีดิเรกฤทธิ์[๕] ซึ่งโปรดเกล้า ฯ ให้ล่วงหน้าออกไปรับเสด็จอยู่ที่ยุโรปแล้ว และมิสเตอร เย. ไอ. เวสเดนการ์ด[๖] ที่ปรึกษาราชการทั่วไป ตามเสด็จไปเพียงเมืองเยนัว

นอกนี้มีนักเรียนหลวงที่ไปศึกษาวิชาในต่างประเทศได้โดยเสด็จพระราชดำเนินไปด้วยอีก ๓ คือ หม่อมเจ้าทองต่อ ทองแถม นักเรียนส่วนพระองค์ นายประดิษฐ สุจริตกุล[๗] นักเรียนกระทรวงการต่างประเทศ และนายจิตร ณ สงขลา[๘] นักเรียนกระทรวงยุติธรรม

ในบรรดาผู้ที่ตามเสด็จครั้งนี้ ได้โปรดเกล้า ฯ ให้เป็นผู้ใหญ่ในสำรับตามเสด็จเป็นทางราชการ คือ

๑. นายพลเรือโท สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าพ้ากรมขุนนครสวรรค์วรพินิต

๒. นายพลโท เจ้าพระยาสุรวงศ์วัฒนศักดิ์ (สมุหราชองค์รักษ์)

๓. พระยาบุรุษรัตนราชพัลลภ (ตำแหน่งกรมวัง)

---

(๑) เป็นพระยาไพชยนต์เทพในรัชกาลที่ ๖

(๒) เป็นพระยาราไชสวริยาธิบดีในรัชกาลที่ ๖

(๓) เลื่อนเป็นพระในรัชกาลที่ ๖

(๔) เป็นพระยาบรรหารภัตรกรในรัชกาลที่ ๖

(๕) ขณะนั้นดำรงตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงยุติธรรม เลื่อนเป็นกรมหลวงในรัชกาลที่ ๖

(๖) เป็นพระยากัลยาณไมตรีในรัชกาลที่ ๖

(๗) เป็นพระประดิษฐสหกรณ์ในรัชกาลที่ ๖

(๘) เป็นพระยาจินดาภิรมย์ในรัชกาลที่ ๖ เป็นเจ้าพระยาศรีธรรมาธิเบศ เสนาบดีกระทรวงยุติธรรมในรัชกาลที่ ๗

๔. พระรัตนโกษา (ตำแหน่งราชเลขานุการ)

๕. นายพันเอก หม่อมนเรนทรราชา (ตำแหน่งราชองค์รักษ์)

เรือพระที่นั่งมหาจักรีเป็นราชพาหนะไปเพียงเมืองสิงคโปร์ ต่อจากนั้นเสด็จโดยเรือเมล์เยอรมันชื่อ "ซักเซน" จนถึงยุโรป เสด็จขึ้นจากเรือที่เมืองเยนัว ประเทศอิตาลี ได้เสด็จประพาสเมืองและตำบลต่าง ๆ ในประเทศยุโรป คือ ประเทศอิตาลี, สวิตเซอร์แลนด์, เยอรมนี, ฝรั่งเศส, อังกฤษ เบลเยี่ยม, เดนมาร์ก, นอร์เวย์ จนถึง นอร์ทเคป ซึ่งเป็นที่จะเห็นพระอาทิตย์ขึ้นในเวลาเที่ยงคืนได้ ระหว่างประทับอยู่ในประเทศเยอรมนี ได้ทรงรักษาพระองค์ด้วยการสรงน้ำแร่และเสวยน้ำแร่ ได้ประพาสอยู่นานกว่าแห่งอื่น และได้ทรงประกอบพระราชพิธีเฉลิมพระชนมพรรษาที่เมืองฮอมเบิก ประเทศเยอรมนีด้วย

ในการเสด็จประพาสยุโรปครั้งที่ ๒ นี้ ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้สร้างเข็มที่ระลึกในการเสด็จประพาสยุโรปทั้ง ๒ คราว พระราชทานแก่ผู้มีหน้าที่เกี่ยวข้องด้วยการตามเสด็จและอยู่รักษาพระนคร พระยาบุรุษรัตน ฯ ได้รับพระราชทานเข็มตามเสด็จทั้ง ๒ คราวนี้ ในวันงานพระราชพิธีเฉลิมพระชนมพรรษาที่ ๒๑ กันยายน

ในการตามเสด็จประพาสยุโรปครั้งที่ ๒ พระยาบุรุษรัตน ฯ ได้รับเครื่องราชอิสริยาภรณ์ต่างประเทศ คือ

ดันเนบรอก	ชั้นที่ ๑	เดนมาร์ก
เซนต์โอลัฟ	ชั้นที่ ๑	นอร์เวย์
ดอยเชอร์อาดเลอร์	ชั้นที่ ๑	เยอรมัน
ซาร์ริงแดร์เลอเวน	ชั้นที่ ๑	บาเดนบาเดน (เยอรมัน)
ไฮนริชแดร์เลอเวน	ชั้นที่ ๑	บรันสวิก (เยอรมัน)

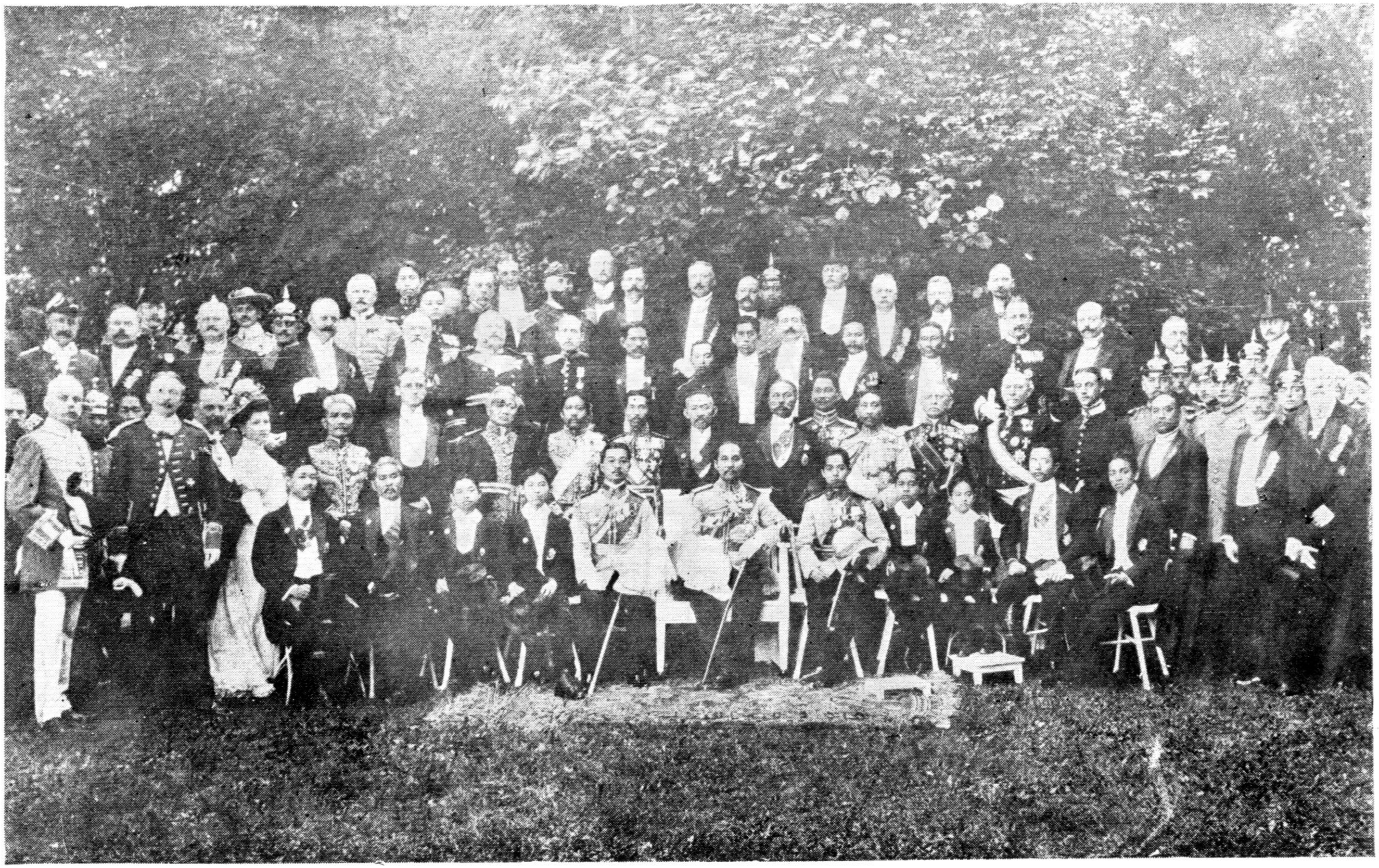

วันเฉลิมพระชนมพรรษา ที่ประทับ เมืองฮอมเบิร์ก ประเทศเยอรมนี

ร.ศ. ๑๒๖ (พ.ศ. ๒๔๕๐)

โคโรนาดัลอา ชั้น ๒ อิตาลี
เดจองดอนเนอร์ ชั้น ๓ ฝรั่งเศส

การเสด็จประพาสยุโรปคราวนี้ พระยาบรษรัตน ฯ ได้ตามเสด็จในหน้าที่ข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ (กรมวัง) ผิดกว่าที่ตามเสด็จครั้งก่อน เพราะฉะนั้นจึงมีตำแหน่งหน้าที่สูงขึ้นและต้องรับผิดชอบมาก แต่ถึงกระนั้นก็ดี กิจการในส่วนพระองค์ที่เคยปฏิบัติฉลองพระเดชพระคุณอยู่อย่างไรก็ต้องกระทำมิได้ขาด เป็นการห่วงหลังระวังหน้า ในบางคราวมีการต้อนรับเป็นเกียรติยศอย่างสูงที่ข้าราชการทั้งฝ่ายเจ้าของบ้านและฝ่ายแขกจะต้องประจำตำแหน่งที่รับเสด็จ คือ พระเจ้าแผ่นดินเราและเขาเสด็จออกพร้อมกัน (อย่างเสด็จออกพระราชพิธีใหญ่) พระยาบุรุษรัตน ฯ เป็นตำแหน่งกรมวัง มีหน้าที่จะต้องไปยืนตามตำแหน่งที่เผ้าตามระเบียบในพระราชฐานพร้อมกับเจ้าหน้าที่ฝ่ายเขา และจะต้องไปคอยอยู่ก่อน แต่พระยาบุรุษรัตน ฯ ไม่สามารถจะไปได้จนกว่าจะเสร็จเผ้าพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเพื่อถวายเครื่องแต่งพระองค์ เป็นการฉุกระหุกอย่างน่าเห็นใจ พระยาบุรุษรัตน ฯ ได้จดบันทึกการตามเสด็จคราวนี้ว่าได้ประสบความระทมทุกข์อย่างยิ่งตลอดขาไป แต่ครั้นมาในตอนหลังเริ่มแต่บ่ายหน้ากลับ จึงได้บังเกิดความสดใสขึ้นบ้าง ข้อความที่พระยาบุรุษรัตน ฯ ได้เขียนบันทึกพรรณาไว้ดังต่อไปนี้

"ในการตามเสด็จประพาสยุโรปคราวนี้ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้ข้าพเจ้ามีตำแหน่งเป็นกรมวัง สำหรับเข้าในราชสำนักต่าง ๆ ที่เสด็จไปเยี่ยมเยียน แต่หาได้ทำหน้าที่กรมวังโดยฉะเพาะไม่ ส่วนหน้าที่ในพระองค์ทุกอย่างก็ยังต้องปฏิบัติอยู่ เช่นอยู่รับใช้ประจำพระองค์ ถวายเครื่องแต่งพระองค์ทุกเวลา ถวายอยู่งานนวด บางคราวเก็บรักษาสิ่งของต่าง ๆ และสิ่งของบรรดามีค่า เช่นเครื่องเพชรนิลจินดาที่ทรงซื้อทั้งหมดสำหรับไว้พระราชทาน และ

บางคราวทรงเบื่ออาหารฝรั่ง ก็ทำเครื่องเสวยอย่างไทย ๆ ถวายอีกด้วย ฯลฯ

ในหน้าที่ฉลองพระเดชพระคุณอยู่นี้ เป็นการยากลำบากเต็มที ยิ่งเป็นต่างประเทศด้วยมีอุปสรรคนานาประการ เหลือกำลังคน ๆ เดียวจะระวังให้เรียบร้อยให้ตลอดทุกอย่าง ถึงจะมีผู้ช่วยอยู่ด้วย พระองค์ท่านก็ไม่โปรดให้ผลัดเปลี่ยนกันได้ อนึ่งเป็นเวลาที่เคราะห์ร้ายจึงถูกกรีวร้ำไป แทบจะเอาตัวไม่รอด ครั้งหนึ่งทรงถวงโทษมิให้กินข้าวแกะกับข้าวไทย ในข้อนี้ข้าพเจ้าก็ถือสัจไม่กินข้าวและอาหารไทยเลยจนกว่าจะทรงอนุญาตให้กลับกินได้ การที่ข้าพเจ้าได้ความทุกข์ยากเช่นนี้ บรรดาเจ้านายและข้าราชการที่ตามเสด็จไปด้วยกันพากันเห็นใจและสงสารข้าพเจ้าทั้งนั้น เหตุที่กรีวบ่อยผิดปรกติเช่นนี้เห็นจะเป็นด้วยต้องทรงระเหระหนผิดถิ่นที่ประทับบ่อย ๆ จนทรงรำคาญ ในเรื่องนี้ไม่ใช่แต่ข้าพเจ้าคนเดียว ถึงคนอื่น ๆ ก็ถูกกรีวเหมือนกัน หากแต่เขาอยู่ห่างมีเวลาหลีกเลี่ยงได้บ้างเท่านั้น

ครั้นเสร็จการรักษาพระองค์เสด็จพระราชดำเนินขากลับลงเรือชื่อ"พม่า" ของบริษัท อิสต์เอเชียติก จัดถวายเป็นเรือพระที่นั่งให้ประทับออกจากเมืองเนเปิลส์ ประเทศอิตาลี เพื่อประพาสเกาะซิซิลี เมสซีนา ปาเลอร์โม และเกาะมอลตา พระอารมณ์ค่อยดีขึ้นจะทำอะไรถวายก็เป็นถูกพระราชหฤทัย เห็นจะเป็นเพราะทรงสบายขึ้น

เช้าวันหนึ่งบรรทมตื่นแล้วมีรับสั่งแก่ข้าพเจ้าว่า *'ข้าฝันไปว่าเสด็จยาย[๑] ทรงปรุงข้าวคลุกกะปีให้กินอร่อยมาก ทำให้ข้าอยากกินข้าวคลุกกะปี เจ้าเตรียมกะปีและเครื่องต่าง ๆ สำหรับปรุงไว้ให้ข้า พรุ่งนี้ข้าตื่นนอนข้าจะคลุกเอง'* แล้วรับสั่งต่อไปว่า *'เจ้าไปบอกให้พระราชวรินทร์[๒] เขาสั่งให้*

---

(๑) คือ สมเด็จพระเจ้ามไหยิกาเธอ กรมพระยาสุดารัตนราชประยูร

(๒) พระราชวรินทร์ (เชียร บุนนาค) เป็นพระยามนตรีสุริยวงศ์ในรัชกาลที่ ๖

บ้านปาโลดี ที่ประทับแซนเรโม (San Remo) อิตาลี

ร.ศ. ๑๒๖ (พ.ศ. ๒๔๕๐)

กุ๊กมันหุงข้าวให้หม้อหนึ่ง แต่อย่าสั่งให้ยุ่งยากเกินไป' ทรับสั่งเช่นนี้เป็นข้อสะกิดใจข้าพเจ้ายิ่งนัก เกรงว่าชะดีชะร้ายกุ๊กฝรั่งอาจหุงพระกระยาไม่สำเร็จตามพระประสงค์ก็ได้ เพราะฉะนั้นเมื่อก่อนบรรทมต้นข้าพเจ้าจึงจัดการหุงพระกระยาด้วยตนเองเตรียมไว้หม้อหนึ่งเผื่อพลาดพลั้งจะได้ถวาย ครั้นบรรทมต้นพอสรงพระพักตร์แล้ว ก็ทรงเรียกพระกระยาทรับสั่งให้กุ๊กหุงนั้น พระราชวรินทร์มากราบบังคมทูลว่ากุ๊กหุงแล้วไม่สำเร็จ ดิบไปบ้าง ไหม้ไปบ้าง แฉะไปบ้าง ทรงถอนพระทัยและนิ่งอันไม่มีรับสั่งว่ากระไร เมื่อเป็นเช่นนี้ข้าพเจ้าจึงได้กราบบังคมทูลว่า 'ข้าพระพุทธเจ้าได้ลองหุงพระกระยาไว้หม้อหนึ่ง' รับสั่งว่า *'ไหนเอามาดูซิ'* ข้าพเจ้านำมาถวาย ทอดพระเนตรแล้วรับสั่งว่า *'เออใช้ได้'* จึงทรงคลุกข้าวกับกะปิและเครื่องปรุงต่าง ๆ แล้วเสวยด้วยความเอร็ดอร่อยหมดส่มจานซึ่งทรงคลุกไว้ ดพระพักตร์สดใสเบิกบาน ที่ได้เสวยสมพระราชประสงค์ พระกระยาที่เหลือนั้นทรงคลุกอีกครั้งหนึ่ง แล้วพระราชทานข้าพเจ้า ตรัสว่า *'เจ้าลองกินซิอร่อยมาก'* ข้าพเจ้ากราบถวายบังคมแล้วรับไว้รับพระราชทาน เมื่อได้รับพระราชานุญาตเช่นนั้น ข้าพเจ้าจึงเริ่มกินอาหารไทยตามเดิมแต่นั้นมา

อีกครั้งหนึ่งเมื่อเรือเมล์พระที่นั่งออกจากเกาะมอลตา ตอนดึกข้าพเจ้าป่วยท้องเสียไป อุจจาระหลายครั้งถึงไม่มีแรงที่จะเดินไปห้องนอน ต้องวานว่าที่นายเรือตรี ศรี กมลนาวิน[๑] ซึ่งโปรดเกล้า ฯ ให้อยู่ในปกครองข้าพเจ้าสำหรับใช้ราชการเบ็ดเตล็ด ให้เขาช่วยพยุงไปห้องนอน และวานไปบอกหมอโบเมอร์ขอยากิน หมอกลับตอบว่า 'ไม่ต้องกินยาเข้าอีกก็หายเอง' เมื่อหมอไม่ให้ยาข้าพเจ้าจึงต้องเอาพระโอสถหยดของหมอไรเตอร์ซึ่งมีอยู่นั้น หยด

---

(๑) ได้เป็นนายพลเรือโท พระยาราชวังสันในรัชกาลที่ ๖ เป็นรัฐมนตรีว่าการกระทรวงกลาโหมในรัชกาลที่ ๗

กินได้มื้อหนึ่งหมดพอดีจึงนอนหลับได้ตลอดคืน รุ่งเช้าพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงทราบเรื่องก็ทรงบ่นที่หมอไม่เอาเป็นธุระรักษา ทรงเป็นห่วงถึงเสด็จมาเยี่ยมที่ห้องนอน และทรงพระมหากรุณาพระราชทานหม้อข้าวต้มที่ทรงหิวมาแก่ข้าพเจ้า รับสั่งว่า *'เจ้ากินข้าวต้มเสียจะได้มีแรง'* ด้วยความเปี่ยมปีติยินดีในพระมหากรุณาธิคุณอย่างล้นพ้น ข้าพเจ้ารู้สึกตื้นตันหัวใจทีเดียว รีบพยุงตัวลุกขึ้นจากที่นอนลงกราบถวายบังคม พอตกค่ำค่อยยังชั่วขึ้นบ้าง เข้าไปเฝ้ารับใช้ในห้องพระบรรทมตามเคย ยังรับสั่งว่า *'เจ้าอย่าเพิ่งมาทำงานเลย ให้หายเสียให้ดีก่อน* แต่ข้าพเจ้ารู้สึกตัวว่าพอทำงานได้ จึงอยู่รับใช้ต่อไป''

เรือพระที่นั่ง ''พะม่า'' มาถึงปากคลองซูเอสแล้ว ทรงเปลี่ยนลงเรือพระที่นั่ง ''ซักเซน'' (ลำเดียวกับที่เสด็จขาไป) จนถึงเมืองปีนัง แล้วเสด็จโดยเรือพระที่นั่งมหาจักรีเพื่อสู่กรุงเทพมหานคร ในระหว่างทางได้เสด็จขึ้นเมืองตราดและเมืองจันทบุรี เพื่อให้ประชาราษฎร ๒ เมืองนี้ได้เฝ้าทูลละอองธุลีพระบาทถวายความชื่นชมยินดี ในโอกาสที่ได้กลับคืนมาอยู่ในปกครองฝ่ายไทยอีกตามเดิม[๑] วันที่ ๑๗ พฤศจิกายน ๒๔๕๐ เรือพระที่นั่งมหาจักรีถึงกรุงเทพมหานคร เทียบ ณ ท่าราชวรดิฐ ได้มีการรับเสด็จกลับครั้งนี้เป็นงานเอิกเกริกมโหฬาร ตามทางเสด็จพระราชดำเนินได้ประดับประดาและตั้งซุ้มอย่างงดงามตลอดจนถึงวังสวนดุสิต[๒]

---

(๑) ฝรั่งเศสใช้กองทหารยึดเมืองจันทบุรีไว้ตั้งแต่ ร.ศ. ๑๑๒ ได้ยึดไว้ถึง ๑๒ ปีเศษจึงถอนทหารไป โดยฝ่ายไทยต้องยกเมืองตราดให้ ต่อมาฝ่ายไทยทำสัญญายกดินแดนพระตะบอง เสียมราฐ และศรีโสภณให้ฝรั่งเศส จึงได้เมืองตราดคืนมาเมื่อ ร.ศ. ๑๒๖ ประจวบกับเวลาเสด็จกลับจากประพาสยุโรป

(๒) ระยะทางเสด็จพระราชดำเนินประพาสยุโรปคราวนี้ รายละเอียดมีแจ้งอยู่ในพระราชหัตถเลขา ''เรื่องไกลบ้าน'' และจดหมายเหตุระยะทางของหม่อมนเรนทรราชา นั้นแล้ว

พ.ศ. ๒๔๕๐ ได้รับพระราชทานเงินเดือนเพิ่มขึ้นเป็นเดือนละ ๑,๐๐๐ บาท

วันที่ ๒๙ พฤศจิกายน ๒๔๕๐ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จมณฑลกรุงเก่า ประทับแรมที่พลับพลาเกาะลอย เพื่อทรงบำเพ็ญพระราชกุศลในงานพระราชพิธีรัชมงคลอุทิศถวายพระเจ้าแผ่นดินกรุงเก่าและกรุงธนบุรีทุกพระองค์ ได้มีงานตั้งแต่วันที่ ๓๐ พฤศจิกายน จนถึงวันที่ ๓ ธันวาคม เป็นงานมโหฬารยิ่งของกรุงเก่า ได้รับพระราชทานเหรียญรัชมงคล (ทอง) ที่ระลึกในงานนี้

วันที่ ๒๙ ธันวาคม ๒๔๕๐ (ตรงกับวันเกิด) สองยามเศษเกิดเพลิงไหม้ขึ้นที่โรงรถม้าและโรงโคหน้าบ้านในเขตบ้านพระยาบุรุษรัตน ฯ เหตุที่เกิดเพลิงไหม้เพราะมีแม่ลูกอ่อนอยู่ไฟ ห้องติดกันติดไฟไว้ไม่ดูแล พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จโดยรถยนต์พระที่นั่งมาทอดพระเนตรขณะเพลิงไหม้ ด้วยเดชะพระบารมีเพลิงไหม้เพียงเล็กน้อยแล้วก็สงบไม่ลุกลามมากมายต่อไป

วันที่ ๒๔ มกราคม ๒๔๕๐ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จทรงเบิดทางรถไฟสายตะวันออกและสายเหนือ แล้วเสด็จประพาสเมืองฉะเชิงเทราโดยทางรถไฟ ขากลับเสด็จทางเรือ ถึงกรุงเทพ ฯ วันที่ ๑ กุมภาพันธ์ ๒๔๕๐ การตามเสด็จเที่ยวนี้พระยาบุรุษรัตน ฯ ยังไม่หมดสนเคราะห์ เพราะทำอะไรไม่ค่อยจะถูกพระทัย ทั้งตัวเองและมหาดเล็กถูกกรวดหลายครั้งหลายหนจนเนื้อตัวชาไปหมด ขณะที่ตามเสด็จอยู่ที่เมืองฉะเชิงเทราได้รับโทรเลขทางบ้านว่าลูกหญิง (ชื่อเชื่อง) เจ็บเป็นไข้ เห็นจะเนื่องจากตะปูตำเท้าเมื่อไฟไหม้โรงรถม้ากลายเป็นบาดทะพิษถึงเสียชีวิต

คราวเคราะห์หามยามร้ายที่หวนกลับมาอีกคราวนี้ไม่ใช่เล็กน้อย พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงพระพิโรธอยู่บ่อยๆ จนไม่รู้ว่าด้วยเรื่องอะไร และไม่รู้ว่าจะทำอย่างไรจึงจะถูกพระทัย ถูกลดเงินเดือนก็พักหนึ่ง และการทำน้ำโซดาดุสิตซึ่งเป็นธุระทำจำหน่ายอยู่นั้น ก็ได้โปรดเกล้า ฯ ให้ผู้อื่นรับมอบหมาย

ไปทำ

ในปี พ.ศ. ๒๔๕๑ กมเรืองอกครังหนังสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงนริศรานุวัดติวงศ์[๑] เสนาบดีกระทรวงวัง มีรับสั่งว่าโปรดเกล้า ฯ ให้เรียกพานทองแดะตราจุดจอมเกล้าคืน พระยาบุรุษรัตน ฯ ได้นำพานทองแดะตราจุดจอมเกล้าไปถวายสมเด็จเจ้าฟ้ากรมหลวงนริศรานุวัดติวงศ์ ในวันที่รับสั่งนั้น แต่ก็ยังไม่ทราบว่ามีความผิดอย่างไร ต่อมาวันที่ ๑๘ พฤษภาคม ๒๔๕๑ ครั้งสุดท้ายกรวอกครังหนัง ถึงลงพระอาญาให้จำขังสนม ได้มีรับสั่งให้พระยาบำเรอภักดี (เจิม อมาตยกุล)[๒] ปลัดทูลฉลองกระทรวงวังนำตัวไปมอบแก่พระอัพภันตริกามาตย์ (จ่าง ภาณุทัต)[๓] เจ้ากรมสนมพลเรือน

ครั้นวันมพระราชกระแสรับสั่งว่า ไม่เป็นธุระระวังทห้องกุ ทำเครื่องฝรั่ง ใครจะเอายาเบื่อยาตายใส่ก็ได้ ความจริงเจ้าหน้าที่สำหรับกำกับเวลาทำเครื่องหรือเทียบชิมเครื่องมีประจำอยู่เสมอ ตลอดจนตราถุงคลุมเครื่องทุกวันมิได้ขาด โปรดเกล้า ฯ ให้ปลดหน้าที่ครัวพระข้าวต้นจากพระยาบุรุษรัตน ฯ ยกไปชินอยู่ในกระทรวงวัง

ในคราวเคราะห์ร้ายดุจต้องมรสุมนั้น ได้มีเจ้านายหลายพระองค์ประทานลายพระหัตถ์ถามข่าวด้วยเสียพระทัย และบางพระองค์ก็ส่งของกินและบุหรี่มาประทาน พวกข้าราชการที่คุ้นเคยกันก็มาเยี่ยมเยียนหลายท่าน เสด็จพระอัยยิกาเธอทรงพระเมตตาประทานพระโอวาท เตือนสติให้ระงับความโทมนัส สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมพระภาณุพันธุวงศ์วรเดช[๔] รับสั่งว่า

---

(๑) เป็นกรมพระยาในรัชกาลที่ ๘

(๒) ภายหลังได้เป็นพระยาเพชรพิชัย

(๓) ภายหลังได้เลื่อนเป็นพระยา

(๔) เป็นกรมพระยาในรัชกาลที่ ๖ และเฉลิมพระนามเป็นสมเด็จพระราชบิดุลาบรมพงศาภิมุข ฯ ในรัชกาลที่ ๙

ทรงสงสารและเสียพระทัย ครั้นจะเสด็จมาเยี่ยมเกรงว่าถ้าพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงทราบเข้าก็จะกริ้วเป็นการซ้ำเติมโทษขึ้นอีก

ในบรรดาเจ้านายที่ประทานลายพระหัตถ์ถามข่าวนั้น มีเจ้านายฝ่ายในพระองค์หนึ่ง พระนามพระเจ้าน้องนางเธอ พระองค์เจ้าศรีนาคสวาดิ ทรงชำนาญการตรวจทำนายดวงชะตา ได้ประทานลายพระหัตถ์ว่า

“ฉันได้ตรวจดูดวงพระยาบุรุษรัตน ฯ ยังค้างอยู่เจ็บเสียวันนี้พอยังชั่วก็ตรวจต่อออก เห็นว่าการที่ร้ายนั้น เป็นที่ชะตาตกอย่างหนึ่ง เป็นที่ลักขณาจร ๆ ไปต้องอังคาร เดิมก็นับว่าร้ายอยู่แล้ว ยังซ้ำพระอังคารจรอีก ถ้าจรไม่เล็งแลร่วมธาตุ ก็ค่อยคลายลงบ้าง แต่นี่ดูหน่อยไม่สู้มาก ถ้าจรมาเล็งแลร่วมธาตุเข้าก็มีเหตุร้ายแรงขึ้นเพราะเดิมร้ายอยู่แล้ว นี่ไม่ช้าพอถึงโชคก็จะพ้นโทษ การที่พ้นออกมาใช่ว่าจะเป็นสุข คงยังจะมีเหตุให้ร้อนใจอีกเป็นแน่ ฉันดูเข้าละเป็นลมทุกที สงสารจนเบื่อบ่า นึกว่าตัดอยู่ดูจะดีกว่า เพราะเหมือนได้พัก ทั้งหวังใจว่าคงจะเป็นสุขกว่าที่จะออกมาเสียอีก แต่ก็คงจะไม่อยู่ไปนาน ก็จะออกมาได้ความร้อนใจ คือชะตาตกทั้งนอกใน หมดอำนาจและมีแต่ทุกข์มากกว่าความสุขมาก ฉันเลยทรุดโทรมเศร้าสลดใจมาก ร้องไห้ก็หลายหน เป็นลมก็หลายหน จนไม่สบายทั้งจับไข้ทั้งแน่น วันนี้อยู่ยังชั่วกดูอีก ถ้าดูเวลาไรฉันไม่สบายใจจริง ๆ เพราะว่าลักขณากับมนตรีกาลกนกเล็งกุมกันอยู่แล้วยังจะยกไปร่วมที่กาลกนี่เดิมอีก จึงเห็นว่ายังหวนไปหวนมา ไม่วางใจเกรงจะมีภัยในภายหน้าอีก ถ้าออกมาครั้งนี้ต้องระวังให้มาก เมื่อจะเจ็บไข้ก็ยังดีกว่า ถ้าว่าระวังจะได้น้อยลงหรือเป็นอย่างอื่นเสีย”

วันหนึ่งสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าพ้ากรมหลวงนริศรานุวัดติวงศ์เสด็จมาเยี่ยมถึงห้องที่อยู่กรมสนม ทรงตักเตือนว่าอย่าโกรธอย่าถือมานะ ให้ทำหนังสือทูลเกล้า ฯ ถวายขอพระราชทานโทษเสียโดยดีจะได้พ้นโทษ เพราะ

ในเวลาที่กราบเช่นนี้ ไม่มีอะไรที่จะดีกว่ากราบบังคมทูลขอพระราชทานโทษ ถ้ายังถือมานะอยู่ก็จะทำให้ทรงพระพิโรธหนักขึ้น เมื่อแรก ๆ พระยาบุรุษรัตน ฯ นึกว่าอยู่นิ่ง ๆ เฉย ๆ ก็ไม่เดือดร้อนอะไร ไม่มีเหตุไรที่จะต้องขอพระราชทานโทษนาน ๆ ไปก็คงจะทรงเห็นด้วยพระองค์เอง แต่เมื่อมีเจ้านายผู้ใหญ่มาตักเตือนเช่นนี้จะขืนดื้อดึงก็ดูไม่ดี จึงได้ทำหนังสือทูลเกล้าถวายขอพระราชทานโทษขึ้นไป

เมื่อวันที่ ๑๐ มิถุนายน ๒๔๕๑ ได้รับลายพระหัตถ์สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงนริศรานุวัดติวงศ์ เสนาบดีกระทรวงวังว่า ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้พ้นโทษ คงรับราชการตามตำแหน่งที่เหลืออยู่ และให้ไปตามเสด็จในคราวนั้น (ซึ่งกำหนดว่าจะเสด็จประพาสชายทะเล แต่งดมิได้เสด็จ)

ในตอนค่ำวันที่ ๑๐ มิถุนายนนั้น ได้ไปเฝ้ากราบถวายบังคมพระยุคลบาทที่พระที่นั่งอภิเษกดุสิต ภายหลังเวลาเสด็จขึ้นจากเจ้านายเฝ้าแล้ว ทรงแย้มพระสรวลรับสั่งว่า "เข็ดหรือยัง" แล้วโปรดเกล้า ฯ ให้รับราชการสนองพระเดชพระคุณต่อไป

หน้าที่ราชการของพระยาบุรุษรัตน ฯ ในตอนนี้คงเป็นไปตามเดิม ยกเว้นแต่หน้าที่บางอย่างที่ได้โอนไปให้แก่ผู้อื่นยังมิได้โปรดเกล้า ฯ ให้คืนมา และคงปฏิบัติราชการรับใช้ในพระองค์โดยใกล้ชิดตามเดิม ครั้นต่อมาภายหลังสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงนริศรานุวัดติวงศ์ก็ได้ทรงเรียกตัวไปเฝ้า แล้วประทานตราจุลจอมเกล้ากับพานทองที่ได้ทรงเรียกไปเก็บไว้นั้นกลับคืนมา

วันที่ ๗ ถึงวันที่ ๒๒ พฤศจิกายน ๒๔๕๑ ได้มีพระราชพิธีสำคัญ คือ พระราชพิธีรัชมังคลาภิเษก โดยที่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวได้เสด็จเถลิงถวัลย์

ราชสมบัติมาบรรจบครบรอบ ๕๐ ปี พระบรมวงศานุวงศ์ ข้าราชการ และประชาราษฎร ได้พร้อมใจกันสร้างพระบรมรูปพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงม้า ประดิษฐานไว้หน้าพระลานส่วนดุสิตถวายเป็นอนุสาวรีย์ และได้ถวายพระนามเฉลิมพระคุณสมบัติเป็นสมเด็จพระบิยมหาราชแห่งชาวไทย พร้อมกับพระราชพิธีรัชมังคลาภิเษกนี้ ได้มีการวางพระฤกษ์พระที่นั่งอนันตสมาคม[๑] ด้วย

งานนมหาดเล็กมีหน้าที่ในการตั้งเครื่องราชูปโภคการต่างๆ ในพระราชพิธีทั่วไป และการจัดโต๊ะใหญ่เลี้ยงพระบรมวงศานุวงศ์ ข้าราชการ ทั้งพ่อค้าคหบดีทั่วไป ซึ่งมีส่วนในการสร้างพระบรมรูป ได้รับพระราชทานเหรียญรัชมังคลาภิเษก (ทอง) เป็นที่ระลึกในงานนี้

ใน พ.ศ. ๒๔๕๑ โปรดเกล้า ฯ ให้สร้างสวนและตำหนักขึ้นใหม่ที่ทุ่งนาพญาไทอีกแห่งหนึ่ง และทรงมอบให้พระยาบุรุษรัตน ฯ เป็นผู้ทำสวนปลูกต้นไม้และตกแต่งตำหนัก ทั้งเป็นหน้าที่ดูแลรักษาต่อไปเพิ่มขึ้นอีกแห่งหนึ่ง

วันที่ ๓ ถึงวันที่ ๕ พฤษภาคม ๒๔๕๒ มีการสมโภชพระสัมพุทธพรรณและนักขัตฤกษ์ วิสาขะบูชาที่วัดพระศรีรัตนศาสดาราม พระบรมวงศานุวงศ์และข้าราชการมากด้วยกัน ได้จัดตั้งโต๊ะเครื่องบูชารอบเฉลียงพระอุโบสถเป็นการสนองพระเดชพระคุณ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จทอดพระเนตรตลอดทั้ง ๓ วัน ทรงสำราญพระราชหฤทัย เป็นการครึกครื้นทั่วหน้ากัน พระยาบุรุษรัตน ฯ ได้จัดเครื่องบูชาแก้วหน้าตะโก้ตั้งด้วยชุดหนึ่ง

ในปีนี้เจ้าจอมมารดาชุ่มป่วยกระเสาะกระแสะ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงพระราชดำริเห็นว่าควรจะให้ไปเปลี่ยนอากาศดูบ้าง จึงรับสั่งให้พระยาบุรุษรัตน ฯ เป็นผู้พาไปเที่ยวทางเรือ พร้อมด้วยพระราชธิดาสองพระองค์

---

(๑) เริ่มสร้างในรัชกาลที่ ๕ มาสำเร็จในรัชกาลที่ ๖ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๕

คือ พระเจ้าลูกเธอ พระองค์เจ้าอาทรทิพยนิภา กับพระองค์เจ้าสุจิตราภรณ์ โดยใช้เรือไฟจูงเรือพระประเทียบและเรืออื่น ๆ ออกจากกรุงเทพ ฯ เมื่อวันที่ ๑๓ พฤษภาคม ๒๔๕๒ ไปเมืองสมุทรสาคร เมืองสมุทรสงคราม เมืองเพชรบุรี และเมืองราชบุรี พักอยู่เมืองละหลาย ๆ วัน จนอากาศดีขึ้นทุกอย่าง จึงกลับกรุงเทพ ฯ เมื่อวันที่ ๙ มิถุนายน[๑]

พระยาบุรุษรัตน ฯ ได้ต่อเรือยนต์ไว้ลำหนึ่งยาว ๒๐ ฟุต เพื่อไว้ใช้เป็นที่พักผ่อนเวลาตามเสด็จพระราชดำเนิน ได้รับพระราชทานชื่อเรือนี้ว่า "นาคกระบองรัตน์" และได้นำเรือนี้ไปใช้ครั้งแรกในการตามเสด็จประพาสเพชรบุรีและกาญจนบุรี ตั้งแต่วันที่ ๒๙ สิงหาคม จนถึงวันที่ ๑๙ กันยายน ๒๔๕๒

วันที่ ๑ ธันวาคม ๒๔๕๒ มีงานขันตำหนักพระราชชายาเจ้าดารารัศมีที่พระราชวังสวนดุสิต พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวมีรับสั่งให้พระยาบุรุษรัตน ฯ เป็นผู้จัดการตกแต่งตำหนักและจัดการเลี้ยงในการขันตำหนัก และได้ประทับเสวยพร้อมด้วยพระบรมวงศานุวงศ์ เจ้าผู้ครองนครเชียงใหม่และญาติ ข้าราชการอื่นได้นั่งโต๊ะรับพระราชทานเลี้ยงตามลำดับ เป็นจำนวนมากด้วยกัน

ในปีนี้มีเจ้าต่างประเทศเสด็จมาเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาทคือ ดุ๊กโยฮันอัลเบรกต์ ผู้สำเร็จราชการประเทศราชบรันสวิกแห่งประเทศเยอรมนี กับปรินเซสเอลิซะเบทสโตลเบิกรอซซะดา พระชายาซึ่งอภิเษกสมรสใหม่ ดุ๊กโยฮันองค์นี้ได้เคยรับรองพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเมื่อครั้งเสด็จไปบรันสวิก จึงทรงเตรียมการต้อนรับเป็นพิเศษให้สมกับที่ทรงคุ้นเคยสนิทสนมกันมาก ครั้งนั้นโปรดเกล้า ฯ ให้หม่อมเจ้าจรูญศักดิ์ กฤดากร[๒] อัครราชทูตสยามณ กรุงปารีส จัดหากุ๊กชาวฝรั่งเศสผู้มีอีดมา ๓ คนสำหรับทำเครื่องเสวย การ

---

(๑) เจ้าจอมมารดาชุ่ม ถึงอสัญกรรมเมื่อวันที่ ๒๒ มิถุนายน ๒๔๕๔ (ในรัชกาลที่ ๖)

(๒) สถาปนาเป็นพระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าในรัชกาลที่ ๖

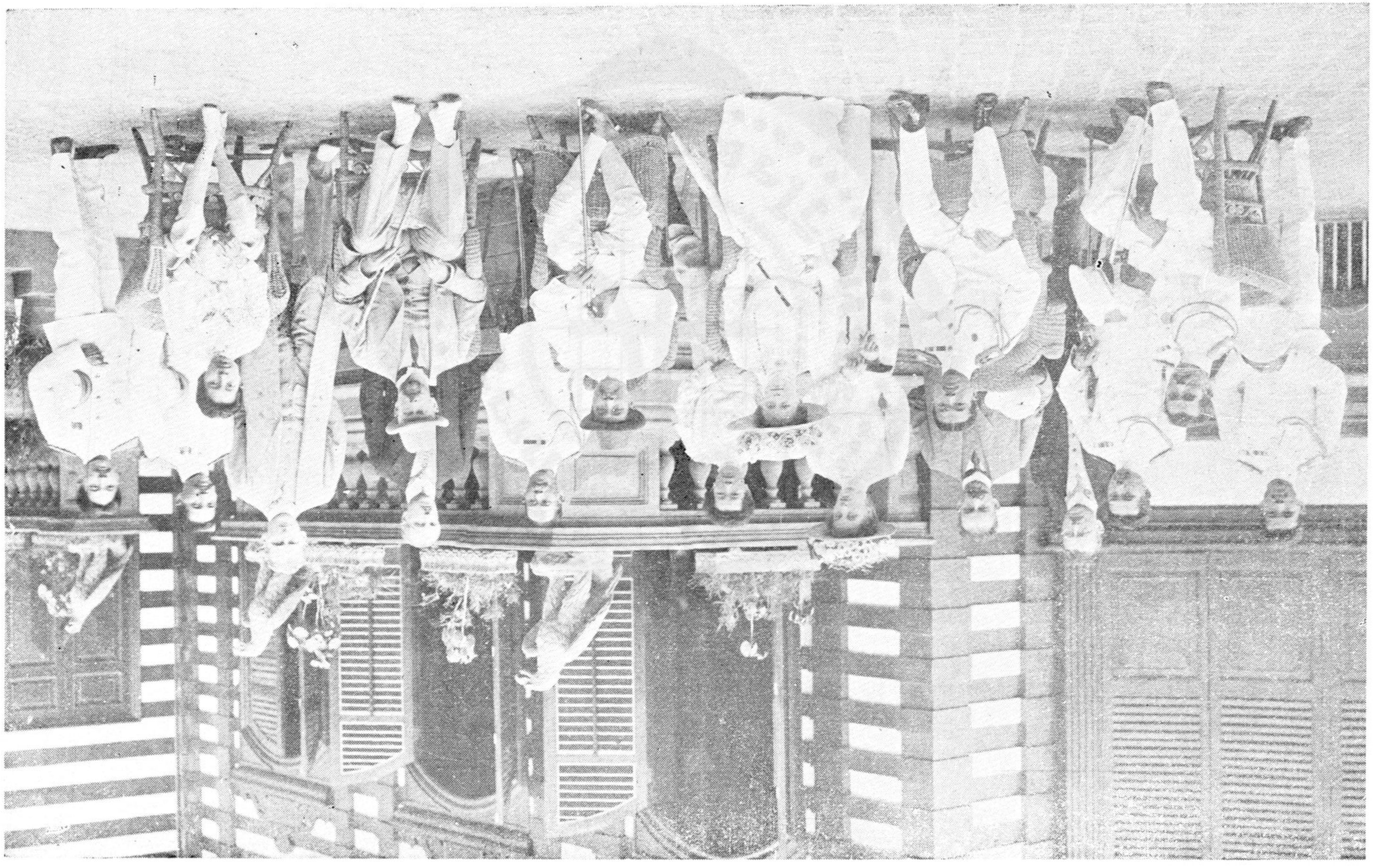

ขบวนแห่ผ้าป่าสามัคคี ของนักเรียนโรงเรียนวัดหนองแวง
ตำบลหนองแวง อำเภอเมือง จังหวัดขอนแก่น

ขบวนแห่ผ้าป่าสามัคคี ของนักเรียนโรงเรียนวัดหนองแวง ตำบลหนองแวง อำเภอเมือง จังหวัดขอนแก่น
พ.ศ. ๒๕๔๑

ครัวพระข้าวต้นเครื่องไทยฝรั่งและจีนในขณะนั้น ขึ้นอยู่ในปกครองกระทรวงวัง แต่พอกุ๊กฝรั่งเศสมาถึงก็มีเรื่องไม่พอใจและติดขัดต่าง ๆ สุดท้ายกุ๊กฝรั่งเศสทั้งสามคนหัวเสียออกจะอาละวาดใหญ่ พระเจ้าลูกยาเธอกรมหมื่นนครไชยศรีสุรเดช[๑] ทรงทราบเรื่องเห็นจะไม่เป็นการ เพราะพระองค์ท่านเป็นผู้จัดรายการรับเจ้าอยู่ด้วย จึงนำความขึ้นกราบบังคมทูลให้ทราบใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาท จึงมีพระราชดำรัสสั่งให้ย้ายหน้าที่ครัวพระข้าวต้น มามอบให้พระยาบุรุษรัตน ฯ จัดการดูแลปกครองต่อไปเหมือนเช่นเดิม พระยาบุรุษรัตน ฯ ได้รีบเร่งจัดการใหม่ทุกสิ่งทุกอย่าง ห้องเครื่องฝรั่งก็เปลี่ยนแปลงขึ้นใหม่และแก้ข้อติดขัดของกุ๊กได้หมดทุกข้อ จึงเป็นการเรียบร้อยไม่มีปากเสียงเกี่ยงงอนอะไรต่อไป และได้โปรดเกล้า ฯ ให้พระเจ้าลูกยาเธอกรมหมื่นราชบุรีดิเรกฤทธิ[๒] มาช่วยตรวจตราและติดต่อเผื่อกุ๊กจะมีข้อติดขัดอะไรอีก

เมื่อกุ๊กเข้าทำเครื่องเสวยในห้องใหม่ครั้งแรก ได้โปรดเกล้า ฯ ให้มีการพระราชทานเลี้ยงเจ้านายเพื่อดองผีมือ และโปรดให้สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช ฯ กับสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าพ่ากรมพระภาณุพันธุวงศ์วรเดช และเจ้านายอีกหลายพระองค์ เสด็จไปทอดพระเนตรตรวจห้องกุ๊กโดยละเอียด กลับมากราบบังคมทูลชมเชยการจัดทำว่าสะอาดเรียบร้อยทุกอย่าง เป็นที่พอพระราชหฤทัยมาก จึงได้ประทับโต๊ะเสวยพระกระยาหารพร้อมด้วยพระบรมวงศานุวงศ์ในเวลานั้นต่อไป

วันที่ ๒๖ มกราคม ๒๔๕๒ กุ๊กโยฮัน อัลเบรกต์ กับพระชายา เสด็จมาถึงกรุงเทพ ฯ โปรดเกล้า ฯ ให้พระยาบุรุษรัตน ฯ เป็นตำแหน่งกรมวังประจำพระที่นั่งอีกตำแหน่งหนึ่ง พระยาบุรุษรัตน ฯ ถือไม้เท้าตามตำแหน่ง

---

(๑) เป็นกรมหลวงในรัชกาลที่ ๖

(๒) เป็นกรมหลวงในรัชกาลที่ ๖

คอยอยู่ที่เชิงอัฒจันทร์พระที่นั่งอัมพรสถาน เชิญเสด็จและนำเจ้าไปยังอุดรภาค ทางสะพานชั้นบน จนถึงอุดรภาคอันเป็นที่ประทับต่อไป

ในการรับรองเจ้าครั้งนี้ ในหน้าที่มหาดเล็กต้องตกแต่งพระที่นั่งทุกแห่งที่เจ้าจะเสด็จไป จัดมหาดเล็กอยู่ประจำรับใช้เจ้าและผู้ที่ติดตามมากับเจ้า กับจัดเครื่องเลี้ยงทุกแห่งทุกเวลา ทั้งที่มีหมายกำหนดการและนอกหมายกำหนดการด้วย นอกจากการจัดเลี้ยงในพระที่นั่งต่าง ๆ ได้มีการเลี้ยงน้ำชาที่เขากบสวนดุสิต เพื่อให้เจ้าทั้งสองปลูกต้นสักไว้เป็นที่ระลึก และจัดเลี้ยงที่งานไหว้พระประจำปีออกร้านวัดเบญจมบพิตร ที่หัวเมืองได้จัดรับรองเลี้ยงดูที่พระที่นั่งพระนครคีรี (เขาวัง) เมืองเพชรบุรี และพระที่นั่งอุทยานภูมิเสถียร พระราชวังบางปอิน ซึ่งเจ้าทั้งสองเสด็จไปประทับแรม ถึงวันที่ ๙ กุมภาพันธ์ ๒๔๕๒ จึงได้กราบถวายบังคมลากลับลงเรือยนต์พระที่นั่งที่ท่าน้ำพระราชวังบางปอิน

การรับรองดุ๊กโยฮัน อัลเบรกต์ กับพระชายา สำเร็จไปโดยเรียบร้อย เป็นที่พอพระทัยของเจ้าทั้งสอง เจ้าได้แสดงน้ำพระทัยซาบซึ้งในพระมหากรุณาที่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวได้ทรงรับรองอย่างดียิ่ง และได้ชมเชยข้าราชการไทยและประชาราษฎรทั้งภูมิประเทศบ้านเมืองเป็นอันมาก พระยาบุรุษรัตน ฯ ได้รับตราเครื่องราชอิสริยาภรณ์ ชั้นที่ ๑ ของเจ้าเมื่อตามเสด็จประพาสยุโรป ร.ศ. ๑๒๖ แล้ว คราวนี้จึงประทานพระรูปมีกรอบให้เป็นที่ระลึก

เมื่อเสร็จการรับรองเจ้าได้กราบถวายบังคมลากลับแล้ว วันหนึ่งเวลาค่ำพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จกลับจากประพาสพญาไท เสด็จขึ้นพระที่นั่งอัมพรสถาน ได้ทรงล้วงกระเป๋าฉลองพระองค์หยิบของสิ่งหนึ่ง ไม่มีผู้ใดทราบว่าอะไร ทรงยื่นพระราชทานให้พระยาบุรุษรัตน ฯ ตรัสว่า "ให้ราง

วัดเจ้า ซึ่งทำการงานเรียบร้อยดีตามเดิม อโหสิเวรกรรมต่อกัน" ของพระราชทานนั้นปรากฏว่าเป็นเสมาพระบรมรูปทองคำแะตามพระราชดำรัสนั้นหมายความว่า ครั้งหนึ่งพระยาบุรุษรัตน ฯ ได้รับราชการไม่เป็นที่พอพระทัยถึงทรงพระพิโรธให้ขังสนม แต่บัดนี้ได้กลับทำดีตามเดิมแล้วจึงพระราชทานอโหสิกรรม พระยาบุรุษรัตน ฯ ได้กราบถวายบังคมแทบพระยุคลบาทด้วยความปลื้มยินดีเป็นล้นพ้น เสมาพระบรมรูปทองคำนี้อยู่ข้างจะทรงหวงมาก ไม่ค่อยจะได้พระราชทานใครนัก จึงได้ห้อยคออยู่กับตัวเสมอถือเป็นสิ่งสวัสดิมงคลอันประเสริฐ

วันที่ ๑๒ ถึงวันที่ ๒๐ กุมภาพันธ์ ๒๔๕๒ มีการฉลองพระชัย การบำเพ็ญพระราชกุศลพระชนมายุสมมงคล กับการฉลองพระพุทธปรางค์ วัดอรุณราชวราราม ซึ่งทรงปฏิสังขรณ์ใหม่ มีพระราชพิธีพระที่นั่งราชฤดี พระที่นั่งอภิเษกดุสิต พระที่นั่งอัมพรสถาน และที่วัดอรุณราชวราราม เป็นงานใหญ่ครึกครื้นมาก มหาดเล็กมีหน้าที่ทางพระราชพิธีและเลี้ยงดูพระบรมวงศานุวงศ์และข้าราชการซึ่งไปในงานวัดอรุณ ฯ นั้น ได้รับพระราชทานเข็มพระชนมายุสมมงคลชั้นที่ ๒ (รูปครุฑทอง)

เมื่อต้นปี พ.ศ. ๒๔๕๒ การก่อสร้างตำหนักสำหรับเสด็จประพาสทอดพระเนตรการเพาะปลูกธัญญพืชทรมงคลของ พญาไทสำเร็จตามพระราชประสงค์ ทรงพระราชดำริจะบำเพ็ญพระราชกุศลราชฤหมงคล (คือขึ้นเรือนใหม่) และบำเพ็ญพระราชกุศลอุทิศพระราชทานพระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้าอุรุพงศ์รัชสมโภช ซึ่งสิ้นพระชนม์และได้พระราชทานเพลิงเสร็จไปแล้วนั้นด้วย นอกนี้ได้เคยตั้งพระราชหฤทัยไว้ว่า บุตรชายคนโตของพระยาบุรุษรัตน ฯ ที่ชื่อ นับถ้าถึงกำหนดจะโกนจุกพระราชทาน บัดนี้อายุครบกำหนดที่จะโกนจุกได้ จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้มีงานโกนจุกต่อท้ายงานพระราชกุศลข้างต้นนั้น

ที่ตำหนักพญาไท

วันที่ ๑๔ และ ๑๕ พฤษภาคม ๒๔๕๓ เป็นวันงานราชคฤหมงคล มีการสวดมนต์เลยงพระ เลยงพระราชทานเจ้านายและข้าราชการ วันที่๑๖พฤษภาคม เป็นวันงานพระอัฐพระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้าอุรุพงศ์รัชสมโภช วันที่ ๑๗ และ ๑๘ พฤษภาคมเป็นวันงาน โกนจุกนายนับ

งาน โกนจุกนายนับเป็นงานที่หรูหรามาก และยังไม่ปรากฏว่าเคยมีบุตรข้าราชการผู้ใดได้รับพระมหากรุณาเช่นนั้น นับว่าเป็นเกียรติยศอย่างสูงแก่พระยาบุรุษรัตน ฯ ผู้เป็นบิดา จึงควรนำรายการละเอียดแห่งการตัดจุกมาลงไว้ในประวัตน์

วันที่ ๑๗ พฤษภาคม ๒๔๕๓ โปรดเกล้า ฯ ให้เจ้าพนักงานตกแต่งพระโรงตำหนักพญาไท กันฉากตั้งเตียงมณฑลน้อย เชิญพระชัยนวรัฐขึ้นประดิษฐานที่เตียงมณฑลพร้อมด้วยเครื่องที่จะตัดจุก มีพระเต้าและหม้อน้ำพระพุทธมนต์ ด้านขวาซ้ายแห่งมณฑลตั้งเครื่องนมัสการพระแท่นทรงกราบ ข้างซ้ายแห่งมณฑลตั้งบายศรีตองข้างละหนึ่ง ต่อออกมาด้านตะวันตกตั้งอาสนสงฆ์ ด้านตะวันออกตั้งพระราชอาสน์ ระหว่างกลางตั้งเก้าอี้สำหรับผู้ที่จะตัดจุกพึงสวดพระพุทธมนต์และตั้งเก้าอี้พระบรมวงศานุวงศ์และเก้าอี้ข้าราชการเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาท ตามช่องระหว่างเสาห้อยพวงดอกไม้สด ระหว่างข้างพระโรงและข้างตำหนักตั้งเบญจาสำหรับรดน้ำพระพุทธมนต์เมื่อโกนจุกแล้ว และตกแต่งประดับประดาไว้พร้อมเสร็จ (เจ้าจอมมารดาชุ่มซึ่งเป็นบ้าเป็นธุระแต่งตัวหลานชายอย่างเต็มฝีมือ ที่ตำหนักสมเด็จพระบรมราชินีนาถเคยประทับต่อจากตำหนักพญาไท) เวลาบ่าย ๕ โมงเศษ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จพระราชดำเนินด้วยรถพระที่นั่งไฟฟ้า แต่พระราชวังสวนดุสิต ประทับที่พระโรงตำ

(๑) ยกเป็นพระราชวังพญาไท ในรัชกาลที่ ๖

หนักพญาไท โปรดเกล้าฯให้โหรพราหมณ์ผู้ซึ่งโปรยเข้าตอกดอกไม้และกรมแสงในแกว่งไม้บัณเฑาะว์รับนายนับ มหาดเล็ก ผู้ซึ่งจะตัดจุกมายังพระโรงพัง สวดพระพุทธมนต์ พนักงานประโคมแตรสังข์ พิณพาทย์ พระบาทสมเด็จพระเจาอยู่หัวทรงจุดเทียนเครื่องนมัสการ พระสงฆเจริญพระพุทธมนต๗ รูป มสม. เด็จพระวันรัต[๑] เป็นประธาน เมื่อสวดพระพุทธมนต์จบแล้วโหรพราหมณ์กรมแสงในได้นำนายนับ มหาดเล็กไปส่งยังตำหนัก พระสงฆ์ถวายอติเรก ถวายพระพรลา แล้วพระบรมวงศานุวงศ์และข้าราชการฝ่ายในเสด็จออกทอดพระเนตรและชมเครื่องมณฑล เวลา ๒ ทุ่มพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จขึ้นบนตำหนักชั้นบนประทับเสวยพร้อมด้วยพระบรมวงศานุวงศ์และโปรดเกล้าฯให้เลี้ยงข้าราชการที่ชั้นล่าง เสร็จแล้วเวลายามเศษเสด็จประทับโรงละครทอดพระเนตรละครนฤมิตร[๒] จนละครเลิกแล้วเสด็จกลับพระราชวังสวนดุสิตเวลา ๗ ทุ่มเศษ

วันที่ ๑๘ พฤษภาคม ๒๔๕๓ เวลาเช้า ๒ โมง พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จพระราชดำเนินด้วยรถยนต์พระที่นั่ง แต่พระราชวังสวนดุสิตไปยังพระโรงตำหนักพญาไทอย่างวันก่อน ทรงจุดเทียนเครื่องนมัสการทรงศีลแล้วพระสงฆ์สวดถวายพรพระ หยุดเพียงโหดุเตชยมงฺคลํ ครั้นได้ฤกษ์เวลาเช้า๒ โมง ๕๖ นาที ๓ วินาที หลวงโลกทีปลั่นฆ้องชัยให้สัญญา พระสงฆ์สวดชัยมงคลคาถา พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงตัดจุกนายนับ มหาดเล็ก ๒ ภาค ยังมีอีกภาคหนึ่ง โปรดเกล้าฯให้สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช มกุฎราชกุมาร ทรงตัดแล้วพระเทพาภรณ์ (รื่น วัชโรทัย)[๓] กรมภูษามาลาโกนผมต่อไปจน

---

(๑) สมเด็จพระวันรัต (ทิต อุทโย)

(๒) ละครของพระเจ้าน้องยาเธอกรมหมื่นนราธิปประพันธพงศ์ (เลื่อนเป็นกรมพระในรัชกาลที่ ๖)

(๓) เป็นพระยาวงศาภรณ์ภูษิตในรัชกาลที่ ๖

เสร็จแล้วนายนับ มหาดเล็กได้ไปยังที่เบญจารดน้ำ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวพระราชทานน้ำพระพุทธมนต์ และโปรดเกล้าฯให้พระบรมวงศานุวงศ์ฝ่ายในฝ่ายหน้าประทานน้ำพระพุทธมนต์ต่อไปตามลำดับ แล้วข้าราชการรดน้ำพระพุทธมนต์ด้วยตามจำนวนที่เจ้าของงานเชิญไว้ พระสงฆ์รับพระราชทานฉันแล้วโปรดเกล้าฯให้นายนับ มหาดเล็กถวายของไทยธรรม พระสงฆ์ถวายยถาอนุโมทนา ถวายอติเรก ถวายพระพรลา พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จขึ้นประทับบนตำหนักเสวยเครื่องเช้าพร้อมด้วยพระบรมวงศานุวงศ์ และโปรดเกล้าฯให้เลยข้าราชการที่ห้องชั้นล่าง ประทับอยู่ตำหนักพญาไทตลอดวัน ในตอนกลางวันๆ นมัสการของพระเจ้าบวรวงศ์เธอ กรมหมื่นวรวัฒน์ศุภากร[๑] สำหรับพระราชทานให้ผู้โกนจุกดูเป็นอย่างแบบชาวบ้านโบราณเขาทำกัน

ครั้นเวลาบ่าย ๕ โมงเศษ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จลงประทับณ พระโรง ทรงจุดเทียนเครื่องนมัสการ โปรดเกล้าฯ ให้หลวงวรรณวาทวิจิตร (ทอง จารุวิจิตร)[๒] ว่าคำทำขวัญ ซึ่งหลวงธรรมาภิมณฑ์ (ถึก จิตรกถึก) แต่งใหม่สำหรับงานนี้ พระยาสโมสรสรรพการ (ทัด สิริสัมพันธ์)[๓] โห่อวยไชย พระพจนวิลาส (อ่อน โกมลวรรธน)[๔] ลั่นฆ้องชัย เมื่อว่าคำทำขวัญครบ ๓ ลาแล้ว พราหมณ์เบิกแว่นเวียนเทียนทำขวัญนายนับมหาดเล็ก เสร็จการเวียนเทียนแล้ว พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวพระราชทานน้ำสังข์และทรงเจิมพระราชทานแก่นายนับ มหาดเล็ก และพระราชทานเงินตราทำขวัญเป็นเงิน ๕๐๐ บาทด้วย แล้วเสด็จขึ้นบนตำหนักเสวยพร้อมด้วยพระบรม

---

(๑) เรียกกันอย่างสามัญว่าละครพระองค์เฉลิม (พระนามเต็มพระองค์เจ้าเฉลิมลักขณาวงศ์)

(๒) เลื่อนเป็นพระในรัชกาลที่ ๖

(๓) เป็นนายพลโท ตำแหน่งเกียกกายทัพบก

(๔) เป็นพระยาพฤฒาธิบดีในรัชกาลที่ ๖

วงศานุวงศ์ และโปรดเกล้า ฯ ให้เลี้ยงข้าราชการที่ห้องชั้นล่าง เสวยเสร็จแล้ว เสด็จไปประทับที่โรงละครทอดพระเนตรละครย่างขึ้นวันก่อน เวลาราว ๘ ทุ่ม เสด็จกลับพระราชวังดุสิต เป็นเสร็จการตัดจุกนายนับ มหาดเล็ก

อนึ่งในเวลากลางวัน ๆ นั้น พระบรมวงศานุวงศ์และข้าราชการได้ประทานและให้เงินกับสิ่งของทำขวัญ นายนับ มหาดเล็กเป็นอันมากตลอดวัน เจ้าหน้าที่ฉันฆ้องทุกครั้งที่ได้รับของขวัญ

การที่ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้มีการตัดจุกนายนับ มหาดเล็กนี้ แสดงพระเมตตาเอ็นดูอย่างสูงสุดที่จะหาสิ่งใดเปรียบมิได้ บรรดาวงศญาติกาพากันโสมนัสยินดีเป็นล้นเกล้า ฯ เฉพาะอย่างยิ่งตัวพระยาบุรุษรัตน ฯ ผู้เป็นบิดาย่อมจะมีปราโมทย์กว่าผู้ใด ๆ จึงได้บันทึกไว้ในจดหมายเหตุความจำว่า "ในการที่ทรงพระมหากรุณาธิคุณโกนจุกลูกชายนับ พระราชทานเป็นการใหญ่โตครึกครื้น คุณบ้าและข้าพเจ้ามีความปลื้มใจชื่นชมยินดีเหลือล้นในพระมหากรุณาธิคุณเป็นล้นเกล้า ฯ มิได้ลืมถึงพระเดชพระคุณที่ปกเกล้า ฯ ให้ความร่มเย็นเป็นสุขทุก ๆ คน"

ในปี พ.ศ. ๒๔๕๓ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเจริญพระชนมายุมา ๕๘ พรรษา ทรงพระราชปรารภว่า เมื่อพระชนมายุครบ ๖๐ พรรษาแล้วจะทรงสละราชสมบัติพระราชทานแก่สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช ฯ รับราชภาระสืบสนองพระองค์เป็นพระเจ้าแผ่นดิน ส่วนพระองค์ท่านจะเสด็จออกจากราชสมบัติเป็นพระเจ้าหลวง[๑] จึงทรงพระราชดำริจะสร้างพระราชวังเป็นที่ประทับ ได้ทรงเลือกเมืองเพชรบุรีเป็นที่ตั้งพระราชนิเวศน์ เพราะเป็นเมืองที่อุดมสมบูรณ์ไม่ใกล้ไม่ไกลพระมหานคร และมีที่ตากอากาศชายทะเลอยู่ใกล้ ๆ คือ ที่

---

(๑) รัชกาลที่ ๔ ทรงบัญญัติให้ใช้พระนามพระเจ้าแผ่นดินที่ลาออกจากราชสมบัติและยังดำรงพระชนม์อยู่ว่า "พระเจ้าหลวง"

ตำบลบางทะลุ[๑] ภูมิประเทศถิ่นฐานเป็นที่ต้องพระราชอัธยาศัย ทรงกำหนดตำบลบ้านปืนตอนริมน้ำเพชรบุรีเป็นที่สร้างพระตำหนัก ได้เริ่มงานสร้างสวนและสร้างพลับพลาที่ประทับชั่วคราวไว้ก่อนแล้ว และได้เสด็จไปมาอยู่เสมอ ครั้นวันที่ ๑๘ สิงหาคม ๒๔๕๓ โปรดเกล้า ฯ ให้มีพระราชพิธีก่อพระฤกษ์พระตำหนักบ้านปืน[๒] ที่จะสร้างเป็นถาวรต่อไป

ในการสร้างสวนรอบบริเวณพระตำหนักบ้านปืนนั้น โปรดเกล้าฯ ให้เป็นนายด้านปลูกพรรณไม้ต่าง ๆ ทั่วทั้งบริเวณ พระยาบุรุษรัตน ฯ ได้จัดการขนต้นไม้ต่าง ๆ ไปจากสวนเนินสี่กรุงเทพ ฯ และหาพรรณไม้ตามพื้นเมืองด้วยรีบเร่งปลูกอย่างเร็วที่สุด จนดูรูปร่างพอจะงามตาได้ก็เสด็จพระราชดำเนินกลับกรุงเทพ ฯ ระหว่างประทับในรถไฟพระที่นั่งทรงระลึกถึงนายนับ ตรัสแก่พระยาบุรุษรัตน ฯ ว่า "อ้ายนับให้มันรีบเรียนหนังสือเสียเร็ว ๆ ข้าจะได้ส่งมันไปเรียนที่ยุโรปต่อไป" พระยาบุรุษรัตน ฯ กราบบังคมทูลสนองว่า เวลานี้กำลังเรียนอยู่ที่โรงเรียนราชวิทยาลัย มีรับสั่งว่า "ดีแล้ว" (แต่นายนับไม่ได้ไปนอกในรัชกาลนี้)

เมื่อพระยาบุรุษรัตน ฯ ตามเสด็จกลับมากรุงเทพ ฯ แล้ว ก็ได้กราบถวายบังคมลาออกไปเมืองเพชรบุรี เพื่อจัดการปลูกต้นไม้ที่ยังค้างอยู่ ได้ทราบจากผู้ไปบอกว่าทรงบ่นถึงว่าเมื่อไรจะกลับ พออยู่ได้ ๗ วันจึงรีบกลับไปเฝ้าที่ตำหนักพญาไท ทรงไต่ถามถึงงานที่ไปทำก็เป็นที่พอพระราชหฤทัย น่าจะกล่าวไว้ด้วยว่า เมื่อจะมีการตกแต่งพระที่นั่งและทำสวนพื้นดิน ย่อมจะทรงมอบหมายให้พระยาบุรุษรัตน ฯ เป็นผู้จัดทำถวายทุกคราว เพราะได้เคยตามเสด็จประพาสยุโรปทั้ง ๒ คราว ได้เห็นสถานที่และพระราชวังทั้งงามวิจิตรต่าง ๆ และได้

---

(๑) รัชกาลที่ ๖ พระราชทานนามว่า "หาดเจ้าสำราญ"

(๒) รัชกาลที่ ๖ พระราชทานนามว่า "พระที่นั่งสรเพชรปราสาท" และ "พระรามราชนิเวศน์"

จดจำมาข้อหนึ่ง อีกข้อหนึ่งได้อยู่รับใช้ใกล้ชิดพระองค์ตลอดมาไม่ว่าจะเสด็จไปณที่ใดๆ ย่อมทราบพระราชอัธยาศัยได้ดี แต่เป็นที่น่าเสียดายอย่างยิ่งที่บังเอิญมีเหตุใหญ่อันสุดวิสัยมาตัดรอนโอกาสวาสนาที่จะสนองพระเดชพระคุณให้ยืนยาวต่อไป

เมื่อวันอาทิตย์ที่ ๑๖ ตุลาคม ๒๔๕๓ (ร.ศ. ๑๒๙) เป็นครั้งสุดท้ายที่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงขับรถไฟพ้าออกประพาส ในเย็นวันนั้นเสด็จทอดพระเนตรการเลี้ยงไก่พันธุ์ต่างประเทศและในบริเวณทั่วไปที่พญาไท แต่มิได้เสด็จลงจากรถพระที่นั่ง รับสั่งว่า "ท้องไม่ค่อยสบายจะรีบกลับ" แล้วก็ทรงขับรถพระที่นั่งกลับยังพระที่นั่งอัมพรทันที มีอุบัติเหตุเกิดขึ้น หม่อมเจ้าหญิงนิวาศวัสดี พระธิดาพระเจ้าลูกยาเธอ กรมหมื่นนครไชยศรีสุรเดช วิ่งขึ้นรถยนต์ที่นั่งรองพลาดหกล้มเข้าไปติดขัดอยู่กับลูกล้อรถ แต่ผู้ขับเขาหยุดรถไว้ได้ ไม่ทันทับเป็นแต่ถลอกเล็กน้อย และตกพระทัยเป็นลมนิ่งแน่ รับองค์ขึ้นรถมาแก้ไขกันต่อไปจนฟื้นดี

วันที่ ๑๗ ถึงวันที่ ๑๙ ตุลาคม มีงานบำเพ็ญพระราชกุศลประจำปีถวายรัชกาลที่ ๔ ในพระบรมมหาราชวัง แต่เนื่องด้วยพระนาภียังไม่เป็นปรกติ จึงได้โปรดเกล้า ฯ ให้สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช ฯ เสด็จไปแทนพระองค์

การประชวรคราวนี้ ไม่คาดหมายกันว่าจะรวดเร็วและจะนำมาซึ่งความวิปโยคโศกศัลย์อย่างสาหัสแก่บรรดาพระบรมวงศานุวงศ์ ข้าราชการและประชาชนทั้งประเทศเลย แต่ก็ได้มีอันจะเป็นไปได้ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเริ่มทรงพระประชวรด้วยพระชาตุพิการก่อน แล้วภายหลังพระอาการแปรเป็นพระวักกะพิการ พระบังคนเบาเป็นพิษซึมซาบไปตามเส้นพระโลหิต ทำให้พระหฤทัยอ่อนลง ๆ จนที่สุดสวรรคตเมื่อวันที่ ๒๓ ตุลาคม เวลา ๒ ยาม กับ ๔๕ นาที พระยาบุรุษรัตน ฯ ได้บันทึกจดหมายเหตุระหว่างทรงพระประชวรไว้

อย่างละเอียดถถ้วน แลเชื่อว่าจะหาทอนทถูกต้องกว่ามิได้ จึงได้นำมาถงไว้ข้างท้ายประวัตน

ตอนบ่ายวันที่ ๒๓ ตุลาคม ได้มีพระราชพิธีสรงน้ำพระบรมศพ และเชิญลงพระบรมโกศ แล้วมีการแห่เป็นกระบวนพยุหยาตราใหญ่จากพระที่นั่งอัมพรสถาน พระราชวังดุสิต ไปประดิษฐาน ณ พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท ในพระบรมมหาราชวัง พระยาบุรุษรัตน ฯ ได้ฉลองพระเดชพระคุณเป็นคู่เคียงคู่ที่สองเดินตามพระบรมศพในจำนวนคู่เคียง ๘ คู่

เมื่อพระโกศพระบรมศพประดิษฐานอยู่ ณ พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาทนั้น มหาดเล็กได้เฝ้าประจำผลัดเปลี่ยนกันตลอดจนถวายพระเพลิง ได้มีการบำเพ็ญพระราชกุศลตามราชประเพณีจนถึงวันที่ ๑๖ มีนาคม ๒๔๕๓ จึงได้เชิญพระโกศพระบรมศพขึ้นสู่พระมหาพิชัยราชรถไปประดิษฐาน ณ พระเมรุมาศที่ท้องสนามหลวง และถวายพระเพลิงพระบรมศพในเย็นวันนั้น

การถวายพระเพลิงพระบรมศพได้เสร็จไปตามหมายกำหนดการ ในตอนค่ำวันที่ ๑๖ มีนาคม และในคืนวันนั้นเวลา ๒ ยามพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จพระราชดำเนินมายังพระเมรุอีกครั้งหนึ่ง ถวายเครื่องสักการะพระบรมศพ กราบถวายบังคมถวายพระเพลิงอีกครั้งหนึ่ง (ถวายพระเพลิงจริง) แล้วเสด็จประทับที่มุขเด็ด พระที่นั่งทรงธรรม ทอดพระเนตรเปลวพระเพลิงอยู่จนถึงเวลารุ่งพระเพลิง จึงเสด็จยังพระเมรุทรงทอดผ้าไตรสดับปกรณ์แล้วเสด็จพระราชดำเนินกลับ ในเวลารุ่งพระเพลิงนั้น พระยาบุรุษรัตน ฯ มีโอกาสสุดท้ายได้ฉลองพระเดชพระคุณอยู่งาน[๑] โบกบัดควันพระเพลิงด้วยการแนะนำของพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมหลวงนเรศร์วรฤทธิ์ ผู้เป็นประธานในการถวาย

---

(๑) เข้าใจว่าเป็นแบบธรรมเนียมจางวางมหาดเล็กจะต้องถวายอยู่งานเช่นนั้น และได้พระบรมอัฐิไว้สักการะบูชาในฐานเป็นข้าใกล้ชิดพระองค์

พระเพลิงอยู่ในเวลานั้น ตลอดจนเสร็จพิธีถับพระเพลิง ภายหลังกรมหลวงนเรศร์วรฤทธิ์ได้ประทานพระบรมอัฐิองค์ ๑ แก่ พระยาบุรุษรัตน ฯ ไว้เพื่อสักการะบูชา

วันที่ ๑๗ มีนาคมเป็นวันเก็บพระบรมอัฐิ ตอนเช้าเมื่อพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงเก็บพระบรมอัฐิแล้ว ขณะพระสงฆ์รับพระราชทานฉันอยู่ที่พระที่นั่งทรงธรรม ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ พระราชทานเหรียญอักษรพระบรมนามาภิไธย ย่อ จ.ป.ร. ทองลงยา แก่พระบรมวงศานุวงศ์และข้าราชการผู้ใหญ่เป็นที่ระลึกในวันเก็บพระบรมอัฐิ พระยาบุรุษรัตน ฯ ได้รับพระราชทานในเวลานั้นด้วย ต่อมาได้มีการบำเพ็ญพระราชกุศลสัตมวารพระบรมอัฐิ ณ พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท ครั้นถึงวันที่ ๒๕ มีนาคมได้เชิญพระโกศพระบรมอัฐิขึ้นประดิษฐานไว้ ณ พระที่นั่งจักรีมหาปราสาทองค์กลางชั้นล่าม และเชิญพระอังคารไปประดิษฐานไว้ ภายใต้รัตนบัลลังก์พระพุทธชินราชที่วัดเบญจมบพิตร เมื่อวันที่ ๔ เมษายน ๒๔๕๔ เป็นที่สุดแห่งงานถวายพระเพลิงพระบรมศพ และบรรจุพระอังคารรัชกาลที่ ๕

ในการที่พระบาทสมเด็จพระบิยะมหาราชเสด็จสวรรคตนี้ ย่อมเป็นที่เศร้าโศกอาลัยแก่บรรดาข้าราชการในกรมมหาดเล็กเป็นอย่างยิ่ง และเพื่อแสดงความกตัญญูกตเวทีสนองพระเดชพระคุณในพระองค์ผู้ล่วงลับไปแล้ว บรรดาข้าราชการในกรมมหาดเล็กได้พร้อมใจกันออกทนทรัพย์ รวมได้เป็นเงินจำนวน ๒๕,๓๒๘ บาท สร้างตึกหลังหนึ่งในที่ดินของวัดอยู่หน้าวัดบวรนิเวศวิหาร[๑] เพื่อเป็นโรงเรียนอุทิศส่วนกุศลน้อมเกล้า ฯ ถวายพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระบิยะมหาราช และได้ทำพิธีเปิดโรงเรียนนี้เมื่อวันที่

---

(๑) ตึกนี้ภายหลังใช้เป็นที่ศึกษาพระปริยัติธรรมของพระภิกษุสามเณร ขึ้นอยู่ในมหามกุฏราชวิทยาลัย

๒๓ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๕๕

อนึ่งพระยาบุรุษรัตน ฯ ได้บันทึกพระราชานุกิจในรัชกาลที่ ๕ ขึ้นไว้เป็นหลักฐานดี สมควรที่จะรักษาไว้เพื่อเป็นประโยชน์แก่ผู้ที่สนใจ จึงนำมาถวายไว้ ท้ายประวัตินี้ด้วย

รับราชการในรัชกาลที่ ๖

เมื่อวันที่ ๒๕ ตุลาคม ๒๔๕๓ ครั้นภายหลังที่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ ๕ สวรรคตแล้ว ๒ วัน สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ ๖ เสด็จประทับ ณ พระที่นั่งจักรีมหาปราสาท มีรับสั่งให้พระยาบุรุษรัตน ฯ เข้าเฝ้าแล้วได้มีพระราชดำรัสสั่งให้บรรดามหาดเล็กที่พระยาบุรุษรัตน ฯ เคยบังคับบัญชาอยู่อย่างไรในรัชกาลที่ ๕ ก็ให้คงอยู่ตามเดิม และทรงมอบมหาดเล็กข้าหลวงเดิมในพระองค์มารวมอยู่ด้วยเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระยาบุรุษรัตนฯ คงรับราชการไปตามตำแหน่งหน้าที่เดิม ให้มหาดเล็กข้าหลวงใหญ่ (คือมหาดเล็กพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวในพระบรมโกศ) ประจำราชการอยู่ที่พระบรมศพและพระราชพิธีต่าง ๆ ซึ่งจะมีต่อไป ส่วนราชการในพระองค์จะทรงใช้มหาดเล็กข้าหลวงเดิมไปก่อน

ในการที่สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ ๖ ได้ทรงมอบหมายให้พระยาบุรุษรัตน ฯ เป็นผู้ควบคุมราชการมหาดเล็กไว้ตามเดิม ก็เป็นที่แสดงออกให้เห็นว่าทรงไว้วางพระราชหฤทัยที่จะให้รับราชการสนองพระเดชพระคุณในพระองค์สืบต่อไป และในประวัติต่อไปนี้จะแสดงให้เห็นว่าพระยาบุรุษรัตน ฯ ได้รับราชการสนองพระเดชพระคุณในรัชกาลที่ ๖ ได้รับพระมหากรุณาทรงยกย่องในฐานะข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ และได้รับพระราชทานเกียรติยศอย่างสูงอีกนานาประการ

การพระราชพิธีบรมราชาภิเษกรัชกาลที่ ๖ มีสองครั้ง คือ พระราชพิธีบรมราชาภิเษกเฉลิมพระราชมณเฑียรตั้งแต่วันที่ ๓ ถึงวันที่ ๑๕ พฤศจิกายน ๒๔๕๓ ครั้งหนึ่ง และพระราชพิธีบรมราชาภิเษกสมโภชตั้งแต่วันที่ ๒๘ พฤศจิกายน ถึงวันที่ ๑๐ ธันวาคม ๒๔๕๔ อีกครั้งหนึ่ง ในพระราชพิธีแรกพระยาบุรุษรัตน ฯ ได้เป็นผู้เชิญพระแสงฝักทองเกลี้ยงตามเสด็จในวันสรงมูรธาภิเษก (ที่ ๑๑ พฤศจิกายน) อันเป็นวันสำคัญในพิธีและเป็นผู้เชิญพระขรรค์ชัยศรีในริ้วขบวนตามเสด็จภายหลังที่ทรงรับราชาภิเษกแล้ว และในตอนบ่ายพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงเครื่องพระภูษาและฉลองพระองค์เครื่องพระบรมราชาภิเษก เสด็จขึ้นสถิตพระบรมราชอาสน์เหนือพระที่นั่งพุดตานบนพระที่นั่งมหาเศวตฉัตร ณ พระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย ทรงพระมหาพิชัยมงกุฎแล้ว พระยาบรรษรัตน ฯ ในตำแหน่งจางวางมหาดเล็กได้ลอดฉลองพระบาทเชิงงอนถวายชาวม่านไขพระสูตร เจ้าพนักงานประโคมแตรสังข์มโหรทึกกลองชนะ พระบรมวงศานุวงศ์ อัครราชทูตผู้แทนรัฐบาลต่างประเทศและข้าราชการฝ่ายทหารพลเรือน เฝ้าถวายพระพรชัยมงคลแล้วมีพระราชดำรัสตอบ ในงานพระราชพิธีบรมราชาภิเษกเฉลิมพระราชมณเฑียรนี้ ได้รับพระราชทานเหรียญทองคำลงยาเป็นที่ระลึก ส่วนพระราชพิธีบรมราชาภิเษกสมโภชจะได้กล่าวต่อไปข้างหน้า

วันที่ ๑๑ พฤศจิกายน ๒๔๕๓ ได้รับพระราชทานเข็มอักษรพระบรมนามาภิไธยย่อ ว.ป.ร. ชั้นที่ ๑ (ประดับเพชร) เข็มนี้เป็นเครื่องหมายผู้ที่ใกล้ชิดเป็นที่ไว้วางพระราชหฤทัย เช่นที่เคยได้รับพระราชทานในรัชกาลที่ ๕

วันที่ ๒๙ พฤศจิกายน ๒๔๕๓ ได้ตามเสด็จพระราชดำเนินไปประทับแรม ณ พระราชวังบางปอิน ในการเฉลิมพระราชมณเฑียรพระราชวังบางปอินและการทรงสังเวยอดีตมหาราชาธิราชที่พระราชวังกรุงเก่า วันที่ ๑ ธันวาคม

๒๔๕๓ เสด็จกลับกรุงเทพฯ ครั้งนับเป็นครั้งแรกที่ได้ตามเสด็จพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวในรัชกาลที่ ๖ และคราวต่อ ๆ ไปเมื่อเสด็จแปรพระราชฐานเช่นไปประทับแรมที่พระราชวังบางปอิน พระราชวังสนามจันทร์ หรือเสด็จประพาสมณฑลหัวเมืองในพระราชอาณาเขตคราวใด ก็ได้ตามเสด็จด้วยทุกคราวจนตลอดรัชกาล และการเสด็จพระราชดำเนิน ณ ที่ใดก็ปรากฏตามข่าวในพระราชสำนักซึ่งลงในหนังสือราชกิจจานุเบกษาแล้ว จึงไม่จำเป็นจะกล่าวไว้ในประวัตินี้ เว้นแต่คราวใดมีเหตุการณ์พิเศษ อันเป็นเรื่องเกี่ยวกับพระยาบุรุษรัตน ฯ จึงนำมาลงไว้

วันที่ ๑๑ ธันวาคม ๒๔๕๓ ได้รับพระราชทานสัญญาบัตรตั้งให้เป็นองคมนตรีที่ปรึกษาราชการในพระองค์ ตามราชประเพณีการผลัดเปลี่ยนรัชกาลใหม่

วันที่ ๓๑ ธันวาคม ๒๔๕๓ ในการพระราชพิธีเฉลิมพระชนมพรรษา ได้รับพระราชทานเหรียญรัตนาภรณ์ชั้นที่ ๓ (ว.ป.ร. และกรอบลงยา)

วันที่ ๑๓ มกราคม ๒๔๕๓ ได้ตามเสด็จไปประทับแรม ณ พระราชวังสนามจันทร์ ในการเฉลิมพระราชมณเฑียรและการสมโภชพระปฐมเจดีย์ เสด็จกลับกรุงเทพฯ วันที่ ๒๑ มกราคม ๒๔๕๓ ขณะตามเสด็จอยู่ที่พระราชวังสนามจันทร์ ได้รับพระราชทานดุมอักษรพระบรมนามาภิไธยย่อ ว.ป.ร. ทองคำลงยาสำรับหนึ่ง (๕ ดุม)

เมื่อเดือนมกราคม ๒๔๕๓ ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ยกโรงเรียนมหาดเล็ก (ในรัชกาลที่ ๕) เป็นโรงเรียนข้าราชการพลเรือน[๑] แล้วโปรดเกล้าฯ ให้ตั้งโรงเรียนมหาดเล็กหลวง[๒] ขึ้นแทนในที่อีกแห่งหนึ่ง ได้ทรงพระ

---

(๑) ภายหลังย้ายมาตั้งอยู่ที่ตำบลปทุมวัน แล้วยกขึ้นเป็นจุฬาลงกรณมหาวิทยาลัย

(๒) เปลี่ยนนามเป็นโรงเรียนวชิราวุธวิทยาลัย ในรัชกาลที่ ๗

กรุณาโปรดเกล้า ฯ ตั้งกรรมการโรงเรียนมหาดเล็กหลวงขึ้น ๕ นาย มีพระยาบุรุษรัตน ฯ เป็นกรรมการด้วยผู้หนึ่ง ตั้งแต่วันที่ ๑ เมษายน ๒๔๕๔

วันที่ ๑๖ เมษายน ๒๔๕๔ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จประพาสหัวเมืองชายทะเลบัฟ์ใต้โดยเรือพระที่นั่งมหาจักรี มีเรือรบหลวงอื่น ๆ ตามเสด็จในขบวน ได้เสด็จขึ้นที่เมืองสงขลาและเสด็จประพาสตำบลหาดใหญ่ครั้นวันที่ ๑๙ เมษายน เวลา ๒ ยามจะออกเรือพระที่นั่ง สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนสงขลานครินทร์[๑] ซึ่งตามเสด็จไปในเรือพระที่นั่งด้วยได้กราบถวายบังคมลาขึ้นที่เมืองสงขลา เพื่อเสด็จไปศึกษาวิชาการในประเทศยุโรปต่อไป โดยมีหม่อมเจ้าไตรทศประพันธ์ เทวกุล[๒] ตามเสด็จ วันที่ ๒๐ เมษายน เรือพระที่นั่งถึงเกาะพงัน เสด็จขึ้นบนเกาะ ทรงจารึกอักษรพระบรมนามาภิไธย ว.ป.ร. ไว้ที่ก้อนศิลาใหญ่ แล้วเสด็จกลับลงมาสรงน้ำที่ธารเสด็จขึ้นล่าง ตรงที่พระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงเคยสรง วันต่อ ๆ มาได้เสด็จประพาสตามเกาะต่าง ๆ และศรีราชา ถึงวันที่ ๒๐ เมษายน เสด็จกลับกรุงเทพ ฯ

ในระหว่างที่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวประทับอยู่ในเรือพระที่นั่งมหาจักรีนั้น ได้ทรงพระราชดำริจะตั้งกองเสือป่าอาสาสมัครขึ้น ด้วยมีพระบรมราชประสงค์จะผูกผู้ที่เป็นพลเรือนให้นิยมและมีความรอบรู้ในวิชาการทหาร เพื่อไว้เป็นกำลังป้องกันประเทศชาติในเวลาที่จำเป็น ในชั้นแรกได้ทรงปรึกษาหารือกับผู้ที่ใกล้ชิดในพระองค์หลายท่าน อาทิ หม่อมเจ้าบีย์บุตร จักรพันธุ์ นายชัน หุ้มแพร (ม.ล. เผือ พึ่งบุญ)[๓] นายฉัน หุ้มแพร (เทียบ อัศว-

---

(๑) สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนสงขลานครินทร์ คือสมเด็จพระราชบิดาในรัชกาลที่ ๘ และ ๙

(๒) เป็นพระวรวงศ์เธอ กรมหมื่นเทวะวงศวโรทัย ในรัชกาลที่ ๗

(๓) ภายหลังได้เป็นเจ้าพระยารามราฆพ

รักษ์)[๑] พระยาเทพทวาราวดี (สาย ณ มหาชัย)[๒] พระยาราชวัลลภานุศิษฏ์ (อ๊อด ศุภมิตร)[๓] และนายพลโทพระยาสุรเสนา (กลิ่น แสง-ชูโต) เป็นต้น แต่บังเกิดข้ออุปสรรคไม่มีผู้ใดรับหน้าที่ตำแหน่งยกกระบัตร ซึ่งเป็นตำแหน่งสำคัญในชั้นต้นและจะต้องเริ่มงานก่อน เมื่อไม่มีผู้รับถวายอาสาในเวลานั้นแล้ว ภายหลังพระยาบุรุษรัตนฯ เห็นเป็นช่องทางที่จะฉลองพระเดชพระคุณได้ จึงกราบบังคมทูลรับอาสาในหน้าที่ยกกระบัตร ก็เป็นที่สบพระราชหฤทัย และในทันใดนั้นได้ทรงเริ่มจดชื่อผู้สมัครเป็นเสือป่า แล้วเรียกประชุมในเรือพระที่นั่งเพื่อคิดเครื่องแบบสมาชิกและการอื่นๆ พอเสด็จกลับกรุงเทพฯ ก็โปรดเกล้าฯ ให้พระยาบุรุษรัตนฯ นำผู้สมัครไปตัดเครื่องแต่งกายเสือป่าเป็นของพระราชทานทั่วกัน สำหรับจะได้ประชุมถือน้ำกระทำสัตย์สาบานในวัดพระศรีรัตนศาสดาราม อนึ่งในวันที่เรือพระที่นั่งมหาจักรีถึงกรุงเทพฯ นั้น ได้รับพระราชทานเสมาทองคำลงยาอักษรพระบรมนามาภิไธยย่อ ว.ป.ร. ใต้พระมหามงกุฎ

ครั้นถึงวันที่ ๖ พฤษภาคม ๒๔๕๔ ได้มีการถือน้ำกองเสือป่าเป็นครั้งแรกในพระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม มีสมาชิกจำนวนร้อยเศษ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ได้ทรงรับอัญเชิญให้ดำรงพระยศเป็นนายกองใหญ่ผู้บังคับการกองเสือป่า พระยาบุรุษรัตนฯ ได้นำเครื่องหมายนายกองใหญ่ถวายทรงประดับ เมื่อสมาชิกได้อ่านคำสาบานแล้วรับพระราชทานน้ำพระพิพัฒน-สัตยาทั่วกัน ในการนี้ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานสัญญาบัตรตั้งยศนายเสือป่าขึ้นนายกองและนายหมู่หลายนาย พระยาบุรุษรัตนฯ ได้รับพระราชทานสัญญาบัตรเป็นนายหมู่ใหญ่

---

(๑) ภายหลังได้เป็นพระยาคทาธรบดี

(๒) ภายหลังได้เป็นพระยาบำเรอบริรักษ์

(๓) ภายหลังได้เป็นเจ้าพระยาราชศุภมิตร

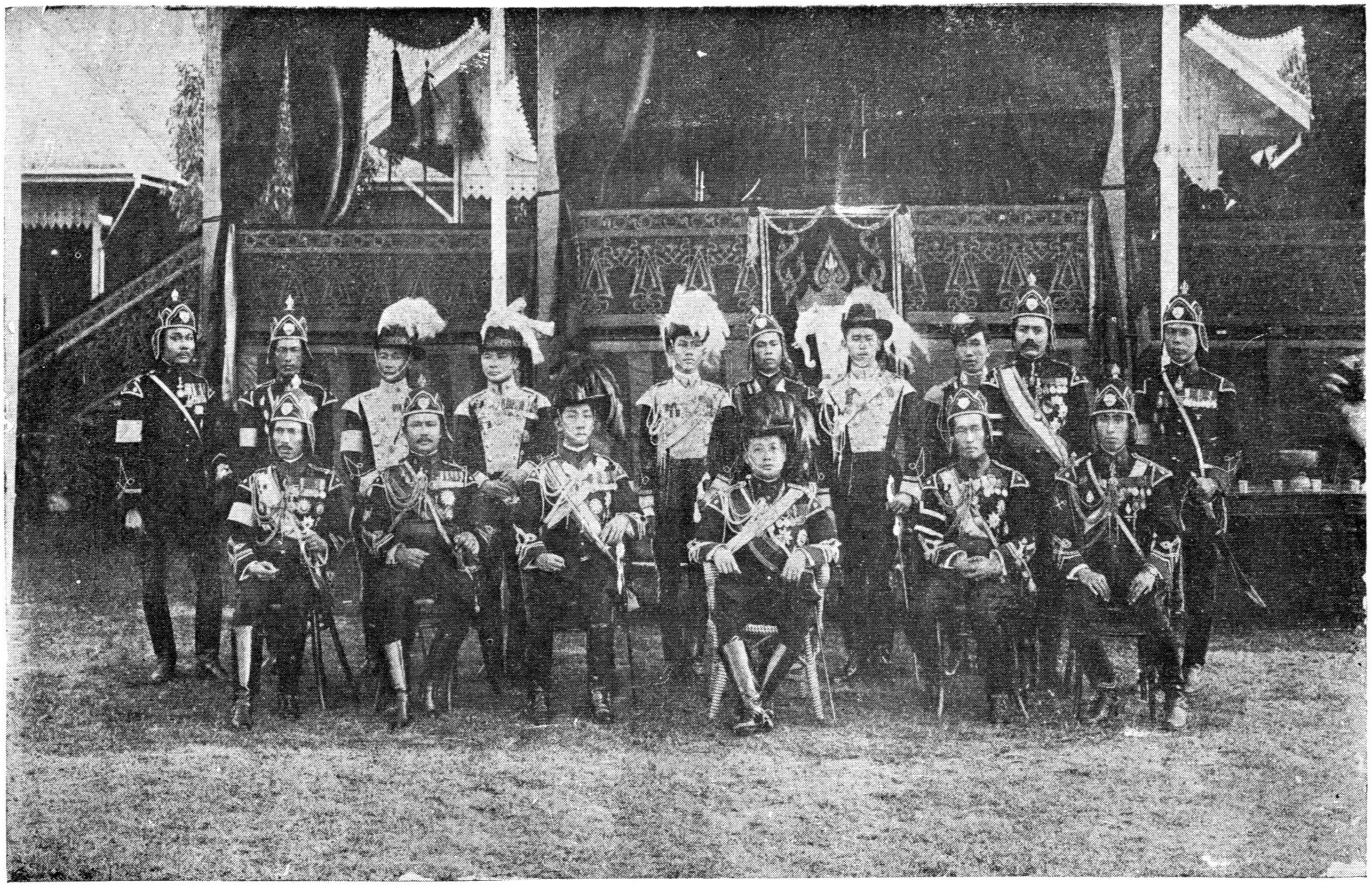

วันถือน้ำพิพัฒน์สัตยาเสือป่า

ในการฝึกหัดวิชาเสือป่าและม้าให้มีความชำนิชำนาญคล่องแคล่วนั้น พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ได้เสด็จมาทรงฝึกสอนสมาชิกด้วยพระองค์เองทุกเวลาเช้าเวลาบ่าย ต่อมาได้มีการรับสมาชิกใหม่ทั้งในกรุงเทพฯ และตามหัวเมืองซึ่งได้ขยายวงออกไป ก็ได้เสด็จพระราชดำเนินไปทรงประกอบพิธีถือน้ำและพระราชทานธงประจำกองเสือป่าด้วย

เมื่อมีสมาชิกเสือป่ามากขึ้น และมีข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อยทั่วทุกจังหวัดเกือบจะทุกคนได้เข้าเป็นสมาชิก รวมทั้งพ่อค้าคหบดีร่วมเข้าเป็นสมาชิกด้วย การปกครองเสือป่าก็ได้แยกออกเป็นกองเสนาต่าง ๆ กองเสือป่าซึ่งพระองค์เองทรงเป็นผู้บัญชาการเรียกว่า "กองเสนาหลวงรักษาพระองค์" กองเสือป่าตามมณฑลต่าง ๆ เรียกว่า "กองเสนารักษาดินแดน" รวมขึ้นอยู่ในคณะเสือป่าซึ่งพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงดำรงตำแหน่งนายกเสือป่า และมีตำแหน่งเจ้าหน้าที่ต่าง ๆ ตามทำเนียบเช่น ปลัด, เสนาธิการ, ยกกระบัตร, และ เกียกกาย เป็นต้น พระยาบุรุษรัตนฯ มีตำแหน่งเป็นทั้งยกกระบัตรในคณะเสือป่าและยกกระบัตรในกองเสนาหลวงรักษาพระองค์ด้วย

เมื่อวันที่ ๑๔ พฤษภาคม ๒๔๕๔ สมเด็จพระบรมราชินีพระพันปีหลวงเสด็จโดยเรือพระที่นั่งมหาจักรีประพาสทะเลหัวเมืองฝรั่งเศสในอินโดจีน และเมืองฮ่องกงของอังกฤษเป็นการไปรเวต มีเจ้านายและบุตรข้าราชการที่จะไปศึกษาวิชาในยุโรปได้ตามเสด็จไปในเรือพระที่นั่งเพื่อไปเปลี่ยนเรือที่เมืองฮ่องกง นายนับ ไกรฤกษ์ บุตรพระยาบุรุษรัตนฯ เป็นนักเรียนส่วนพระองค์ในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวออกไปเล่าเรียนด้วยคนหนึ่ง พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวได้เสด็จในเรือพระที่นั่งไปส่งเสด็จสมเด็จพระพันปีหลวงที่เมืองสมุทรปราการ พระยาบุรุษรัตนฯ ได้ตามเสด็จและได้เลยส่งบุตรด้วยที่เมืองสมุทรปราการ ร่ำลากันแล้วก็ตามเสด็จพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวกลับกรุงเทพฯ

วันที่ ๑๗ มิถุนายน ๒๔๕๔ ในการถือน้ำเสือป่าครั้งที่ ๒ ในพระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ พระราชทานสัญญาบัตรเลื่อนยศเสือป่าให้พระยาบรษรัตน ฯ เป็นนายกองตรี การงานในหน้าที่ยกกระบัตรเริ่มขยายตัวมากขึ้น ต้องจัดหาเครื่องสนามให้แก่สมาชิกและรักษาอาวุธยุทธภัณฑ์เป็นต้น

วันที่ ๒๕ มิถุนายน ๒๔๕๔ ได้รับพระราชทานเหรียญราชรุจิ (ทอง)

ในการที่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวได้ทรงตั้งกองเสือป่าขึ้น ทรงพระราชดำริว่าควรจะต้องมีสโมสรสถานเป็นที่ทำการและที่ชุมนุมผึกซ้อม จึงมีพระราชดำรัสสั่งให้ยกกระบัตรเสือป่าปลูกสร้างสโมสรสถานขึ้นที่สนามหญ้าใหญ่ในสวนดุสิต (สนามเสือป่า) ได้จัดสร้างอาคารด้วยเครื่องไม้ทาสี และตกแต่งบรรจุเครื่องเฟอร์นิเจอร์เสร็จเป็นที่เรียบร้อย ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้ตั้งเครื่องพิธีการเบิดสโมสรเสือป่าเมื่อวันที่๒๒ กรกฎาคม ๒๔๕๔ ได้มีการถือน้ำเสือป่าบรรดาที่มาจากหัวเมือง และพระราชทานธงประจำตัวแก่นายกองและนายหมู่เสือป่าด้วย พระยาบุรุษรัตน ฯ ได้รับพระราชทานธงประจำตัวเป็นรูปนาคมานพเชิญฉลองพระบาทเชิงงอนปักด้วยไหมสีบนพื้นแพรต่วนสีหงสบาท (ชมพู) และมีคาถาพุทธภาษิตปักด้วยไหมดำไว้ตอนบนว่า "*น อุจฺจาวจำ ปณฺฑิตา ทสฺสยนฺติ*" (แปลความว่าบัณฑิตทั้งหลายย่อมไม่แสดงอาการขึ้นลง) และตอนล่างปักชื่อฉายาเมื่ออุปสมบทว่า "*จิตฺตคุตฺโต*" ด้วย พระยาบุรุษรัตน ฯ ได้ถือรูปนาคมานพในธงที่พระราชทานนี้เป็นตราประจำตัว

ต่อมาได้มีพระราชดำรัสสั่งให้สร้างพระตำหนักเป็นที่ประทับอีกหลังหนึ่งมีเฉลียงทางเดินติดต่อกับสโมสร พระราชทานนามว่า "พระตำหนักสโมสรพลกาจ" กับได้ปลูกสร้างที่พักสำหรับสมาชิกมาจากหัวเมืองหลังหนึ่ง และอีกหลังหนึ่งเป็นโรงใหญ่สำหรับสมาชิกฟังการสั่งสอนและเล่นกีฬาในเวลาหยุด

พักการผึกหัด มีเฉลียงใหญ่ติดต่อกันถึงตัวสโมสร เป็นที่จำหน่ายหนังสือต่าง ๆ อาหารว่างต่าง ๆ และมีห้องตัดผม ห้องอาบน้ำ เป็นที่สะดวกสบายบริบูรณ์ทุกอย่าง การดูแลรักษา การจำหน่ายขายของต่าง ๆ อยู่ในปกครองของยกกระบัตรทั้งสิ้น

วันที่ ๕ สิงหาคม ๒๔๕๔ ได้รับพระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์รัตนวราภรณ์ประดับเพชร เครื่องราชอิสริยาภรณ์นี้เป็นเครื่องราชอิสริยาภรณ์พิเศษ สูงกว่าเครื่องราชอิสริยาภรณ์ตระกูลใดๆหมด เว้นแต่จักรี นพรัตน์ และปฐมจุลจอมเกล้าวิเศษ เบื้องหลังดวงตรามีตลับแก้วบรรจุเส้นพระเจ้าเป็นที่สักการะบูชาด้วย และมีตราจำลองห้อยคอด้วยสร้อยทองคำในเวลาแต่งกายธรรมดาได้ทุกเมื่อ

วันที่ ๓๐ กันยายน ๒๔๕๔ ได้รับพระราชทานสัญญาบัตรเสือป่า เลื่อนยศจากนายกองตรีเป็นนายกองโท

วันที่ ๑๙ พฤศจิกายน ๒๔๕๔ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ พระราชทานเข็มสมุหมนตรีตั้งให้เป็นสมุหมนตรี ตามพระราชบัญญัติสมุหมนตรี ร.ศ. ๑๒๙ ผู้ทรับแต่งตั้งเป็นสมุหมนตรีมีเกียรติยศเสมอราชองครักษ์พิเศษทางทหาร

งานพระราชพิธีอันมีเกียรติมโหฬารและสำคัญยิ่งในรัชกาลที่ ๖ คือ งานพระราชพิธีบรมราชาภิเษกสมโภช ซึ่งได้เริ่มตั้งแต่วันที่ ๒๙ พฤศจิกายน จนถึงวันที่ ๑๐ ธันวาคม ๒๔๕๔

ในงานนี้สมเด็จพระราชาธิราช สมเด็จพระราชาธิบดี และประธานาธิบดีแห่งนานาประเทศที่เป็นสัมพันธไมตรี ต่างแต่งเจ้านายในพระราชวงศ์บ้าง ขุนนางผู้ใหญ่บ้าง เป็นราชทูตพิเศษ มาช่วยงานแทนพระองค์และแทนตน ฉะนั้นจึงมีการรับแขกเมืองเป็นงานใหญ่ยิ่งกว่าที่เคยมีมาแต่ก่อน

การรับรองเจ้านายต่างประเทศมีความสำคัญมากอย่างหนึ่ง ก็ในเรื่อง

ผู้ปฏิบัติรับใช้ ขณะนั้นมหาดเล็กหลวงมีจำนวนอยู่ไม่มากพอที่จะกระจายไปประจำที่ประทับให้ทั่วถึงเพียงพอ แต่เมื่อก่อนหน้าที่จะถึงเวลามีพระราชพิธีได้มีพระราชดำรัสสั่งให้พระยาบุรุษรัตน ฯ จัดการผึกหัดมารยาทในการปฏิบัติรับใช้และวิธีการในเวลาเสวย (เลี้ยงโต๊ะ) แก่ทหารมหาดเล็กที่ได้คัดเลือกมาให้ทำหน้าที่มหาดเล็กรับใช้ จนมีความเข้าใจและสามารถปฏิบัติหน้าที่ได้แนบเนียน จึงส่งไปประจำรับใช้ตามที่ประทับเจ้านายและทูตพิเศษต่าง ๆ เป็นที่เรียบร้อย การที่ทหารมหาดเล็กมาทำหน้าที่รับใช้ในงานที่มเกยรตน เพราะทหารมหาดเล็กเหล่านี้ได้เคยทำหน้าที่เดินโต๊ะ ในการเลี้ยงของทหารอยู่บ้างแล้ว ได้รับพระราชทานเหรียญบรมราชาภิเษก (ทอง) เป็นที่ระลึกในงานนี้[๑]

เมื่อเสร็จงานพระราชพิธีบรมราชาภิเษกสมโภชแล้ว ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้มีการแสดงตำนานเสือป่ากลางแปลงที่สนามสวนมิสกวัน (เขตของโรงโขนหลวง) ในวันที่ ๓ ถึงวันที่ ๕ มกราคม (เวลากลางคืน)

การแสดงตำนานเสือป่า คือการแสดงตำนานวีรชนของชาติไทย เริ่มตั้งแต่สมัยกรุงสุโขทัยมาจนถึงสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ เป็นงานใหญ่ซึ่งไม่เคยมีมาแต่ก่อน

ในการนี้ได้ โปรดเกล้า ฯ ตั้งท่านผู้ทรงคุณวุฒิให้เป็นกรรมการในแผนกต่าง ๆ พระองค์เองเป็นประธานและโปรดให้พระยาบุรุษรัตน ฯ เป็นเหรัญญิกมีหน้าที่จัดที่นั่งผู้ดู ขายบัตรผ่านประตู และต้อนรับเชื้อเชิญ เมื่อ พ.ศ.๒๔๕๕ ก็โปรดเกล้า ฯ ให้มีการแสดงตำนานเสือป่าอีกครั้งหนึ่ง เมื่อวันที่ ๕ ถึงวันที่ ๗ มกราคม[๒]

---

(๑) รายละเอียดพระราชพิธีบรมราชาภิเษกทั้ง ๒ คราว ปรากฏในจดหมายเหตุพระราชพิธีบรมราชาภิเษกรัชกาลที่ ๖ ซึ่งได้พิมพ์เป็นเล่มแล้ว

(๒) รายละเอียดการแสดงตำนานเสือป่า ปรากฏในสมุดหนังสือที่ได้พิมพ์ขึ้นในงานนั้น ทั้ง ๒ คราว

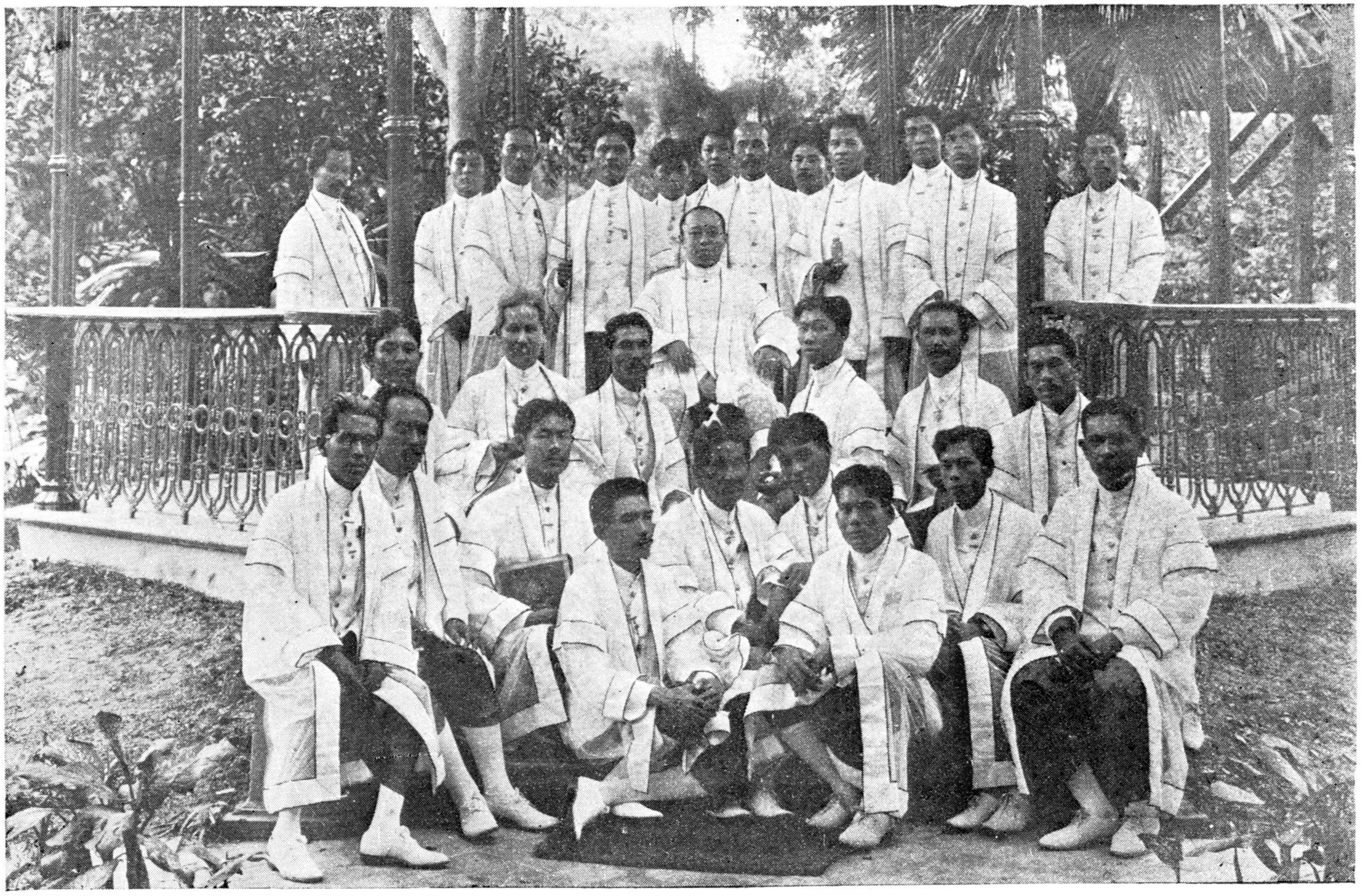

สมาชิกสโมสรจิตรลดา

วันที่ ๑๗ กุมภาพันธ์ ๒๔๕๔ ในพิธีพระราชทานธงประจำกองเสือป่าที่พระราชวังสนามจันทร์ ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานสัญญาบัตรยศเสือป่า เลื่อนพระยาบุรุษรัตน ฯ จากนายกองโทเป็นนายกองเอกและเป็นราชองครักษ์พิเศษด้วย

วันที่ ๑ เมษายน ๒๔๕๕ ได้รับพระราชทานเงินเดือนเพิ่มจาก ๑,๐๐๐ บาท เป็น ๑,๔๐๐ บาท และได้รับพระราชทานยศเป็นจางวางโท มีตำแหน่งในสภาจางวางมหาดเล็ก สำหรับบัญชาการในกรมมหาดเล็กและกรมสมทบทั่วไป

วันที่ ๓๑ ธันวาคม ๒๔๕๕ ได้รับพระราชทานตราวชิรมาลา เป็นเครื่องหมายความชอบส่วนพระองค์

ในปี พ.ศ. ๒๔๕๕ ได้โปรดเกล้าฯตั้งสโมสรส่วนพระองค์เรียกว่า "สโมสรวชิรญาณ" มีดมสามเหลี่ยมทองลงยาตัวอักษรฉลับเป็นเครื่องหมาย สมาชิกในสโมสรนี้ล้วนแล้วไปด้วยผู้ที่มีสัมพันธ์ใกล้ชิดพระองค์และเป็นผู้ที่โปรดเกล้าฯ ให้เป็นโดยเฉพาะตัว โดยปรกติสมาชิกผลัดเปลี่ยนกันจัดการเลี้ยงอาหารในค่ำวันเสาร์ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จประทับโต๊ะเสวย แล้วทอดพระเนตรการเล่นที่สมาชิกจัดหามาแสดง เช่น ละคร โขน หรือภาพยนตร์ พระยาบุรุษรัตน ฯ เป็นสมาชิกในสโมสรนี้และเป็นปฏิคมอยู่จนตลอดรัชกาล

พระราชฐานในหัวเมืองอันเป็นที่สำคัญและเคยเสด็จไปประทับแรม เพื่อพักผ่อนพระราชอิริยาบถมี ๒ แห่งคือ พระราชวังบางปอิน และพระราชวังสนามจันทร์ ภายหลังได้มีค่ายหลวงหาดเจ้าสำราญและพระราชนิเวศน์มฤคทายวัน แต่ก็ประทับน้อยกว่าพระราชวัง ๒ แห่งข้างต้น เฉพาะพระราชวังสนามจันทร์นั้น ได้เคยเป็นที่ประทับมาตั้งแต่ทรงดำรงพระอิสริยยศเป็นสมเด็จพระยุพราชเป็นที่โปรดมากกว่าทุกแห่ง เมื่อวันที่๑๕ และ ๑๖ กุมภาพันธ์ ๒๔๕๕ขณะประทับแรม ณ พระราชวังสนามจันทร์ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้มีการ

ซ้อมรบเป็นพิเศษ สำหรับทหารและเสือป่าสมทบกันเป็นกองประสมแบ่งออกเป็นสองพวก ฝ่ายต้มนายพลตรีพระยาพหลพลพยุหเสนา (นพ พหลโยธิน) ผู้บัญชาการกองพลที่ ๔ (ราชบุรี) เป็นผู้นำทัพ ฝ่ายรับพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเป็นผู้ทรงนำทัพ เมื่อเสร็จการซ้อมรบแล้วมีการตรวจพลสวนสนามที่สนามคลีข้างองค์พระปฐมเจดีย์ เวลาค่ำมีการพระราชทานเลี้ยงที่พระราชวังสนามจันทร์ และมีฉายภาพยนตร์เพื่อเป็นการรื่นเริงด้วย และต่อ ๆ ไปก็ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้มีการซ้อมรบเสือป่าเป็นการประจำปี

เมื่อมีการชุมพลเพื่อการซ้อมรบเสือป่าคราวใด ก็เป็นหน้าที่ยกกระบัตรจะต้องจัดเตรียมเครื่องสรรพยุทธ มีอาวุธปืน กระสุนซ้อมรบ กระสุนจริงเพื่อซ้อมยิงเป้า กะติกน้ำ หม้อข้าว เต็นท์ผ้าใบ เครื่องปลาด ผ้าห่มนอน และเครื่องยุทธอาภรณ์ต่าง ๆ ที่จะต้องจ่ายแจกแก่บรรดาเสือป่า และบางคราวโปรดเกล้า ฯ ให้เปลี่ยนแปลงเครื่องแบบใหม่ ยกกระบัตรก็มีหน้าที่ต้องจัดหามาจ่ายแจกให้ทันใช้ ส่วนเครื่องสรรพยุทธต่าง ๆ ที่ต้องใช้นั้น ไม่มีทอนจะหาได้นอกจากที่กระทรวงกลาโหมเท่านั้น จึงต้องติดต่อกับยกกระบัตรทัพบกขอซื้อของไปใช้ในราชการเสือป่าตลอดมา และเมื่อเสร็จการซ้อมรบคราวหนึ่ง ๆ ก็ต้องขอพระราชทานเงินไปชำระค่าสิ่งของที่ซื้อมานั้น

พ.ศ. ๒๔๕๖ ได้รับพระราชทานเงินเดือนเพิ่มขึ้นเป็นเดือนละ ๑,๖๐๐ บาท และทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ แต่งตั้งให้เป็นอธิบดีกรมชาวที่ เริ่มจัดวางระเบียบและรวบรวมกองต่าง ๆ เข้าอยู่ในกรมชาวที่เป็นหลักต่อไป เพราะเป็นกรมที่ตั้งขึ้นใหม่ และยังคงมีตำแหน่งในสภาจางวางมหาดเล็กอยู่ตามเดิมด้วย

วันที่ ๗ มิถุนายน ๒๔๕๖ ได้รับพระราชทานนามสกุลร่วมกับพระยาจักรปาณีศรีศดวิสุทธิ์ มีความในพระราชหัตถเลขาดังต่อไปนี้

ถึงพระยาบุรุษรัตนราชพัลลภ(นพ) และ พระยาจักรปาณีศรีศิลวิสุทธิ์(ลออ)

ตามที่เจ้าทั้งสองได้ขอให้ข้าตั้งนามสกุลของเจ้านั้น ข้าได้ไตร่ตรองดูแล้ว เห็นว่าในสกุลของเจ้า ผู้ที่ได้รับราชการในตำแหน่งสำคัญ ๆ และมีบรรดาศักดิ์สูงมีอยู่หลายคน ทั้งในปัจจุบันและอดีตสมัย เพราะฉะนั้นควรที่จะใช้นามท่านผู้ที่นับว่าเป็นคนแรกที่ได้มีชื่อเสียงขึ้นในสกุลของเจ้า คือ พระยาไกรโกษา(ฤกษ์)

เพราะฉะนั้นข้าขอให้นามสกุลของเจ้าว่า "ไกรฤกษ์" (เขียนเป็นตัวโรมันว่า KRAIRIKSH) ขอให้สกุลไกรฤกษ์ เจริญรุ่งเรือง และมั่นคงอยู่ในกรุงสยามชั่วกัลปาวสาน

วชิราวุธ ป.ร.

ในปีนี้การก่อสร้างพระตำหนักใหม่ที่สวนจิตรลดา ตำบลทุ่งส้มป่อย เป็นที่ประทับทรงพระสำราญ สำเร็จเรียบร้อย พระราชทานนามว่า "พระตำหนักจิตรลดารโหฐาน" มีพระราชดำรัสสั่งให้พระยาบุรุษรัตน ฯ เป็นผู้จัดแต่งตั้งเครื่องประดับและรักษารวมอยู่ในกรมชาวที่ และโปรดเกล้า ฯ ให้ตั้งการพระราชพิธีเฉลิมพระตำหนักใหม่ในวันที่ ๑๔ และ ๑๕ สิงหาคม ๒๔๕๖ ในวันที่ ๑๔ สิงหาคม เวลาพระสงฆ์เจริญพระพุทธมนต์ ได้รับพระราชทานซองบุหรี่ทองคำ มีพระบรมนามาภิไธยวชิราวุธ ป.ร. ประดับเพชร ในการจัดแต่งเครื่องประดับพระตำหนักเป็นที่พอพระราชหฤทัย และได้รับพระราชทานเหรียญรัตนาภรณ์ชั้นที่ ๒ (ว.ป.ร. ลงยาครอบประดับเพชร) ด้วย ในค่ำวันที่ ๑๕ สิงหาคม โปรดเกล้า ฯ ให้มีการรื่นเริงละครพูด ซึ่งข้าทูลละอองธุลีพระบาทเล่นถวายสนองพระเดชพระคุณ พระยาบุรุษรัตน ฯ ได้เป็นตัวละครในเรื่อง "จัดการรับเสด็จ" มีข้าราชการผู้ใหญ่ร่วมเป็นตัวละครด้วยหลายคน เช่น พระยาราชวัลลภานุศิษฏ์(ออด ศุภมิตร)๑ พระยาจักรปาณีศรีศิลวิสุทธิ์ (ลออ

---

(๑) ภายหลังได้เลื่อนเป็นเจ้าพระยาราชศุภมิตร (สมุหพระตำรวจหลวง)

ไกรฤกษ์)(๑) พระยาประเสริฐศุภกิจ (เพิ่ม ไกรฤกษ์) เป็นต้น ได้รับพระราชทานเหรียญ ว. มงกุฎสยาม ต่อมาละครชุดนี้ได้เล่นถวายให้ฝ่ายในทอดพระเนตรที่สวนศิวาลัยในพระบรมมหาราชวังอีกครั้งหนึ่ง พระยาบรรษัทฯ ได้รับพระราชทานรางวัลดุมข้อมือเชิดผึ้งเพชร อักษรพระบรมนามาภิไธยย่อ ส.ผ. จากสมเด็จพระบรมราชินีพระพันปีหลวงอีกด้วย

วันที่ ๒๑ พฤศจิกายน ๒๔๕๖ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวประทับแรมณ พระราชวังบางปอิน เวลาค่ำเสด็จออกประทับที่โต๊ะเสวยพร้อมด้วยข้าราชการใกล้ชิดพระองค์หลายท่าน ได้พระราชทานเข็มข้าหลวงเดิมแก่พระยาบุรุษรัตนฯ และมีพระราชดำรัสทรงตั้งให้เป็นผู้แทนอธิบดีกรมมหาดเล็กอีกตำแหน่งหนึ่ง ครั้นต่อมาเมื่อวันที่ ๔ เมษายน ๒๔๕๗ ก็ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ตั้งให้เป็นผู้รั้งตำแหน่งอธิบดีกรมมหาดเล็ก

ในเดือนพฤศจิกายน ๒๔๕๖ ได้รับพระราชทานเข็มอักษรพระบรมนามาภิไธยย่อ ส.ผ. ชั้นที่ ๑ ประดับเพชร ของสมเด็จพระบรมราชินีพระพันปีหลวง และวันที่ ๓๑ ธันวาคม ๒๔๕๖ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ พระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์มหาวราภรณ์ ช้างเผือกชั้นที่ ๑ เป็นสายสะพายแรกที่ได้รับพระราชทานในรัชกาลนี้(๒)

วันที่ ๔ มกราคม ๒๔๕๖ ในงานเฉลิมพระชนมพรรษาสมเด็จพระบรมราชินีพระพันปีหลวงครบ ๕๐ พรรษา ได้รับพระราชทานเข็มพระบรมรูปลงยากรอบประดับเพชร ของสมเด็จพระบรมราชินีพระพันปีหลวง พร้อมด้วยเหรียญหมู่ทองคำลงยา

---

(๑) ภายหลังได้เลื่อนเป็นเจ้าพระยามหิธร (ราชเลขาธิการ)

(๒) เครื่องราชอิสริยาภรณ์ช้างเผือกและมงกุฎสยาม เปลี่ยนเรียกตามลำดับชั้นว่า ประถมาภรณ์ ทวีติยาภรณ์, ตริตาภรณ์, จตุรถาภรณ์, และ เบญจมาภรณ์ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๑ (เว้นชั้นสูงสุด คงเรียกตามเดิม)

เครื่องแบบเต็มยศจางวางเอก
สมัยรัชกาลที่ ๖

วันที่ ๑๖ มกราคม ๒๔๕๖ ได้ตามเสด็จพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวแปรพระราชฐานไปประทับแรม ณ พระราชวังสนามจันทร์ ในปีนี้โปรดเกล้าฯ ให้เสือป่าผึกเดินทางไกล วันที่ ๒๐ มกราคมพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงม้าพระที่นั่งนำกองเสือป่าขบวนราบและม้า พาหนะประจำกองใช้เกวียน การเดินทางมีจุดที่หมายตอนเช้าเย็น เสือป่าได้พักร้อนและพักแรมไปตามระยะทาง ผ่านเมืองอู่ทอง เมืองร้าง และหนองสาหร่าย เขตเมืองสุพรรณบุรี จนถึงเจดีย์อนุสาวรีย์ของสมเด็จพระนเรศวรทรงสร้าง เมื่อครั้งทรงกระทำศึกใหญ่ยุทธหัตถีชนะพระมหาอุปราชและพวกพม่า ประทับแรม ณ ทุ่งพร้อมด้วยกองเสือป่า มีการสังเวยสมโภชเจดีย์แล้วเสด็จยกกองเสือป่าเลยไปเมืองกาญจนบุรี กลับจากเมืองกาญจนบุรีมายังค่ายหลวงบ้านโป่ง แล้วเดินทางกลับพระราชวังสนามจันทร์ วันที่ ๘ กุมภาพันธ์มีการสวนสนามส่งท้ายที่สนามคลีข้างองค์พระปฐมเจดีย์ ยกกระบัตรมีหน้าที่จ่ายเครื่องอาวุธยุทธภัณฑ์สำหรับออกสนามให้แก่บรรดาสมาชิกเสือป่าและลูกเสือทั่วไป และคอยระวังดูแลให้ได้รับความสุขสบายทั่วกัน

วันที่ ๑ เมษายน ๒๔๕๗ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เลื่อนยศเป็นจางวางเอก

อนึ่งในปีนี้ได้มีพระราชดำรัสสั่งให้รับมอบพระราชวังบางปอิน พระราชวังสนามจันทร์ และค่ายหลวงที่บ้านโป่ง (ราชบุรี) มารวมอยู่ในกรมชาวที่ กับให้ยกกองสุชาวัง กองไฟฟ้า และกองน้ำสรง จากกรมโยธาทหารเล็ก มาขึ้นอยู่ในกรมชาวที่ ครั้นเมื่อการสร้างพระที่นั่งอนันตสมาคมสำเร็จเรียบร้อยก็โปรดเกล้าฯ ให้พระยาบุรุษรัตน์ฯ รับมอบจากเจ้าพระยายมราช เสนาบดีกระทรวงนครบาล ซึ่งเป็นผู้บัญชาการก่อสร้างมารวมอยู่ในกรมชาวที่ด้วย

วันที่ ๑๑ สิงหาคม ๒๔๕๗ ระหว่างที่ตามเสด็จพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว อยู่ที่พระราชวังสนามจันทร์ ได้เกิดเหตุการณ์ทางพระที่นั่งอัมพรสถานในกรุงเทพฯ เมื่อเวลากลางคืนพระตราเครื่องราชอิสริยาภรณ์จักรีหายไปทั้งสำรับ มีผู้ร้ายเจาะพระทวารห้องอาวุธ แล้วถอดกลอนเข้าไปงัดตู้เก็บพระตราต่าง ๆ ไว้ เจ้าพระยาธรรมาธิกรณาธิบดี เสนาบดีกระทรวงวัง และพระยาบุรุษรัตนฯ ต้องมาควบคุมการสืบสวนชำระ กรณีเป็นที่น่าสงสัยเจ้าหน้าที่ผู้รักษาพระที่นั่ง ได้ทำการสืบสวนชำระกันมากมาย แต่ในที่สุดไม่ได้ตัวคนร้าย แต่ได้ลงโทษเจ้าหน้าที่ในฐานที่หย่อนการตรวจตราระมัดระวัง

วันที่ ๑ มกราคม ๒๔๕๗ พระยาบุรุษรัตน ฯ ได้รั้งตำแหน่งอธิบดีกรมมหาดเล็กมาเป็นเวลาบีเศษ ทรงพระราชดำริว่าจางวางโท พระยาประสิทธิศุภการ (ม.ล. เฟือ พึงบุญ) ซึ่งเป็นรองอธิบดีกรมมหาดเล็กอยู่ สมควรจะเป็นอธิบดีได้ จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ตั้งพระยาประสิทธิศุภการเป็นอธิบดีกรมมหาดเล็ก ท่านผู้นี้เป็นมหาดเล็กข้าหลวงเดิมที่โปรดปรานมาก และเป็นผู้ที่อยู่ใกล้ชิดพระองค์ตลอดมาตั้งแต่ก่อนเสวยราชย์ เป็นผู้ที่สมควรแก่ตำแหน่งนี้ที่สุด

ต่อมาในระหว่างที่ตามเสด็จประทับแรมอยู่ ณ พระราชวังสนามจันทร์ พระยาบุรุษรัตน ฯ ได้จัดเลี้ยงอาหารค่ำเพื่อแสดงความยินดีให้เกียรติแก่อธิบดีใหม่ และได้อัญเชิญพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวประทับเสวยด้วย งานนี้ได้จัดให้มีที่ศาลาบนเขาดิน ข้าง "เรือนพระธเนศวร" (ซึ่งพระราชทานเรือนพักของพระยาบุรุษรัตน ฯ) ได้ตบแต่งด้วยไฟฟ้าและลอยโคมบัวในสระน้ำแลดูงดงามเย็นตา พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงพระสำราญและพอพระราชหฤทัยมาก

วันที่ ๙ มกราคม ๒๔๕๗ ได้ตามเสด็จพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวแปร

พระราชฐานไปประทับแรม ณ พระราชวังสนามจันทร์ ครั้นถึงวันที่ ๑๑ มกรา-คมมีการรวมพลเสือป่าเพื่อฝึกเดินทางไกล เสือป่ากองพลหลวงรักษาพระองค์ (ภายหลังเรียกว่ากองเสนาหลวงรักษาพระองค์) ได้เดินทางโดยรถไฟจากพระราชวังสนามจันทร์ไปพักแรมที่พระราชวังบ้านบึงจังหวัดเพชรบุรี เริ่มขบวนเดินทางไกลตั้งแต่พระราชวังบ้านบึงต่อไปจนถึงทับตะโก แล้วเดินทางไปจุดที่หมายค่ายหลวงบ้านโป่ง เมื่อถึงตำบลวัดขนอนได้เริ่มการซ้อมรบใหญ่กับกองพลเสือป่ากรุงเทพ ฯ (ภายหลังเรียกว่ากองเสนารักษาดินแดนกรุงเทพ ฯ) เสร็จการซ้อมรบแล้วมีการสวนสนามที่ค่ายหลวงบ้านโป่ง และยกกองกลับยังพระราชวังสนามจันทร์ เมื่อวันที่ ๑๖ กุมภาพันธ์มีการเลี้ยงพระราชทานและการรื่นเริงตามเคย

เมื่อเสร็จการฝึกซ้อมเดินทางไกลแล้ว ขณะที่พักแรมอยู่ที่ตำบลวัดขนอน ได้มีคำสั่งพิเศษ เป็นพระราชดำรัสชมเชยนายเสือป่าในกองพลหลวงรักษาพระองค์ที่ได้ปฏิบัติหน้าที่ และสำหรับพระยาบุรุษรัตน ฯ มีความว่า "นายกองเอกพระยาบุรุษรัตนราชพัลลภ ยกกระบัตร กองพลได้ทำการในหน้าที่เป็นระเบียบเรียบร้อยดีไม่ยุ่งเหยิง รักษาพัสดุเรียบร้อยและทำการอุดหนุนความสำราญแห่งเสือป่าอย่างดีมาก ทั้งเป็นคนละเอียดละออสมควรแก่ตำแหน่งหาผู้เสมอได้โดยยาก"

ครั้นเมื่อเสร็จการซ้อมรบใหญ่ที่ค่ายหลวงบ้านโป่ง ก็ได้มีคำสั่งพิเศษเป็นพระราชดำรัสอีกฉบับหนึ่งว่า "นายกองเอก พระยาบุรุษรัตนราชพัลลภ ได้ทำการรักษาพัสดุและจำหน่ายพัสดุนั้น เพื่อความสุขแห่งกองพลโดยเรียบร้อยดี เหมือนอย่างที่ได้ทำมาแล้วในเวลาเดินทางไกล"

วันที่ ๓ มิถุนายน ๒๔๕๘ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ พระราชทานสัญญาบัตรยศเสือป่า เลื่อนพระยาบุรุษรัตน ฯ จากนายกองเอก เป็นนายพลเสือ

ป่า และเป็นครั้งแรกที่โปรดเกล้า ฯ ให้มียศนายพลเสือป่าขึ้น[๑] ในคราวนั้นมีผู้ที่ได้เลื่อนยศเป็นนายพลเสือป่าอีก ๓ ท่านคือ เจ้าพระยาธรรมาธิกรณาธิบดี เจ้าพระยายมราช และพระยาประสิทธิศุภการ

วันที่ ๔ มิถุนายน ๒๔๕๘ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จพระราชดำเนินเลียบมณฑลบูรพ์ใต้ การเสด็จคราวนี้นับว่าเป็นการพิเศษกว่าการเสด็จประพาสธรรมดาที่แล้ว ๆ มา เรือที่ใช้เสด็จพระราชดำเนินชื่อ "ประชาธิปก" เป็นเรือเมล์เดินทะเลของบริษัทเรือไฟไทย กระทรวงทหารเรือเช่ามาถวายเป็นเรือพระที่นั่ง ได้พระราชทานนามใหม่ว่า "เรือพระที่นั่งอรรคราชวรเดช" นายเรือและลูกเรือเปลี่ยนใช้ทหารแห่งราชนาวีไทยทั้งสิ้น มีข้าราชการผู้ใหญ่ที่ตามเสด็จในกระบวนคือ เจ้าพระยาธรรมาธิกรณาธิบดี เสนาบดีกระทรวงวัง เจ้าพระยาอภัยราชา เสนาบดีกระทรวงยุติธรรม พระยาประสิทธิศุภการ พระยาบุรุษรัตนราชพัลลภ พระยาราชวัลลภานุศิษฏ์ นายพลโทพระยาเทพอรชุน พระยาบุรินทราชฐี และพระยาศรีวรวงศ์เป็นต้น พระยามหาอำมาตยาธิบดีผู้รั้งตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ซึ่งเป็นผู้บัญชาการรับเสด็จก็ได้โดยเสด็จไปในเรือพระที่นั่งด้วย นอกนี้มีข้าราชบริพารทั้งฝ่ายมหาดเล็กและกระทรวงวังอีกเป็นอันมาก ขาไปเสด็จโดยขบวนรถไฟพระที่นั่งถึงสถานีหัวหิน เสด็จจากรถไฟไปประทับพระตำหนักสมเด็จพระบรมราชินีพระพันปีหลวง เพื่อกราบถวายบังคมลา แล้วเสด็จต่อเรือพระที่นั่งอรรคราชวรเดชเลียบมณฑลทางบูรพ์ใต้ต่อไป วันที่ ๕ สิงหาคม ๒๔๕๘ เสด็จกลับกรุงเทพ ฯ[๒]

วันที่ ๑๕ มกราคม ๒๔๕๘ ได้ตามเสด็จพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว

---

(๑) ยศเสือป่ามีดังนี้: นายหมู่ตรี, โท, เอก และนายหมู่ใหญ่ นายหมวดตรี, โท, เอก นายกองตรี, โท, เอก และนายกองใหญ่ นายพลเสือป่า เป็นยศสูงสุด (มีชั้นเดียว)

(๒) รายการเสด็จพระราชดำเนินมีแจ้งอยู่ในจดหมายเหตุระยะทางเสด็จ ฯ พ.ศ. ๒๔๕๘ ซึ่ง "สักขี" (พระยาศรีวรวงศ์) ได้เรียบเรียงพิมพ์ขึ้น

เครื่องแบบเต็มยศเสือป่าพรานหลวง

โปรดเกล้าฯ ให้แต่งเป็นพิเศษ

แปรพระราชฐานไปแรมณ พระราชวังสนามจันทร์ วันที่ ๕ กุมภาพันธ์เสด็จยังค่ายหลวงบ้านโป่งซึ่งได้มีการรวมพลเสือป่าเพื่อการซ้อมรบประจำปี เสร็จการซ้อมรบใหญ่เมื่อวันที่ ๒๕ กุมภาพันธ์ ๒๔๕๘ มีการสวนสนามที่ทุ่งโพธาราม มีการพระราชทานเลี้ยงและการรื่นเริงตามเคย

การซ้อมรบคราวนี้มีเหตุการณ์ที่ได้จดบันทึกไว้ว่า เมื่อพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงม้านำกองเสือป่าและลูกเสือ จากพระราชวังสนามจันทร์ออกแรมคืนในท้องทุ่ง พอมาถึงริมหนองปลาดุกเป็นเวลาพลบค่ำมาก ยังไม่ทันเข้าในที่ตั้งพักกันเรียบร้อย ฝนก็ตกกระหน่ำลงมาอย่างหนักเปียกโชกทั่วกัน แม้พระองค์เองก็เปียกโชกเช่นเดียวกัน ประมาณ ๒ ทุ่มถึงเวลาเสวยรับสั่งว่าให้ เจ้าหน้าที่กวงเชิญเครื่องเปียกปอนมะดอกมะแตกมาถวาย ต้องประทับเสวยบนแคร่ไม้ไผ่ เจ้าหน้าที่ภูษามาลาซึ่งมีพระกลดติดตามมาด้วยนั้น ก็กางพระกลดแดงซึ่งชุบกับขผึ้งกันน้ำฝนถวาย ขณะที่เสวยอยู่นั้นน้ำฝนก็ไหลจากพระกลดเป็นทางสีแดงตกรอบพระองค์ หน้าที่ยกกระบัตรต้องกุลีกุจอจัดกางเต้นท์ที่ประทับและจัดตั้งเครื่องใช้ภายใน เมื่อเสวยแล้วก็เสด็จเข้าทรงพักผ่อนในเต้นท์ ทรงเป็นห่วงใยมีรับสั่งให้ยกกระบัตรดูแลแจกผ้าเต้นท์ผ้าห่มนอนและเทียนไขเป็นต้น ให้แก่เสือป่าและลูกเสือ หน้าที่ยกกระบัตรวันนี้เป็นการทดลองตัวเองเป็นพิเศษ พร้อมกับนายเสือป่าคนสนิทต้องรับฝนอย่างหนักตลอดเวลา ทั่วท้องทุ่งดินโคลนเละเทะมืดกมืดทึมหนองน้ำใหญ่ขวางหน้าจะตัดตรงไปเที่ยวหากันก็ไม่ได้ กระบวนเกวียนกองต่าง ๆ เพิ่งมาถึงก็จอดอยู่รอบหนองปลาดุกปะปนกันอลหม่านถึงต้องตะโกนร้องเรียกกันโหวกเหวก กว่าจะได้ของที่ต้องใช้ในขณะนั้นก็ร่วม ๔ ทุ่ม เสร็จธุระแล้วจึงได้มาที่พักรับประทานอาหาร และอยู่ในเครื่องแต่งตัวที่เปียกโชกเละเทะดินโคลนจนแห้งหมาด พวกท่านที่เคยรับประทานพร้อมกัน มีท่านเจ้าพระยาธรรมาธิกรณาธิบดี เกียก

กาย แลเจ้าพระยาอภัยราชา รองเกียกกาย พระยาเทพอรชุน จเรเสือป่า และผู้อื่นคอยไม่ไหวจึงรับประทานเสียก่อน และได้เล่าให้ฟังว่าอาหารวันนั้น ลูกเชียดลูกคางคกกระโดดลงถ้วยน้ำจิ้มแจ่มแปลกดี เดชะพระบารมีไม่มีใครเจ็บป่วย หลับนอนกันทั่งเบียกแนะด้วยความเหนื่อยอ่อน รุ่งขึ้นมีพระราชดำรัสสั่งให้พักพลเสียวันหนึ่งเพื่ออาบน้ำและซักฟอกเสื้อผ้า แล้วจึงเดินทางเพื่อการซ้อมรบต่อไป

เมื่อเสร็จการซ้อมรบแล้ว พระยาบุรุษรัตน ฯ ได้รับความชมเชยโดยคำสั่งพิเศษซึ่งเป็นพระราชดำรัสดังนี้

"แผนกยกกระบัตรกองเสนาหลวง (๑) นายพลเสือป่าพระยาบุรุษรัตนราชพัลลภ ผู้เป็นหัวหน้ารับผิดชอบในการเบิกจ่ายสรรพยุทธและรักษาพัสดุใช้จ่ายในกองเสนา ได้มีความอุตสาหะปฏิบัติการในหน้าที่เป็นที่เรียบร้อยและละเอียดละออออย่างดีตลอดมาสมควรได้รับความชมเชย"

พ.ศ.๒๔๕๙ ได้รับพระราชทานเงินเดือนเพิ่มขึ้นเป็นเดือนละ ๑,๗๐๐ บาท

วันที่ ๑๖ มกราคม ๒๔๕๙ ได้ตามเสด็จพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวแปรพระราชฐานไปประทับแรม ณ พระราชวังสนามจันทร์ ได้มีการซ้อมรบเสือป่าที่ทุ่งบ้านโป่งกับโพธาราม เสร็จการซ้อมรบเมื่อวันที่ ๒๖ กุมภาพันธ์ มีการสวนสนามและพระราชทานเลี้ยงตามเคย

ในปีนี้ได้ทรงพระราชนิพนธ์ปาฐกถา "การสงครามบ้อมค่ายประชิต" แสดงวิธียุทธที่ได้กระทำกันในสงครามโลกครั้งที่ ๑ (พ.ศ. ๒๔๕๗–๒๔๖๑) ได้รับพระราชทานหนังสือนเล่มหนึ่ง ทรงลายพระราชหัตถ์ไว้ว่า

"ให้นายพลเสือป่า พระยาบุรุษรัตนราชพัลลภ ผู้เป็นเพื่อนเสือป่า

และเป็นผู้เอาใจใส่ในการบำรุงความสุขของเสือป่าในสนาม

วชิราวุธ ป.ร.

นายพลเสือป่า

วันที่ ๒๕ ตุลาคม ๒๔๕๕

พ.ศ. ๒๔๖๐ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ พระราชทานเงินเดือนเพิ่มเป็นเดือนละ ๒,๐๐๐ บาท เท่ากับเงินเดือนขั้นต้นของเสนาบดีในสมัยนั้น ฉะนั้นจึงนับว่าเป็นพระมหากรุณาพิเศษ

วันที่ ๑๐ เมษายน ๒๔๖๐ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จพระราชดำเนินเลียบมณฑลบูรพาใต้เป็นครั้งที่ ๒ เพราะยังมีบางจังหวัด[๑] ที่ยังมิได้เสด็จไปถึงเมื่อเสด็จในปี ๒๔๕๘ การเสด็จคราวนี้นอกจากทางรถไฟ ได้เสด็จทางทะเลโดย "เรือถลาง" ของจังหวัดภูเก็ตเป็นเรือพระที่นั่ง ได้ตามเสด็จพร้อมกับข้าราชการชั้นผู้ใหญ่เช่นคราวก่อน สังเกตว่ามีอยู่ ๔ ท่านที่จะไปไหนมาไหนในการตามเสด็จมักจะได้อยู่รวมกัน คือ ท่านเจ้าพระยาธรรมาธิกรณาธิบดี ท่านเจ้าพระยาอภัยราชา พระยาเทพอรชุน[๒] และพระยาบุรุษรัตน ฯ ๔ ท่านนี้จึงเป็นผู้ที่สนิทสนมถูกคอกันมาก วันที่ ๒๒ พฤษภาคม ๒๔๖๐ เสด็จกลับกรุงเทพ ฯ[๓]

ในปีนี้ได้มีเหตุสำคัญที่เป็นประวัติการณ์ของประเทศ คือ เมื่อวันที่ ๒๑ กรกฎาคม ๒๔๖๐ เวลา ๒ ยามล่วงแล้ว มีประกาศพระบรมราชโองการตัดความสัมพันธไมตรีกับประเทศเยอรมันและประเทศออสเตรียฮังการี และประ-

---

(๑) เมืองเปลี่ยนเรียกเป็นจังหวัดโดยประกาศลงวันที่ ๑๘ พฤษภาคม ๒๔๕๘

(๒) พระยาเทพอรชุน (อุ่ม อินทรโยธิน) เป็นเจ้าพระยาพิชเยนทรโยธินในรัชกาลที่ ๗ และเป็นผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ในรัชกาลที่ ๘

(๓) ระยะทางเสด็จฯ คราวนี้ "สักขี" ก็ได้เป็นผู้เรียบเรียงพิมพ์ขึ้น

กาศสภาพสงครามกับประเทศทั้งสองนี้ เจ้าหน้าที่ทหารเรือได้ลงมือจับคร่าเรือสินค้าเยอรมันที่จอดทอดอยู่ในน่านน้ำสยาม และเจ้าหน้าที่ตำรวจได้ลงมือจับชาวเยอรมันกับชาวออสเตรียนตามบ้านเรือนและห้างร้านต่างๆ มาคุมขังไว้เป็นเชลย บรรดาเสือป่าทั้งหลายในกองเสนาหลวงรักษาพระองค์ได้ระดมประจำซองอยู่ในพระบรมมหาราชวัง จนกระทั่งเหตุการณ์สิ้นระยะฉุกเฉิน

ในเดือนตุลาคม ๒๔๖๐ น้ำท่วมมากผิดปรกติ ที่หน้าพระลานพระบรมรูปทรงม้าสวนดุสิตถึงพายเรือเล่นกันได้ และจะเดินทางไปไหนมาไหนในที่น้ำท่วมต้องใช้เรือแทนรถ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงเรือพายประพาสทอดพระเนตรแถวหน้าพระลาน[๑]

วันที่ ๒๘ พฤศจิกายน ๒๔๖๐ พระยาบุรุษรัตน ฯ ออกจากบ้านแต่เช้าเพื่อไปตรวจดูการงานที่พญาไท เพราะน้ำท่วมเพิ่งลดแห้งลงใหม่ๆใช้รถไม่สะดวก จึงขี่ม้าเทศออกไปตรวจการ มีพระศุลีสวามิภักดิ์ (เศวต พราหมณ์นันทน์) ขี่ม้าไปเป็นเพื่อนด้วยและสุนัขเลี้ยงตามไปด้วยตัวหนึ่ง ขี่ม้าเดินพูดกันไปตามสบายไม่ได้ระมัดระวังตัวเพราะเป็นม้าเชื่อง พอถึงถนนอยุธยาระหว่างสวนจิตรลดากับสนามม้าราชตฤณมัยสมาคม ม้าตัวที่พระยาบุรุษรัตนฯขี่เกิดลำพองหกหลังขึ้นทันที พระยาบุรุษรัตน ฯ ไม่ทันเตรียมตัวเลยตกลงมาอย่างหนัก สายโกรนชาดติดอยู่กับตัว แขนขวาหัก ข้อศอกซ้น ข้อมือคราก และฝ่ามือซ้ายหนังเบิดถลอกไปมาก ส่วนม้าก็เลยวิ่งเตลิดกลับบ้าน เห็นว่าจำเป็นต้องใช้รถยนต์จึงให้พระศุลีกลับไปบ้านจัดรถยนต์มารับ ระหว่างนี้พระยาบุรุษรัตนฯ ลุกขึ้นเดินจากที่นั้นไปพักอยู่ที่มุมสวนดุสิตกับวัดเบญจมบพิตร ต่อกัน สัก

---

(๑) น้ำท่วมที่จังหวัดพระนครและธนบุรีใน พ.ศ. ๒๔๖๐ ถือระดับน้ำหน้ากองรังวัดที่ดินธนบุรีสูงสุด ๑.๘๗ เมตร น้ำท่วมใน พ.ศ. ๒๔๘๕ ถือระดับน้ำแห่งเดียวกันสูงสุด ๒.๒๗ เมตร (ผิดกัน ๔๐ ซ.ม.)

ครู่รถยนต์ที่บ้านมาถึง จึงขึ้นรถตรงไปยังโรงพยาบาลจุฬาลงกรณ์ นายแพทย์หลวงศักดาพลรักษ์ (ชื่น พุทธิแพทย์)[๑] เป็นผู้จัดการดึงแขนและเข้าเผือกแล้วจึงกลับบ้าน การเข้าเผือกยังไม่ได้ผลดี ต่อมาต้องวางยาสลบชักกระดูกข้อศอกออกเข้าที่ใหม่และเข้าเผือกไว้อีกเป็นเวลานาน พอจะหายเป็นปรกติก็เกิดเป็นริดสีดวง หมอจีนรักษาใช้ยากัดหัวริดสีดวงและรักษาแผลจนกว่าจะหายเรียบร้อยกินเวลาอีกเดือนหนึ่งเต็ม ๆ นับว่าเป็นคราวเคราะห์ร้ายในเรื่องป่วยเจ็บ และเพราะเป็นผู้ที่ห่วงใยในราชการถึงออกขี่ม้าตรวจการ จึงเกิดอุบัติเหตุขึ้น

วันที่ ๒๗ มกราคม ๒๔๖๐ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จแปรพระราชฐานไปประทับแรม ณ พระราชวังสนามจันทร์ และมีการซ้อมรบเสือป่าประจำปีตามเคย แต่พระยาบรุษรัตน ฯ ป่วยยังไม่หายสนิทดี จำเป็นต้องขาดตามเสด็จ แต่ได้จัดให้เจ้าหน้าที่รองไปปฏิบัติราชการแทน

พ.ศ.๒๔๖๑ ได้รับพระราชทานเงินเดือนเพิ่มขึ้นเป็นเดือนละ ๒,๒๐๐ บาท

ครั้นต่อมาพระยาบุรุษรัตน ฯ เห็นว่า มีอาการป่วยด้วยถูกบอบช้ำคราวตกม้ายังไม่สู้จะเป็นปรกติ สมควรที่จะปลีกตัวจากหน้าที่ราชการประจำ เพื่อได้พักผ่อนสักคราว และเป็นการเปิดโอกาสให้ผู้ที่สมควรจะมาดำรงตำแหน่งแทน จึงได้กราบบังคมทูลพระกรุณาขอพระราชทานกราบถวายบังคมลาออกจากตำแหน่งอธิบดีกรมชาวที่ ก็ได้รับพระราชทานพระบรมราชานุญาติ แต่ยังทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้คงดำรงตำแหน่งในสภาจางวางมหาดเล็กและเป็นผู้กำกับราชการกรมสวนหลวงต่อไป ส่วนตำแหน่งอธิบดีกรมชาวที่ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ แต่งตั้งพระยาสุจริตธำรง (โถ สุจริตกุล)[๒] รองอธิบดี

---

(๑) ภายหลังเป็นนายพลตรี พระยาดำรงแพทยาคุณ

(๒) ภายหลังเปลี่ยนราชทินนาม เป็น พระยาอุดมรวชภักดี

ขึ้นเป็นอธิบดีแทน

ในเดือนตุลาคมนี้มีไข้หวัด (อินฟลูเอ็นซ่า) ระบาดอย่างใหญ่ มีผู้ป่วยเจ็บเสียชีวิตเป็นจำนวนมากจนออกจะน่ากลัว พระยาบุรุษรัตนฯเองก็ป่วยแต่รักษาตัวดีไม่เป็นอันตราย เมื่อวันที่ ๑๘ ตุลาคมพระเจ้าน้องนางเธอพระองค์เจ้าสุจิตราภรณ์ประชวรไข้หวัดใหญ่และพระบั๊ปผาสะพิการอย่างรวดเร็ว เหลือกำลังของแพทย์ไทยและแพทย์ฝรั่งที่จะแก้ไขได้ สิ้นพระชนม์เมื่อวันที่ ๒๖ ตุลาคม พระยาบุรุษรัตนฯ มีความเศร้าโศกเสียใจมาก เมื่อประชวรอยู่ก็ไม่ได้ไปเฝ้าพยาบาลและเมื่อสิ้นพระชนม์ก็ไม่ได้เข้าไปถวายน้ำสรงพระศพ เพราะกำลังป่วยไข้หวัดใหญ่อยู่เหมือนกัน พระธิดาในเจ้าจอมมารดาชุ่ม ๒ พระองค์พี่น้อง จึงเหลือแต่พระองค์พี่ คือ พระเจ้าน้องนางเธอพระองค์เจ้า อาทรทิพยนิภาพระองค์เดียว[๑]

วันที่ ๑๔ มกราคม ๒๔๖๑ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จแปรพระราชฐานไปประทับแรม ณ พระราชวังสนามจันทร์ และมีการซ้อมรบเสือป่าประจำปี พระยาบุรุษรัตนฯ ตามเสด็จได้ตามปรกติ ระหว่างประทับแรม ณ พระราชวังสนามจันทร์ เซอรเฮอรเบิตเดียริง อัครราชทูตอังกฤษ และนายพลจัตวา อาร์. ซี. สติเวนสัน ผู้ช่วยทูตในการทหารประจำสถานทูตอังกฤษได้ไปเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาทในโอกาสที่ได้รับพระราชทานพระบรมราชานุญาตให้มาดูการผึกซ้อมวิธียุทธเสือป่า กองเสนาหลวงรักษาพระองค์ ได้มีการซ้อมรบย่อยและมีการทำสะพานข้ามคลองให้ดู และเมื่อวันที่ ๒๘ กุมภาพันธ์ นายพลจัตวา สติเวนสันได้มาดูการซ้อมรบที่ตำบลระหว่างดงมะม่วงกับคลองตาคด (จังหวัดราชบุรี) ด้วย เมื่อหยุดการซ้อมรบแล้ว ได้พระราชทานเลี้ยงอาหารกลางวัน ณ ที่พักกลางทุ่ง ได้เสด็จประทับโต๊ะเสวยพร้อมด้วย

---

(๑) สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๙ ด้วยพระโรควักกะและหทัยพิการ เมื่อวันที่ ๕ มีนาคม ๒๕๐๑

นายพลสติเวนสัน นายเสือป่าและนายทหารรักษาวังชั้นผู้ใหญ่ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงแนะนำให้นายพลสติเวนสันรู้จักกับพระยาบุรุษรัตน ฯ ว่าเป็นยกกระบัตรเสือป่า มีเรื่องว่าแผงคอบักดินชั้นนายพลทหารอังกฤษและนายพลเสือป่าของเราคล้ายกันมาก นายพลสติเวนสันอวดแผงคอของแกว่าปลดออกและติดได้ง่าย พระยาบุรุษรัตนฯ เห็นของแกดีจริงก็เลยเอาอย่าง

พ.ศ. ๒๔๖๒ ได้รับพระราชทานเงินเดือนเพิ่มขึ้นเป็นเดือนละ ๒,๔๐๐ บาท

วันที่ ๓ เมษายน ๒๔๖๒ ได้รับพระราชทานตราวัลลภาภรณ์ ซึ่งทรงสร้างขึ้นใหม่และทรงประกาศความชอบไว้ในหนังสือราชกิจจานุเบกษา ว่า "จางวางเอกพระยาบุรุษรัตนราชพัลลภ (นพ ไกรฤกษ์) เป็นผู้ที่ได้ทรงคุ้นเคยมาหลายปี ทรงทราบตระหนักในความจงรักภักดีที่มีอยู่ในใต้ฝ่าละอองธุลพระบาท และได้รับราชการส่วนพระองค์หลายประการ ทั้งเมื่อก่อนเสวยราชย์และเมื่อเสวยราชย์แล้ว ได้รับราชการในตำแหน่งสำคัญ ๆ ในพระราชสำนักเป็นที่ไว้วางพระราชหฤทัยตลอดมา" ตามพระราชกระแสนี้เป็นข้อยืนยันเหตุที่ทรงไว้วางพระราชหฤทัยให้พระยาบุรุษรัตน ฯ รับราชการในพระองค์สืบต่อสมเด็จพระบรมชนกนารถ ดังได้กล่าวมาในตอนต้นประวัติในรัชกาลที่ ๖ นั้น

ในปีนี้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้จัดระเบียบปกครองกรมมหาดเล็กใหม่ ด้วยทรงพระราชดำริว่า ตามที่ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้จัดระเบียบบังคับบัญชาการกรมมหาดเล็กทั่วไป โดยมีสภาสำหรับรวบยอดการบังคับบัญชาทั่วไป เรียกว่า สภาจางวางกรมมหาดเล็ก[๑] มีจางวางเป็นกรรมการรับผิดชอบบังคับบัญชาสรรพราชกิจน้อยใหญ่ในกรมชั้น และกรม

---

(๑) สภาจางวางกรมมหาดเล็กขณะนั้นประกอบด้วยจางวางผู้ใหญ่ ๓ ท่าน คือ ๑. พระยาประสิทธิศุภการ (ม.ล. เพื่อ พึ่งบุญ) ๒. พระยาวรพงศ์พิพัฒน์ (ม.ร.ว. เย็น อิสรเสนา) ๓. พระยาบุรุษรัตนราชพัลลภ (นพ ไกรฤกษ์)

สมทบทั้งปวงทั่วไป ไม่มีกำหนดกี่นายแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ตั้งขึ้น และแม้ว่าจะสั่งการใดๆ จางวางซึ่งเป็นกรรมการสภาจะต้องรู้เห็นด้วยกันทุกแผนกดังนี้ กระทำให้ราชการของกรมมหาดเล็กต้องเนิ่นช้าไปบ้างเกินกว่าที่ควร จางวางผู้ซึ่งเป็นกรรมการจึงได้ผ่อนผันอนุโลมไปเพื่อความสะดวก คือมอบอำนาจและสิทธิที่จะสั่งการให้กรรมการคนหนึ่งคนใดบังคับบัญชาสั่งการไปโดยลำพัง กิจการก็ดำเนินไปโดยความเรียบร้อยตลอดมา จึงเป็นเหตุแสดงให้ทรงสังเกตเห็นชัดว่าวิธีการปกครองกรมมหาดเล็กอย่างที่ตั้งเป็นสภาจางวางมีจางวางเป็นกรรมการบังคับบัญชานั้น หาตรงกับลักษณะที่เป็นอยู่ไม่ จึงโปรดเกล้า ฯ ให้ยกเลิกสภาจางวางกรมมหาดเล็กนั่นเสีย และให้มีตำแหน่งบังคับบัญชาการกรมมหาดเล็กขึ้นใหม่ เรียกว่าผู้สำเร็จราชการมหาดเล็ก เป็นผู้รับผิดชอบบังคับบัญชาแต่ผู้เดียว และเมื่อวันที่ ๑๕ มิถุนายน ๒๔๖๒ ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ แต่งตั้งจางวางเอกพระยาประสิทธิศุภการ[1] เป็นผู้สำเร็จราชการมหาดเล็ก และแต่งตั้งจางวางเอกพระยาบุรุษรัตนราชพัลลภเป็นผู้ช่วยผู้สำเร็จราชการ และยังคงมีหน้าที่เป็นผู้กำกับราชการกรมส่วนหลวงอยู่ตามเดิม

วันที่ ๒๐ ตุลาคม ๒๔๖๒ บังเกิดการเศร้าโศกยิ่งใหญ่อีกครั้งหนึ่งด้วยสมเด็จพระบรมราชินี พระพันปีหลวงเสด็จสวรรคต เมื่อเวลา ๘ นาฬิกาก่อนเที่ยง[2] ที่พระตำหนักวังพญาไท พระยาบุรุษรัตน ฯ ได้รีบไปพึ่งราชการ แล้วได้ตามเสด็จสมเด็จพระมาตุจฉาเจ้า พระบรมราชเทวีมาหน้ารถพระที่นั่งเข้าไปยังพระบรมมหาราชวัง เพื่อเตรียมรับพระบรมศพเข้าในพระบรมมหาราชวัง พระบรมศพได้เชิญมาโดยรถยนต์พระที่นั่งของพระองค์ท่านที่โปรดใช้อยู่เสมอ

---

(๑) ภายหลังได้เป็นเจ้าพระยารามราฆพ

(๒) เลิกใช้เวลาทุ่มโมง เปลี่ยนเป็นนาฬิกาก่อนเที่ยงหลังเที่ยงมาตั้งแต่ ๑๐ กันยายน ๒๔๖๐

ให้พระบุรุษอภิมหาพิชิตมาร
ด้วยเกล้าฯ ขอถวายความไม่ยิ่ง

ตา

มีสมเด็จพระเจ้าน้องนางเธอเจ้าฟ้าวลัยอลงกรณ์ กรมหลวงเพชรบุรีราชสิรินธรตามเสด็จมาในรถพระที่นั่งนั้นด้วย เมื่อรถพระบรมศพมาถึงอัมพันทร์พระที่นั่งชั้นในพระบรมมหาราชวัง พระยาบุรุษรัตน ฯ เป็นคนหนึ่งที่ได้เชิญพระบรมศพลงจากรถชั้นบนพระที่นั่งสุทธาสถิรม (ห้องพระบรรทม) ตอนบ่ายได้มีพระราชพิธีสรงน้ำพระบรมศพ แล้วเชิญพระโกศพระบรมศพไปประดิษฐาน ณ พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท มีการบำเพ็ญพระราชกุศลตามราชประเพณีจนวันที่ ๒๔ พฤษภาคม ๒๔๖๓ ได้ถวายพระเพลิง ณ พระเมรุท้องสนามหลวง

วันที่ ๕ กุมภาพันธ์ ๒๔๖๒ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จแปรพระราชฐาน เพื่อผึกซ้อมยุทธเสือป่ากองเสนาหลวงประจำปี แต่คราวนี้เสด็จตรงไปยังค่ายหลวงบ้านโป่ง เริ่มรวมพลและทำการซ้อมรบที่ทุ่งโพธาราม เสร็จการซ้อมรบวันที่ ๒๑ กุมภาพันธ์ แล้วมีการสวนสนาม พระราชทานเลี้ยงและการรื่นเริงตามเคย

พ.ศ. ๒๔๖๓ ได้รับพระราชทานเงินเดือนเพิ่มขึ้นเป็นเดือนละ ๒,๖๐๐ บาท

ในปีนี้นายนับ ไกรฤกษ์ บุตรชาย เรียนสำเร็จได้ปริญญา บ. เอ. จากมหาวิทยาลัยเคมบริดช์ พระยาบุรุษรัตน ฯ มีความชื่นชมยินดีมากที่บุตรชายสอบไล่ได้สมประสงค์ อนึ่งพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวมีพระราชประสงค์จะให้ได้ความชำนาญในโรงไฟฟ้าใหญ่ที่ประเทศสวิตเซอร์แลนด์ นายนับ ไกรฤกษ์ จึงเดินทางไปยังประเทศสวิตเซอร์แลนด์เพื่อศึกษาเพิ่มเติมในประเทศนั้นอีก

วันที่ ๓๑ ธันวาคม ๒๔๖๓ ในพระราชพิธีเฉลิมพระชนมพรรษา ได้รับพระราชทานเหรียญรัตนาภรณ์เลื่อนชั้นเป็นชั้นที่ ๑ ประดับเพชรล้วน ณ พระที่นั่งไพศาลทักษิณ

วันที่ ๑๖ มกราคม ๒๔๖๓ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จแปรพระ

ราชฐานไปประทับแรม ณ พระราชวังสนามจันทร์ ต่อมาได้มีการรวมพล
เสือป่าเพื่อซ้อมรบประจำปี วันที่ ๗ กุมภาพันธ์ยกกองไปยังค่ายหลวงบ้านโป่ง
มีการซ้อมรบย่อยและซ้อมรบใหญ่ เสร็จเมื่อวันที่ ๒๑ กุมภาพันธ์ มีการสวน
สนามพระราชทานเลี้ยงและการรื่นเริง

ในปีนี้มีพระราชดำรัสสั่งให้พระยาบุรุษรัตน ฯ คิดจัดการก่อสร้างตึกเช่า
เป็นหลัง ๆ ที่ริมถนนราชดำริ เพื่อพระราชทานเป็นสมบัติของโรงเรียนมหาดเล็กหลวง[1] เก็บผลประโยชน์บำรุงโรงเรียนต่อไปในฐานะที่เป็นกรรมการอยู่ในโรงเรียนนี้ ได้เริ่มลงมือจัดทำแบบแปลนและได้ทำสัญญาให้ช่างก่อสร้างเมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๔ กิจการแล้วเสร็จใน พ.ศ. ๒๔๖๕ ได้เสด็จทอดพระเนตรและประทับเสวยน้ำชาเวลาบ่ายเป็นที่พอพระราชหฤทัย การก่อสร้างครั้งแรกเพียง ๓ หลังได้รับผลประโยชน์งดงามดี จึงรับสั่งให้จัดสร้างเพิ่มเติมอีก ๕ หลัง เริ่มสร้างใน พ.ศ.๒๔๖๖ สร้างสำเร็จใน พ.ศ.๒๔๖๗ ค่าก่อสร้างทั้ง ๒ คราว รวม ๘ หลัง รวมทั้งค่าไฟฟ้า ประปา เขื่อน ถนน สนามและรั้วเป็นเงิน ๓๔๕,๘๗๔บาท ๙ สตางค์ ในเวลาเสด็จพระราชดำเนินในงานบำระจำปีของโรงเรียนมหาดเล็กหลวงได้มีพระราชดำรัสตอบรายงานผู้บังคับการโรงเรียน ทรงชมเชยพระยาบุรุษรัตน ฯ ที่ได้จัดการก่อสร้างเป็นที่พอพระราชหฤทัย

พ.ศ. ๒๔๖๔ ได้รับพระราชทานเงินเดือนเพิ่มขึ้นเป็นเดือนละ ๒,๗๐๐ บาท

วันที่ ๑๑ เมษายน ๒๔๖๔ มีงานทำบุญพระชนมายุครบ ๖๐ พรรษาของสมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส ในงานนี้พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงเป็นเจ้าของงาน ได้เสด็จพระราชดำเนินยังวัดบวรนิเวศวิหาร ในวันที่ ๑๑ และ ๑๒ เมษายน ๒๔๖๔ นอกจากพิธีบำเพ็ญพระราชกุศลแล้ว ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ พระราชทานเลี้ยงพระบรมวงศานุวงศ์ และข้าราช

---

(๑) เปลี่ยนชื่อเป็นโรงเรียนวชิราวุธวิทยาลัย ในรัชกาลที่ ๗

การผู้ใหญ่และมีการมหรศพของหลวง บรรดาศิษยานุศิษย์ได้มีส่วนในงานฉลองพระชนมายุนั้นด้วย ถวายสิ่งของและทุนทรัพย์ร่วมในการบำเพ็ญพระกุศลเป็นปฏิการะสนองพระคุณ สมเด็จพระมหาสมณเจ้าได้ทรงพระชนม์มาอีกเพียงเล็กน้อย ก็ประชวรสิ้นพระชนม์เมื่อวันที่ ๒ สิงหาคม ๒๔๖๔

วันที่ ๑๗ มกราคม ๒๔๖๕ ได้ตามเสด็จพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวแปรพระราชฐานไปประทับ ณ พระราชวังสนามจันทร์ ได้มีการซ้อมรบเสือป่าประจำปีตามเคย

พ.ศ. ๒๔๖๕ ได้รับพระราชทานเงินเดือนเพิ่มขึ้นเป็นเดือนละ ๒,๘๐๐ บาท

วันที่ ๖ เมษายน ๒๔๖๕ เป็นวันที่ระลึกมหาจักรี พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จยังปราสาทพระเทพบิดรในวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ทรงจุดเทียนถวายเครื่องสักการะถวายบังคมพระบรมรูปสมเด็จพระอัฐมหาราช ครั้นเวลาค่ำพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวพร้อมด้วยสมเด็จพระนางเจ้าอินทรศักดิ์ - ศจี ฯ ได้เสด็จพระราชดำเนินมายังบ้านพระยาบุรุษรัตน ฯ ตำบลถนนวิทยุ เพื่อเป็นการทรงพระสำราญในขณะอากาศร้อนจัด โปรดเกล้า ฯ ให้เจ้าของบ้านตั้งเครื่องเสวยถวายอย่างแขกมาเยี่ยมเยียน พระยาบุรุษรัตน ฯ ได้จัดโต๊ะเสวยรวม ๒๓ ทั้งที่ประทับ เมื่อเสวยแล้วประทับทอดพระเนตรภาพยนตร์ต่อไปจนเวลาอันสมควรเสด็จพระราชดำเนินกลับ

ในพระราชพิธีเฉลิมพระชนมพรรษา พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จออกทรงบำเพ็ญพระราชกุศลตามราชประเพณี ตามที่มีหมายกำหนดการไว้แล้ว ในปีหลัง ๆ นี้ได้ปรากฏว่ามีพระราชนิยมขึ้นใหม่ คือโปรดการเสด็จพระราชดำเนินยังคฤหาศน์ของท่านข้าราชการผู้ใหญ่ เพื่อพระราชทานพระบรมราชวโรกาสให้เจ้าของบ้านมีงานรื่นเริงสนองพระเดชพระคุณ และเชื้อเชิญผู้เป็นญาติมิตรมาเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาทได้ ในงานเฉลิมพระชนมพรรษาปี

๒๔๖๕ น ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ พระราชทานเกียรติยศให้พระยาบุรุษ-รัตน ฯ เป็นเจ้าภาพ

วันที่ ๒ มกราคม เวลาค่ำประมาณ ๒๓ นาฬิกา พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวพร้อมด้วยสมเด็จพระนางเจ้าอินทรศักดิ์ศจี ฯ เสด็จกลับจากประพาสทอดพระเนตรโคมไฟตามลำน้ำแล้วเสด็จพระราชดำเนินยังบ้านถนนราชวิถีนอก พระยาบุรุษรัตนฯ ได้จัดละครดึกดำบรรพ์เล่นถวายทอดพระเนตรเป็นชุดสั้น ๆ จากเรื่องพระราชนิพนธ์ พอถึงเวลาอันสมควรเจ้าภาพตั้งเครื่องว่างทูลเกล้าฯถวาย และถวายพระบรมวงศานุวงศ์ กับเลี้ยงข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อยและบรรดาผู้ที่ได้เชิญมาร่วมสโมสร ละครแสดงจนถึงเวลา ๒ นาฬิกาเศษ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวพร้อมด้วยสมเด็จพระนางเจ้าเสด็จกลับ แต่ก่อนเสด็จกลับได้พระราชทานตุ๊กตาหินอ่อนยืนบนเสาหินไว้เป็นที่ระลึก ด้วยเป็นที่พอพระราชหฤทัย ทรงพระสำราญในการจัดรับเสด็จครั้งนี้

ในปีนี้ได้มีการเสด็จซ้อมรบเสือป่าเช่นปีก่อน ๆ

เมื่อปลายเดือนมกราคม พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวพระราชทานพระราชหัตถเลขาถึงเจ้าพระยาธรรมาธิกรณาธิบดี เสนาบดีกระทรวงวัง ความว่า “พระยาอุดมราชภักดีได้แสดงความปรารถนาจะทำการเสกสมรสกับนางสาวเชิด ไกรฤกษ์ บุตรีพระยาบุรุษรัตน ฯ ขอให้เจ้าพระยาธรรมา ฯ รับหน้าที่เป็นเถ้าแก่ไปขอเขาแทนฉัน และหาฤกษ์เพื่อทำการสมรสนั้นด้วย” เจ้าพระยาธรรมา ฯ ได้เชิญพระราชหัตถเลขานี้ไปสู่ขอนางสาวเชิด ไกรฤกษ์ ต่อพระยาบุรุษรัตน ฯ ตามพระราชดำรัสสั่ง ครั้นถึงวันฤกษ์ที่ ๒๕ กุมภาพันธ์ ๒๔๖๕ ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้จัดการเสกสมรส ณ พระที่นั่งภาณุมาศจำรูญ[๑] ในพระบรมมหาราชวัง

---

(๑) ภายหลังเปลี่ยนชื่อเป็นพระที่นั่งบรมพิมาน

พ.ศ. ๒๔๖๖ ได้รับพระราชทานเงินเดือนเพิ่มขึ้นเป็นเดือนละ ๒,๙๐๐ บาท และเมื่อวันที่ ๕ มกราคม ได้รับพระราชทานเข็มมหาดเล็กราชการในพระองค์ชั้นที่ ๓ (ประดับเพชร์)

ราชการในหน้าที่ของพระยาบุรุษรัตน ฯ คงปฏิบัติสนองพระเดชพระคุณไปตามปรกติ ไม่สู้จะมีกิจการพิเศษอันควรลงไว้ในประวัติ และในปี พ.ศ ๒๔๖๗ ก็ได้รับพระราชทานเงินเดือนเพิ่มขึ้นเป็นเดือนละ ๓,๐๐๐ บาท เป็นจำนวนสูงสุดที่ได้รับพระราชทาน

เมื่อวันที่ ๑๕ สิงหาคม ๒๔๖๗ ได้รับพระราชทานเกียรติโดยมีพระบรมราชโองการโปรดเกล้า ฯ ให้เป็นผู้ลงนามเป็นราชสักขีในพระราชพินัยกรรมด้วยผู้หนึ่ง ณ พระที่นั่งบรมพิมาน

พ.ศ. ๒๔๖๘ ในพระราชพิธีฉัตรมงคลเมื่อวันที่ ๑๐ พฤศจิกายน ได้รับพระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์มหาวชิรมงกุฎ สายสพายมงกุฎสูงสุดนั้นในฝ่ายข้าราชการเคยพระราชทานแก่ท่านเจ้าพระยาเสนาบดีเฉพาะบางคน ส่วนที่ไม่ได้เป็นเจ้าพระยาเสนาบดีก็มีพระราชทานข้าราชการชั้นสูงบางคนเท่านั้น เพราะทรงหวงแหนนักไม่ค่อยจะพระราชทานผู้ใด ฉะนั้นที่พระยาบุรุษรัตน ฯ ได้รับพระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์นี้ จึงนับว่าเป็นเกียรติยศอย่างยิ่งและเป็นครั้งสุดท้ายในรัชกาลนี้ด้วย

ต่อมาได้มีเหตุอันเป็นที่เศร้าโศกอาลัยอย่างใหญ่ยิ่งแก่พระบรมวงศานุวงศ์ บรรดาข้าราชการและประชาชนทั่วไปได้บังเกิดขึ้น ด้วยภายหลังพระราชพิธีฉัตรมงคลแล้ว พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงพระประชวรพระโรคพระโลหิตเป็นพิษในพระอุทรมาตั้งแต่วันที่ ๑๒ พฤศจิกายน ๒๔๖๘ นายแพทย์[๑]

---

(๑) หม่อมเจ้าถาวรมงคลวงศ์ ไชยันต์ พระยาแพทย์พงศา (สุ่น สุนทรเวช) พระยาวิบูลอายุรเวช (เสข ธรรมสโรช) พระยาวิรัชเวชกิจ (อาร์. อี. คุณะดิลก) พระยาตำรงแพทยาคุณ (ชื่น พุทธิแพทย์) พระยาอัศวินอำนวยเวท (อาลฟองส์ บัวซ์) หมอเมนเด็ลซัน ศัลยแพทย์ผู้ถวายการผ่าตัด

ทั้งฝ่ายอายุรแพทย์และศัลยแพทย์ ได้พร้อมกันถวายการรักษาแต่พระอาการหาคลายไม่ จึงได้ประชุมปรึกษาพร้อมกัน เห็นควรว่าจะต้องถวายการรักษาโดยทำการผ่าตัดพระอุทรข้างขวาโดยเร็ว ครั้นเมื่อทำการผ่าตัดแล้ว จึงปรากฏว่าพระอันตะเน่าเสียพระบุพโพ นายแพทย์ได้พยายามถวายการอภิบาลจนสุดความสามารถ ถึงวันพฤหัสบดีที่ ๒๖ พฤศจิกายน ๒๔๖๘ เวลา ๑ นาฬิกา ๔๕ นาฬิกาเศษ ได้เสด็จสวรรคต ณ พระที่นั่งจักรพรรดิพิมาน พระชนมพรรษาเป็นปีที่ ๔๖ ดำรงสิริราชสมบัติได้ ๑๖ พรรษา

เมื่อพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จสวรรคตแล้ว สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้าประชาธิปกศักดิเดชน์ กรมหลวงสุโขทัยธรรมราชา ได้เสด็จประทับในที่ประชุม ณ พระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย พร้อมด้วยพระบรมวงศานุวงศ์ เจ้าพระยาเสนาบดีและองคมนตรีผู้ใหญ่ทรงแจ้งข่าวสวรรคต ต่อนั้นเจ้าพระยาธรรมาธิกรณาธิบดี เสนาบดีกระทรวงวังได้เชิญพระราชหัตถเลขาของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมอบราชสมบัติพระราชทานสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้าประชาธิปกศักดิเดชน์ กรมหลวงสุโขทัยธรรมราชา กับพระราชหัตถเลขาดำรัสสั่งเรื่องจัดการพระบรมศพอ่านในที่ประชุม เมื่ออ่านเสร็จแล้ว พระบรมวงศานุวงศ์ ท่านเสนาบดีและองคมนตรีผู้ใหญ่ได้พร้อมกันกราบถวายบังคมสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ ผู้ทรงรับรัชทายาทเป็นสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวสำเร็จราชการแผ่นดินสืบราชสันตติวงศ์ต่อไป เมื่อได้มีพระราชดำรัสสั่งให้จัดการสรงน้ำพระบรมศพและเชิญไปประดิษฐาน ณ พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาทตามราชประเพณีแล้ว สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จไปยังพระที่นั่งบรมพิมานอันเป็นที่ประทับจนกว่าจะได้ทำพระราชพิธีบรมราชาภิเษกเฉลิมพระราชมณเฑียรต่อไป

วันที่ ๒๖ พฤศจิกายน ๒๔๖๘ ตอนเช้าพระยาบุรุษรัตนฯ ได้มีโอกาส

เครื่องแบบเต็มยศ มหาเสวกเอก
สมัยรัชกาลที่ ๗

กราบถวายบังคมและถวายน้ำสรงพระบรมศพด้วยความเศร้าโศกอาลัยยิ่งนัก ตอนบ่ายได้มีการพระราชพิธีสรงน้ำพระบรมศพและเชิญดงพระบรมโกศ แล้วมีกระบวนแห่พยุหยาตราใหญ่ไปประดิษฐาน ณ พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท ได้มีการบำเพ็ญพระราชกุศลตามราชประเพณีจนถึงวันที่ ๒๕ มีนาคม ๒๔๖๘ จึงได้เชิญพระโกศพระบรมศพขึ้นสู่พระมหาพิชัยราชรถไปประดิษฐาน ณ พระเมรุมาศที่ท้องสนามหลวงและถวายพระเพลิงพระบรมศพในเวลาเย็นวันนั้น รุ่งขึ้นเป็นวันเก็บพระบรมอัฐิและได้มีการบำเพ็ญพระราชกุศลสัตมวารพระบรมอัฐิ ณ พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท และได้เชิญพระโกศพระบรมอัฐิขึ้นประดิษฐานไว้ ณ พระที่นั่งจักรีมหาปราสาทองค์กลาง ส่วนพระอังคารได้เชิญไปประดิษฐานไว้ในที่ ๒ แห่ง คือที่ใต้บัลลังก์พระพุทธชินสีห์ วัดบวรนิเวศวิหาร และที่ใต้ฐานพระร่วงโรจนฤทธิ์วัดพระปฐมเจดีย์ จังหวัดนครปฐม

รับราชการในรัชกาลที่ ๗

พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติ โดยทรงรับรัชทายาทสำเร็จราชการแผ่นดินตั้งแต่วันที่ ๒๖ พฤศจิกายน ๒๔๖๘ ต่อมาได้มีพระราชพิธีบรมราชาภิเษกเฉลิมพระราชมณเฑียรเมื่อวันที่ ๒๕ กุมภาพันธ์ ๒๔๖๘ (เริ่มพิธีวันที่ ๒๐ กุมภาพันธ์ สิ้นสุดวันที่ ๒๗ กุมภาพันธ์ ๒๔๖๘)

ในรัชกาลนี้เมื่อได้มีพระราชพิธีแต่งตั้งองคมนตรีประจำรัชกาล ขึ้นครั้งแรกเมื่อวันที่ ๒๘ พฤศจิกายน ๒๔๖๘ พระยาบุรุษรัตนฯ ก็ได้รับแต่งตั้งให้เป็นองคมนตรีด้วยผู้หนึ่ง (๑)

ตั้งแต่เปลี่ยนรัชกาลใหม่บรรดาข้าราชการในกรมมหาดเล็กเป็นอันมาก

---

(๑) หน้าที่นี้เป็นองคมนตรีแบบเดิม ซึ่งเพิ่งมาเลิกเสียเมื่อเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. ๒๔๗๕

ต่างก็มีความร้อนตัวไปตามกัน ด้วยไม่ทราบว่าสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวองค์ใหม่จะทรงพระราชดำริประการใด คือจะได้อยู่ในราชการต่อไปหรือจะต้องออกไปทำมาหากินทางอื่น เพียงแต่ได้ระแคะระคายว่าจะต้องถูกตัดทอนกันมากมาย เพราะประจวบกับขณะนั้นการเงินของประเทศตกอยู่ในความขาดแคลน จำต้องตัดทอนงบประมาณใช้จ่ายและปลดข้าราชการในกระทรวงทบวงกรมต่างๆ ออกจากราชการเป็นจำนวนมาก เพื่อให้งบประมาณแผ่นดินสู่ดุลยภาพ

ในครั้งนั้นได้มีพระราชดำรัสในสภาอภิรัฐมนตรี[๑] ว่า มีพระราชประสงค์จะตั้งให้พระยาบุรุษรัตนฯ เป็นผู้บัญชาการกรมมหาดเล็กตามแบบในรัชการที่ ๕ และได้มีอภิรัฐมนตรีหลายพระองค์ทรงแสดงความยินดีต่อพระยาบุรุษรัตนฯ ในการที่จะได้เป็นผู้บัญชาการกรมมหาดเล็ก

วันหนึ่งพระยาบริหารราชมานพ หัวหน้ามหาดเล็กรับใช้ ได้มาหาพระยาบุรุษรัตนฯ ที่บ้าน นำงบประมาณกรมมหาดเล็กมามอบให้ และเชิญพระราชกระแสรับสั่งมาให้พระยาบุรุษรัตนฯ ตรวจดูให้ตลอด แล้วเวลาค่ำๆ ให้ไปเฝ้า ณ พระที่นั่งบรมพิมาน จะโปรดเกล้าฯ ให้คิดทำงบประมาณกรมมหาดเล็กขึ้นใหม่

เวลา ๒๑ นาฬิกาล่วงแล้ว พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จออกประทับในห้องรับแขกโปรดเกล้าฯ ให้พระยาบุรุษรัตนฯ เข้าเฝ้าแต่ผู้เดียว มีรับสั่งว่างบประมาณกรมมหาดเล็กนั้นเงินมากนัก และรับสั่งต่อไปว่าพระองค์ไม่ทรงเห็นใครแล้วที่เป็นผู้ใหญ่ที่ทรงคุ้นเคยมาแต่เดิม เห็นแต่พระยาบุรุษรัตนฯ ที่จะช่วยคิดจัดทำงบประมาณเสียใหม่ให้เงินลดน้อยลง การงานต่างๆ ตามกรมกองก็ให้ตัดลงได้ทุกอย่าง แม้แต่กองเครื่องเกาเหลาเลกเสียทีเดียว

---

(๑) สภาอภิรัฐมนตรีขณะนั้นประกอบด้วยเจ้านายชั้นสูง ๕ พระองค์ คือ สมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดช สมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระนริศรานุวัดติวงศ์ สมเด็จเจ้าฟ้ากรมหลวงนครสวรรค์วรพินิต กรมพระดำรงราชานุภาพและกรมพระจันทบุรีนฤนาท

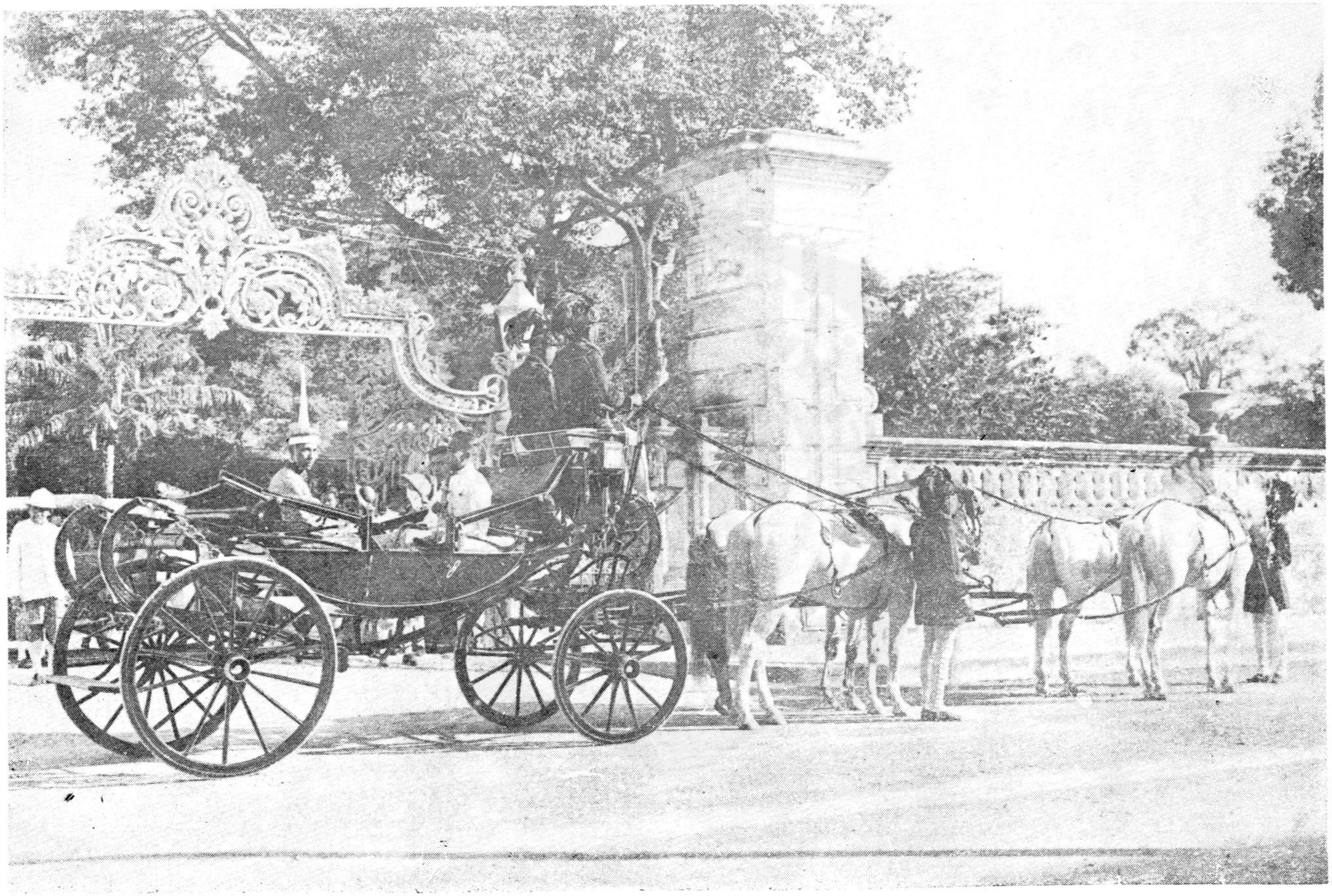

ในงานพระราชพิธีตรียัมปวาย พ.ศ. ๒๔๖๙

ก็ได้ ถึงกรมมหรศพก็รับสั่งให้ลดลงไป เอาไว้เป็นตัวอย่างเพียงเล็กน้อยก็ได้ และทรงแถมท้ายอีกว่า เรื่องเงินถ้าตัดลงไม่ได้ตามที่รัฐบาลต้องการแล้วเป็นเกิดเรื่องแน่ ทรับสั่งเช่นนี้ออกจะชอบกลอยู่ไม่ทราบว่าทรงหมายความอย่างไร พระยาบรรษรัตน ฯ กราบบังคมทูลสนองว่า ตั้งใจฉลองพระเดชพระคุณเต็มสติกำลังที่จะให้ต้องตามพระราชประสงค์ทุกอย่าง แต่ขอพระราชทานพระบรมราชานุญาต ถ้าติดขัดอย่างหนึ่งอย่างใดก็ขอพระราชทานให้ได้เข้าเผ้ากราบบังคมทูลโดยเฉพาะต่อ ๆ ไป มีรับสั่งทรงอนุญาตและทรงกำชับให้รีบจัดทำโดยเร็ว

การทำงบประมาณตามพระราชกระแสทรงสั่งมานั้น พระยาบุรุษรัตนฯ ก็ได้พยายามจัดทำอย่างเต็มที่ เพราะมีความชำนาญจัดเจนราชการในกรมมหาดเล็กอยู่แล้วเว้นแต่เรื่องโขนละครและดนตรีไทยดนตรีฝรั่ง ก็ได้ไปเผ้าสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอเจ้าฟ้ากรมพระนริศรานุวัดติวงศ์ และสมเด็จพระเจ้าพี่ยาเธอเจ้าฟ้ากรมหลวงนครสวรรค์วรพินิต ทูลขอให้ทรงช่วยเหลือในการตัดทอน ทั้งสองพระองค์ทรงพระกรุณาประทานความช่วยเหลือโดยเต็มพระทัย พระยาบุรุษรัตน ฯ ได้จัดวางรูปงบประมาณโดยรอบคอบ และถือหลักว่าการใดจำเป็นต้องมีต้องใช้ หรืองานพระราชพิธีใดที่มีเป็นประจำอยู่ ก็ตั้งงบประมาณไว้สำหรับการนั้นมิให้บกพร่อง และรายการใช้จ่ายต่าง ๆ ก็ได้พยายามบีบรัดเบียดกรออย่างมากที่สุด แม้แต่เงินเดือนของตัวพระยาบุรุษรัตน ฯ เอง เคยได้รับอยู่ ๓,๐๐๐ บาท ก็ลดลงไปเหลือเพียง ๑,๕๐๐ บาท ในที่สุดก็เป็นอันจัดทำงบประมาณได้ได้เรื่องเงินที่ต้องการ หากแต่มีบัญชีอีกแผนกหนึ่ง คือ บัญชีข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ ซึ่งพระยาบุรุษรัตน ฯ เห็นสมควรจะถวายให้ทรงพระราชดำริ สุดแต่จะโปรดให้ไว้ในตำแหน่งหน้าที่ใดหรือจะปลดออกรับพระราชทานบำนาญก็สุดแต่พระราชอัธยาศัย เมื่อพระยาบุรุษรัตน ฯ ทำงบประมาณ

เสร็จนำไปทูลเกล้า ฯ ถวาย ก็ได้ทรงรับไว้และรับสั่งว่าจะได้ทรงตรวจดูต่อไป ต่อมาได้เสด็จพระราชดำเนินไปประทับแรม ณ พระราชวังไกลกังวลที่หัวหิน พระยาบุรุษรัตน ฯ ยังได้ทูลกับหม่อมเจ้าอมรทัต กฤดากร สมุหราชองครักษ์ ขอให้ช่วยพังเรื่องงบประมาณด้วย ถ้ามีพระราชประสงค์ให้เผ้าเมื่อใดก็จะรับไปเผ้า แต่ในที่สุดเรื่องงบประมาณที่ทูลเกล้า ฯ ถวายไว้นั้น เงียบหายไปโดยไม่มีพระราชดำรัสให้ทราบแต่ประการใด

ต่อมาได้มีประกาศพระบรมราชโองการ ปรับปรุงหน้าที่ราชการ ในกรมมหาดเล็กขึ้นใหม่ ตำแหน่งที่พระยาบุรุษรัตน ฯ เป็นอยู่ถูกยุบเลิกไปในตัว จึงต้องกราบถวายบังคมลาออกจากราชการตั้งแต่วันที่ ๑ เมษายน ๒๔๖๙ รวมเวลาที่ได้รับราชการมาทั้ง ๓ รัชกาล ประมาณ ๓๕ ปี และในปีแรกที่ออกจากราชการนั้นเอง ก็ยังทรงเลือกให้เป็นผู้ยืนชิงช้าในพระราชพิธีตรียัมพวายอีกด้วย ซึ่งเป็นธรรมดาต้องเสียทรัพย์ใช้จ่ายในการนี้มิใช่น้อย

การยืนชิงช้าเป็นประเพณีมาตั้งแต่ครั้งรัชกาลที่ ๕ ที่โปรดเกล้า ฯ ให้ข้าราชการชั้นพระยาพานทองเป็นผู้ยืนชิงช้าเปลี่ยนกันปีละคน[๑] ท่านผู้ใดได้เป็นผู้ยืนชิงช้าถือกันว่าเป็นผู้มีหน้ามีตา และถ้าได้ว่าการมีหมู่เหล่ากรมขึ้นมากก็มีกระบวนแห่แหนกันอย่างเอิกเกริกใหญ่โต ผู้ที่ไม่มีกำลังผู้คนมากก็มีกระบวนแห่อย่างพน ๆ พระยาผู้ได้รับพระราชทานพานทอง ถ้าได้เลื่อนไปเป็นเจ้าพระยาก็ไม่ต้องยืนชิงช้า หรือได้ดำรงตำแหน่งสูงเสียมากแล้วก็ไม่ได้ยืนเหมือนกัน พระยาบุรุษรัตน ฯ ได้รับพระราชทานพานทองตั้งแต่รัชกาลที่ ๕ ยังไม่ได้ยืนชิงช้าจนตลอดรัชกาล ครั้นมารัชกาลที่ ๖ จะว่าเป็นเพราะมีฐานะสูงเสียแล้วหรืออย่างไรหาทราบไม่ จนตลอดรัชกาลก็ไม่ได้ยืนชิงช้าอีก ใคร ๆ ก็ว่าพัน

---

(๑) ดูพระราชนิพนธ์รัชกาลที่ ๕ เรื่องพระราชพิธี ๑๒ เดือน ตอนที่ว่าด้วยพระราชพิธีตรียัมพวาย — ตรีปวาย

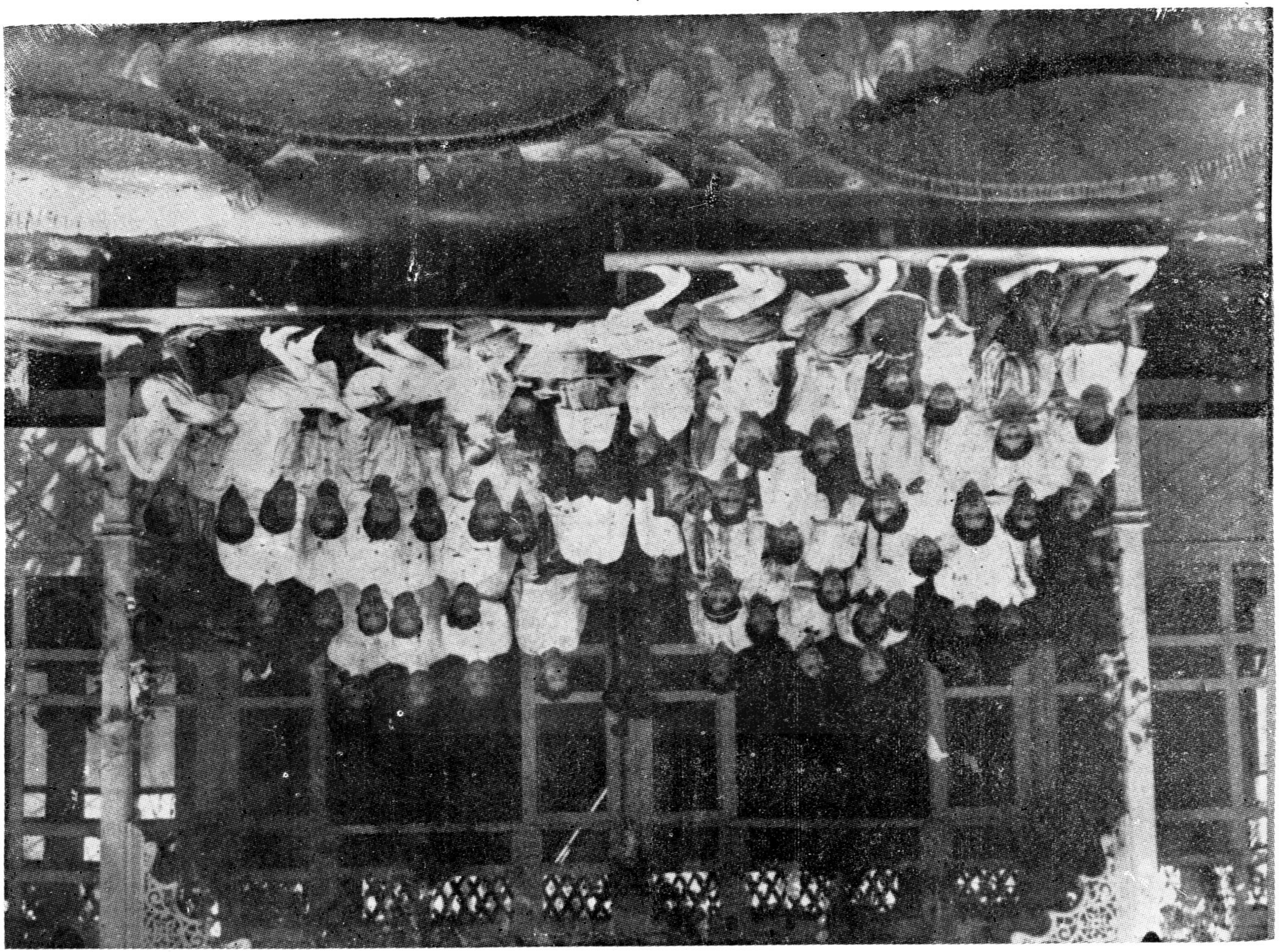

แล้วเพราะมีข้าราชการพานทองเกิดขึ้นใหม่ทุกปี ที่จะทรงเลือกให้เป็นผู้ยืนชิงช้าได้ แต่ในที่สุดก็ยังไม่พ้น พอออกจากราชการก็กลับต้องมายืนชิงช้าอีก ถ้ายังอยู่ในราชการก็พอทำเนา แต่เมื่ออยู่นอกราชการแล้วก็ไม่มีกำลังที่จะจัดให้หรูหราได้ เพียงแต่พอให้ได้ราชการเท่านั้นก็นับว่าดีที่สุดแล้ว กระบวนแห่เช้าวันที่ ๙ มกราคมและบ่ายวันที่ ๑๑ มกราคม ๒๔๖๙ (ตรงกับวันขึ้น ๗ ค่ำ และ ๙ ค่ำเดือนยี่) ทั้งสองเวลามีรถหลวงพระที่นั่งเทียมม้า ๔ รถหนึ่งสำหรับพระยาผู้ยืนชิงช้า รถม้าหลวงสำหรับทนายถือเครื่องยศอีกสามรถ และมีกองทหารม้าแห่นำหนึ่งกองร้อยเป็นเกียรติยศ

ในรัชกาลที่ ๗ นี้ พระยาบุรุษรัตนฯ ได้รับพระราชทาน

(๑) เหรียญศารทูลมาลา เมื่อวันที่ ๒๒ กุมภาพันธ์ ๒๔๖๙ เหรียญนี้พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดเกล้า ฯ ให้สร้างเพื่อพระราชทานแก่นายเสือป่าที่ประจำการมาครบ ๑๕ ปี แต่พระองค์เสด็จสวรรคตเสียก่อน ไม่ทันได้พระราชทาน จึงต้องค้างมาถึงรัชกาลที่ ๗

(๒) เหรียญบรมราชาภิเษก (ทอง) เมื่อวันที่ ๒๕ กุมภาพันธ์ ๒๔๖๙

(๓) เหรียญรัตนาภรณ์ ชั้นที่ ๓ (ป.ป.ร. ดงยา กรอบสร่งเงิน) เมื่อวันที่ ๘ พฤศจิกายน ๒๔๖๙

(๔) เหรียญฉลองพระนครครบ ๑๕๐ ปี (ทอง) เมื่อวันที่ ๒ เมษายน ๒๔๗๕

อนึ่ง เมื่อวันที่ ๑ เมษายน ๒๔๖๙ มีพระบรมราชโองการโปรดเกล้า ฯ ให้เปลี่ยนชื่อยศข้าราชการกรมมหาดเล็กใหม่อนุโลมอย่างกระทรวงวัง พระยาบุรุษรัตน ฯ จึงเปลี่ยนยศจากจางวางเอกเป็นมหาเสวกเอก

พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จสวรรคตที่ประเทศอังกฤษเมื่อวันที่ ๓๐ พฤษภาคม ๒๔๗๔ มีการถวายพระเพลิงพระบรมศพในประเทศอังกฤษ

แล้วต่อมาจึงได้เชิญพระบรมอัฐิมายังกรุงเทพ ฯ ประดิษฐาน ณ พระที่นั่งจักรี มหาปราสาท

รชกาลท ๘ และท ๙

ในสองรัชกาลนี้ พระยาบุรุษรัตน ฯ อยู่นอกราชการไม่มีตำแหน่งหน้าที่อย่างใด แต่ก็ได้มีโอกาสเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาทโดยใกล้ชิดบางคราวในฐานะที่เคยเป็นข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ในพระราชสำนัก

พระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหาอานันทมหิดล รัชกาลที่ ๘ สวรรคตเมื่อวันที่ ๙ มิถุนายน ๒๔๘๙ แล้วต่อมาทางราชการได้ตั้งคณะกรรมการดำเนินการเพื่อถวายพระเพลิงพระบรมศพ พระยาบรุษรัตน ฯ ก็ได้รับแต่งตั้งให้เป็นกรรมการด้วยผู้หนึ่ง เมื่อเสร็จการถวายพระเพลิงพระบรมศพแล้ว ได้รับพระราชทานเหรียญรัตนาภรณ์ชั้นที่ ๓ (เป็นเหรียญรัตนาภรณ์ในรัชกาลที่ ๘) เมื่อวันที่ ๙ กรกฎาคม ๒๔๙๓

วันที่ ๑๖ กุมภาพันธ์ ๒๔๙๔ ได้รับพระราชทานเหรียญบรมราชาภิเษกรัชกาลที่ ๙ (ทอง)

คุณสมบัติ

พระยาบุรุษรัตน ฯ เป็นผู้มีบุคคลิกลักษณะที่น่าคบหาสมาคม ท่านชอบวางตัวกลาง ๆ ไม่มากไม่น้อย เสมอต้นเสมอปลาย มีอัธยาศัยน้อมในผู้ใหญ่กว่า มีมิตรธรรมในเพื่อนผู้เสมอกัน และมีสังคหะธรรมในผู้น้อยกว่า มีปรกติไม่หวั่นไหวในโลกธรรม เมื่อเวลาถึงคราวตกอับก็สามารถพยุงใจไว้มิให้ทรุดลงและถึงคราวรุ่งเรืองก็สามารถข่มใจไว้มิให้ฟูขึ้น รักษาตนสม่ำ

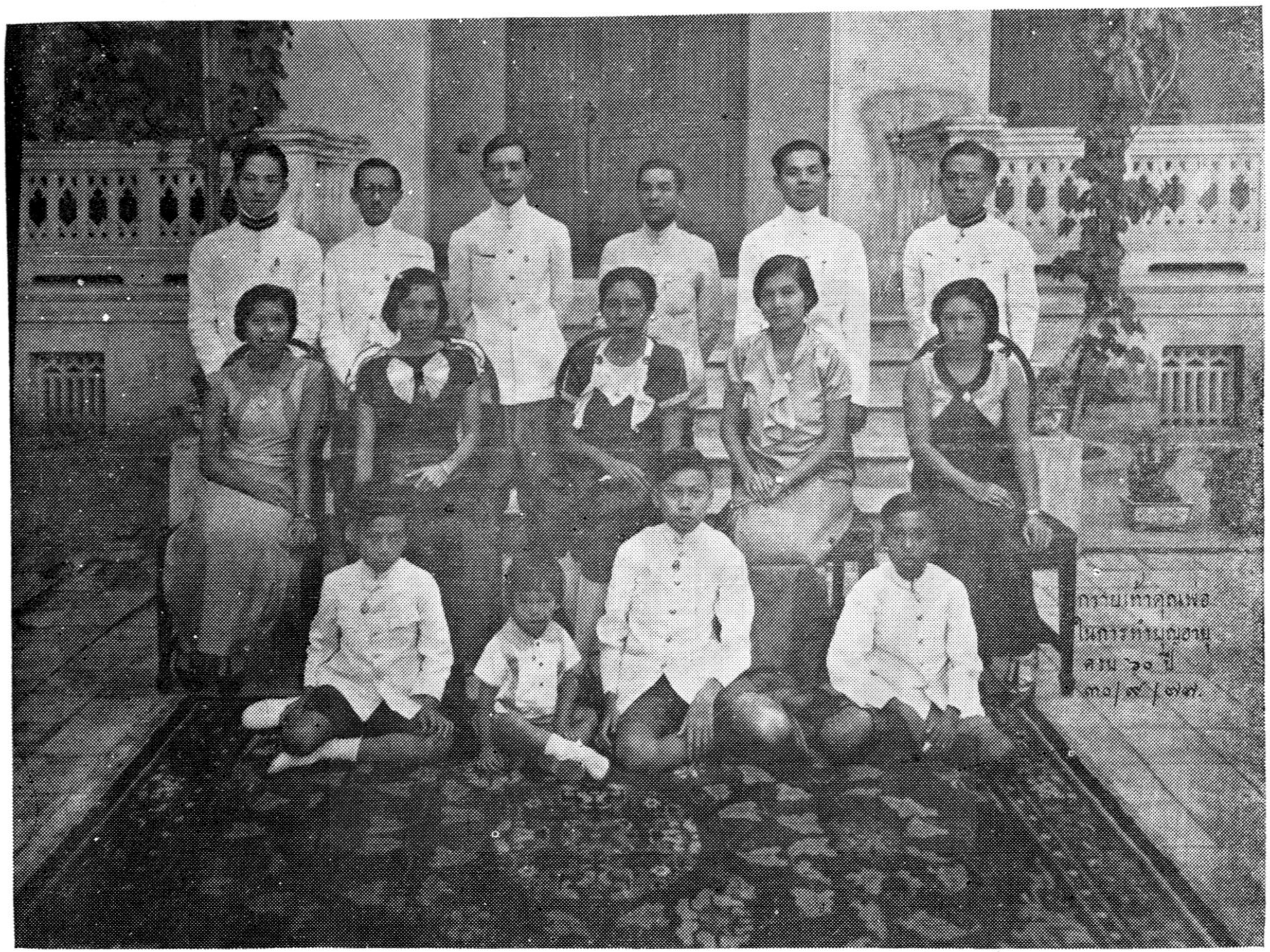

รูปบุตร และ ธิดา ถ่ายเมื่อทำบุญอายุครบ ๖๐ ปี (พ.ศ. ๒๔๗๗)

เสมอตลอดมา แม้เมื่อยังเยาว์เป็นผู้ที่โปรดปรานก็มิได้เห่อเหิมทนงตน พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวในรัชกาลที่ ๖ ก็คงจะทรงสังเกตเห็นความมั่นคงของท่านเป็นอย่างดี เพราะฉะนั้นในการพระราชทานธงเสือป่าประจำตัวท่านจึงทรงเลือกพระพุทธภาษิตพระราชทานไว้ว่า “ น อุจฺจาวจํ ปณฺฑิตา ทสฺสยนฺติ” ซึ่งได้แปลความไว้ข้างต้นแล้วว่า บัณฑิตทั้งหลายย่อมไม่แสดงอาการขึ้นลงอันถูกตรงกับอุปนิสัยและจริยาวัตรของท่าน อนึ่งเมื่อท่านอุปสมบทเป็นพระภิกษุ เสด็จพระอุปัชฌาย์ก็น่าจะได้เข้าพระทัยเช่นเดียวกันจึงได้ประทานฉายาว่า “จิตฺตคุตฺโต” (แปลว่าผู้รักษาจิตไว้ได้) ซึ่งมีความหมายเช่นเดียวกับคาถาพุทธภาษิตข้างต้นนั้น

ในการปฏิบัติราชการพระยาบุรุษรัตน ฯ เป็นผู้ถือวินัยละเอียดลออ ท่านมีความรักและเสียดายของหลวงที่จะเสียหายนัก ผู้ใดทำของหลวงเสียหายจะต้องถูกท่านตำหนิว่ากล่าวทุกครั้ง มีข้อน่าชมอีกข้อหนึ่ง ท่านมีน้ำใจสงบเสงี่ยมในเวลารับใช้พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวแม้จะถูกกริ้วก็ไม่แสดงอาการวิปริตแต่อย่างใด คงสงบอารมณ์ปรนนิบัติให้เป็นที่ถูกพระทัย ความสามารถรอบรู้ในราชกิจอย่างหนึ่ง และมีคุณวิเศษทำอะไรมักเป็นที่ถูกพระราชอัธยาศัยอีกอย่างหนึ่ง ทำให้ท่านเป็นผู้ที่เด่นอยู่ในความโปรดปรานและไว้วางพระราชหฤทัยอย่างสนิทจนตลอดรัชกาลที่๕ ต่อมาในรัชกาลที่ ๖ ท่านก็คงรักษาหน้าที่ของท่านอย่มั่นคง มิเคยถูกทรงตำหนิติเตียนอย่างไร มีแต่ทรงพระเมตตาและไว้วางพระราชหฤทัยเช่นเดียวกัน

พระยาบุรุษรัตน ฯ มีความชำนิชำนาญในการตกแต่งประดับประดาเคหะสถานบ้านเรือน กล่าวกันว่าเป็นมือเยี่ยมหาตัวจับยาก เมื่อจะมีการขึ้นพระที่นั่งหรือวังเจ้านายก็ดี พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวย่อมจะทรงมอบหมายหน้าที่ให้ท่านให้ ท่านได้เปรียบคนอื่นก็เพราะมีโอกาสได้ไปเห็นของวิเศษวิจิตรงดงาม

อันได้ตกแต่งไว้ภายในพระราชฐานของพระเจ้าแผ่นดินนานาประเทศเกือบทั้งยุโรป ส่วนด้านสถาปนิกการปลูกสร้างบ้านเรือนท่านก็เชี่ยวชาญอยู่เหมือนกัน สามารถออกความคิดปลูกสร้างได้งามๆ ตลอดจนการทำสวนต้นไม้ดอกไม้ในบ้าน เจ้านายและเพื่อนฝูงมักขอให้ช่วยเหลือในการสร้างบ้านเรือนก็ปรากฏว่าได้รับความพอใจ

นอกจากนี้พระยาบุรุษรัตน ฯ เป็นผู้ชอบจดชอบเขียนบันทึกเรื่องราวต่าง ๆ เช่นประวัติของท่านนี้ก็ได้อาศัยรวบรวมจากจดหมายเหตุที่ท่านจดไว้เป็นส่วนมาก ท่านมีเชาวน์ในการแต่งกลอนโคลงอยู่บ้าง บรรพบุรุษของท่านก็มีออยู่ในทางนี้ ท่านเคยต่อบทสักวาหน้าที่นั่ง และเมื่อคราวตามเสด็จพระวิมาดาเธอกรมพระสุธาสินีนาฏ ฯ ประพาสทางเหนือ เมื่อเดือนพฤศจิกายน ๒๔๗๙ ได้แต่งโคลงและสักวาร่วมกับผู้ที่ตามเสด็จด้วยกัน เป็นทำนองนิราศตามรายทางขึ้นไปจนกลับโดยล่องแก่งแม่บึง แม้จะเป็นเรื่องที่ทำเพื่อความสนุกในเวลาว่าง แต่ปรากฏว่าสามารถแต่งได้ดีพอใช้ และเป็นเรื่องที่ถอดจากของจริงทั้งสิ้น หนังสือนี้ยังไม่ได้ตีพิมพ์ แต่หวังว่าจะมีผู้พิมพ์ขึ้นต่อไป มีคราวหนึ่งท่านได้รับคำเชิญจากบรรณาธิการ ขอให้แต่งหนังสือเรื่องที่เกี่ยวกับพระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงพระบิยมหาราช เพื่อลงพิมพ์ในนิตยสาร "ชุมนุมจุฬา ฯ" ฉบับบิยมหาราชานุสรณ์ ท่านก็รับด้วยความเต็มใจ และได้เลือกแต่งเรื่องตามเสด็จประพาสยุโรป ร.ศ. ๑๑๒ แม้ว่าท่านจะตามิดมัวแล้วก็ยังอุตสาห์พยายามให้ลูกหลานช่วยเขียนตามคำบอกของท่าน ด้วยถือว่าเป็นการเทอดทูนพระเกียรติคุณพระบาทสมเด็จพระบิยมหาราช ซึ่งเป็นที่เคารพสักการะอยู่ในดวงใจของท่าน หนังสือเรื่องนี้ได้แบ่งพิมพ์เป็นตอน ๆ จนจบ[๑]

---

(๑) ได้ขออนุญาตบรรณาธิการนิตยสาร "ชุมนุมจุฬา ฯ" คัดมาลงพิมพ์ไว้ในหนังสือเล่มนี้ด้วยแล้ว

ทำบุญอายุครบ ๖๐ (พ.ศ. ๒๔๗๗)

ถ่ายเป็นที่ระลึกในหมู่บุตร ธิดา และ หลาน

ในทางสังคมนั้น ปรากฏว่าพระยาบุรุษรัตน ฯ เป็นผู้ทักว้างขวาง มีความสัมพันธ์อันสนิทในพระบรมวงศานุวงศ์ทั้งฝ่ายในและฝ่ายหน้า ทางฝ่ายในนับตั้งแต่สมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินนาถลงมา เป็นที่ทรงคุ้นเคยและทรงพระเมตตาหาผู้ใดที่จะทรงรังเกียจมิได้เลย ส่วนเจ้านายฝ่ายหน้าก็เช่นเดียวกัน ทุกพระองค์ทรงคุ้นเคยกับท่าน มีอาทิ สมเด็จวังบุรพา ฯ[๑] เป็นต้น สมเด็จพระองค์นั้นทรงพระเมตตามาก เมื่อทรงพบปะพระยาบุรุษรัตน ฯ บางเวลาที่สบพระทัยถึงโอบพระกรกอดรัด แสดงว่าทรงรักใคร่สนิทไม่ถือพระองค์แตะยังเจ้านายที่เป็นพระราชโอรสในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวแล้วยังสนิทสนมมากทุกพระองค์

ในบรรดาข้าราชการทั้งผู้ใหญ่ผู้น้อย ต่างก็มีความรักใคร่ไมตรีเกือบจะเรียกได้ว่าไม่มีผู้ใดเป็นศัตรู จะมีบ้างก็เฉพาะผู้ที่อยู่นอกสนอกทาง แต่ท่านก็มิได้อาฆาตมาดร้ายแก่บุคคลเหล่านั้น และที่สุดก็ต้องกลับมาทำดีต่อท่านเอง ในขณะที่ยังรับราชการสนองพระเดชพระคุณอยู่ในรัชกาลที่ ๕ มีข้าราชการผู้ใหญ่ที่เป็นหลักหลายท่าน อาทิเช่น เจ้าพระยาภาสกรวงศ์ เจ้าพระยาวิชิตวงศ์วุฒิไกร เจ้าพระยาเทเวศรวงศ์วิวัฒน์ เจ้าพระยานรรัตนราชมานิต และเจ้าพระยาสุรศักดิมนตรีเป็นต้น ต่างมีความเมตตาอารีต่อพระยาบุรุษรัตนฯ และรักใคร่สนิทอย่างลูกหลาน ทั้งนี้เพราะท่านเป็นผู้มีคุณสมบัติดังได้กล่าวข้างต้นนั้น และมีความเคารพนบนอบท่านผู้หลักผู้ใหญ่เสมอมา จึงทำให้ท่านนั้น ๆ เกิดไมตรีจิตเป็นที่พึงที่พำนักได้อย่างแท้จริง การเคารพนบนอบท่านผู้หลักผู้ใหญ่นี้เป็นปัจจัยอันหนึ่งที่ทำให้ท่านเจริญรุ่งเรืองในราชการตลอดมา

---

(๑) สมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดช

ชีวิตตอนปลาย

แม้ว่าพระยาบุรุษรัตน ฯ จะได้ประกอบกรณียกิจในทางโลกมาเป็นอันมากแล้วก็ดี ในทางคดีธรรมท่านก็มิได้ย่อหย่อน ขณะที่ยังอยู่ในราชการท่านได้ประกอบการกุศลสาธารณประโยชน์ เช่นบริจาคทรัพย์สมทบทุนสร้างโรงเรียนวัดบวรนิเวศวิหาร บำรุงการเล่าเรียนพระปริยัติธรรมและบริจาคให้สภากาชาดไทยเป็นทุนเก็บดอกผลใช้รักษาพยาบาลคนไข้อนาถา และเป็นสมาชิกกิตติมศักดิ์แห่งสภานั้น และทำการกุศลอื่น ๆ ตลอดมา ครั้นเมื่อออกจากราชการแล้วก็ได้มีโอกาสบำเพ็ญบุญกุศลที่ประณีตสูงขึ้นไป คือ ทำตัวเป็นอุบาสก เข้าวัดฟังธรรมเทศนาและปฏิบัติธรรม ชอบอ่านหนังสือธรรมะและชอบสนทนาธรรม และได้ถามข้อธรรมะต่อท่านผู้รู้เพื่อนำมาปฏิบัติให้ถูกตรง สมาทานอุโบสถศีลในวันธรรมสวนะและถึงกับยอมละเลิกกิจอื่นเพื่อมิให้ขาดวันอุโบสถ ก็มี เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๔ ได้ทำบุญครั้งใหญ่อายุครบ ๕๗ ปี (เท่าพระชนมายุในรัชกาลที่ ๕) เพื่อน้อมเกล้า ฯ อุทิศถวายพระราชกุศล[๑] ต่อมาท่านได้เป็นผู้รู้เริ่มชักชวนบรรดาข้าราชการในรัชกาลที่ ๕ ให้ทำบุญถวายในวันคล้ายวันสวรรคต งานนี้ได้ทำที่วัดเบญจมบพิตรมีการเลี้ยงพระและสดับปกรณ์พระบรมศรีรางคาร มีข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อยเป็นอันมากพร้อมด้วยอุบาสกอุบาสิกาในวัดไปประชุมร่วมการกุศลด้วยระลึกถึงพระมหากรุณาธิคุณและได้ปฏิบัติกันสืบมาทุกปี

ชีวิตของท่านผู้นี้ควรนับได้ว่าเป็นชีวิตที่ไพบูลย์อย่างยิ่ง กล่าวคือ เวลาที่ต้องปฏิบัติราชกิจสนองพระเดชพระคุณเจ้านาย ก็ได้ปฏิบัติด้วยความซื่อสัตย์

---

(๑) ได้พิมพ์พระราชหัตถเลขาในรัชกาลที่ ๕ มีถึงพระยาบุรุษรัตน ฯ เป็นที่ระลึกในงานนี้

ถ่ายเมื่อทำบุญอายุครบ ๘๐ ปี ๒๕ ธันวาคม ๒๔๙๗

สุจริตและจงรักภักดี ครั้นหมดหน้าที่ราชกิจก็หันมาปฏิบัติทางธรรมประกอบการบุญกุศลด้วยความเลื่อมใสศรัทธาอย่างแรงกล้า ผู้ที่ประพฤติปฏิบัติได้เช่นนี้หาได้ยาก

อวสาน

เมื่อพ.ศ. ๒๔๙๐ ท่านมีอายุได้ ๗๒ ปี สุขภาพทั่ว ๆ ไปยังคงแข็งแรงดีอยู่ แต่มีอาการปวดตาและตาเริ่มมืดมัวค่อย ๆ มากขึ้นเป็นลำดับ ได้รับการผ่าตัดตา ๒–๓ ครั้งในระยะเวลา ๔ ปีต่อมา ด้วยโรคต้อหินและต้อกระจก การผ่าตัดไม่ประสบผลสำเร็จ ท่านต้องสูญเสียตาทั้งสองข้างตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๙๔ เป็นต้นมา

ในระหว่างที่ตามืดมองไม่เห็นนี้ ท่านก็ได้อาศัยการฟังเทศน์ทางวิทยุเป็นประจำทุกวันพระ และได้ใช้เวลาให้เพลิดเพลินด้วยการเล่าเรื่องเก่าๆ ตั้งแต่ครั้งยังรับราชการสนองพระเดชพระคุณโดยใกล้ชิดในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวให้ลูกหลานฟังและจดบันทึกไว้ บางครั้งก็ให้ลูกหลานอ่านหนังสือพระราชนิพนธ์บ้างและหนังสือพระบ้างให้ท่านฟัง ซึ่งนับว่าเป็นความสุขส่วนหนึ่งของท่านในบั้นปลายของชีวิต

การเจ็บป่วยในระยะสุดท้ายเริ่มขึ้นเมื่อต้นปี พ.ศ. ๒๕๐๑ คือหลังจากทำบุญอายุครบ ๘๓ ปีแล้ว มีอาการอ่อนเพลียมากขึ้นจนถึงเดินไม่ไหว ต้องลงมานอนในห้องชั้นล่าง และนับจากนั้นจนถึงวันสุดท้ายของชีวิต ท่านไม่มีโอกาสขึ้นไปนอนข้างบนและสวดมนต์ไหว้พระอันเป็นกิจวัตรประจำวันของท่านได้อีกเลย

การเจ็บป่วยครั้งใหญ่เริ่มขึ้นเมื่อกลางเดือนมกราคม พ.ศ. ๒๕๐๑ ด้วยโรคปอดอักเสบ ซึ่งรักษาหายไปในระยะเวลา ๕–๖ วัน ในระหว่างที่พักฟื้นแพทย์ได้ตรวจสอบทางเอ็กซ์เรย์พบโรคสำคัญอีกอย่างหนึ่งคือ มะเร็งในหลอด

ลมของปอดข้างขวากลีบล่าง แพทย์ได้ประชุมปรึกษากันแล้วเห็นว่าไม่มีทางจะทำผ่าตัดหรือรักษาด้วยรังษีเอกซ์อย่างลึกได้ เพราะร่างกายชรามากและสุขภาพซูดโซม ราว ๆ กลางเดือนกุมภาพันธ์เกิดมีโรคหัวใจพองเข้ามาแซกอีก ทำให้อาการทั่ว ๆ ไปทรุดหนักลง ในวันสุดท้ายคือ ๒๖ กุมภาพันธ์ ตอนค่ำท่านยังให้เปิดวิทยุฟังพระธรรมเทศนา และยังยกมือขึ้นพนมไหว้พระได้เมื่อเทศน์จบ แต่พอตอนเวลาประมาณ ๒๒ น. เศษ เกิดมีอาการช้อคอันเนื่องจากหัวใจวายโดยฉับพลัน มีเหงื่อออก ตัวเย็น หายใจหอบ แพทย์ได้เฝ้าพยาบาลอย่างใกล้ชิดอยู่ตลอดเวลา ได้ให้ออกซิเย็นมาแล้วเป็นครั้งคราวทุกวันประมาณ ๖–๗ วัน แต่ในคืนวันสุดท้ายต้องให้ดมออกซิเย็นตั้งแต่ ๒๒ น. จนกระทั่งนาฑีสุดท้าย

อนึ่ง ตั้งแต่เวลาเที่ยงคืนของวันที่ ๒๖ กุมภาพันธ์ บรรดาลูก ๆ ทุกคนหลาน และผู้ใกล้ชิดได้มาเฝ้าพยาบาลอยู่ข้างเตียงโดยพร้อมมีเหตุการณ์สำคัญที่จะเว้นกล่าวเสียมิได้คือ เมื่อราว ๆ ๕ น. ของวันใหม่ ได้ไปนิมนต์ท่านเจ้าคุณพระปัญญาวิสารเถร เจ้าอาวาสวัดปทุมวนาราม ซึ่งเป็นพระที่คุ้นเคยสนิทสนมมาให้ศีลและบอกให้ระลึกถึงพระคุณของสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าเป็นครั้งสุดท้าย เมื่อรับศีลห้าเสร็จแล้วท่านก็ยังพนมมืออยู่ และยังคงทำเสียงพึมพัมว่า พุทโธ ๆ ตามคำบอกเป็นระยะ ๆ จนกระทั่งในราว ๕ น. เศษจึงไม่รู้สึกตัวแต่ยังหายใจหอบอยู่กระทั่งรุ่งเช้า และเมื่อหัวใจหยุดตอน ๘ น. ครึ่งกว่า ๆ การหายใจจึงค่อย ๆ ช้าลง และหยุดนิ่งสนิทเมื่อเวลา ๘.๕๒ น. ของวันพฤหัสบดีที่ ๒๗ กุมภาพันธ์ ๒๕๐๓ นับว่าท่านได้จากโลกนี้ไปแล้ว ด้วยอาการสงบ และจากไปอย่างผู้ทรงศีลสมบูรณ์ทุกประการ สิริอายุ ๘๓ ปี ๒ เดือน

ในตอนเย็นวันที่ ๒๗ กุมภาพันธ์ ๒๕๐๓ ได้รับพระราชทานน้ำอาบศพและทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ พระราชทานดองแปดเหลี่ยมประกอบโกศศพพร้อม

โกศศพพระยาปุรุษรัตนราชพัลลภ

ด้วยฉัตร ๑๐ คันเป็นเกียรติยศ และมีพระพิธีธรรมสวดพระอภิธรรมเวลากลางคืน รับพระราชทานฉันเช้าวันละ ๔ รูป กำหนด ๓ วัน ในการบำเพ็ญกุศลทักษิณานุสรณ์เมื่อวันที่ ๕ มีนาคม ๒๕๐๑ ซึ่งอยู่ในระหว่างที่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวและสมเด็จพระนางเจ้า ฯ พระบรมราชินีนาถ เสด็จพระราชดำเนินเยี่ยมราษฎรในจังหวัดภาคเหนือ ก็ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้เจ้าพนักงานนำพวงมาลามาวางพระราชทานที่หน้าศพด้วยทั้งสองพระองค์

ในการพระราชทานเพลิงศพ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ พระราชทานพระบรมราชานุญาตให้จัดการรับพระราชทานเพลิงที่เมรุหน้าพลับพลาอิสริยาภรณ์ วัดเทพศิรินทราวาส ในวันที่ ๙ กรกฎาคม ๒๕๐๑ และได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้กำหนดเป็นการเสด็จพระราชดำเนินมาทรงบำเพ็ญพระราชกุศลพระราชทาน แล้วพระราชทานเพลิงศพ ทั้งนับเป็นพระมหากรุณาธิคุณล้นเกล้า ฯ หาที่สุดมิได้

รายชื่อบุตรและธิดา

๑. ธิดาชื่อ เลื่อน เป็นภริยา พระสุธรรมกิตยารักษ์ (ชู หังสสูต)

๒. บุตรชื่อ นับ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชทานชื่อและพระราชทานเสมาทองคำและจีเพชรเป็นของขวัญ ในรัชกาลที่ ๖ ได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์เป็น หลวงไกรฤกษ์ราชเลวี เคยดำรงตำแหน่งอธิบดีกรมไปรษณีย์โทรเลข อธิบดีกรมโยธาเทศบาล และอธิบดีกรมส่งเสริมอุตสาหกรรม

๓. ธิดาชื่อ เชื่อง พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวพระราชทานชื่อและพระราชทานเสมาทองคำเป็นของขวัญ (ถึงแก่กรรม)

๔. ธิดาชื่อ เชิด พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชทานชื่อ และพระราชทานเสมาทองคำเป็นของขวัญ เป็นภริยา พระยาอุดมราชภักดี (โถ สุจริตกุล) ได้รับพระราชทานตราตติยจุลจอมเกล้า ฝ่ายใน

๕. บุตรชื่อ นอบ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวพระราชทานชื่อ และพระราชทานเสมาทองคำเป็นของขวัญ

๖ บุตรชื่อ แนบ บิดาให้ชื่อ ปัจจุบันรับราชการในกรมไปรษณีย์โทรเลข

๗. ธิดาชื่อ นิ่ง พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวพระราชทานชื่อ เป็นภริยาพระยาสุรพันธเสนี (อ้น บุนนาค)

๘. บุตรชื่อ อ้วน บิดาให้ชื่อ (ถึงแก่กรรม)

๙. บุตรชื่อ โรจน์ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ประทานชื่อ ได้รับยศนายทหารเรือ เป็น เรือเอก

๑๐. บุตรชื่อ นวรัตน์ บิดาให้ชื่อ ปัจจุบันเป็นนายแพทย์อำนวยการสถานพยาบาลโรงงานยาสูบ

๑๑. ธิดาชื่อ นงนุช พระองค์เจ้าอาทรทิพยนิภาประทานชื่อ

๑๒. ธิดาชื่อ นลุบล บิดาให้ชื่อ

๑๓. ธิดาชื่อดวงเนตร พระองค์เจ้าอาทรทิพยนิภาประทานชื่อ (ถึงแก่กรรม)

๑๔. บุตรชื่อ นรุช พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชทานชื่อ และพระราชทานเสมาทองคำเป็นของขวัญ ปัจจุบันมียศเป็นนายพันตำรวจตรี รับราชการในกองวิทยาการกรมตำรวจ

๑๕. บุตรชื่อ เกรียงไกร บิดาให้ชื่อ ปัจจุบันมียศเป็นพันตรีในกองทัพบก

๑๖. บุตรชื่อ นิปก สมเด็จเจ้าฟ้า กรมขุนอู่ทองเขตขัตติยนารี ประทานชื่อ

พระยาไกรโกษา (ฤกษ์) และ คุณหญิง จุ้ย

(ต้นสกุล ไกรฤกษ์)

(ชั้นที่ ๒) พระยาไชยฎีกราชเศรษฐี (ทองจีน) — เจ้าจอมยี่ลุ่น รัชกาลที่ ๒ — หลวงเดชนายเวร (สุด)

(ชั้นที่ ๓) เจ้าจอมอิ่ม "ย่าหรัน" — พลอย (ภรรยาพระยากระสาปน์กิจโกศล) — นายนวม — พระมงคลรัตนราชมนตรี และ ท่านขรัวยายไข่ — นายจอน — พยอม (ภรรยาจมื่นสิทธิเสนยารักษ์) — เกษร (ภรรยานายจ่ารง) — ด่วน

(ชั้นที่ ๔) ๑ นายชื่น — ๒ พระยาราชสัมภารากร — ๓ คุณหญิงจันทร์พิพิธโภไคสวรรย์ — ๔ เจ้าจอมมารดาชุ่มในรัชกาลที่ ๕ — ๕ พระยาบุรุษรัตนราชพัลลภ — ๖ นางสาวใย — ๗ พระยาประเสริฐศุภกิจ

(ชั้นที่ ๕) ๑ นางสุธรรมกิติยารักษ์ (เลื่อน) — ๒ หลวงไกรฤกษ์ราชเสวี (นับ) — ๓ เชื่อง (หญิง) (ถึงแก่กรรม) — ๔ คุณหญิงอุดมราชภักดี (เชิด) — ๕ นายนอบ — ๖ นายเนบ — ๗ คุณหญิงสุรพันธเสนี (นิ่ง) — ๘ นายอ้วน (ถึงแก่กรรม) — ๙ เรือเอกโรจน์

(ชั้นที่ ๖) ๑๐ น.พ. นวรัต — ๑๑ นงนุช — ๑๒ นิลุบล — ๑๓ ดวงเนตร (ถึงแก่กรรม) — ๑๔ พ.ต.ต. นิรุช — ๑๕ พ.ต. เกรียงไกร — ๑๖ นายนิปก์ — ๑๗ ว่าที่ ร.ท. พัลลภ

แผนผังที่ ๑

(ชั้นที่ ๕) นางสุธรรมกิติยารักษ์ (เลื่อน ไกรฤกษ์) และ พระสุธรรมกิติยารักษ์ (ชู หังสสูต)

(ชั้นที่ ๖) กุณฑี (ถึงแก่กรรม) — น.ส. ดรุณี — น.ส. ปรียา — นายชาลี และ ม.ร.ว. สะใบทิพย์ (เทวกุล) — น.ส. วิณา — นางพาณี และ ม.ล. พิชิต กำภู — นายสุชาติ

(ชั้นที่ ๗) ด.ญ. แก้วตา — ด.ช. ปัญชา — ด.ญ. ทิพาภรณ์ — ด.ญ. ภรณี

แผนผังที่ ๒

(ชั้นที่ ๕) หลวงไกรฤกษ์ราชเสวี (นับ ไกรฤกษ์) และ นางฉวี (บุนนาค)

(ชั้นที่ ๖) นิภวิศน์ และ นางลักษณา (สาครบุตร) | นางมณี และ นายประพจน์ วัชราภัย | นายสมภพ และ ม.ร.ว. วิวรรณ (วรวรรณ) | นิวัต (ถึงแก่กรรม)

(ชั้นที่ ๗) ด.ช. ชนิกูล | ด.ญ. นิภาทร | ด.ช. ทนุพันธ์ | ด.ญ. ทิพย์มณี | ด.ช. ธีรพจน์ | ด.ญ. ศิรินภา

แผนผังที่ ๔

(ชั้นที่ ๕) คุณหญิงอุดมราชภักดี (เชิด ไกรฤกษ์) และพระยาอุดมราชภักดี (โถ สุจริตกุล)

(ชั้นที่ ๖) นายเตียบ และ นางงามเฉิด (พึ่งบุญ ณ อยุธยา) | พ.ต. ภิงการ และ ม.ร.ว. มารศรี (วรวรรณ) | นายเจียด | นางกุณฑี และ นายพูนเพิ่ม ไกรฤกษ์ (ชั้นที่ ๕) | น.ส. กรณฑ์ | น.ส. ถวิกา | ด.ญ. ผะอบทิพย์

(ชั้นที่ ๗) ด.ช. ศิระวัฒน์ | ด.ญ. งามโฉม | ด.ญ. (ยังไม่มีชื่อ) | ด.ช. ศักดิ์ทิพย์ | ด.ช. อนุทิพย์ | ด.ช. เพิ่มพูน | ด.ช. ไกรทิพย์

แผนผังที่ ๕

(ชั้นที่ ๕) นายนอบ ไกรฤกษ์ และ นางนวม

(ชั้นที่ ๖) นายนิรันด์ | น.ส. มาลีวรรณ

แผนผังที่ ๖

(ชั้นที่ ๕) นายแนบ ไกรฤกษ์ และ นางสำลี (แสงแก้ว)

(ชั้นที่ ๖) ด.ช. นนท์ | ด.ช. นันท์ | ด.ญ. นารี | ด.ช. (ยังไม่มีชื่อ)

แผนผังที่ ๗

(ชั้นที่ ๕) คุณหญิงสุรพันธ์เสนี (นิ่ง ไกรฤกษ์) และพระยาสุรพันธ์เสนี (อิ้น บุนนาค)

(ชั้นที่ ๖) ยรรยง (ชาย) (ถึงแก่กรรม) | อรณพ (ชาย) (ถึงแก่กรรม) | น.ส. นิตศรี | นายนิวัต | ด.ญ. อนงค์ทิพย์

แผนผังที่ ๕

(ชั้นที่ ๕) เรือเอกโรจน์ ไกรฤกษ์ และ นางกมลา (นิลกุล)

(ชั้นที่ ๖) น.ส. นิรมล | ด.ช. นิโรธ | ด.ญ. นิติมา

แผนผังที่ ๑๐

(ชั้นที่ ๕) นายแพทย์ นวรัต ไกรฤกษ์ และ นางประยล (รัตนะคุปต์)

(ชั้นที่ ๖) น.ส. นงเยาว์ | น.ส. นลินี | น.ส. นวลวรรณ | ด.ช. นพพันธุ์ | ด.ญ. นาถิช

แผนผังที่ ๑๒

(ชั้นที่ ๕) นางนิลุบล (ไกรฤกษ์) และ นายฉาย เหล่าสุนทร (ถึงแก่กรรม)

(ชั้นที่ ๖) ด.ช. เฉิด | ด.ช. ฉันท์ | ด.ญ. โฉมฉาย | ด.ญ. นลินี

แผนผังที่ ๑๔

(ชั้นที่ ๕) พ.ต.ต. นิรุช ไกรฤกษ์ และ นางสุดาดวง (อัศวรักษ์)

(ชั้นที่ ๖) ด.ช. อัครบุตร | ด.ช. นรุธ

แผนผังที่ ๑๕

(ชั้นที่ ๕) พ.ต. เกรียงไกร ไกรฤกษ์ และ นางอัมพร (วังช้าย)

(ชั้นที่ ๖) ด.ญ. นิภาพร | ด.ช. นภจร

แผนผังที่ ๑๖

(ชั้นที่ ๕) นายนิปก์ ไกรฤกษ์ และ นางมัชลี (เปรมาสวัสดิ์)

(ชั้นที่ ๖) ด.ช. แมน | ด.ช. โมนัย

๑๗. บุตรชื่อ พัดลภ พระองค์เจ้าอาทรทิพยนิภาประทานชื่อ บัจจุบันมียศเป็น ว่าที่ร้อยโท ในกองทัพบก

ลำดับยศและบรรดาศักดิ์ที่ได้รับพระราชทาน

พ.ศ. ๒๔๓๖	เป็นนายรองพินัยราชกิจ มหาดเล็กเวรศักดิ์
พ.ศ. ๒๔๓๘	เป็นนายสุจินดา มหาดเล็กหุ้มแพรเวรสิทธิ์
พ.ศ. ๒๔๓๙	เป็นจ่ายวด มหาดเล็กเวรสิทธิ์
พ.ศ. ๒๔๔๑	เป็นเจ้าหมื่นสรรพเพชภักดี หัวหมื่นมหาดเล็กเวรศักดิ์ (และได้รับพระราชทานเครื่องยศโตะกาทองคำและหีบหมากทองคำด้วย)
พ.ศ. ๒๔๔๖	เป็นพระยาบุรุษรัตนราชพัดลภ จางวางมหาดเล็ก (และได้รับพระราชทานเครื่องยศพานทองด้วย)
พ.ศ. ๒๔๕๕	เป็นจางวางโท
พ.ศ. ๒๔๕๗	เป็นจางวางเอก
พ.ศ. ๒๔๖๙	เป็นมหาเสวกเอก

ยศทางเสือป่า

พ ศ. ๒๔๕๔	เป็นนายหมู่ใหญ่
	เป็นนายกองตรี
	เป็นนายกองโท
	เป็นนายกองเอกและราชองค์รักษ์พิเศษ
พ.ศ. ๒๔๕๘	เป็นนายพลเสือป่า

ลำดับเครื่องราชอิสริยาภรณ์ที่ได้รับพระราชทาน

ตรา

พ.ศ. ๒๔๓๖	วิจิตราภรณ์ มงกุฎสยามชั้นที่ ๕
พ.ศ. ๒๔๓๙	ทิพยาภรณ์ ช้างเผือกชั้นที่ ๕
พ.ศ. ๒๔๔๐	ภัทราภรณ์ มงกุฎสยามชั้นที่ ๔
พ.ศ. ๒๔๔๑	มัณฑนาภรณ์ มงกุฎสยามชั้นที่ ๓
พ.ศ. ๒๔๔๒	นิภาภรณ์ ช้างเผือกชั้นที่ ๓
พ.ศ. ๒๔๔๖	ทุติยะจุลจอมเกล้าวิเศษ
พ.ศ. ๒๔๔๗	จุลสุราภรณ์ มงกุฎสยามชั้นที่ ๒
พ.ศ. ๒๔๔๙	มหาสุราภรณ์ มงกุฎสยามชั้นที่ ๑
พ.ศ. ๒๔๕๕	รัตนวราภรณ์
	วชิรมาลา
พ.ศ. ๒๔๕๖	มหาวราภรณ์ ช้างเผือกชั้นที่ ๑
พ.ศ. ๒๔๖๒	วัลลภาภรณ์
พ.ศ. ๒๔๖๘	มหาวชิรมงกุฎ (สายสพายมงกุฎชั้นสูงสุด)

เหรียญ

พ.ศ. ๒๔๓๖	เหรียญรัชฎาภิเษก
พ.ศ. ๒๔๓๙	เหรียญดุษฎีมาลา (เข็มราชการในพระองค์)
พ.ศ. ๒๔๔๐	เหรียญประพาสมาลา
	เหรียญราชินี (ส.ผ.)

พ.ศ. ๒๔๔๒ เหรียญราชรุจิ (ทอง) รัชกาลที่ ๕

พ.ศ. ๒๔๔๔ เหรียญรัตนาภรณ์ ชั้นที่ ๓ จ.ป.ร. ดงยากรอบสร่งเงิน

พ.ศ. ๒๔๔๖ เหรียญทวิธาภิเษก (ทอง)

พ.ศ. ๒๔๕๐ เหรียญรัชมงคล (ทอง)

พ.ศ. ๒๔๕๑ เหรียญรัชมังคลาภิเษก (ทอง)

พ.ศ. ๒๔๕๔ เหรียญราชรุจิ (ทอง) รัชกาลที่ ๖

เหรียญบรมราชาภิเษก (ทอง) รัชกาลที่ ๖

เหรียญรัตนาภรณ์ชั้นที่ ๓ ว.ป.ร. และกรอบดงยา

พ.ศ. ๒๔๕๖ เหรียญรัตนาภรณ์ชั้นที่ ๒ ว.ป.ร.ดงยากรอบประดับเพชร

พ.ศ. ๒๔๖๒ เหรียญจักรพรรดิมาลา

พ.ศ. ๒๔๖๓ เหรียญรัตนาภรณ์ชั้นที่ ๑ ว.ป.ร. และกรอบประดับเพชร

พ.ศ. ๒๔๖๘ เหรียญศารทูลมาลา

เหรียญบรมราชาภิเษก (ทอง) รัชกาลที่ ๗

พ.ศ. ๒๔๖๙ เหรียญรัตนาภรณ์ชั้นที่ ๓ ป.ป.ร. ดงยากรอบสร่งเงิน

พ.ศ. ๒๔๗๕ เหรียญฉลองพระนครครบ ๑๕๐ ปี (ทอง)

พ.ศ. ๒๔๘๓ เหรียญรัตนาภรณ์ชั้นที่ ๓ อ.ป.ร. ดงยากรอบสร่งเงิน

พ.ศ. ๒๔๘๔ เหรียญบรมราชาภิเษก (ทอง) รัชกาลที่ ๘

เข็ม

พ.ศ. ๒๔๔๐ เข็มอักษรพระบรมนามาภิไธยย่อจ.ป.ร.ชั้นที่๑ประดับเพชร

พ.ศ. ๒๔๕๐ เข็มประพาสยุโรป ทั้ง ๒ คราว

พ.ศ. ๒๔๕๒ เข็มพระชนมายุสมมงคลชั้นที่ ๒ (รูปครุฑทอง)

พ.ศ. ๒๔๕๓ เข็มอักษรพระบรมนามาภิไธยย่อว.ป ร.ชั้นที่๑ประดับเพชร

เข็มไอยราพต

พ.ศ. ๒๔๕๔ เข็มสมุหมนตรี

พ.ศ. ๒๔๕๖ เข็มสมเด็จพระบรมราชินี พระพันปีหลวง ส.ผ. ชั้นที่ ๑
ประดับเพชร

เข็มข้าหลวงเดิมในรัชกาลที่ ๖

เข็มพระบรมนายาลักษณ์สมเด็จพระบรมราชินี พระพันปีหลวง ดงยากรอบประดับเพชร

พ.ศ. ๒๔๖๖ เข็มมหาดเล็กราชการในพระองค์ชั้นที่ ๑ ประดับเพชร

ราชอิสริยาภรณ์ต่างประเทศ

เดนมารก	ดันเนบรอก	ชั้นที่ ๑
นอร์เวย์	เซนต์โอลาฟ	ชั้นที่ ๑
เยอรมัน	ดอยเชอร์อาดเลอร์	ชั้นที่ ๑
บาเดนบาเดน	ซาร์ริงแดร์เลอเวน	ชั้นที่ ๑
บรันสวิค	ไฮนริชแดร์เลอเวน	ชั้นที่ ๑
ปรัสเซีย	โครนเนฟอนปรอยเซน	ชั้นที่ ๑
อิตาลี	โคโรนาดิทัลอา	ชั้นที่ ๒
ฝรั่งเศส	เลจองดอนเนอร์	ชั้นที่ ๓
รัสเซีย	เซนต์สตานิสลาฟ	ชั้นที่ ๓
สวีเดน	วาซา	ชั้นที่ ๓
แซกซอน	อัลเบรคต์ เยากุสต์	ชั้นที่ ๓
แมกลาเดนสเบิก	เกรพิล	ชั้นที่ ๓
ฮอลันดา	ออรานจ์นัสเซา	ชั้นที่ ๓

เบลเยี่ยม	เดโอโปลด์	ชั้นที่ ๓
สเปญ	อิสเบลลาคาโทลิคา	ชั้นที่ ๓
โปรตุเกต	ออร์เดมดาทอเร	ชั้นที่ ๓
อยปต	ออสแมน	ชั้นที่ ๓
ออสเตรีย	ไอเซิรน์ ครอยซ์	ชั้นที่ ๔
สันตปาปา กรุงโรม	บีอูส	ชั้นที่ ๔

ลำดับเงินเดือนที่ได้รับพระราชทาน

พ.ศ. ๒๔๓๔	ได้รับพระราชทานเบี้ยหวัด ปีละ	๑๒ บาท
พ.ศ. ๒๔๓๖	ได้รับพระราชทานเงินเดือน ๆ ละ	๒๐ ,,
พ.ศ. ๒๔๓๘	,, ,,	๘๐ ,,
พ.ศ. ๒๔๔๑	,, ,,	๔๐๐ ,,
พ.ศ. ๒๔๔๕	,, ,,	๕๐๐ ,,
พ.ศ. ๒๔๔๖	,, ,,	๖๐๐ ,,
พ.ศ. ๒๔๔๗	,, ,,	๘๐๐ ,,
พ.ศ. ๒๔๔๘	,, ,,	๘๕๐ ,,
พ.ศ. ๒๔๔๙	,, ,,	๙๐๐ ,,
พ ศ. ๒๔๕๐	,, ,,	๑,๐๐๐ ,,
พ ศ. ๒๔๕๕	,, ,,	๑,๔๐๐ ,,
พ.ศ. ๒๔๕๖	,, ,,	๑,๖๐๐ ,,
พ.ศ. ๒๔๕๙	,, ,,	๑,๗๐๐ ,,
พ.ศ. ๒๔๖๐	,, ,,	๒,๐๐๐ ,,
พ.ศ. ๒๔๖๑	,, ,,	๒,๒๐๐ ,,

พ ศ. ๒๔๖๒	ได้รับพระราชทานเงินเดือน ๆ ละ	๒,๔๐๐ บาท
พ.ศ. ๒๔๖๓	,, ,,	๒,๖๐๐ ,,
พ.ศ. ๒๔๖๔	,, ,,	๒,๗๐๐ ,,
พ.ศ. ๒๔๖๕	,, ,,	๒,๘๐๐ ,,
พ.ศ. ๒๔๖๖	,, ,,	๒,๙๐๐ ,,
พ.ศ. ๒๔๖๗	,, ,,	๓,๐๐๐ ,,

ออกจากราชการวันที่ ๑ เมษายน ๒๔๖๙ รับบำนาญเดือนละ ๖๖๖ บาท ๖๖ สตางค์ เงินบำนาญนี้ทางราชการได้แก้ไขเปลี่ยนแปลงหลายคราว จนครั้งสุดท้ายได้รับเดือนละ ๒,๘๕๑ บาท ๖๕ สตางค์ (ซึ่งรวมทั้งเงินเพิ่มพิเศษด้วย)

บัญชีวัดที่ได้รับพระราชทานผ้ากฐินให้นำไปทอด

พ.ศ. ๒๔๔๗	วัดทองนพคุณ	ธนบุรี
พ.ศ. ๒๔๕๔	วัดสังเวชวิศยาราม	พระนคร
พ.ศ. ๒๔๕๖	วัดรังษีสุทธาวาส	พระนคร
พ.ศ. ๒๔๕๘	วัดคฤหบดี	ธนบุรี
พ.ศ. ๒๔๕๙	วัดอัปสรสวรรค์	ธนบุรี
พ.ศ. ๒๔๖๐	วัดตรีทศเทพ	พระนคร
พ.ศ. ๒๔๖๒	วัดเศวตฉัตร์	ธนบุรี
พ.ศ. ๒๔๖๓	วัดเศวตฉัตร์	ธนบุรี
พ.ศ. ๒๔๖๔	วัดรัษฎาธิษฐาน	ธนบุรี
พ.ศ. ๒๔๖๕	วัดส้มเกลี้ยง (วัดราชผาติการาม)	พระนคร

พ.ศ. ๒๔๖๖	วัดสามพระยา	พระนคร
พ.ศ. ๒๔๖๗	วัดสังเวชวิศยาราม	พระนคร
พ.ศ. ๒๔๖๘	วัดนาคกลาง	ธนบุรี
พ.ศ. ๒๔๗๒	วัดอปสรสวรรค	ธนบุรี
พ.ศ. ๒๔๗๕	วัดราชผาติการาม	พระนคร
พ.ศ. ๒๔๗๖	วัดหงสรัตนาราม	ธนบุรี

พระราชนิพนธ์โคลงนิราศ

(ตามที่ปรากฏในประวัติของพระยาบุรุษรัตนราชพัลลภ ว่า ทรงพระราชนิพนธ์พระราชทาน ขณะเรือพระที่นั่งมหาจักรีแล่นอยู่ในทะเลแดง เมื่อเสด็จประพาสยุโรป พ.ศ. ๒๔๔๐)

๑. พรายพรายสุริเยศเยือง เยี่ยมพโยม
พร่างพร่างจับพรรณโฉม นิ่มน้อง
พราวพราวดรุณโสม ส่องค่ำ
พรุ่งพรุ่งพาระจากห้อง จักช้าเห็นโฉม

๒. โทมนัสอัดยกอ้อง อาวรณ์
จำจิตรจำจากสมร หม่นไหม้
อยู่เดียวแต่มารดร จักปลอบ
ไฉนจะปลดเปลื้องให้ สุดสันกรรแสง

๓. แรงรักภูวนารถเกล้า กษัตริย์
หวังสับส่งสวัสดิ์ แด่เจ้า
จึงเรียมนิราศศรี เสาวภาคย์ พี่เอย
โดยเสด็จดำเนินเข้า สู่ด้าวอัษฎงค์ต

๔. ยลอนงค์กำสรดเสร้า โสกสะยบ
เรียมหวั่นว่าอรสลบ เกลือกม้วย

ไปทางหว่างอรรณพ นับโยชน์
กลับบ่เห็นหน้าสร้วย พสันสุดปราณ

๕. สงสารสายสวาสดิ์แก้ว กลอยใจ พี่เอย
สุขและทุกข์คือใคร คู่พร้อง
อยู่เทอญพี่จำไกล จงสวัสดิ์
ขอเทพพิทักษ์น้อง ห่างพันภัยพาล

๖. พุธวารเมษมาส์ขัน เขตรศร์ สวัสดิ์เอย
ศุภฤกษ์ดลดถ เจิดถวน
โกสินทร์รัตนศกปี ร้อยสิบ หกแฮ
งายกึงถึงบ่ายล้วน โชคชัยไชยเฉลิม

๗. เหิมโศกจำหักเสร้า สั่งสมร แม่ฮา
ยกย่างพลางใจจร จากเจ้า
เหลียวลับทับทุกข์ถอน ใจใหญ่
เดินแต่กายใจเผ้า อย่าห้องแหนนวล

๘. จวนจวบพระฤกษ์เร้า เสียงสังข์ แตรเฮย
บัณเฑาะว์ดุริยประดัง พาทย์ฆ้อง
โสตร์สดับประดุจพัง เพิกอก พี่นา
นับแต่วันจักต้อง แต่ร้างแรมสถาน

๙. เตรียมการตกแต่งเสื้อ สนับเพลา ยศเอย
สายบั๊กทองงามเงา ใช่น้อย
ประคตคาดกระบี่เฉลา ฉลุล่าม สายแฮ
ตราตดอุระพรางพร้อย หมวกพร้อมเพราตา

๑๐. มาคอยรับเสด็จเจ้า จอมปราณ
ฝ่ายน่าห้าโมงนาน เสด็จคล้อย
ขึ้นสู่พระราชยาน แหนแห่
ตัวพี่ตามเสด็จด้อย ส่วนด้าวปฤษฎางค์

๑๑. ขุนนางคอยเฝ้าแหน นาฉาน
มีพระราชโองการ โปรดเกล้า
ดำรัสปราไศรยสาส์น สั่งกิจ การนา
ทูตแตะกงสุดเผ้า พร้องพร้อมแหล่หลาย

๑๒. ฝ่ายในยืนเนืองหน้า ท้าวนาง
อกท่านผู้หญิงพลาง นอบน้อม
เรียมเมิดกระมดหมาง พาหม่น หมองแฮ
ใครต่อใครมาพร้อม ขาดน้องนางเดียว

๑๓. เสียวเสียวสมรดกเต้น เต็มหัก ใจแฮ
โดยเสด็จจากตำหนัก ท่าน้ำ
เสียงสลุดดุจบีนบั๊ก อกทุก นัดนา

พระสวดปริตต์	เลศเอยอวยไชย
๑๔. เดชะไตรรัตน์บ้อง	ภัยขจัด
เดชะเทพยุกจงหวด	ชวยคุม
เดชะผลพิสุทธิสัตย์	สอนจตา เจ้านา
เดชะรักสุจริตหุ้ม	ห่อน้องนฤภัย
๑๕. เรียมไกลนุชนาฏน์	เกอบปี ไปแม่
อยู่แต่กับชนน์	หนงน้น
สุภาสิตท่านม	คำกล่าว ไว้นา
นกนกหนักอกอั้น	อส่าห์ส้สุกดผืน
๑๖. ชนย์นสพรั่งพร้อม	ถวายพร
เรือมหาจักร์จร	แล่นคว้าง
ตงเศียรสู่อุดร	โดยนะ ทนา
จวนจวบถึงทกว้าง	ล่องคล้อยครรไลย
๑๗. บัดใจมาจวบพ้อง	วังสถาน
งามส่งาปราการ	กอบกง
ปราสาทส่องแสงฉาน	ฉายสอด ผสานนา
แค้นแต่บังเรือนรั้ง	บ่ให้เรียมเห็น
๑๘. ผิวเปนเทวราชผู้	เรืองฤทธิ์

พจับมานฤมิต น่านน้ำ
ใหดอ้อมนิเวศน์ชิด เฉียดหน้า เรือนแฮ
พอพี่ยดนุชซ้ำ สั่งแล้วลาสมร

๑๙. เรือจรประดุจลิ่วพ้า โดยลม
เสียงราษฎร์สองฝั่งชรม เรียกร้อง
เรงรนชนเชยชม ชบวนเสด็จ
บ้างก็ยอกรพร้อง เกษก้มถวายชัย

๒๐. ใครใครบานเบิกหน้า ตาเฉย
ไฉนพบ่มีเสบย สักน้อย
เขารักบ่เป็นเลย ฤาซ่อน โสกนา
บานแต่นอกใจดห้อย แม่นแม้นทรวงเรา

๒๑. ลำเนาตำแหน่งข้าง มรรคา
ห่อนแปลงห่อนแปลกตา แต่ก
ป่วยคำร่ำพรรณเา เปลืองกระดาษ
ชาดนุชนั่งชวนชี ชดชอเกยจชม

๒๒. รบมกายอายแดดกล้า แผดเผา
ทรวงบ่สร่างสำเรา ร่มร้อน
ล่วงลุถนลำเนา เมืองสมุท
เรือหยุดยามเยนสท้อน ทุกข์ล้ำคำไข

๒๓. เรือไฟอรรคเรศร์รัง รอรับ
สมเด็จราชินีกลับ พร้อมพร้อม
พระราชประยูรกับ ข้าราช การนา
ต่างประเทศน้อมน้อม ต่างเออออาไลย

๒๔. ผู้ไปยืนส่งผู้ อยู่กรุง
ต่างม้วเป็นหมู่มุง ดาษฟ้า
สดับโห่ยงครรลุง ใจป่วน จริงแฮ
ต่างกระพือโบกผ้า เพื่อแจ้งใจจง

๒๕. เรือวงแล่นแวดล้อม อดิศวร ทรงฤา
เสียงแต่โห่เทียวทวน มากครั้ง
มหาจักร์จวน ใช้จักร
พประนมหัถตั้ง จิตรไห้วเจตย์

๒๖. ขอตรีรัตนคุ้ม เกรงตน
ขอคู่ศัตรูผจญ จุ่งแพ้
ขอคุณพระปกมณ ฑลเทศ สยามแฮ
ขอเดชพระเกยงแก เกลอนรอนผอนเกษม

๒๗. เปรมปรีดปราโมทย์น้อม นมัสการ
ใจหนึ่งครรลุงลาน สวาสดิใหม้
นกหน้ายุพาพาด เพียงชพ พ่เอย

ไฉนบ่มาส่งให้ พี่ช้ำอำดา

๒๘. นาวาใช้จักรคล้อย ครรไลย
จำพี่เดดดวงใจ จากเจ้า
บ่านฉันจักเป็นไฉน นุชนาฏ พี่เอย
รอยจะค่อนอุระเร้า ร่ำร้องนองไนย

๒๙. หักใจจำชนกลั้น อสุชล
หัวร่อต่อเพื่อนตน ต่างพร้อง
ลุบ่อมนอกบัดดล เชาสลุด
ดดังหนึ่งคำน้อง กล่าวถ้อยสั่งเสีย

๓๐. ละเหี่ยละห้อยห่อน สำราญ เลยฮา
มาสุร่องลึกสถาน ทน
น้ำหย่อนหยุดอยู่นาน ตราบมืด
ดูดังจักช่วยชี ช่องให้ใจหวล

๓๑. ไป่ควรด่วนรีบร้อน เร็วคลา ไคลเอย
คิดใคร่เร็วคืนหา เพื่อนเคล้า
รถไฟจะรีบพา เรียมกลับ บ้านฤา
จักละพระเป็นเจ้า เช่นนั้นไป่ควร

๓๒. แต่ครวญตราบค่ำคุ้ง ราษตรี

สองทุ่มครึ่งชดช้า ทั้งท้น
ยามควรเคลื่อนนาว ออกอ่าว
ข้ามเขตรสันดอนพ้น ผ่านตนตกชเด

๓๓. เวลาพักโภชนตั้ง โต๊ะประจำ
สองทุ่มเสวยเย็นกำ หนดรู้
กาแฟหนึ่งโมงสำ เหน็ยกแน่
เครื่องใหญ่สามโมงผู้ จัดตั้งรวังการ

๓๔. สุริย์ฉานบ่ายเคลื่อนคล้อย นาฬิกา หนึ่งนา
ตั้งเครื่องกลางวันหา ถ้วน
ห้าโมงบ่ายน้ำชา ชนมและ เนยแฮ
ผู้ทตามเสด็จล้วน ร่วมพร้อมโต๊ะหลวง

๓๕. นับปวงแต่ผู้ท บรรดา มาเฮย
สามราชภราดา ร่วมไร้
สี่ราชโอรสา ตามเสด็จ
ข้าราชกิจนับไว้ เจดตั้งจำนวน

๓๖. ยังส่วนนอกนอก ส่นาย
เหล่านักเรียนแหล่หลาย สิบห้า
หมอหนึ่งเครื่องต้นถวาย โอสถ หนึ่งนา
ไทยฝ่ายนายเรือกล้า กลั่นแกล้วมีสอง

๓๗. ทั้งผองไทยพวกผู้ เดินนา วาเฮย
นายแปดกะลาส์ นอกนั้น
สองร้อยเศษไตรตรา เก้าสิบ สี่แฮ่
ฝรั่งสิบห้าคนชั้น ใหญ่น้อยนายเรือ

๓๘. เหลือสุขสรรพ์สิ่งสิน จัดสรร
ห้องหับประดับพรรณ เพริศแพร้ว
ห้องนอนพิจิตรบรรณ จงแต่ง
ชาดสิ่งเดียวแต่แก้ว เนตรน้องนางไกล

๓๙. มาในอรรณพน์ แสนสบาย แม่เฮย
แต่ละลอกฤาพลาย พร่างพร้อย
คลื่นราบบ่รางระคาย เรือกลอก แคลงเลย
ยังสดับฤดีสร้อย สติตั้งไปคง

๔๐. โฉมยงยุพนาฏน้อย นวลฉวี พี่เอย
แม้นแม่มาจักม์ สุขล้ำ
นั่งแนบแอบพักว์ วายว่าง ร้อนนา
นอนแต่เดียวเปลี่ยวปล้ำ โสกสร้านแสนทว์

๔๑. ราตรีกรมอกอั้น อิงเชนย
คิดชนิษฐ์เคียงเคย ชาดเคล้า
จักหลับมิหลับเลย หลายทุ่ม ยามนา

ตราบอรุณรุ่งเร้า เร่งร้อนทรวงกระศัย์

๔๒. ส่วนเรียมจากเจ้า เยาวมาลย์ แม่เอย
ยิ่งแต่ห่องคคณานต์ กับน่า
เกาะแก่งแห่งละหาร เหนห่าง ห่างแฮ
แลบ่ชัดสนัดซ้ำ เบอสนสบสถาน

๔๓. ระวิวารลุเขตรแคว้น สิงคโปร์
ถิ่นท่านาวาโต เติมตั๋ง
เป็นเมืองมั่งคั่งโภ คาเขตร ค้าแฮ
อังกฤษสถิตย์ยั้ง อยู่เผ้าแหนหวง

๔๔. ปวงเรือและบ้อมต่าง คำนับ ชงเฮย
โดยสลุดนรินทร์รับ ตอบแล้ว
เจ้าเมืองปลัดกับ เอดดิ กงนา
ต่างสู่เรือไฟแคล้ว คลาศเผ้าบาทบงษ์ ฯ

หมายเหตุ— พระราชนิพนธ์โคลงนิราศนี้ ได้พิมพ์ตามที่พระยาบุรุษรัตน ฯ คัดจากฉะบับลายพระราชหัตถ์ โดยมิได้แก้อักขรวิธี

เรื่องการเล่นหนังสมโภชพระพุทธชินราชเมืองพิษณุโลก

เมื่อวันที่ ๑๙ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๔๔ (ร.ศ. ๑๒๐)

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จประพาสหัวเมืองฝ่ายเหนือโดยทางชลมารค เนื่องในการหล่อพระพุทธชินราชจำลองซึ่งจะเชิญมาประดิษฐานเป็นพระประธาน ณ วัดเบญจมบพิตร ได้มีการบีดทองพระพุทธชินราชองค์เดิมที่วัดพระศรีรัตนมหาธาตุ และตามประวัติพระยาบุรุษรัตน ฯ กล่าวไว้ว่าได้มีการเล่นหนังสมโภชนั้น การเล่นหนังในสมัยนั้นดูเหมือนจะเป็นการมหรสพที่ชื่นหน้าชื่นตากว่าการมหรสพอย่างอื่น นาน ๆ จะมีสักครั้ง การเล่นหนังอย่างธรรมดาก็คือเชิดหนังแผ่นที่จอผ้าขาว บางทีก็เชิดหลังจอและบางทีก็เชิดหน้าจอ มีคนพากย์คนเจรจากับเครื่องพิณพาทย์ หนังที่เชิดนั้นเพียงเป็นรูปให้รู้ว่าชุดที่ออกนั้นเป็นตัวอะไร ที่จะรู้เรื่องจริง ๆ ต้องฟังจากคนพากย์คนเจรจา แต่หนังที่เล่นสมโภชพระพุทธชินราชครั้งนั้นไม่ใช่หนังอย่างที่ว่านั้น มีนอกออกไปอีกคือ มีตัวคนแต่งเครื่องโขนเข้าเล่นซ้อนด้วย คือเชิดแผ่นหนังก่อนให้จบตอนแล้วกลับเข้าโรง ครั้นแล้วจึงปล่อยตัวออกเล่นเป็นโขนในตอนนั้น ๆ สลับกันไป การเล่นหนังและโขนนี้น่าจะสันนิษฐานว่าเป็นต้นกำเนิดของ "โขนหน้าจอ" เพราะต่อมาคงจะเห็นว่าการดูหนังเชิดอย่างเดียวนั้นไม่ออกรส ส่วนตัวโขนที่ออกมาเล่นด้วยไม่ได้ หนักเข้าหนังเชิดก็หายไป เหลืออยู่เป็นโขนล้วนตลอดเรื่อง แต่ยังไม่ทิ้งจอผ้าขาวคงมีอยู่ และเรียกการเล่นโขนชนิดนี้ว่า "โขนหน้าจอ" ยังมีโขนอย่างอื่นอีก เช่นโขนกลางแปลง โขนชักรอก และโขนนั่งราว เป็นต้น

หนังที่เชิดในงานสมโภชครั้งนั้นกล่าวว่า เป็นหนังประจำของวัดพระศรี

รัตนมหาธาตุมีอยู่แต่ครั้งรัชกาลที่ ๕ และโปรดเกล้า ฯ ให้เล่น ๓ วัน วันแรกวันที่ ๑๗ ตุลาคม ข้าราชการกรมทหารเล่น วันกลาง วันที่ ๑๘ ตุลาคม ข้าราชการกรมพระตำรวจหลวงเล่น วันท้ายวันที่ ๑๙ ข้าราชการกรมมหาดเล็กและกระทรวงวังเล่น

เฉพาะวันที่ข้าราชการกรมมหาดเล็กและกระทรวงวังรวมกันเล่นนั้นตอนพระรามเข้าส่วนพิราพ พระยาบุรุษรัตน ฯ (ขณะนั้นเป็นเจ้าหมื่นสรรพเพชภักดิ์) เป็นผู้รวบรวมตัวคนเล่นถวายให้ทรงซ้อม ได้มีข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ผู้น้อยร่วมแสดงเป็นผู้เชิดหนังบ้าง เป็นตัวโขนบ้าง และมีเจ้านายทรงพากย์ เห็นว่าเรื่องนี้เป็นชื่นของเก่าไม่ควรจะให้สูญไปจึงนำมาเล่าไว้พร้อมด้วยรายนามผู้แสดง

ชุดเบิกโรง

โห่ ๓ ลา จับลิงหัวค่ำ เพลงเชิดนอก

ภาพลิงขาว นายจ่าเรศ (อ้น นรพัลลภ) เป็นผู้เชิด

ภาพลิงดำ ขุนพิจารณ์ภัณฑกิจ (สอน .....) เป็นผู้เชิด
ออกทางประตูขวากลับเข้าทางประตูซ้าย

ลิงดำ หลวงศักดิ์นายเวร (เพิ่ม ไกรฤกษ์)

ลิงขาว หลวงฤทธิ์นายเวร (ม.ล. วราห์ กุญชร) ลิงดำลิงขาว
ออกมาวิวาทกัน ลิงขาวจับลิงดำได้ เพลงเดียว

ฤๅษี พระยาวุฒิการบดี (ม.ร.ว. คล่อง สุทัศน์)

ผู้พากย์บทฤๅษี กรมหมื่นสมมตอมรพันธุ์ กรมขุนพิทยลาภพฤฒิธาดา
(บทพากย์นี้กรมหลวงดำรงราชานุภาพทรงนิพนธ์ขึ้นใหม่

เป็นการล้อพระยาวุฒิการบดี เพื่อความสนุก)

บทพากย์มีดังต่อไปนี้ :- "มาช้าจะกล่าวบทไป ถึงมุนีใน สำนักประ
เทศธรรมการ สังฆกิจพธเชียวชาญ สำสงฆ์สมภาร
สัพพะสะพรั่งทั้งผอง อสูรนักสวดกลัวหัวพอง หมู่สมท
คนอง ชยาดชยันชวัญหนี วันหนึ่งจึงวุฒิมุนี จรจากกุฏิ
เที่ยวเสาะซึ่งชนกังไส ลอดเลาะเสาะค้นพงไพร เหลือบ
แลแปรไป เห็นสองสวาพานร" เมื่อฤาษีเห็นลิงวิวาท
กัน จึงสั่งสอนให้เลิกวิวาท แก้เชือกมัด ปล่อยไป

เพลงรัว แล้วเชิด

(จบชุดเบิกโรง)

พระรามเดินดง

ตอนนี้ไม่มีพากย์ไม่มีเจรจา

เพลงช้า

ภาพพระราม เจ้าหมื่นสรรพเพชภักดี (นพ ไกรฤกษ์) เป็นผู้เชิด
ภาพสีดา นายพินัยราชกิจ (นนท์ บุณยรัตพันธุ์) เป็นผู้เชิด
ภาพพระลักษณ์ นายราชาณัตยานุหาร (ภาส บุนนาค) เป็นผู้เชิด
ออกทางประตูขวากลับเข้าทางประตูซ้าย

เพลงกราวใน

ภาพพิราพ จมื่นจงภักดีองค์ซ้าย (ปลัด กรสูต) เป็นผู้เชิด ออก
ทางประตูขวากลับเข้าทางประตูซ้าย

เพลงเชิด

พิราพ หลวงประสิทธิ์หัตถา (โต อุตรแพทย์) หมอถวายอยู่งานนวด

ผู้พากย์บทพิราพ กรมหมื่นสมมตอมรพันธุ์ กรมขุนพิทยลาภพฤฒิชาดา

บทพากย์มีดังต่อไปนี้ :- "พระพิราพาสุรอสรา สำแดงเดชา เรืองเดชมหิทธิแรงรณ มาถึงสวนท้าวกุมภณฑ์ เร่งรีบจรดเหาะลงยังพนพฤกษา"

ผู้เจรจาบทพิราพ หลวงฤทธินายเวร

เจรจาดังต่อไปนี้ :- "พระพิราพอสุรวงศ์ พระองค์มาถึง สวนอุทยานขนมารแสนโสมนัสนัก พระยายักษ์ตะโกนก้อง ร้องเรียกอ้ายพวกรากษส โว้ย"

รากษสที่ ๑ ขุนภักดีองค์ (เลียบ.....) หมอถวายอยู่งานนวด

รากษสที่ ๒ นายจ่าเรศ

รากษสที่ ๓ นายฉันหุ้มแพร (เออม บุนนาค)

รากษสที่ ๔ นายรองพลพัน (ล้วน คชนันทน์)

พวกรากษสร้องว่า "โว้ย ใครมาวะ"

พิราพว่า "กูเอง"

ต่อไปพิราพพูดเล่นต่าง ๆ กับพวกรากษส แล้วให้ยกเครื่องกินและสุราบานมาเลี้ยงกัน กินแล้วชวนพวกรากษสให้ปลูกต้นพวาทอง เสร็จแล้วพูดว่า "ข้าจะต้องกลับไป"

ผู้เจรจาบทพิราพ หลวงฤทธินายเวร

เจรจาดังต่อไปนี้ :- "ครั้นปลูกต้นไม้เสร็จพลัน กุมภัณฑ์จึงมาวาจาเย้ยพวกอสุราจะสั่งไว้ กูจะไปอาบน้ำที่สระอโนดาษ

แม้ครบเจ็ดราตรีจึงจะลาศกลับมา พวกอสุรามิ่งจะจำกูไม่ได้ กูจะทรงเครื่องอาภรณ์สุกใส กูจะบอกให้เป็นสำคัญ ให้มิ่งจำกันไว้ให้มั่นนะวะออเจ้า พวกเองคอยว่าตามคำกูว่า"

"พระเศียรนายกูเอย แต่ล้วนรอยก่ย่อมรอย
พระศอนายกูเอย แต่ล้วนรอยก่ย่อมรอย
ข้อพระกรนายกูเอย แต่ล้วนรอยก่ย่อมรอย
บั้นพระองค์นายกูเอย แต่ล้วนรอยก่ย่อมรอย
ข้อพระบาทนายกูเอย แต่ล้วนรอยก่ย่อมรอย"

ในตอนนี้พวกรากษส์เล่นตลกอย่างชิเมา ล้อนายในเรื่องแต่งองค์เป็นเครื่องพันชนากรต่าง ๆ เช่นรอยพวงคอรอยตรวนเป็นต้น

เพลงเชิด เข้าโรง

เพลงช้า

ภาพพระราม นายรองเสนองานประภาษ (ดี สุเดชะ) เป็นผู้เชิด

ภาพสีดา ม.ร.ว. ถภ อรุณวงศ์เป็นผู้เชิด

ภาพพระลักษณ์ จ่าช่วงไฟประทีบวัง (วัฒน์ วัฒนเสวี) เป็นผู้เชิด

ออกทางประตูขวากลับเข้าทางประตูซ้าย

เพลงฉิ่ง

พระราม หลวงราชรักษา (เจียน เตมียสุต) หมอถวายอยู่งานนวด

สีดา นายคอย พูลเผ่า หมอถวายอยู่งานนวด

พระลักษณ์ หมื่นวาโยพินาศ (จาด พรรคเกษตริน) หมอถวายอยู่

งานนวด

ผู้เจรจาบทพระราม หลวงฤทธินายเวร

เจรจาดังต่อไปนี้ :– “พระรามสุริยวงศ์กับองค์นางสีดา ทั้งพระลักษณ์อนุชาร่วมหฤทัย ทั้งสามพระองค์ ทรงครรไล ล่วงพนาเวศ บรรลุถึงขอบเขตสวนพิราพขุนมาร พระอวตารมิได้แจ้งประจักษ์ ว่าสวนอสุรายักษ์มาสร้างไว้ จึงตรัสชวนพระมเหสีกับเจ้าลักษณ์ร่วมหฤทัย ชมพรรณมิ่งไม้ในสวนขุนมาร”

ผู้พากย์ กรมหมื่นสมมตอมรพันธุ์ กรมขุนพิทยลาภพฤฒิชาดา

บทพากย์มีดังต่อไปนี้ :– ๑. เดินทางห่างไม้ไพรพนม ทอดทัศนาชมฝูงนกจับไม้รายเรียง

๒. เค้าโมงจับโมงมองเมี่ยง คู่เค้าโมงเคี่ยง เคี่ยงคู่อยู่ปลายไม้โมง

๑. ดางดิงดิงคว้าดดาโยง หกห้อยหางโก่ง โดดเล่นอยู่หว่างดางดิง

๒. ชิงชันนกชิงกันสิง รักใครใครชิง ชิงกันจับกิ่งชิงชัน

๑. ไม้พยูงยูงเหยียบยืนยัน แผ่หางหางหัน หันเหียนเลียบไต่ไม้พยูง

๒. ยางสูงสูงสุดสุดสูง นกกวักกวักฝูง ฝูงกวักจับพดอดยอดยาง

๑. กาหดงกาดงไล่นาง นางกาหนิ่พดาง กลางต้นพฤกษากาหดง

๒. พระเสด็จมากลางหว่างดง ชวนสีดาโฉมยง ทั้งพระลักษณ์จรจรัด

พวกรากษสทุก ๆ คนออกมาเล่นตลก พบพระราม ถามพระรามว่า "มาแต่ไหน" แล้วไล่พระรามให้ออกจากสวน

ผู้เจรจาบทพระราม หลวงฤทธินายเวร

เจรจาดังต่อไปนี้ :- "สมเด็จพระหริวงศ์ พระองค์ก็สั่งพลาง ตรัสชวนพระมเหสีกับพระอนุชาร่วมไป คอยอยู่ท้ายสวนอุทยาน"

เจรจาจบแล้วก็กลับเข้าประตูซ้าย

เพลงเชิด

ภาพพิราพ พระอินทราทิตย์ (กระจ่าง ภาณุทัต) เป็นผู้เชิดออกทางประตูขวากลับเข้าทางประตูซ้าย

ผู้พากย์พิราพ กรมหมื่นสมมตอมรพันธุ์ กรมขุนพิทยลาภพฤฒิชาดา

บทพากย์มีดังต่อไปนี้ :- "พระพิราพผู้มีศักดา สระสรงคงคา ทรงเครื่องอันเรืองอำไพ เสด็จจากไกรลาสครรไล สำแดงฤทธิไกร รวดเร็วดังลมพัดพา เหาะคว้างมากลางเมฆา ร้อนแสงสุริยา ให้อ่อนฤทัยอสุร์ เหาะร่อนลงพื้นปัถพี ถึงสวนภูมี ท้าวเธอเสด็จยาตรา"

พากย์จบแล้วก็กลับเข้าประตูซ้าย

เพลงเชิด

พิราพ หลวงประสิทธิหัตถา

ผู้เจรจาบทพิราพ หลวงฤทธินายเวร ถามพวกรากษส กวีพวกรากษส

ว่าต้นไม้ในสวนเป็นรอยยับ พวกรากษสทูลว่า "มีมนุษย์มาสามคน เข้ามาหักสวน'

พิราพกรีวโกรธ ยกพลตามไปรบ ได้รบกัน แล้วพระรามสังหาร พระลักษณ กลบเขาประตูชัย

จบ

สรรเสริญพระบารมี เสด็จขึ้น

หมายเหตุ พระองค์เคยทรงสังเกตหมอถวายอยู่งานนวด บางคนท่าทางเหมือนยักษ์ บางคนท่าทางต้วมเตี้ยมเหมือนผู้หญิง บางคนท่าทางขลาดกลัว ฉะนั้นจึงได้กะเอาหมอพวกนี้เป็นตัวโขนเพื่อดูกันเล่นขัน ๆ

คำเจรจาคำพากย์ในเรื่องนี้นอกจากที่บอกไว้ว่าแต่งใหม่เป็นของมีมาแต่เดิมทั้งสิ้น

การเล่นหนังสมโภชทั้งสามวันนี้ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวประทับทอดพระเนตร พร้อมด้วยเจ้านายฝ่ายหน้าฝ่ายในและข้าราชการ เป็นที่สนุกครึกครื้นทั่วกัน

รายพระนามและนามที่ปรากฏในเรื่องนี้ ภายหลังที่ได้เลื่อนพระอิสริยศ และเลื่อนบรรดาศักดิ์ (ถือครั้งสุดท้าย) คือ .—

๑.	กรมหลวงดำรงราชานุภาพ	เป็น	สมเด็จกรมพระยา
๒.	กรมหมื่นสมมตอมรพันธุ์	เป็น	กรมพระ
๓.	พระยาวุฒิการบดี	เป็น	เจ้าพระยาวิชิตวงศ์วุฒิไกร
๔.	เจ้าหมื่นสรรพเพชภักดี	เป็น	พระยาบุรุษรัตนราชพัลลภ
๕.	พระอินทราทิตย์	เป็น	พระยาอัพภันตริกามาตย์
๖.	หลวงศักดิ์นายเวร	เป็น	พระยาประเสริฐศุภกิจ
๗.	หลวงฤทธิ์นายเวร	เป็น	พระยาเทเวศรวงศ์วิวัฒน์
๘.	นายจ่าเรศ	เป็น	พระยานิพัทธราชกิจ

๙.	นายฉันหุ้มแพร	เป็น	พระยาอร่ามมณเฑียร
๑๐.	นายรองพลพัน	เป็น	พระยาคชนันทน์นิพัทธพงศ์
๑๑.	นายรองเสนองานประภาษ	เป็น	พระยาสุเทพภักดี
๑๒.	จ่าช่วงไฟประทีปวัง	เป็น	พระยานิพิฐราชการ
๑๓.	ม.ร.ว. ลภ อรณวงศ์	เป็น	พระยาไพชยนต์เทพ
๑๔.	หลวงราชรักษา	เป็น	พระสัมพาหะบดี
๑๕.	หม่อมวาโยพินาส	เป็น	หลวงราชรักษา
๑๖.	นายคอย พูลเผ่า	เป็น	ขุนศรีโสภา

จดหมายเหตุ
พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระประชวร
จนถึงสวรรคต
(พระยาบุรุษรัตนราชพัลลภบันทึกเรียบเรียง)

เมื่อปลายปี ร.ศ. ๑๒๕ (พ.ศ. ๒๔๔๙) พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระชนมายุได้ ๕๓ พรรษา บังเกิดพระโรคเบียดเบียนไม่เป็นที่ทรงพระสำราญ ดอกเตอร์เบอร์เมอร์ นายแพทย์ของกรมทหารเรือซึ่งเป็นผู้ถวายการอภิบาล ได้ตรวจพระอาการลงสันนิษฐานว่าพระโกฏฐาสภายในพระวรกายไม่เป็นไปสม่ำเสมอ พระโรคเช่นนี้ไม่ถูกกับอากาศชื้นเช่นในฤดูฝนชุกและร้อนจัดเช่นฤดูคิมหะ ประเทศที่จะรักษาพระโรคเช่นนี้ได้เหมาะดีที่สุดก็มีแต่ยุโรปเท่านั้น จึงกราบบังคมทูลถวายคำแนะนำเพื่อเสด็จประพาสยุโรปบำรุงพระวรกายให้คืนเป็นปรกติแต่ในเวลาที่พระโรคยังไม่ทันจะเจริญขึ้น

โดยคำแนะนำของนายแพทย์นี้จึงได้เสด็จประพาสยุโรป ออกจากพระมหานครเมื่อวันที่ ๒๗ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๔๙ เสด็จกลับมาถึงพระมหานครเมื่อวันที่ ๑๗ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๕๐ ขณะประทับอยู่ที่เมืองซันเรโมประเทศอิตาลี ได้มีนายแพทย์เยอรมันและอังกฤษชั้นโปรเฟสเซอร์รวม ๓ นาย ได้ประชุมตรวจพระอาการเห็นว่า พระอวัยวะทุกส่วนยังเป็นปรกติ ไม่มีสิ่งใดแสดงว่าจะเป็นไปในทางที่ร้ายแรง ได้ถวายคำแนะนำการเสวยและบรรทมให้มากพอ และลดทรงการงานให้น้อย ให้งดการงานที่เป็นการหนักทุกอย่าง ได้มีการทำนายในทางลับว่าถ้าพระอาการเป็นเช่นนี้จะทรงพระชนม์ไปได้สัก ๓ ปี แต่หมอก็ถวายการรับรองต่อพระองค์ว่า ถ้าผ่อนงานให้น้อยและบรรทมให้มากขึ้นอีกจะดำรงพระชนมายุไปได้ถึง ๘๐ เว้นแต่จะมีพระโรคอื่นใดมาแทรกแซง

เมื่อเสด็จกลับสู่พระมหานครแล้ว ดูทรงพระสำราญดีกว่าเมื่อก่อนเสด็จประพาสยุโรป จะมีที่ไม่ปรกติเล็กน้อยก็ในเรื่องพระนาภี เพราะพระบังคนหนักไปไม่สะดวก ต้องทรงใช้พระโอสถระบายอยู่เสมอ ๆ แต่การประชวรที่เรียกกันว่าถึงล้มหมอนนอนเสื่อนั้นไม่ปรากฏเลย ตลอดมาจนกระทั่งวันที่ ๑๖ ตุลาคม ร.ศ. ๑๒๙ (พ.ศ. ๒๔๕๓) ในวันนั้นได้ทรงขับรถไฟพ้าเสด็จออกประพาสทอดพระเนตรการเลี้ยงไก่พันธุ์ต่างประเทศที่พญาไท แต่มิได้เสด็จลงจากรถพระที่นั่งมรับสั่งว่า "ท้องไม่ค่อยจะสบายจะรีบกลับ" แล้วก็ทรงขับรถพระที่นั่งกลับยังพระที่นั่งอัมพรทีเดียว

วันที่ ๑๗–๑๘–๑๙ ตุลาคม มีงานบำเพ็ญพระราชกุศลประจำปีถวายรัชกาลที่ ๔ ในพระบรมมหาราชวัง แต่เนื่องด้วยพระนาภียังไม่เป็นปรกติ จึงโปรดเกล้า ฯ ให้สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เจ้าฟ้ามหาวชิราวุธ มกุฎราชกุมาร เสด็จไปแทนพระองค์

วันที่ ๑๙ ตุลาคม เวลาค่ำมีรับสั่งให้มหาดเล็กไปเชิญพระเจ้าน้องยาเธอกรมหลวงเทวะวงศ์วโรปการ พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงดำรงราชานุภาพ พระเจ้าลูกยาเธอ กรมหมื่นนครไชยศรีสุรเดช และเจ้าพระยายมราช (ปั้น สุขุม) ขึ้นไปเฝ้าบนพระที่นั่งอัมพรสถาน ชั้น ๓ ในที่พระบรรทม สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนนครสวรรค์วรพินิตเสด็จมาทีหลังตามขึ้นไปเฝ้า พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวยังทรัสราชการและทรัสเล่นกับผู้ไปเฝ้าเหมือนเวลาทรงพระสำราญ

วันที่ ๒๐ ตุลาคม เวลา ๓ โมงเช้า คุณพนักงานออกมาบอกว่า สมเด็จพระบรมราชินีนาถมีรับสั่งให้มหาดเล็กไปตามหมอเบอร์เกอร์ หมอไรเตอร์ และหมอบัวซ์ ให้รีบมาเฝ้าโดยเร็ว สมเด็จพระบรมราชินีนาถได้เสด็จออกมารับสั่งแก่ข้าพเจ้า (พระยาบุรุษรัตนราชพัลลภ) ให้จัดอาหารเลี้ยงหมอและจัด

ที่ให้หมออยู่ประจำตั้งแต่วันนี้เป็นต้นไป

เมื่อหมอมาเฝ้าตรวจพระอาการกลับลงมา ข้าพเจ้าได้ถามพระอาการหมอไรเดอร์ตอบว่าเป็นเพราะพระบังคนหนักค้างอยู่นาน เมื่อเสวยพระโอสถบัดพระบังคนหนักออกมาจึงอ่อนพระทัย พระกะเพาะอาหารอ่อนไม่มีแรงพอที่จะย่อยพระอาหารใหม่ ควรพักบรรทมนิ่งอย่าเสวยพระอาหารสัก ๒๔ ชั่วโมงก็จะเป็นปรกติ หมอฉีดมอร์ฟีนถวายหนหนึ่ง

สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช ฯ พระบรมวงศานุวงศ์และข้าราชการมาพักพระอาการมากด้วยกัน ตั้งแต่ ๕ ทุ่มได้บรรทมหลับเป็นปรกติ พระเจ้าน้องยาเธอกรมขุนสรรพสิทธิประสงค์ หมอฝรั่ง หมอไทย และมหาดเล็กอยู่ประจำพักพร้อมกันตลอดทุกเวลา

วันที่ ๒๑ ตุลาคม ย่ำรุ่งบรรทมตื่นตรัสว่าพระศอแห้ง แล้วเสวยพระสุธารสเย็น คณะแพทย์ไทยถวายพระโอสถแก้พระเสมหะแห้ง รับสั่งว่าอยากจะเสวยอะไร ๆ ให้ชุ่มพระศอ สมเด็จพระบรมราชินีนาถถวายน้ำผลเงาะค้นผล ๑ พอเสวยได้สักครู่เดียวทรงพระอาเจียนออกมาหมด สมเด็จพระบรมราชินีนาถทรงพระทัยเรียกหมอทั้ง ๓ คนขึ้นไปตรวจพระอาการ หมอกราบบังคมทูลว่า ที่เสวยน้ำผลเงาะหรือเสวยอะไรอื่นในเวลานี้ไม่ควรจะดี เพราะพระกะเพาะว่างและยังอักเสบเป็นพิษอยู่ เพราะฉะนั้นเมื่อเสวยพระกระยาหารหรือพระโอสถจึงทำให้ทรงพระอาเจียนออกมาหมดและเสียพระกำลังด้วย สู้อยู่นิ่ง ๆ ดีกว่า พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงหมอว่า อาหารก็ไม่ให้กินยาก็ไม่ให้กิน ให้นอนนิ่งอยู่เฉย ๆ จะรักษาอย่างไรก็ไม่รักษามันจะหายอย่างไรได้ และตรัสต่อไปว่าเชื่อถือหมอฝรั่งไม่ได้ ประเดี๋ยวพูดกลับไปอย่างโน้นอย่างนี้ไม่แน่นอนเป็นหลักฐานอะไรได้ เมื่อหมอกลับลงมาแล้ว มีรับสั่งกับสมเด็จพระบรมราชินีนาถว่า ให้ไปตามใคร ๆ เขามาพูดจาปรึกษากันดูเถิด สมเด็จ

พระบรมราชินีนาถเสด็จลงมารับสั่งกับข้าพเจ้าให้มหาดเล็กไปเชิญพระเจ้าน้องยาเธอกรมหลวงเทวะวงศ์ฯ พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงดำรงฯ สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอเจ้าฟ้ากรมขนนครสวรรค์ฯ และสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอเจ้าฟ้ากรมหลวงนริศรานุวัดติวงศ์ ในเวลาย่ำรุ่งนั้น สมเด็จพระบรมราชินีนาถเสด็จลงมาทรงเล่าพระอาการให้เจ้านายทั้ง ๔ พระองค์ฟัง แล้วเจ้านายซักถามหมอฯ ก็ยืนยันว่าไม่เป็นอะไร บรรทมอยู่นิ่งๆ ดีกว่า เจ้านายพากันเห็นจริงตามหมอไปหมด รวมกันถวายความเห็นว่าที่หมอรักษาอยู่เวลานี้ถูกต้องแล้ว สมเด็จพระบรมราชินีนาถเสด็จขึ้นไปกราบบังคมทูลว่า เจ้านาย ๔ พระองค์เสด็จมาแล้วได้ซักถามหมอและเห็นด้วยตามที่หมอชี้แจง ทรงนิ่งอยู่มิได้รับสั่งอะไรต่อไป

เวลาที่เลี้ยงเครื่องอาหารเช้าเจ้านายและหมออยู่นั้น มีพระอาเจียนออกครั้งหนึ่งเป็นน้ำสีเขียวเหมือนข้าวยาคูประมาณ ๑ จานชาม หมอว่าสีเขียวนั้นเป็นน้ำดี ตั้งแต่นั้นต่อไปก็มีพระอาการซมบรรทมหลับอยู่เสมอ สมเด็จพระบรมราชินีนาถเสด็จลงมารับสั่งเล่าว่า พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวตรัสว่า "การเจ็บครั้งนี้จะรักษากันอย่างไร ก็ให้รักษากันเถิด" ตามที่ทรงสั่งเช่นนี้ข้าพเจ้าวูบสักใจหายให้หวั่นหวาดหนักใจไปเสียจริงๆ

ตอนเที่ยงเจ้านายและหมอขึ้นไปเฝ้าตรวจพระอาการ ข้าพเจ้าก็ตามขึ้นไปด้วย กลับลงมาได้ความว่ามีแต่พระอาการเชื่อมซมบรรทมหลับอยู่ตลอดเวลา มีพระบังคนเบาครั้งหนึ่ง ประมาณ ๑ ช้อนกาแฟสีเหลืองอ่อน สังเกตดูกิริยาอาการของหมอและเจ้านายยังไม่สู้ตกใจอะไรมากนัก สมเด็จพระบรมราชินีนาถรับสั่งให้เจ้านายผลัดเปลี่ยนกันประจำพังพระอาการอยู่เสมอไป

ตอนบ่ายมีความร้อนในพระองค์ปรอท ๑๐๐ เศษ ๔ แต่เป็นเวลาทรงสร่างเพราะมีพระเสโทตามพระองค์บ้าง มีพระบังคนเบาเป็นครั้งที่ ๒ ประมาณ

๑ ช้อนกาแฟเหมือนคราวก่อน ในเรื่องพระบังคนเบาน้อยเป็นครั้งที่ ๒ น เจ้านายออกจะสงสัย ทรงถามหมอ ๆ ก็ให้การว่าเป็นเพราะไม่ได้เสวยอะไร เสวยแต่พระสุธารสชั่ว ๒-๓ ช้อนเท่านั้น ก็ซึมซาบไปตามพระองค์เสียหมด เพราะฉะนั้นพระบังคนเบาจึงน้อยไปไม่เป็นอะไร เมื่อเสวยพระกระยาหารและพระสุธารสได้มากแล้ว พระบังคนเบาก็คงจะมีเป็นปรกติ แต่พระอาการเชื่อมซึมบรรทมหลับยังมีอยู่เสมอ

ตอนเย็นเมื่อเจ้านายและหมอขึ้นไปเฝ้าตรวจพระอาการ ข้าพเจ้าได้ยินรับสั่งกับสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนนครสวรรค์ฯ ว่า "การรักษาเดี๋ยวนี้เป็นอย่างใหม่เสียแล้ว" แล้วก็ไม่ตรัสสั่งอะไรอีก เมื่อเจ้านายและหมอกลับลงมาคราวนี้ พากันรู้สึกว่าพระอาการมาก ไม่ใช่ทางพระธาตุพิการอย่างเดียว เป็นทางพระวักกะ (คิดนี่) เครื่องกรองพระบังคนเบาเสียด้วย มีพระบังคนเบาอีกเป็นครั้งที่ ๓ ประมาณ ๑ ช้อนกาแฟ ตอนนี้หมอและเจ้านายแน่ใจทีเดียวว่าเป็นพระวักกะพิการ หมอได้รับประชุมกันประกอบพระโอสถบำรุงพระบังคนเบาและเร่งให้มีพระบังคนเบาโดยเร็ว และที่สุดใช้เครื่องสวนพระบังคนเบา แต่ไม่ได้ผลเพราะไม่มีพระบังคนเบาเลย

ตอนค่ำสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนนครสวรรค์ฯ และหมอขึ้นไปเฝ้าตรวจพระอาการ ข้าพเจ้าก็ขึ้นไปด้วยเช่นเคย เห็นพระพักตร์แต่ห่างๆ เข้าไปใกล้พระแท่นไม่ได้เพราะข้างในอยู่เต็มไปหมด ได้ยินเสียงหายพระทัยดังและยาวๆ มาก บรรทมหลับอยู่ ถ้าจะถวายพระโอสถพระอาหารหรือพระสุธารสก็ต้องปลุกพระบรรทม หมอกลับลงมาได้ความว่า การหายพระทัยและพระชีพจรยังดีอยู่ ความร้อนในพระองค์ลดลงแล้วเห็นจะไม่เป็นไร หมอประชุมกันตั้งพระโอสถแก้พระบังคนเบาน้อยอีก ประมาณ ๑ ทุ่มเศษมีพระบังคนเบาเป็นครั้งที่ ๔ ประมาณ ๑ ช้อนเกลือและเป็นครั้งสุดท้ายด้วย

ค่ำวันนั้นสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช ฯ พระบรมวงศานุวงศ์ และข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อยมาพร้อมพระอาการเต็มไปทั้งพระที่นั่ง เจ้านายก็ยังเชื่อกันว่าพระบังคนเบาคงจะมีออกมามากแน่ ตั้งแต่ยามหนึ่งแล้วมีพระบังคนหนัก ๓ ครั้งเป็นน้ำสีดำ ๆ หมอฝรั่งหมอไทยตรวจดูก็ว่าดีขึ้น คงจะมีพระบังคนเบาปนอยู่ด้วย วันนี้เสวยน้ำซุบไก่เป็นพัก ๆ พักละ ๓ ช้อนบ้าง ๔ ช้อนบ้าง พระเจ้าน้องยาเธอกรมขุนสรรพสิทธิประสงค์ ชงน้ำโสมส่งขึ้นไปไว้ถวายให้ทรงจิบเพื่อบำรุงพระกำลัง หมอฝรั่งหมอไทยไม่คัดค้านอะไร คืนสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช ฯ พระบรมวงศานุวงศ์และข้าราชการกลับดีกว่าคืนก่อน ๆ

วันเสาร์ที่ ๒๒ ตุลาคม เวลาเช้า สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนนครสวรรค์ ฯ และหมอฝรั่ง ๓ คน ขึ้นไปเฝ้าตรวจพระอาการ ข้าพเจ้าก็ขึ้นไปด้วยตามเคย เมื่อกลับลงมาเห็นกิริยาท่าทางของหมอและเจ้านายไม่สู้ดี ได้ความว่าพระอาการหนักมาก พระบังคนเบาที่คาดว่าจะมีก็ไม่มี พิษของพระบังคนเบาซึมไปตามเส้นพระโลหิตทั่วพระองค์ จึงทำให้เป็นพิษเชื่อมซึมบรรทมหลับอยู่เสมอ หมอตั้งพระโอสถถวายเร่งให้มีพระบังคนเบาแรงขึ้นทุกที

พวกหมอฝรั่งประชุมกันเขียนรายงานพระอาการยื่นต่อเจ้านาย เสนาบดีว่า พระอาการมากเหลือกำลังของหมอที่จะถวายการรักษาแล้ว สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช ฯ สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอเจ้าฟ้ากรมขุนพิษณุโลกประชานารถ และพระบรมวงศานุวงศ์ เสด็จมาแต่เช้าได้ทอดพระเนตรรายงานพระอาการที่หมอทำไว้ ทรงปรึกษาหารือเห็นพร้อมกันว่าควรให้พระวรวงศ์เธอพระองค์เจ้าสายสนิทวงศ์มาเฝ้าตรวจพระอาการดูด้วย ข้าพเจ้าจึงให้นายฉันหุ้มแพร (ทิตย์ ณ สงขลา) รับเอารถยนต์ไปรับมาทันที พระองค์เจ้าสาย ฯ ขึ้นไปเฝ้าตรวจพระอาการ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวน้ำพระเนตรไหลแต่ไม่ตรัสว่าอะไร พระองค์เจ้าสาย ฯ กลับลงมายืนยันว่าพระอาการยังไม่เป็นไร

เชื่อว่าทับรรทมหลับเชื่อมซึมอยู่นั้นเป็นด้วยฤทธิ์พระโอสถต่าง ๆ พอฤทธิ์พระโอสถหมดแล้วก็คงจะทรงสบายขึ้น เพราะพระชีพจรก็ยังเต้นเป็นปรกติดี พระองค์เจ้าสาย ฯ กลับไปนำพระโอสถมาตั้งถวายแก่ทางพระศอแห้ง ขึ้นไปเฝ้าตรวจพระอาการอีกครั้งหนึ่ง ครั้นตรัสทักว่า "หมอมาหรือ" ได้เท่านั้นแล้วก็ไม่ได้รับสั่งอะไรอีกต่อไป

พระอาการตั้งแต่เช้าไปจนเย็นไม่มีพระบังคนหนักและเบาเลย พระหฤทัยอ่อนลงมากยังบรรทมหลับเชื่อมซึมอยู่เสมอ เวลาย่ำค่ำสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอเจ้าฟ้ากรมขุนนครสวรรค์ ฯ และหมอฝรั่งขึ้นไปเฝ้าตรวจพระอาการข้าพเจ้าได้ขึ้นไปด้วย และเห็นหายพระทัยดังยาว ๆ และหายพระทัยทางพระโอษฐ์ พ่นแรง ๆ จนเห็นพระมัสสุไหวได้แต่ไกล สังเกตดูพระเนตรไม่จับใครเสียแล้ว ลืมพระเนตรค้างอย่อย่างนั้นเอง แต่พระกรรณยังได้ยิน สมเด็จพระบรมราชินีนาถกราบทูลว่าเสวยน้ำ ยังทรงพยักพระพักตร์รับได้ และกราบทูลว่าพระโอสถแก้พระศอแห้งของพระองค์เจ้าสาย ฯ ก็ยังรับสั่งว่า "ฮื่อ" แล้วยกพระหัตถ์ขวาและซ้ายทั้งสองขึ้นเช็ดน้ำพระเนตร คล้ายทรงพระกรุณาแสงพระนางเจ้าสุขุมาลมารศรี พระราชเทวี ซับเช็ดพระเนตรด้วยผ้าซับพระพักตร์ชุบน้ำถวาย หมอฉีดพระโอสถถวายช่วยบำรุงพระหฤทัยให้แรงขึ้น

ตั้งแต่เวลานี้ต่อไป หมอฝรั่งนั่งประจำคอยจับพระชีพจร ตรวจพระอาการผลัดเปลี่ยนกันประจำอยู่ที่พระองค์ การหายพระทัยค่อยเบาลง ๆ ทุกที พระอาการกระวนกระวายอย่างหนึ่งอย่างใดไม่มีเลย คงบรรทมหลับอยู่เสมอ เจ้านายจะขึ้นไปเฝ้าอีกครั้ง ก็พอหมอรับลงมาทูลว่า เสด็จสวรรคตเสียแล้วด้วยพระอาการสงบ เมื่อเวลา ๒ ยาม ๔๕ นาที

สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช ฯ สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ พระเจ้าลูกยาเธอ สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ และพระเจ้าน้องยาเธอ พร้อมกันเสด็จขึ้นไป

เผ้ากราบถวายบังคมด้วยความโศร้าโศกอาลัย ทรงกรรแสงคร่ำครวญสอึกสอื้นทั่วกัน ข้าพเจ้ากอยู่ทนนด้วย กราบถวายบังคมมีความเศร้าโศกอาลัยแสนสาหัส ร่ำร้องไห้มิได้หยุดหย่อนเลย

ในที่พระบรรทมและตามเฉลียงเต็มไปด้วยฝ่ายในและฝ่ายหน้า ร้องไห้คร่ำครวญอยู่ระงมเซ็งแซ่และทุ่มทอดกายทั่วไป ประดุจต้นไม้ใหญ่ที่ถูกลมพายุใหญ่พัดต้นและกิ่งก้านหักล้มราบไปฉันใด บรรดาฝ่ายในและฝ่ายหน้าทั้งหมดล้มลงเป็นลมไปตามกันฉันนั้น ด้วยความเศร้าโศกาดูรเป็นอย่างสันเหลือที่จะรำพันให้สิ้นสุดได้

ข้าพเจ้าต้องวิ่งลงไปตามหมอชันไปแก้ท่านที่ประชวรพระวาโยกันเป็นการใหญ่ และต้องเชิญเสด็จสมเด็จพระบรมราชินีนาถขึ้นพระเก้าอี้หามกลับไปส่งที่พระตำหนักส่วนสี่ฤดู เพราะประชวรพระวาโยและทรงชักกระตุกด้วย เจ้านายพระองค์ยอนและเจ้าจอมมารดาที่เป็นลมก็มีผู้ช่วยพากันไปส่งตำหนักที่อยู่กันเรียงๆไป ส่วนสมเด็จพระนางเจ้าสว่างวัฒนา พระบรมราชเทวีซึ่งประชวรพระวาโยบรรทมอยู่ที่เก้าอี้ปลายพระแท่นนั้น ก็ต้องใช้เก้าอี้หามเชิญเสด็จไปยังพระตำหนักของพระองค์ท่าน

เวลานั้นสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมพระภาณุพันธุวงศ์วรเดช ทูลเชิญเสด็จสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช ฯ ให้เสด็จกลับลงไปชั้นล่าง ประทับห้องแป๊ะเต๋งพร้อมด้วยพระบรมวงศานุวงศ์ เสนาบดีผู้ใหญ่ องคมนตรี และข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อย ซึ่งทรงกรรแสงและร้องไห้กันเสียงระงมเซ็งแซ่ทั่วไปทางพระทนง

สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมพระภาณุพันธุวงศ์วรเดช ทรงคุกพระชงฆ์ลงกราบถวายบังคมสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช ฯ อัญเชิญเสด็จขึ้นเถลิงถวัลยราชสมบัติเป็นพระเจ้าแผ่นดิน สืบสนองพระองค์สมเด็จพระชนกา

ธิราชต่อไป พระบรมวงศานุวงศ์ เสนาบดี ข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อยก็กราบถวายบังคมทั่วกัน สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช ฯ ทรงเรียกประชุมพร้อมกันในเวลานั้น เพื่อหารือที่จะจัดการสรงน้ำพระบรมศพและเชิญไปประดิษฐาน ณ พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาทในพระบรมมหาราชวังในวันพรุ่งนี้ และออกประกาศข่าวการสวรรคตและอื่น ๆ

ในระหว่างที่ประชุมกันอยู่นี้ พระเจ้าน้องยาเธอ กรมขุนสรรพสิทธิ์ ฯ และข้าพเจ้าพร้อมกับเจ้าหมื่นสรรพเพธภักดี (เพิ่ม ไกรฤกษ์) เจ้าหมื่นเสมอใจราช (อ้น นรพัลลภ) ขึ้นไปกราบถวายบังคม แล้วได้ฉลองพระเดชพระคุณช่วยกันเชิญพระองค์เลื่อนขึ้นไปหนุนพระเขนย จัดตบแต่งพระเขนยและผ้าลาดพระที่ ทรงจัดแต่งพระองค์ให้เรียบร้อย แล้วพระเจ้าน้องยาเธอ กรมขุนสรรพสิทธิ์ ฯ กับข้าพเจ้าถวายพระภูษาคลุมพระบรรทมคนละข้าง พระนางเจ้าสุขุมาลมารศรี พระราชเทวีประทับเป็นประธานอยู่ด้วย ครั้นจัดเรียบร้อยปิดพระวิสูตรแล้วกราบถวายบังคมลากลับลงไปข้างล่าง พระบรมวงศานุวงศ์และข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อยเพิ่งเสร็จการประชุมและกลับไปเมื่อจวนสว่าง ในคืนนั้นสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช ฯ ประทับแรมอยู่ที่ห้องพระบรรทมชาว พระที่นั่งอัมพรสถาน มีตำรวจหลวงและทหารมหาดเล็กล้อมวงรักษาการตามราชประเพณีตลอดคืน

วันอาทิตย์ที่ ๒๓ ตุลาคม เวลาเช้า ข้าพเจ้าได้ขึ้นไปเฝ้ากราบถวายบังคมพระบรมศพอีกครั้งหนึ่งพร้อมด้วยเจ้าหมื่นสรรพเพธภักดี เจ้าหมื่นเสมอใจราช และหลวงศักดินายเวร (ม.ร.ว. ลภ อรุณวงศ์) พร้อมกันเชิญพระบรมศพจากพระแท่นที่พระบรรทมไปประทับพระแท่นสำหรับสรง แล้วรื้อพระแท่นที่พระบรรทมออก สมเด็จพระนางเจ้าสว่างวัฒนาพระบรมราชเทวีประทับเป็นประธานในการถวายน้ำสรงพระบรมศพเป็นส่วนฝ่ายใน ครั้นแล้วจึงเชิญ

พระบรมศพชนพระแท่นที่จัดไว้ใหม่สำหรับพระเกียรติยศ เพื่อถวายน้ำสรงพระบรมศพเป็นพระราชพิธีต่อนบ่าย

ในเวลาน้ำ ข้าพเจ้าได้กราบถวายบังคมที่พระบาทยุคล ถวายน้ำหอมสรงพระบาท และซับพระบาทด้วยผ้าเช็ดหน้าไว้เป็นที่ระลึกถึงพระมหากรุณาธิคุณ และเป็นที่สักการบูชา ได้พิศดูพระพักตร์ในเวลานั้นเหมือนกำลังบรรทมหลับ พระพักตร์ยิ้มน้อย ๆ ดูสง่างามเหลือเกิน กระทำให้ตื้นตันใจต้องร้องไห้ด้วยความอาลัยเศร้าทวียิ่งขึ้น มิใคร่จะจากพระบาทยุคลไปได้เลย ได้ทำหน้าที่ไปพลางร้องไห้คร่ำครวญไปพลางจนแล้วเสร็จ กราบถวายบังคมลากลับลงไปข้างล่าง

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงพระราชสมภพ เมื่อวันที่ ๒๐ กันยายน พ.ศ. ๒๓๙๖ เสด็จสวรรคตเมื่อวันที่ ๒๓ ตุลาคม พ.ศ ๒๔๕๓ พระชนมายุ ๕๘ พรรษา ดำรงสิริราชสมบัติมาได้ ๔๓ พรรษา

(จบหมายเหตุบันทึกตอนทรงพระประชวรและสวรรคตเพียงนี้)

รายพระนามและรายนามที่ปรากฏในเรื่องนี้ ภายหลังได้เลื่อนพระอิสริยยศและเลื่อนบรรดาศักดิ์ (ถือครั้งสุดท้าย) คือ :—

๑. สมเด็จพระนางเจ้าสว่างวัฒนา พระบรมราชเทวี	เป็น	สมเด็จพระศรีสวรินทิรา บรมราชเทวี พระพันวัสสาอัยยิกาเจ้า (ในรัชกาลที่ ๘)
๒. สมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดช	เป็น	สมเด็จพระราชบิดุลาบรมพงศา—ภิมุข ฯ (ในรัชกาลที่ ๗)
๓. พระนางเจ้าสุขุมาลมารศรีพระราชเทวี	เป็น	สมเด็จพระบิดุจฉาเจ้าสุขุมาลมารศรีพระอัครราชเทวี (ในรัชกาลที่๗)
๔. สมเด็จเจ้าฟ้ากรมหลวงนริศรานุวัดติวงศ์	เป็น	สมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระยา ฯ

๕. สมเด็จเจ้าฟ้ากรมขุนนครสวรรค์วรพินิต	เป็น	สมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระ ฯ
๖. สมเด็จเจ้าฟ้ากรมขุนพิษณุโลกประชานารถ	เป็น	สมเด็จเจ้าฟ้ากรมหลวง ฯ
๗. กรมหลวงเทวะวงศ์วโรปการ	เป็น	สมเด็จกรมพระยา ฯ
๘. กรมหลวงดำรงราชานุภาพ	เป็น	สมเด็จกรมพระยา ฯ
๙. กรมขุนสรรพสิทธิประสงค์	เป็น	กรมหลวง ฯ
๑๐. กรมหมื่นนครไชยศรีสุรเดช	เป็น	กรมหลวง ฯ
๑๑. เจ้าหมื่นสรรพเพธภักดี	เป็น	พระยาประเสริฐศุภกิจ
๑๒. เจ้าหมื่นเสมอใจราช	เป็น	พระยานิพัทธราชกิจ
๑๓. หลวงศักดิ์นายเวร	เป็น	พระยาไพชยนต์เทพ
๑๔. นายฉันห้ามแพร	เป็น	พระยาอภิรักษราชอุทยาน
๑๕. หมอบัวซ์	เป็น	พระยาอัศวินอำนวยเวท
๑๖. หมอไรเตอร์	เป็น	พระยาประเสริฐสาตรธำรง

พระราชานุกิจ
ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
ตั้งแต่ ร.ศ. ๑๑๐ (พ.ศ. ๒๔๓๔)

พระยาบุรุษรัตนราชพัลลภเรียบเรียง

(พระราชานุกิจนี้หมายถึงกำหนดเวลาที่ทรงประพฤติพระราชกิจต่างๆ ประจำวัน นอกจากพระราชกิจพิธีซึ่งเป็นไปตามหมายกำหนดการโดยเฉพาะ)

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวประทับ ณ พระที่นั่งจักรีมหาปราสาท บรรทมตื่นเวลาประมาณ ๓–๔ โมงเช้า เสวยพระกระยาหารต้มแล้วทรงพระอักษรราชการไปจนถึงเวลาบ่าย ๒ โมง เสด็จออกประทับเสวยพระกระยาหารกลางวัน ต่อจากนั้นเสด็จขึ้นทรงพักผ่อนพระราชอิริยาบถเล็กน้อยแล้วเสด็จออกประพาสทอดพระเนตรสถานที่ต่าง ๆ ในพระนคร

เฉพาะวันจันทร์เวลากลับจากประพาสแล้ว เสด็จเข้าที่ประชุมเสนาบดีที่พระที่นั่งราชกรัณยสภาในพระบรมมหาราชวัง

เวลาประมาณ ๒ ทุ่ม เสด็จออกประทับห้องเสวยพระกระยาหารค่ำ เมื่อเสร็จแล้วเวลาประมาณยามหนึ่ง เสด็จออกชุนนางแล้วทรงพระอักษรราชการต่อไปอีก จนถึงเวลาประมาณ ๒ ยามหรือ ๗ ทุ่มเสวยเครื่องว่าง ทรงบูชาพระรัตนตรัยและเทพเจ้าแล้วเสด็จเข้าห้องพระบรรทม (พระที่นั่งอมรพิมานมณี)

(หมายเหตุ—เมื่อเสด็จเข้าห้องพระบรรทมแล้ว มิได้เข้าที่พระบรรทมทันที บางทีก็ทรงหนังสือพิมพ์ต่างประเทศหรือทรงหนังสือเรื่องที่เบา ๆ และบางทีได้ทรงเริ่มกิจการใดไว้ก็มักจะทรงใช้เวลาก่อนเข้าที่พระบรรทมนี้ทรงระลึกตริตรอง เมื่อมีข้อที่ทรงคิดเห็นประการใดก็ทรงบันทึกไว้ทรงสั่งการด้วยพระองค์เอง หรือโปรดให้เจ้าหน้าที่ฝ่ายในเชิญพระราชกระแสไปสั่งการ เมื่อได้เวลาอันสมควรจึงเสด็จเข้าที่พระบรรทม)

เวลาทรงพระอักษรราชการประทับที่พระที่นั่งบรรณาคมสรณ์ ราชเลขานุการฝ่ายนอก (ออฟพีสหลวงอยู่มุขตะวันตกของพระที่นั่งจักรี) นำหีบหนังสือราชการลับกุญแจส่งเข้าไปถวายราชเลขานุการฝ่ายในนำทูลเกล้าฯถวาย ทรงทำเสร็จแล้วราชเลขานุการฝ่ายในเก็บลงหีบลับกุญแจ กลับคืนออกมายังราชเลขานุการฝ่ายนอก[๑] เป็นธรรมเนียมเช่นนี้ทั้งสองเวลา กลางวันกลางคืนตลอดรัชกาล

การออกขุนนาง เมื่อเสวยพระกระยาหารค่ำแล้ว เวลาประมาณยามหนึ่ง เสด็จออกขุนนางบนพระที่นั่งจักรีห้องใหญ่ทางมุขตะวันตก ก่อนที่จะเสด็จขึ้นประทับบนพระแท่นบ่ระทับพระเก้าอี้เลกทรงจุดธูปเทียนบูชาเทวดา แล้วทรงบีดทองพระพิมพ์ประจำวันก่อน ในระหว่างนี้ถ้ามีบุตรข้าราชการถวายตัวเป็นมหาดเล็ก ผู้ใหญ่ในกรมมหาดเล็กก็นำตัวผู้นั้นพร้อมด้วยพานดอกไม้ธูปเทียนเข้าเฝ้าถวายตัวในเวลาทรงบีดทองพระ เสร็จแล้วเสด็จขึ้นประทับบนพระแท่น ชาวประโคมกระทั่งแตรสังข์มโหรทึก เมื่อสุดเสียงประโคมแล้ว พระบรมวงศานุวงศ์และข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อยเข้ามาเฝ้าถวายคำนับ แล้วนั่งตามเก้าอี้ที่จัดไว้เต็มพระที่นั่ง

ปลัดทูลฉลองกระทรวงกลาโหม กระทรวงมหาดไทย และกระทรวงต่าง ๆ ถ้ามีข้อราชการก็นำหนังสือราชการนั้น ๆ ออกอ่านถวาย แล้วมีพระราชดำรัสสั่งเสียข้อราชการเหล่านั้น และถ้ามีข้าราชการหัวเมืองเข้าเฝ้าหรือกราบถวายบังคมลาก็กราบทูลเบิกนำเฝ้าขณะนั้น

นอกจากนี้ถ้าจะมีพระราชทานสัญญาบัตร หรือเหรียญตราแก่ข้าราชการผู้ใด ก็พระราชทานในเวลานั้นด้วย เมื่อมีพระราชดำรัสปฏิสันถารพอสมควร

---

(๑) ตำแหน่งราชเลขานุการฝ่ายนอกนี้ ต่อมาในรัชกาลที่ ๖ ทรงเปลี่ยนเป็นราชเลขาธิการ

แล้ว ก็เสด็จลงจากพระแท่นที่ประทับ ชาวประโคมกระทั่งแตรสังข์มโหรทึกอีกครั้งหนึ่ง พระบรมวงศานุวงศ์และข้าราชการยืนชันถวายคำนับและยืนอยู่จนเสด็จลับออกจากห้องนั้นเข้าพระทวารใหญ่ชั้นใน

การออกขุนนางบนพระทนงจักรเช่นนี้ทุกวัน เว้นแต่วันทรงพระประชวรหรือวันพระราชพิธีและวันหยุดราชการ

แต่มาภายหลังเปลี่ยนไปเสด็จออกขุนนางอย่างวิธีทพระทนังอมรินทรวินิจฉัย และต่อมาก็ทรงยกเลิกการออกขุนนางที่เคยมาแล้ว โดยทรงพระราชดำริว่าสมัยนี้สอราชการงานเมืองก็ไปอยู่ตามกระทรวงทบวงกรมต่าง ๆ ทั่วไป ราชการต่าง ๆ ก็ทรงทราบอยู่เสมอทางราชเลขานุการอยู่แล้ว ฉะนั้นการออกขุนนางทุกวันก็ไม่สู้จะเป็นประโยชน์มากนัก เวลากลางวันข้าราชการก็ต้องมานั่งประจำออฟฟิศทั่วกัน เป็นการเหน็ดเหนื่อยอยู่แล้ว เวลาค่ำยังจะต้องเข้าเฝ้าอีกครั้ง ทรงเห็นว่าเป็นการลำบากแก่ข้าราชการนัก จึงได้ทรงยกเลิกการออกขุนนางอย่างที่เป็นประจำนั้นเสีย และทรงกำหนดใหม่วันจันทร์เวลาบ่าย โปรดเกล้าฯ ให้ข้าราชการผู้ใดจะเข้ามาเฝ้าก็ได้ที่ลานหน้ากระทรวง วัง คงมีการทูลลาหรือนำเฝ้าตลอดจนพระราชทานเหรียญตราสัญญาบัตร และทรงทักทายปฏิสันถารข้าราชการเหล่านั้นตามสมควร แล้วเสด็จขึ้นประทับรถพระที่นั่งประพาสทอดพระเนตรตามถนนต่าง ๆ ในพระนคร และการสร้างสวนดุสิต พระที่นั่งอัมพรสถาน พระที่นั่งอนันตสมาคมและวัดเบญจมบพิตร (การสร้างสวนดุสิตเป็นการขยายพระนครใหญ่ออกไปประมาณอีกเท่าหนึ่ง)

อนึ่งบางวันเวลาบ่ายเสด็จออกประทับมุขห้องเขียวบนพระที่นั่งจักรีซึ่งเป็นที่รโหฐานทรงรับแขกเป็นพิเศษ โปรดเกล้าฯ ให้ท่านเสนาบดีผู้ใหญ่เข้าเฝ้าแต่เฉพาะ เช่นพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงเทวะวงศ์วโรปการ เสนาบดีกระทรวงการต่างประเทศบ้าง พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงดำรงราชานุภาพ เสนา-

บัดกระทรวงมหาดไทยบ้าง เจ้าพระยาอภัยราชา (โรลิน ยัคมินส์) ที่ปรึกษาราชการแผ่นดินหรือท่านผู้อื่นบ้าง

(หมายเหตุ :- ในการที่ท่านเสนาบดีผู้ใหญ่จะเข้าเฝ้านี้ได้ตรัสให้พระยาบุรุษรัตนราชพัลลภ ผู้อยู่รับใช้ประจำพระองค์ ตั้งแต่ครั้งยังเป็นนายจ่าแว่นและเจ้าหมื่นสรรพเพธภักดีตลอดมา และต้องคอยพึงพระราช ฝ่ายในเฉพาะแต่ผู้เดียวในเวลาบรรทมตื่นแล้วเป็นผู้นำเข้าไปเฝ้า กระแสที่จะทรงเรียกอยู่ใกล้ ๆ)

เมื่อสร้างพระราชมณเฑียรขึ้นที่สวนดุสิตแล้ว ทรงย้ายมาประทับแรม ณ พระที่นั่งวิมานเมฆ วันจันทร์เป็นวันประชุมเสนาบดีที่พระที่นั่งวิมานเมฆ ก่อนเวลาประชุมบางทีก็มีการออกขุนนางที่พระที่นั่งอภิเศกดุสิต ทรงพระราชดำเนินทักทายปฏิสันถารทั่วกัน เมื่อสร้างพระที่นั่งอัมพรสถานแล้วก็ย้ายมาประทับที่พระที่นั่งอัมพรสถาน ที่ประชุมเสนาบดีก็ย้ายตามมาประชุมที่พระที่นั่งนั้นด้วยจนตลอดรัชกาล

โดยมากเวลาค่ำโปรดเกล้า ฯ ให้เจ้านายและข้าราชการผู้ใหญ่บางท่านเข้ามารับพระราชทานอาหารร่วมโต๊ะเสวยด้วย

การเสด็จประพาสที่ต่าง ๆ นับว่าเป็นพระราชานุกิจอีกอย่างหนึ่งเหมือนกัน เช่น

(๑) ประพาสต้นในตำบลที่ต่าง ๆ เสด็จอย่างบุคคลธรรมดาไปปะปนกับราษฎรก็เพื่อจะสอดส่องทุกข์สุขของราษฎร โดยมิได้ทรงถือพระองค์

(๒) เสด็จประพาสตามมณฑลต่าง ๆ ทั้งฝ่ายเหนือฝ่ายใต้ เพื่อจะได้ทอดพระเนตรกิจการต่าง ๆ ด้วยพระองค์เอง และเพื่อให้ราษฎรได้มีโอกาสเข้าเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาทได้ใกล้ชิด

(๓) เสด็จประพาสนอกพระราชอาณาเขต เช่น สิงคโปร์ ชวา อินเดีย และยุโรปเป็นต้น ก็เพื่อทรงทอดพระเนตรกิจการของต่างประเทศที่

จะนำมาใช้เป็นประโยชน์ได้ในพระราชอาณาจักร และทรงคุ้นเคยสนิทสนมกับประมุขของประเทศนั้น ๆ เป็นการประสานสัมพันธไมตรีกันอย่างดี

การเสด็จประพาสในพระมหานคร สมัยแรกทรงรถม้า สมัยกลางทรงรถยนต์ สมัยหลังทรงรถไฟฟ้าและโปรดขับด้วยพระองค์เอง

หมายเหตุ ร.ศ. ๑๑๐ (พ.ศ. ๒๔๓๔) เป็นปีที่พระยาบุรุษรัตน ฯ เริ่มรับราชการ

สำเนาพระราชหัตถเลขา *

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

มีพระราชทาน

พระยาบุรุษรัตนราชพัลลภ (นพ ไกรฤกษ์)

ที่ ๗/๔๑๓ พระที่นั่งจักรกรีมหาปราสาท

๓๒

วันที่ ๓๑ กรกฎาคม รัตนโกสินทรศก ๑๑๘

ถึงเจ้าหมื่นสรรพเพ็ธภักดี

ด้วยเรื่องทหารเด็กป่วยเสีย ไม่ได้มารับราชการช้านานนั้น ควรจะต้องกำหนด ผู้ซึ่งรับราชการปี ๑ ยอมให้ป่วยฤๅรับเงินเต็มได้เพียงปีละ ๓๐ วัน ถ้าหากว่าได้รับราชการเสมอไปถึง ๓ ปี หยุดได้ทอดเดียว ๓ เดือน คงได้เงินเดือนเต็ม ถ้าในปี ๑ มีเวลาหยุดกว่า ๓๐ วันขึ้นไป ให้ตัดเงินเดือนกึ่งหนึ่งในเวลาที่หยุด ถ้าไม่ได้มารับราชการ ปี ๑ ตั้งแต่ ๖๑ วันขึ้นไป ให้ตัดเงินเดือนตามรายวันที่ไม่มานั้น ส่วนผู้หมั่นมากควรที่จะให้รางวัลได้นั้น ก็ให้ให้รางวัลตามสมควร แต่เมื่อจะขึ้นจะลดถ้าเสมอไปเป็นอัตรา ให้บอกเหตุ

---

* สำเนาพระราชหัตถเลขานี้ พิมพ์ตามฉบับที่พิมพ์ในการบำเพ็ญกุศลน้อมเกล้า ฯ อุทิศถวายพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ณ วัดเบญจมบพิตร์ เมื่อพุทธศักราช ๒๔๗๔

ผลไปยังกรมพระคลังข้างที่เสียด้วย ถ้าจะขนลดฉะเพาะเดือนให้หมายเหตุไป
ที่ท้ายชื่อในฎีกาเบิกทีเดียว ว่าขนลดเพราะเหตุเช่นนั้น ๆ แต่ถ้าจะเปลี่ยน
อัตราขนเงินเดือนคนที่ได้ราชการมากฤๅลดเงินเดือนคนที่ไม่ได้ราชการ ไม่เป็น
การฉะเพาะเดือนจะเป็นการติดต่อไปแล้ว ให้จดหมายบอกกรมพระคลังข้างที่ใน
การที่จะขนลดนั้นคราวเดียว ไม่ต้องแทงท้ายฎีกาเสมอไป

สยามินทร์

สรรพเพ็ธ

วันนี้เวลาทุ่มครึ่ง จะกินเข้ากับฤกเป็นการส่งชายยุคลอีกเวลาหนึ่ง
กับเข้าไทยยกทั้งสำรับตามเคย ไม่ใช่อย่างเลยแขก ผันั่งโตะคือ ๑ ชายยุคล
๒ โต ๓ เล็ก ๔ หญิงกลาง ๕ หญิงเล็ก ๖ อาภา ๗ กรมสมมต
๘ กรมดำรง ๙ กรมพิทย์ ๑๐ กรมมรุพงศ์ ถ้ากรมพิทย์บอกป่วยก็แล้วไป
ถ้าจะมาได้ ประวิตร์มาถึงให้มา ถ้าประวิตร์ยังไม่มา ให้เรียกเจ้าพระยาสุรวงศ์
เข้ามา

สยามินทร์

"ชายยุคล" สมเด็จเจ้าฟ้ากรมหลวงลพบุรีราเมศวร์
"โต" พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว
"เล็ก" สมเด็จเจ้าฟ้ากรมหลวงพิษณุโลกประชานาถ
"หญิงกลาง" สมเด็จเจ้าฟ้ากรมขุนศรีสัชนาลัยสุรกัญญา
"หญิงเล็ก" สมเด็จเจ้าฟ้ากรมขุนอู่ทองเขตต์ขัตติยนารี
"อาภา" กรมหลวงชุมพรเขตต์อุดมศักดิ์
"กรมสมมต" กรมพระสมมตอมรพันธุ์
"กรมดำรง" สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ
"กรมพิทย์" กรมชุนพิทยลาภพฤฒิธาดา

"กรมมรุพงศ์" กรมขุนมรุพงศ์ศิริพัฒน์
"ประวิตร์" กรมหลวงปราจิณกิติบดี
"เจ้าพระยาสุรวงศ์" เจ้าพระยาสุรวงศ์วัฒนศักดิ์ (โต บุนนาค)
งานนี้เป็นการพระราชทานเลี้ยงส่งสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอเจ้าฟ้ากรมขุนลพบุรีราเมศวร์ที่จะเสด็จไปศึกษาวิชาในยุโรป

สรรพเพ็ธ

เมอคนนลมนัดถก เห็นว่าถ่ายหมู่ควรแต่งธรรมดา แต่กางเกงดำ
เห็นจะงามกว่าขาว ถ้าไม่มีกางเกงดำมา ให้บอกมาให้รู้ จะได้นุ่งขาวไป

(ฉบับนี้เป็นพระราชหัตถเลขาทรงเขียนเอง)

พระที่นั่งบรรณาคมสรณีย์
วันที่ ๒๒ มิถุนายน ร.ศ. ๑๒๒

ถึงสรรพเพ็ธ

ด้วยการที่จะจัดเรือนสุขุมาลนั้นเป็น ๒ อย่าง คือ อย่างหนึ่งที่จะอยู่จริง อย่างหนึ่งที่ฉะเพาะในเวลางาน แต่ถ้าการตกแต่งพยายามที่จะไกล่เกลี่ยอย่าให้เมื่อเวลางานแล้วต้องรื้อจัดใหม่ได้เท่าใดยิ่งดี ให้ต้องเปลี่ยนแปลงแต่ฉะเพาะที่จำเป็น
ห้องที่จำได้ในเวลานั้น ซึ่งได้กะไว้นั้น

๑ ห้องซึ่งเป็นพื้นชั้นเดียว เป็นที่ซึ่งต่อไปภายหน้า หมอจะอยู่ในเวลาเจ็บไข้ ในครั้งนี้ให้ใช้เป็นห้องสำหรับมหาดเล็กที่จะเลี้ยงน้ำร้อนและเลี้ยงอาหาร จะต้องมีทางขึ้นลงทางถนนซอกเรือนอีกทางหนึ่งจึงจะสดวก ใช้อัมจรรย์ไม้ขึ้นทางหน้าต่างก็ได้ ในนั้นไม่ต้องตกแต่งอันใด นอกจากมีไฟ

๒ ถัดมาข้างตวันออกห้องบรรได แต่งเพียงต้นไม้ และไฟก็พอแล้ว

๓ ชั้นล่างห้องต่อไปข้างตวันออก เป็นที่พวกเจ้าพนักงานนั่ง ที่จริงแก กองกับพื้นก็ได้ ถ้าจะให้เก๋าอนงก็ตาม

๔ ถัดเข้าไปอีกห้องหนึ่งตรงหัวมุม เป็นที่ข้าราชการ ฤๅถ้าจะมีที่ให้เจ้าพนักงานนั่งเสียทางอื่นให้ข้าราชการนั่งเสียทาง ๒ ห้อง ก็ได้

๕ ห้องยาวเลียวไปข้างใต้ เอาเป็นที่เลยข้าราชการ

๖ ห้องสี่เหลี่ยมถัดห้องยาวไปอีกนั้น เอาเป็นที่เลยเจ้าพนักงานไม่ต้องตั้งโต๊ะเก้าอี้ กันเป็นเขตข้างผู้ชายเป็นสุดห้องนี้ ที่จริงถ้าฝนไม่ตกสนามหญ้าตรงนั้นจะดาดปรำสำหรับพวกพิณพาทย์ และเจ้าพนักงานอยู่ก็ควร ถ้าหากว่าเฉลียงเหล่านั้นพอแล้วก็ไม่จำเป็น น่าจะกันฝาฤๅม่านสกัดให้เป็นข้างหน้าเสียทีเดียวได้ คนที่จะเดินเลียงดูเป็นการสดวกดี ไม่ต้องลับ ๆ ล่อ ๆ ต่อข้างในเพราะข้างในคงจะเข้าประตูด้านตวันออก ซึ่งใกล้กับห้องเลียงเจ้าพนักงานนั้น

๗ ห้องที่เป็นมุขย้อยเข้าไปข้างในด้านตวันตก ๒ ห้อง ใช้เป็นที่เลยเจ้านายและข้าราชการตามแต่จะต้อนได้ คือถ้าเจ้านายน้อยข้าราชการก็เข้าได้มาก ถ้าเจ้านายมากข้าราชการก็ต้องไปห้องยาว

๘ ห้องชั้นบนถัดบรรไดเข้าไป ต่อไปภายหน้าจะเป็นห้องนอน แต่ในครั้งนี้เป็นห้องรับแขกอย่างนั่งเต็ม ๆ ชั่วคราว

๙ ห้องถัดเข้าไปอีกห้องหนึ่งที่ตรงหัวมุม เป็นห้องรับแขกจริง ๆ ทั้งบัดนี้และภายหน้า

๑๐ ห้องยาวเลียวไปข้างใต้ เป็นห้องนั่งอย่างข้างไทยที่สำหรับเก็บเข้าของเครื่องทองเงิน ฉลักษณ์ ตั้งตู้เกลียวไม่จำจะต้องใช้เก๋าอี้ ในคราวนี้ใช้เป็นห้องสวดมนต์

๑๑ ห้องสี่เหลี่ยมถัดนั้นไป ใช้เป็นห้องนอนทั้งครั้งนี้และต่อไปภายหน้า

๑๒ ห้องมุขยื่นออกไปข้างตวันตกสองห้องนั้น ต่อไปคงจะเป็นที่รับแขกจริงแต่อย่างไทย เพราะห้องรับแขกที่จัดโต๊ะเก้าอี้ไว้นั้น หาใช่รับแขกจริง ๆ ไม่ ห้องสองห้องนในเวลางาน ห้องเล็กข้างเหนือเป็นที่นั่งพักสวดมนต์และรับแขก ห้องยาวข้างใต้เป็นห้องเจ้านายข้างใน ต้องตั้งเก้าอี้ให้พอกัน ยิ่มเก้าอี้ก่อน จัดเหมือนห้องรับแขกข้างหน้า ซึ่งจัดที่ห้องริมบรรไดนั้น

๑๓ ต่อห้องน้ำ ห้องบรรไดไปถึงห้องยาว จัดเป็นห้องนั่งอย่างเดียวกับห้องสวดมนต์

๑๔ ต่อไปอีกห้องหนึ่งเป็นห้องนอน ซึ่งแล้วจะย้ายมาอยู่ห้องริมบรรไดด้านหน้า เพราะฉะนั้นในห้องสองห้องนี้ ถ้ายังไม่ควรจะให้ฝาชำรุดเพราะรูปภาพที่จะต้องย้ายมา ก็อย่าให้ตอกตะปูเสียให้ยับเยิน ห้องยาวนั้นบางทีจะกลายเป็นที่เก็บของ

๑๕ ห้องมุมสุดข้างใต้เป็นห้องนอนทั้งคราวนี้และต่อไป จัดคงที่ได้

๑๖ ห้องถัดออกมาข้างตวันตกเป็นห้องนั่ง จัดคงที่ได้

๑๗ ห้องยาวต่อออกไปข้างตวันตกเป็นห้องที่จะเลี้ยงข้างใน นั่งกับพื้น

๑๘ ห้องชั้นล่างตรงกันลงไป ก็เป็นที่เลี้ยงข้างในเหมือนกัน ใช้นั่งกับพื้น

บอกให้รู้พอเป็นเค้า ๆ ไว้ดังนี้ แต่เรื่องกำแพงสกัดชั้นนี้ ข้อความจะยังย่นย่อลงสักหน่อย ที่จริงก็ไม่ใช่หน้าที่เจ้า เป็นหน้าที่กรมพิทย์ แต่เห็นว่าถ้าจะพูดกันถึงเรื่องเข้าออกรับกับเข้าและทางเดิร ควรจะรู้กันให้ตลอด กำแพงนั้นซึ่งยาวข้ามสกัดกลางชั้นตลอดทิศตวันออกตวันตก ส่งกับเข้ากันทางถนนริมเรือนข้างตวันตก ชั้นข้างใต้เป็นข้างใน ตั้งที่สรงอยู่ข้างในนั้นด้วย เรื่องนี้แล้วจะพูดกับกรมพิทย์ต่อไป

สยามินทร์

“เรือนสุขุมาล” ตำหนักสมเด็จพระบิดุจฉาเจ้า ในพระบรมมหาราชวัง ที่สร้างขึ้นใหม่

“กรมพิทย์” กรมขุนพิทยลาภพฤฒิธาดา เสนาบดีวังในเวลานั้น

วันท ๒๓ มฤนายน ร.ศ. ๑๒๒

ถึงสรรพเพ็ธ

พรมผันเด็ก ๆ ที่จะปูเบยวไปเบยวมามีอยู่บ้าง ถ้าพันในห้องมุมซึ่งเป็นทรับแขก ขัดพนกระดานทาน้ำมันได้สักห้องหนึ่ง จะจัดได้ดี เห็นว่าถ้ารับการปูนการสี ห้องนั้นเสียให้สำเร็จก่อน แล้วไม่ต้องมีใครเดรผ่าน ถ้าไปจ้างช่างทาน้ำมันเงาเช่นที่สวนดุสิตมาขัดมาทาก็คงจะทัน เพราะห้องเดียวเท่านั้น ฤๅถ้าจะทำได้ห้องต่อออกไปข้างริมบรรไดอีกห้อง หนึ่งซึ่งจะเปิดถึงกัน จะใช้ขัดอีกห้องหนึ่งก็ยังดีขึ้น แต่ที่เฉลียงนั้นขัดเปล่าไม่ต้องทาน้ำมัน ขอให้คิดกับพระยาวรพงศ์

สยามินทร์

“พระยาวรพงศ์” เจ้าพระยาวรพงศ์พิพัฒน์ (ม.ร.ว. เย็น อิศรเสนา)
เรื่องแต่งตำหนักสมเด็จพระบิดุจฉาเจ้าในพระบรมมหาราชวัง

วันที่ ๕ กันยายน ร.ศ. ๑๒๒

ถึงสรรพเพ็ธ

วันที่ ๘ จะกลับลงไปกรุงเทพฯ นั้น จะกินเข้าเช้าที่สวนดุสิต เจ้าสายจะให้คนลงไปทำ ให้ตั้งโต๊ะที่พลับพลาสวนแง่เต่ง มีสำหรับข้าราชการที่ตามลงไปด้วย สั่งลงไปให้เขาจัดล่วงหน้าไว้ พอไปถึงเดรในสวนแล้วให้ได้กิน จะได้ไม่เสียเวลา

สยามินทร์

ป.ล. ให้บอกพระสถิตย์ พระยาวรพงศ์ พระยามหาเทพ พระยาเวียงในให้มาคอยด้วย

"เจ้าสาย" พระวิมาดาเธอ กรมพระสุธาสินีนาฏ
"พระสถิตย์" พระยาประดิษฐ์อมรพิมาน (ม.ร.ว. ชิต อิศรศักดิ์)
"พระยาวรพงศ์" เจ้าพระยาวรพงศ์พิพัฒน์ (ม.ร.ว. เย็น อิศรเสนา)
"พระยามหาเทพ" พระยาอภัยรณฤทธิ์ (ถวิล อมาตยกุล)
"พระยาเวียงใน" พระยาเวียงในนฤบาล (เจ๊ก เกตุทัต)
ระหว่างประทับแรมอยู่ที่พระราชวังบางปอิน ได้เสด็จฯ กลับมาทอดพระเนตรการสร้างสวนดุสิตชั่ววัน

วันที่ ๙ ตุลาคม ร.ศ. ๑๒๔

พระยาบุรุษ

ให้คิดทำศาลากว้าง ๆ ขึ้นไว้ในกลางหมู่ต้นไม้ที่เลยกันวันนี้สักหลังหนึ่ง พอเป็นที่พักแดดพักฝน เพราะการปาดีเช่นนี้น่าจะต้องมีต่อไป ปลูกหลังคาจากก่อนก็ได้ เป็นอย่างที่เรียกว่า รัสติก ดุ๊กเห็นจะคิดได้ดี

สยามินทร์

"ดุ๊ก" กรมหลวงสรรพสาตร์ศุภกิจ
ศาลาที่ได้สร้างขึ้นตามพระราชดำรัสสั่งนี้ คือศาลาที่สนามหญ้าเขากบ สวนดุสิต

ให้พระยาบุรุษคิดอ่านเขียนชื่อรถในที่แห่งใด จะเขียนอย่างไรให้หาฤๅกันให้ดี

รถมอเตอร์คาร์เก๋ง (ที่มาแล้ว) ชื่อแก้วจักรพรรดิ
รถมอเตอร์คาร์เพดาน (ที่ยังไม่มา) ชื่อ ทัตมารุต

รถไฟพ้าเพดาน (หลังใหญ่) ชื่อ ครุธพาห (อ่านว่าพ่า)
รถไฟพ้าเก่ง ชื่อ มหาหงษ

สยามินทร์

เป็นรถของหลวงที่มีในครั้งแรก

พระที่นั่งบรรณาคมสรณีย์

วันที่ ๒๔ ตุลาคม ร.ศ. ๑๒๔

พระยาบุรุษ

วันที่ ๒๗ เช้าจะไปรถมอเตอร์คาร์ ไปลงเรือที่ถนนตก ถ่ายรูปสวนส้ม ขุนภักดีแล้วกลับทางบกไปสวนดุสิตทีเดียว สำหรับเงียบ ๆ

สยามินทร์

วันที่ ๒๕ พฤศจิกายน ร.ศ. ๑๒๔

ถึงพระยาบุรุษ

เมนูข้างหน้ายังไม่มี ขอให้เป็นเจ้าหน้าที่ ขอให้ถามกรมหลวงประจักษ์ กรมขุนสรรพสาตร์ กรมหมื่นมหิศร์ ว่าจะทำอะไรได้บ้าง จะหาของไว้ให้ครบ บอกพ่วงไว้เปล่า ๆ ยังไม่มีของก็ได้ เมื่อจะกินจึงค่อยทำ

สยามินทร์

"กรมหลวงประจักษ์" กรมหลวงประจักษ์ศิลปาคม
"กรมขุนสรรพสาตร์" กรมหลวงสรรพสาตร์ศุภกิจ
"กรมหมื่นมหิศร์" กรมหมื่นมหิศรราชหฤทัย
เรื่องนี้คือการทำครัวต้นเลี้ยงในงานขึ้นเรือนต้นที่พระราชวังดุสิต

เมนูฝ่ายหน้า

หมหัน หม่ำ หม	กรมหลวงประจักษ์
ขนมจีนน้ำยาไก่อย่างแขก แกงบะช่ออย่างจีน แฮ่กง เจียนจีนปลาทูสด เกียว เครื่องว่าง เกียมอ ,, บะหม ,,	กรมขุนสรรพสาตร์
แกงเบ็ดพระ เบ็ดผัดขิง	กรมหมื่นมหิศร์

เมนูฝ่ายในที่ประทานออกมา

ขนมจีนน้ำพริก	เจ้าจอมเอี่ยมและท่านผู้หญิงอู่
แกงไก่	ทรงทำ
แกงฉัดไก่	พระองค์ศรีนาค
ข้าวบุหรี่แกงมัศหมั่น	พระองค์อรไทย
หัวหมูทรงเครื่อง	พระองค์พวงสร้อย
ยำทวาย	พระองค์กาญจนา
พริกขิงป่า	พระองค์วาณี
ผัดปลาหมึกสด	พระองค์แข

ผักดอง น้ำพริก		พระองค์ภัทรา พระองค์เจริญศรี พระองค์เยาวภา
กบเขาลาว		เจ้าจอมมารดาดารารัศม
ขนมลำเจียก ขนมผิง ทองพลุ ส้มเชยวหวาน สละ พลับสด		สมเด็จพระเจ้าลูกเธอ และพระเจ้าลูกเธอฝ่ายใน
เข้าเหนียวต่าง ๆ ขนมเบื้อง		สมเด็จพระบรมราชเทวี สมเด็จ พระเจ้าลูกเธอ และพระเจ้าลูกเธอฝ่ายใน

วันที่ ๑๙ ธันวาคม ร.ศ. ๑๒๔

พระยาบุรุษ

พวกที่ไม่ได้ออกรูปประชันแต่ได้โหวตให้ข้า และผู้ที่ได้ออกรูป แต่ข้าไม่ได้โหวตตอบให้เขา อยากจะแจกรูปเป็นการขอบใจที่เขาช่วยทำบุญ ขอให้สิบคลำดูเงียบ ๆ อย่าให้เอิกเกริก รูปจะไม่พอแจก ถ้าได้ความว่าผู้ใดให้จดบอกมา

สยามินทร์

“ออกรูปประชัน” ในงานไหว้พระวัดเบญจมบพิตร์ ร้านหลวงมีการประกวดรูปถ่าย

ถึงพระยาบุรุษ

วันอาทิตย์นี้จะไปเที่ยวอีก เวลาเช้าโมงหนึ่งขึ้นรถไปลงเรือที่ท่าเตียน มีรถข้างในสองหลัง เรือใช้เรือพระยาราชสงครามเป็นเรือหนึ่งลำหนึ่ง เรือข้างในลำหนึ่ง ใช้เรือเก๋งขนาดนั่งได้สัก ๖–๗ คนเช่นเรือมาดเก๋ง ที่พระยาราชสงครามใช้วิกก่อนจะดี หรือจะเอาลำใหญ่ที่เคยใช้ด้วยก็ได้ ขากลับน้ำแห้ง มาขึ้นท่าถนนซางฮี้ ผู้ที่ไปตามเคยเพิ่มรพีอีกคนหนึ่ง

จ.ป.ร.

"พระยาราชสงคราม" พระยาราชสงคราม (กร หงสกุล)
"รพี" กรมหลวงราชบุรีดิเรกฤทธิ์

วิมานเมฆ

พระยาบุรุษ

สิทธิการิย ถ้าจะทำให้งาของเก่าเช่นนี้ขาว ให้เอาแปลงกับสบู่ถูเบา ๆ ให้ทั่ว ล้างให้ละอองออก เอาผ้าเช็ดพอหมาด แล้วเอาเข้าในหีบแก้วหรือหีบกระจก เช่นเพาะต้นไม้ก็จะได้ ผึ่งแดดที่อ่อน ๆ หน่อย งาจะขาวขึ้น แต่ถ้าไม่มีกระจกครอบจะแตกเป็นไรงา แห่งใดที่เปื่อนมากแห่งนั้นให้ถูกแดดมากหน่อย ค่อย ๆ ทำไปดังนี้จะหมดจดขึ้นกว่ามาก

(ฉะบับนี้เป็นพระราชกระแสรับสั่งให้ผู้อื่นเขียน)

เวลานั้นเป็นสมัยที่นิยมเล่นตลับงา

สวนดุสิต

วันที่ ๑๑ มีนาคม ร.ศ. ๑๒๔

พระยาบรม

ขอการขึ้นเรือนนั้น จะไปในวันที่ ๑๓

สยามินทร์

"การขึ้นเรือน" ขึ้นเรือนพระยาบุรุษรัตนราชพัลลภในที่ดินซึ่งได้รับพระราชทานตำบลถนนราชวิถีนอก

วันที่ ๒๘ เมษายน ร.ศ. ๑๒๕

พระยาบุรุษ

ขอให้หยิบพระธำมรงค์และเครื่องหิบหมาก และกระบะหมากเสวยของเสด็จยายมาให้ดู

สยามินทร์

"เสด็จยาย" สมเด็จกรมพระยาสุดารัตนราชประยูร ที่โปรดเกล้า ฯ ให้หยิบเพราะเป็นผู้รักษาของมฤดกเหล่านี้โดยฉะเพาะ

วันที่ ๓๑ พฤษภาคม ร.ศ. ๑๒๕

พระยาบุรุษ

วันที่ ๘ จะล่องฤกษ์บ้านชายยุคล ให้ไปจัดการช่วยเลี้ยงน้ำร้อนเย็นเวลาเดียว

สยามินทร์

"บ้านชายยุคล" วังลดาวัลย์

วันที่ ๘ กันยายน ร.ศ. ๑๒๕

ถึงพระยาบุรุษ

เรื่องทบ้านทมผู้มาซื้อนั้นดีนัก ให้เร่งขายมันจะกลับกลายไป

สยามินทร์

บ้านนี้เป็นบ้านเดิมริมถนนอัษฎางค์ ที่ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานเงินให้ซื้อที่และสร้างตึกอยู่ก่อนพระราชทานที่บ้านถนนราชวิถี

วันที่ ๒๗ ตุลาคม ร.ศ. ๑๒๕

พระยาบุรุษ

อาหารที่หมอเรกคอมเมนต์ให้กินเช้าควกเกอร์โอ๊ตฤๅไม่ส์ เข้าสวยกับนมโค ขนมบังสดที่เรียกว่าเกรฮัมเบรด กลางวันผักทอดฤๅต้มด้วยน้ำมันเนยอย่าให้มพริกไทย มันต้มเนื้อสัตว์บังสักเล็กน้อย ไก่หรือเนื้อสับให้ละเอียด นอกจากนี้สดสับกับน้ำมะนาว เข้าเท่าไรๆ ไม่กำหนด ของหวานมละกอกับน้ำมะนาว ผลไม้สดหรือต้ม ผลอัลมอนด์ ห้ามขนมทั้งปวง เกรฮัมเบรด น้ำแร่ที่เรียกว่า ไรเชอร์หรือวิช เวลาเย็นเหมือนกลางวัน

ให้คิดจัดการให้อ้ายบีเตอร์ทำกับเข้าอีกสักพักหนึ่ง แต่อย่าใช้ของกลักได้แล้ด น้ำแร่ทั้ง ๒ อย่างนั้นให้คิดหา

สยามินทร์

"อ้ายบีเตอร์" หลวงทิพรสโอชา (บีเตอร์ อันโตนิโอ อันตรนิยุกต์)

พระที่นั่งอุทยานภูมิเสถียร

พระยาบรุษ

ให้บอกเลิกไม่ไปเที่ยว เมื่อคนนรสักเสียวแขนขามากขึ้น ลมขึ้นห
เสมอ ไม่ใช่แต่เพราะยาเข้าควินิน นอนตื่นทุกชั่วโมง และดูในระหว่างตื่น
หนึ่งนานเหลือเกิน จนเห็นว่าจะหลับจริงน้อยนัก เวลาเนฟ่ำเริบเช่นนี้ ชอบ
นอนนิ่งมากกว่าเต้นโลด เพราะอาจจับไข้ได้ ให้บอกกรมมหิศร์เต็มทีจดน

สยามินทร์

"กรมมหิศร์" กรมหมื่นมหิศรราชหฤทัย

พระที่นั่งอุทยานภูมิเสถียร

ให้พระยาบุรุษจัดซื้อของเหล่านี้สำหรับขัดภาชนะ คือ ๑ น้ำมันสักรินหรือ
โปเมตัมตามแต่จะได้ขวด ๑ ๒ ปูนเวียนนาหรือปูนอื่นที่มีขายในบางกอกสำหรับ
ขัดของ ๓ กระเบื้องฤๅทรายที่ขัดของ ๔ สบู่ขัดของ ของเหล่านี้ตามความ
คิดผู้หญิงเห็นว่าจะหาได้ยากที่สุดจึงต้องไปให้ผู้ชายเขาหา การที่จะให้ผู้ชาย
หานั้นต้องบอกเจ้าผอบ ๆ กขเกยจตามเคยรับไว้ จะไปให้พระองค์เจ้าสายหา ตั้ง
แต่วันรุ่งขึ้นเอาหม้อมาให้ จนกระทั่งบัดนี้ไม่ได้ข่าว เลยไม่ต้องขัด ผู้ที่เป็นเจ้า
หน้าที่ออกดีใจว่าไม่ต้องขัด

สยามินทร์

"เจ้าผอบ" หม่อมเจ้าผอบ สนิทวงศ์ ทำกับพนักงานชะวาลาและเผ้าที่
"พระองค์เจ้าสาย" พระองค์เจ้าสายสนิทวงศ์

พระยาบุรุษ

แปรงพันแซงเสียหมดแล้ว เจ้าพนักงานเขาเปลี่ยนไม่เป็น ให้ซื้อเขามาให้สัก ๖ แปรง หรือมันมีอย่างไรจะดีขนบ้าง ถ้ามาให้เลือกซื้อได้ก็ดี (ฉบับนี้เป็นพระราชหัตถเลขาทรงเขียนเอง)

วันที่ ๑๓ มกราคม ร.ศ. ๑๒๕

บริพัตร์ พระยาบุรุษ

ทางที่จะให้ยาเก่ามาได้ก็มีอยู่ ๒ อย่าง คือตาหมอมียาที่ประสมเหลืออยู่ที่บ้านหรือที่ร้าน ครั้นไปเร่งเรียกก็จับส่งมา แต่ผิดสังเกตที่ลงวันแก่นักเว้นไว้แต่หมอจะได้ลงวันรับจากร้านยา อีกอย่างหนึ่งจะเป็นได้โดยง่ายนั้น ยาเก่าเหลืออยู่ขวด ๑ เพื่อจะตระเตรียมขนมาจึงเรียกเติมมาอีก ๒ ขวดให้พอ ๑๕ วัน มาตั้งปนไว้กับของเก่าเป็น ๓ ขวด เผอิญฉวยเอาขวดยาใหม่ให้กินตั้งแต่บางกอกมาจนถึงนี่ ครั้นหยิบอีกทีหนึ่งเผอิญไปเจอะยาขวดเก่าด้วยไม่รู้สึกว่าจดในข้างขวดว่ากระไร เป็นทางที่น่ากลัวจริง แต่มันก็ไม่ใช่ยาดำยาตายอะไรที่จะต้องพิจารณาให้ได้ความเท็จจริงต่อไป ยกเสียก็ได้ เอาแต่การต่อไป ตามที่จัดการจะส่งฉะเพาะ ๗ วันนี้ก็ดี แต่ถ้าให้มีพระฤาษีอยู่ห่วางกลางเสียอีกสักคนได้จะดี ยานั้นให้ตาหมอส่งฉะเพาะพระยาบุรุษหรือเสมอใจหรือหลวงศักดิ์ เมื่อรับและส่งแล้วให้มีบรรทัดลงไว้เป็นหลักฐานในระวางผู้รับผู้ส่งด้วยอีกชั้น ๑ จะเป็นการมั่นคงดี

สยามินทร์

"บริพัตร์" สมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระนครสวรรค์วรพินิต
"เสมอใจ" พระยานิพัทธราชกิจ (อน นรพัลลภ)
"หลวงศักดิ์" พระยาไพชยนต์เทพ (ม.ร.ว. ลภ อรุณวงศ์)

สวนดุสิต

วันที่ ๒๔ ธันวาคม ร.ศ. ๑๒๕

ให้ดีกับพระยาบรษเลือกรปบีดในสมดน อะไรที่ควรจะเข้ากรอบสำหรับติดพระที่นั่งได้ให้เลือกเนกาติฟไปพิมพ์

(ฉบับนี้เป็นพระราชกระแสรับสั่งให้ผู้อื่นเขียน)

"พระที่นั่ง" คือพระที่นั่งอัมพรสถาน

ฉบับนี้และต่อไปเป็นเรื่องตกแต่งพระที่นั่งอัมพรสถาน สำหรับงานเฉลิมพระราชมณเฑียร

วันที่ ๒๗ มกราคม ร.ศ. ๑๒๕

พระยาบุรุษ

ขอให้สังเกตว่า พระที่นั่งของเราไม่ได้ใช้เครื่องแก้วสักอย่างเดียว ก็ดีอยู่แล้วข้าก็ไม่ชอบอะไร เพราะใคร ๆ เขาก็มีของเก่ง ๆ เราก็มีของเก่งกว่าเขาจนเขาไม่รู้จักกัน จึงนึกออกเสียดายขึ้นมา ได้เคยพูดกันแล้วถึงเครื่องแก้วออสเตรียเป็นสิ่งละอันพรรณละน้อยเข้าตู้ได้ดี มีทอยู่กทหองสุบบุหรี่ชั้นล่าง ต่อกันกับห้องกินเข้าทีตั้งเครื่องปอสเลน ตู้ที่จัดเครื่องเงินไว้นั้น แต่น่าจะร้อนถึงเครื่องแก้วอื่นๆอีก และเครื่องเงินจะเอาไปยัดไว้ที่ไหน ขอให้ลองนึกไว้ ข้าก็จะนึกบ้างเหมือนกัน ห้องเครื่องแก้วนั้นในวังไม่มี ถ้าจะเล่นก็ไม่ขัดเหมือนกับเครื่องโมรา ถ้าเอาเครื่องโมราออกมาตั้งพระที่นั่งเป็นอาบัติ ชั้นแทนเรือใบก็มีหาง่าย ดูเหมือนจะลุกลามได้มาก ๆ ทั้งเครื่องเขียนหนังสือเงินก็ได้เปลี่ยนเสียแล้วด้วย เครื่องเงินน่าจะไปสมทบอยู่ห้องแป๊ะเต็งหรือห้องบรอนซ์ แต่ดูมันตะกละๆ อยู่หน่อย เพราะเครื่องแก้วมันเป็นเครื่องกินทั้งนั้น บอกมาพอให้รู้จะได้นึกหลับตาเทียบดูก็ได้

สยามินทร์

วันที่ ๒๗ มกราคม ร.ศ. ๑๒๕

ถึงพระยาบุรุษ

นึกได้แล้วว่าเครื่องเงินควรจะอยู่แห่งใด คือห้องบรรทมซึ่งเกี่ยวกันกับที่สรงพระพักตร์เงิน จะขัดอยู่แต่เรื่องทกาแฟเข้าไม่ได้ ถ้าจะลองจำหน่ายเครื่องแก้วดูมันได้ไปตั้งแต่ขวดเหล้องทมาเก้ออยู่แล้ว พานแก้วที่ใส่ต้นไม้เงินทองในตำใช้เครื่องแก้วออสเตรีย เสาแก้วที่แม่เล็กให้ก็ยังเก้อเข้าไหนไม่ได้ เครื่องไอสกรีมที่เบ็นเลส์ ถ้ามีกพลอยเข้าไปอยู่ด้วยได้ ยังมีเครื่องเจียรไนที่ทาทองอีตาลอยู่ที่แม่เล็ก ลงท้ายก็ที่มาหมู่พระพุทธนรสีห์ซึ่งจะย้ายไปตั้งพระที่นั่งอัมพรที่เล็กไม่ต้องใช้เครื่องแก้วเท่าไร ถ้าหากว่าไม่จัดห้องเครื่องแก้วสักห้องหนึ่งน่าจะต้องถามว่าเครื่องแก้วถ้าไม่ตั้งมาหมู่จะเอาไว้ที่ไหน เห็นจะต้องกลับเข้าไปมองดในวังใหม่อีกสักที มีอะไรที่ควรใช้จะต้องเลือกหยิบออกมาที่ว่างหน้าแก้วกมในที่ แต่ไม่มีที่ตั้งเป็นแน่

สยามินทร์

"แม่เล็ก" สมเด็จพระศรีพัชรินทรา บรมราชินีนาถ

สวนดุสิต

วันที่ ๓๑ มกราคม ร.ศ. ๑๒๕

ถึงพระยาบุรุษ

ในการเลี้ยงครั้งนี้ได้จัดการใหม่ คือเลี้ยงผู้หญิง ทั้งเจ้าจอมและชาวนอกวังจะเป็นของเจ้าสายเลี้ยง เลี้ยงเจ้านายฝ่ายในจะให้สุขุมาลเลี้ยง แต่จะบ่นว่ากระไรบ้างยังไม่ได้พูด เลี้ยงน้ำร้อนเป็นของแม่เล็ก หมากพลูเป็นของแม่กลาง ข้อที่สุขุมาลจะบ่นนั้นมีอย่างเดียวเรื่องเลี้ยงโต๊ะ ถ้ากระไรก็จะต้องเป็นไทยเสีย

ให้หมด เพราะโต๊ะไม่พอเจ้านาย ต้องแยกเลี้ยง ๒ แห่ง แต่ถึงว่าจะเลี้ยงโต๊ะได้ในวันอื่น ๆ วันที่ ๒๒ ต้องงดไปเลี้ยงอย่างไทย เพราะเป็นวันรับแขกเมือง จะได้พูดจากันให้แน่นอนต่อไป

ได้คัดสำเนาคำถวายพระหนทางดุ๊กส่งมาไว้จะได้เตือน เพราะงานแกมากกว่าพระยาสุขุมในชั้นนี้ ประเดี๋ยวจะเอาไปลืมเสีย

สยามินทร์

"เจ้าสาย" พระวิมาดาเธอ กรมพระสุธาสินีนาฏ
"สุขุมาล" สมเด็จพระบิดุจฉาเจ้า
"แม่เล็ก" สมเด็จพระศรีพัชรินทรา บรมราชินีนาถ
"แม่กลาง" สมเด็จพระพันวัสสามาตุจฉาเจ้า
"ดุ๊ก" กรมหลวงสรรพสาตร์ศุภกิจ
"พระยาสุขุม" เจ้าพระยายมราช (บั๋น สุขุม)

สำเนาคำถวายพระหนทางดุ๊ก

๑ อรหำ คือตู้สำหรับปรัศจิมภาค เข้าใจว่า ๑๒ แผ่น นับว่าโชอยู่ไม่ใช่เล่น

๒ สัมมาสัมพุทโธ ตู้สำหรับห้องชั้นต่ำซึ่งจะเปลี่ยนตู้ไม้มโฮกินี

๓ วิชชาจรณสัมปันโน ตู้ในห้องนางเอิบนางเออนชั้นบน

๔ สุคโต ตู้ในห้องนางเอิบนางเออนชั้นล่าง ทั้งข้างนอกข้างในเป็น ๔ ตู้

๕ โลกวิทู ตู้หน้าห้องเล็กข้างนางเอิบนางเออนทั้งแถบ

๖ อนุตตโร ปุริสทัมมสารถิ กรอบรูปต่าง ๆ ซึ่งจะต้องซ่อม

๗ สัตถา เทวมนุสสานำ กรอบรูปถ่ายทั้งปวงที่ให้เดนซ์ไปทำ

๘ พุทโธ ตีนกระถางต่าง ๆ ซึ่งทำด้วยไม้ดำ

๙ ภควา ไม้สำหรับทำกรอบ และที่จะต้องทำกรอบสำหรับเข้ารูปลิโท กราฟ รวม ๙ ประการเท่ากับนวะอรหาทิคุณ ของทั้ง ๙ อย่างนี้ควรแต่ต้องใช้เจกทำทางสัน วันนวันแรม ๓ ค่ำ ๔, ๕, ๖, ๗, ๘, ๙, ๑๐, ๑๑, ๑๒, ๑๓ ขอให้นับตามตัวเลขนี้ได้ ๑๐ ถูกฤๅไม่ ๑๐ นี่แหละ คือมันอก ๑๐ วัน จะถึงตรุษจีน ถ้าพอถึง ๑๑ แล้ว ดูกอย่าไปเชยมออ้ายเจ็กมันเลย มันไม่ทำงาน มันไม่หยุดแต่วันตรุษจีน วันดีเมื่อไรถึงจะลงมือทำงานใหม่ ได้ฤกษ์ของมันก็ได้ฤกษ์ของเรา ดูกจะไปมัวนับวันว่าวันที่ ๑๖ ฤๅ ๑๗ แล้วมานั่นไม่ได้ เพียงแล้วภายหลังตรุษจีนก็เป็นต้องเหนียวเหนอะกันละ ขอให้เร่งงานให้ได้มาตั้งให้เรียบร้อย อย่าให้ต้องเหะหะกันกำลังงานเหมือนงานคนอื่น เขาจะได้ชมว่าเราช่างคิด

ยังธรรมคณีต่อไป ถ้าจะทรงฟังอีกก็ได้

๑ สวากขาโต ภควตา ธัมโม กระถางที่สำหรับจะตั้งสวนสวรรค์เกี่ยวกับเจ็กเหมือนกัน แต่เป็นส่วนที่ไม่แล้วก็ทนเอาได้ จึงได้กันลงมาไว้ในพวกที่ ๒

๒ สันทิฏฐิโก ดอกพิกุลเงินทอง

๓ อกาลิโก เครื่องลครอ้ายคะนัง

๔ เอหิปัสสิโก กำไลหัวตะปู

๕ โอปนยิโก กรอบผ้าญี่ปุ่นซึ่งจะต้องใช้แผ่นใหญ่แต่ ๒ แผ่น เล็ก

๖ ฤๅ ๘ งดการที่เหลือจากนั้นไว้เสียได้

๖ ปัจจัตตัง เวทิตัพโพ วิญญูหิ ซึ่งไม่อยากจะเตือน แต่เพื่อจะให้จบสวากขาโต จึงกล่าวลงไว้ คือรูปที่รับว่าจะเอามา และการกะตบแต่งไฟในส่วนแง่เต่ง ซึ่งได้เห็นว่า ดูกปักหลักลงไว้แล้ว แต่มีความสงสัยว่าจะได้เคยนักถึงพลับพลาและโรงลครฤๅไม่ ข้อนี้น่ากลัวจะหนีไฟฟ้าไม่พ้น ถ้าจะต้องใช้

จะได้ให้พระยาบำเรอภักดิ์ไปว่ากล่าวกันไว้เสีย ถ้าหาไม่มันมาติดออด ๆ จะไม่ทันเวลา จบคำถวายพระหนทางเท่านี้แล ฯ

"นางเอิบ" เจ้าจอมเอิบในรัชกาลที่ ๕
"นางเอื้อน" เจ้าจอมเอื้อนในรัชกาลที่ ๕
"เลนซ์" โรเบิตเลนซ์ช่างถ่ายรูป
"อ้ายคะนัง" นายคะนังมหาดเล็ก (ชาติเงาะเมืองพัทลุง)
"พระยาบำเรอภักดิ์" พระยาเพชรพิชัย (เจิม อมาตยกุล)

วันที่ ๓ กุมภาพันธ์ ร.ศ. ๑๒๕

เรื่องนกในเวลานอน

๑ ตกตาเล่นไก่กับนางเด็กนั่งออนคอทตั่งอย่ปลายเฉลียงด้านเหนือ เกือบจะเป็นคู่กันได้ ถ้าตั่งตรงประตูทบิดแทนเสาจะเป็นอย่างไร

๒ เสาค่นนถ้าตั่งตรงรูปเขียนพันต้อยจะเป็นอย่างไร

๓ รูปเรือแลชายยุคลทบางปอินลงมาซั่งดูเหมือนมีสอง จะแขวนในช่องกระจกห้องสูบบุหรี่ได้ด

๔ ทเอารูปเรือมาถ้าหากว่าแผ่นอินเข้าได้กีด ถ้าเข้าไม่ได้รูปกรมมหิศร์คงเข้าได้ด

๕ ต้องย้ายเอาโรมฤๅอินไปไว้ทข้างหน้า

๖ รูปอินนั่นเองถ้าอยู่หว่างตาเสือแดงบันรูปเห็นจะด

๗ แต่ถ้ากรมมรุพงศ์ไม่ได้รูปซั่งพอเข้าขนาดได้ลงมาอีก รูปอินนั่นเองจะต้องขนช่องกระจกผนัง

๘ ควรจะจัดม้าทสำหรับตั่งเยียมหน้าต่างพระทนั่ง วิมาน เมฆ ไป ตั่ง เยียมหน้าต่างทเฉลียงหน้าห้องฝรั่งเศส

THE LIBRARY
COLLEGE OF EDUCATION
BANGKOK. THAILAND

๙ ควรจะทำเตียงคุณหญิงพันนั่งเล่นที่เฉลียง

๑๐ เครื่องเฟอนิเชอร์ห้องดวันตกชั้นต่ำมากเกินไป น่าจะถอนเสียบ้าง แต่จะพลัดสำรับเลยตาแณะจำไม่ได้ จะต้องมีเครื่องหมาย

๑๑ ห้องชั้นต่าข้างใต้ควรจะมีแต่เก้าอี้สัก ๔ ตัว โคนอน ๑ นั่งสบาย ๑ นั่งไม่มีแขน ๒ สำหรับเลือกไปเสียข้างไหนนั่งกับพื้นได้

๑๒ ของที่ถอนจากสองห้องนี้ เก้าอี้ควรจะมาใช้ที่ห้องฉากหลังห้องฝรั่งเศส เป็นเก้าอี้นอนห้องละอัน เก้าอี้นั่งสบายห้องละอัน เก้าอี้สำหรับตู้เขียนหนังสือแห่งละตัว

๑๓ รูปที่ประชุมต่าง ๆ ที่ติดไว้หลังห้องประชุมนั้น สูงเกินนักแลไม่เห็น จะต้องผ่อนแผ่นใหญ่ไปไว้เฉลียงด้านหน้า

๑๔ รูปท่านเล็กและชายยุคลจะติดควรต้องคุมไว้ ถวายทอดพระเนตรก่อนว่าจะติดอย่างไร

๑๕ ห้องเตอรกถ้าจะติดแต่รูปถ่ายทั้งหมด กลัวจะเป็นเกิดปลาไป น่าที่จะต้องเอารูปญี่ปุ่นคงไว้ใหญ่ ๒ แผ่นและเล็กบ้าง

๑๖ รูปเอียดเล็กแต่งเครื่องต้นอยู่บนพระที่นั่งนี้ ที่จะติดเฉลียงได้ในตระกูลรูปถ่าย เรื่องราวยังมิได้แต่ไม่มีเวลาจดส่งให้พระยาบุรุษรูปพลางที่เข้าใจจะได้เตรียมล่วงหน้า ไม่เข้าใจจะได้ไว้คอยทูล บางทีก็ลืมละลายไปเสีย

(ฉะบับนี้เป็นพระราชกระแสรับสั่งให้ผู้อื่นเขียน)

"ชายยุคล" สมเด็จเจ้าฟ้ากรมหลวงลพบุรีราเมศวร์

"กรมมหิศร์" กรมหมื่นมหิศรราชหฤทัย

"กรมมรุพงศ์" กรมขุนมรุพงศ์ศิริพัฒน์

"ท่านเล็ก" สมเด็จพระราชปิตุลาบรมพงศาภิมุข

"เอียดเล็ก" สมเด็จเจ้าฟ้ากรมหลวงนครราชสีมา

53509

เตียงคุณหญิงพัน หมายความถึงเตียงเตี้ย ๆ ที่ท่านผู้หญิงพันในสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) ชอบใช้นั่งรับแขก

เรื่องนิกในเวลานอน คือเมื่อเวลาเสด็จขึ้นห้องพระบรรธมแล้วทรงระลึกถึงอะไรได้ ก็รับสั่งให้ผู้อื่นเขียนตามพระราชกระแสแล้วพระราชทานมา

วันที่ ๔ กุมภาพันธ์ ร.ศ. ๑๒๕

เรื่องนิกในเวลานอน

๑ รูปเอ็นเกรบวิงฤาลิโทกราฟติดข้างกระจกใหญ่ ห้องนอนคู่หนึ่งยังไม่มีจำจะต้องเลือกงาม ๆ และขนาดใหญ่

๒ รูปเขียนพระยาอรรคราชให้ทิดห้องฝรั่งเศส พระยาสุขุมบอกว่าถ้ายกกระจกทางหน้าขึ้นแล้วจะอยู่ไม่ได้ ควรจะเอาออกเสียทั้งคู่

๓ รูปหมา พระยาอรรคราชควรจะไปเปลี่ยนติดสันผนังชั้นล่าง ซึ่งเป็นรูปเด็กหลอนที

๔ ควรจะเปลี่ยนรูปเด็กนั่นมาติดห้องฝรั่งเศสผนังข้าง เหนือ แต่ ข้าง เดียว ตรงที่แต่งตัวให้ชิดแบรกเก็ต

๕ เฉลียงด้านหน้าห้องประชุมและห้องทองควรจะเป็นรูปถ่ายที่ออกโชว์

๖ ให้วานดุกทำกรอบเหรียญรูปเงิน ๒ อันเป็นสำเนาเงินอ่อนก็จะได้ แต่ข้อสำคัญนั้นจะเลยเอาไปลืมเสียไม่มีเวลากลับมา เช่นเชิงเทียนในที่พระบรรธมยังค้างอยู่ที่บ้านดุกจนเดียวนี้แล้วบอกว่าไม่มีรับจะชให้พระยาบุรุษดูได้ทั้งสองแห่งคอที่ในที่ซึ่งเหลืออยู่เชิงเดียว และในตู้ห้องนอนดุกซึ่งไปพลัดอยู่ ธาตุพระยาวรพงศ์กับดุกเป็นธาตุดินกับธาตุน้ำ ถ้ารวมกันมักละลายดินกไม่ออก ถ้าเจ้าบางทีจะเป็นทองฤาไฟ จึงขอให้รูปที่ชายอุรุพงศ์ไปให้ดุกทำ จะได้มาติดทันงาน

๗ ที่ชนบนมีมากแต่ยังไม่ได้จัด ด้วยความรู้สึกว่าออกเปลี่ยว ๆ ตั้งแต่

ผู้ร้ายตัดรูป ถึงต่อไปภายหน้าก็น่ากลัว ดูมันเงียบฉบอย่างไรอยู่ ทางหนีที่ไล่ก็มีหลายทาง นึกออกกลัวขะโมย จะต้องคิดท่าทางป้องกันอย่างไร

๔ รูปแมวมาอยู่ที่หว่างห้องลิฟต์และห้องทางเดินมืดๆ แต่เข้ามาแปลกเพื่อนอยู่ออกเคอะๆ ถ้าเปลี่ยนกันกับรูปพระราชาขเกวียนหลังห้องอาวุธได้เห็นจะชอบกล

๕ รูปเด็กและชายยุคลที่จะเอาลงมาจากบางปอินนั้น สังเกตได้ว่าถ้าจะติดผนังห้องสุบบุหรี่ด้านตวันตกคงหลอน ถ้าติดผนังเหนือผนังใต้เห็นจะพอคิดได้ความจริงมันต้องการสำหรับผนังตวันตก

ถ้าพลาดจากทนั้นเห็นจะอยู่ห้องประชุม รูปที่ห้องประชุมนึกแล้วว่าจะอยู่ไหน ละลายเสียเมื่อนอนหลับนเอง ออกจะดๆ ยังนึกไม่ออก

(ฉะบับนี้เป็นพระราชกระแสรับสั่งให้ผู้อื่นเขียน)

"พระยาอรรคราช" พระยาอรรคราชวราทร (ภัศดา บูรณศิริ)
"ดุ๊ก" กรมหลวงสรรพสาตร์ศุภกิจ
"ชายอุรุพงศ์" พระองค์เจ้าอุรุพงศ์รัชสมโภช
"เล็ก" สมเด็จเจ้าฟ้ากรมหลวงพิษณุโลกประชานาถ
"ชายยุคล" สมเด็จเจ้าฟ้ากรมหลวงลพบุรีราเมศวร์

วันที่ ๕ กุมภาพันธ์ ร.ศ. ๑๒๕

เรื่องนึกในเวลานอน

๑ เฉลียงหน้าห้องทองเข้าใจว่ามีเสาเล็กๆ ที่จะติดรูปได้แต่ ๓ ถ้าเช่นนั้นให้เป็นรูปสัตลอดกันทั้งเฉลียงเห็นจะได้ คือรูปวินิชพระยาอรรคราชให้คู่หนึ่ง จะต้องถอนหมาที่ไปติดห้องฝรั่งเศสรูปหนึ่งลงมาเป็นพอ ยังขาดอยู่แต่ที่ด้านโบ่งๆ ข้างหน้าอีก ๒ ช่อง แปลว่าต้องการรูปเล็กๆ อีก ๔ แผ่น

๒ เข้าใจว่าเสาเฉลียงข้างจะไปห้องอียิปต์ม ๔ ถ้าติดรูปแฟนซีเดรสที่อยู่

ห้องรูปได้จะดี แต่สงสัยว่าโตไปกว่าที ถ้าเช่นนั้นตั้งเอารูปตั้ง เห็นจะต้องเทียว
ปลดจากท้องพระโรงเป็นต้น เพราะรูปตั้งมันอยู่แต่รูปคน

๓ เฉลียงห้องสบบหรับรอนซ์ควรจะใช้รูปถอยโชว์ทั้งหมด

๔ จะทำนายไว้ว่ารูปที่ส่งไปให้ห้างเฉนซ์พิมพ์ และให้ดูกทำกรอบนั้น
กล่าวว่าถึง ๒๐๐ รูปฤๅ ๓๐๐ คงจะไม่แล้วมากอัน เพราะมันพิมพ์ไม่ได้วัน
ละกแผ่น ถ้าคิดว่าวันละ ๕ แผ่น ๒ เดือนจึงจะแล้ว จะรอให้แล้วหมดจึงส่ง
ซึ่งควรจะส่งในต้นเดือนกุมภาพันธนกยังไม่ได้ส่ง เห็นจะเป็นการตกแต่งกระ
ดาษยังไม่เรียบร้อย ส่งมาดูกจะทำกรอบได้ ถ้าคิดถ้วว่าวันละ ๑๐ แผ่นต้อง
การวันถึง ๒๐ วัน เราเหลือวันอยู่แต่ ๑๒ วันคงจะแล้วไม่ทันได้มาแต่นิดหน่อย
ต่อเสร็จงานแล้วจึงส่งเข้ามาเอาเงิน อ้ายเรากขเกยจแขวนเพราะในระหว่าง
๑๒ วันนี้ต้องไปหารูปอะไรไขว้เขวติดเสียจนอ่อนใจ พองานแล้วจะไปเปลี่ยน
ใหม่กขเกยจ เกดรูสึกเสียดายเงินเสียดายแรง ไอ้รูปนั้นจะเลยไม่ได้แก้จากห่อ
แล้วหายไปไหนไม่รู้ลืมหมด เป็นธรรมเนียมเคยมาเช่นนี้มากกว่ามาก เพราะดูก
แกไม่ค่อยจะคิดผ่อนงาน คืออย่างเช่นรูปที่ไหนแล้วเสร็จส่งก่อนเป็นวัน ๆ ฤๅจะ
บอกว่าทันเท่านั้น ไม่ทันเท่านั้น เพราะไม่ได้คิดตั้งใจจะให้แล้วทั้งหมด แต่เมื่อ
มันไม่แล้วกจนอยู่ ครันเมื่องานเสร็จล่วงไปแล้วเฉนซ์ส่งรูปมา คราวนี้ทิ้งแช่อยู่
นาน ฤๅไม่ต้องดูว่าควรจะใส่กรอบอะไรสั่งให้ใส่กรอบแล้วไม่ได้เห็นว่าใส่อะไร
ไว้ สั่งให้ห่อเข้ามาถวาย ครันมาเห็นใส่กรอบบ้า ๆ ไม่เข้ากันกับรูปต้องเปลี่ยน
ใหม่ ไอ้เก่าตกลงเป็นทิ้งเสียก็ได้ ไอ้เรากขเกยจให้การ ตกลงเป็นขุ่นๆแล้วจบ
เขา เพราะฉะนั้นขอให้พระยาบุรุษไปตรวจเสียสักเวลาหนึ่งว่ารูปนั้นได้พิมพ์แล้ว
เสร็จสักเท่าใดยังค้างอยู่เท่าใด ถ้ายังค้างอยู่ให้มันพิมพ์ต่อไปให้สำเร็จ (ก)
ถ้าบีดกระดาษแข็งแล้วเท่าใดเอาเป็นแล้วไป ที่ยังไม่ได้บีดกระดาษแข็งและจะ
บีดไม่สำเร็จได้ภายในวันที่ ๑๐ ให้งดเสียอย่าให้บีดกระดาษแข็ง จะเอาไปให้ดูก

ที่นอก เอาแต่ไส้ในม้วนไปง่ายกว่า แต่ต้องสั่งให้มันงดทางดีก ถ้ามันไม่เชื่อ ให้พยายามให้ดีกเข้าใจตามประโยชน์นั้นจงได้ คืออย่าให้ไปกดขี่ในข้อที่ว่าจะไม่แล้ว เอาเป็นข้ากลับใจเสียเอง หาไม่น้ำร้อนจะมาลวกเรา คือใส่กรอบบ้าๆ ฉิบหายเปล่าๆ (ข) ตั้งแต่เกิดมาเป็นดีกไม่เคยเลือกกรอบรูปเหมาะกับรูปเลย เพราะแกไม่มีเศส เพราะฉะนั้นให้คิดอ่านยุเอารูปที่เลนซ์ทำแล้วกับกรอบรูปมาให้ดูเสียได้สักทีจะเป็นมงคลอันอุดม ตั้งแต่เลนซ์พิมพ์มายังไม่เคยเห็นแต่สักแผ่นเดียว การีกสองเดือนมาแล้ว เตือนดีกกว่าเลนซ์ยังไม่ส่ง เพราะฉะนั้นต่อรูปใดได้กะกรอบให้แล้วจึงทำ ถ้าเห็นว่าจะกะไปเปล่าๆ ทำไม่ทันแล้ว ฤๅจะลวกเต็มที่แล้วจะได้สั่งงดเก็บเอาลงหีบไปให้ลูกที่นอกซึ่งเขาต้องการอยู่ (ค) เจ้าจะเข้าใจว่าข้าประมาณเป็นการยุติ จะเชื่อคำที่ดีกว่าแล้วต่างๆ จึงกำหนดไว้เสียว่าบรรดารูปที่เลนซ์ไปพิมพ์ถ้าเข้ากรอบมาส่งจะรับเพียงวันที่ ๑๕ เป็นอย่างช้า พ้นนั้นไปไม่ยอมรับรูปเข้ากรอบเป็นอันขาด จะรับแต่รูปปิดกระดาษแข็งฤๅรูปม้วนเท่านั้น (ง) ว่าตามความจริงรูปเท่าที่ติดไว้นั่นพอแล้ว นั่งเสียเท่านั่นเองก็พอให้ไปดูเถอะถ้าเลนซ์พิมพ์แล้วเท่าใด ถ้าเกือบแล้วหมดควรจะให้พิมพ์ต่อ ถ้าพิมพ์ได้แต่ ๑๑–๑๒ แผ่น ขอเนกาติฟคืน ให้งดกันเสียที่เปลืองเงินเปล่าๆ (จ) ถ้ามันพิมพ์แล้วให้ดีกนำมาถวายทอดพระเนตร์ให้จงได้ ถ้าไปทำกรอบพุ่งๆ มาหมดแล้วจะเจ็บแสบนักเพราะไม่มีที่ติด ถ้าเอามาถวายจะได้เลือกแผ่นใดจะติดได้ที่ไหนจะได้เอาไปทำ และควรจะมีไม้กรอบมาด้วยเสมอทุกคราว (ฉ) รวบรวมความว่ารูปนั้นไม่ทำกรอบเลยก็ได้ ขอแต่ให้เอารูปที่พิมพ์แล้วมาจะจดต่อไปอีกก็ป่วยการ จะไปเลือกรูปที่ห้องถ่ายรูปหลังเรือนต้นเดียวนั่น ให้หลวงศักดิ์คอยไปปิดด้วยกันเท่านั่นก็พอ

สยามินทร์

" หลวงศักดิ์ " พระยาไพชยนต์เทพ (ม.ร.ว. ลภ อรุณวงศ์)

วันที่ ๖ กุมภาพันธ์ ร.ศ. ๑๒๕

เรื่องนกในเวลานอน

๑ รูปตาถือเทียนยังเป็นน้ำมันอยู่ในนั้นแผ่นหนึ่ง ถ้าจะเอาออกมาติดที่รูปเมืองโรมเพื่อจะให้กรอบเหมือนกัน

๒ รูปเมืองโรมจะต้องย้ายไปติดที่อื่นยังแลไม่เห็น

๓ อีกนัยหนึ่งเพื่อจะให้เป็นสีน้ำมันด้วยกัน เอารูปที่ห้องครัวมาติดที่รูปราชองครักษ์ เอารูปราชองครักษ์ไปติดที่รูปทหาร เอารูปทหารขึ้นไปห้องครัวอย่างเดิม เพราะเวลานี้ชายอรุพงศ์อยู่ไม่ขัดข้อง

๔ รูปที่จะใช้ติดเสาแคบ ๆ เหตุด้วยรูปที่ทำใช้ไม่ได้นั้นจำจะต้องใช้รูปฝรั่งซึ่งมีติดอยู่ที่ห้องถ่ายรูปเป็นรูปตั้งเล็ก ๆ มีมาก บนเรือนต้นกมีอันหนึ่ง ให้หลวงศักดิ์ปลดออกไป

๕ รูปเมืองโรมนั้นถ้าไม่มีที่อื่นก็ในที่ชั้นบน แต่ที่จริงรูปมันไม่เลว เป็นรูปซึ่งไม่ใคร่จะมีใครแลเห็นทั้งรูปจริงรูปเขียน เพราะดูอย่างมักง่ายวาบเดียว ส่วนของจริงที่ไม่เห็นนั้นเพราะพวกเราโดยมากไม่แลดูอะไรกว้าง ๆ ถึงจะได้ไปเมืองโรมไม่ได้ดูเมืองโรมไกล ๆ คงจะพุ่งเข้าไปดูในห้องเสียเป็นพื้น จึงเลยจำไม่ได้ว่าที่ไหน ที่จริงมันเขียนเหมือนมาก

(ฉะบับนี้เป็นพระราชกระแสรับสั่งให้ผูกเขียน)

"ชายอรพงศ์" พระองค์เจ้าอรพงศ์ รัชสมโภช

สำหรับความจำ

ให้พระยาบุรุษ

๑ รูปนางยืนเปลือยสองรูปย้ายลงมาห้องขาวติดผนังตันเหนือใต้ เอาอีแถไว้ข้างใต้

๒ รูปแพรเดิมย้ายไปไว้ที่รูปพระราชาและสมเด็จหรือเหนือม้าเครื่องแบ้ง

๓ รูปพระเยซูไว้เหนือหัวนางชุ่ม หรือคงอยู่ตามเดิม

๔ รูปสวิตเซอร์แลนด์บนหลังที่ล้างหน้าและแต่งตัวข้างละ ๓ กับที่อย่าใต้รูปแพรขาวเดิมรวมเป็น ๔ คู่ ติดเหนือหรือใต้ตู้ไม้ท้าวมุมละคู่

๕ ถ้าเห็นควรจะย้ายรูปพระเยซูบางปอน ให้เอาติดหลังตู้ผ้าคู่กับตาถอเทียนหรือจะให้แกอยู่องค์เดียวทางใดทางหนึ่งก็ได้

๖ รูปสำหรับห้องที่ชนสงโทษถึงต้องเข้าไปในวังเลือกรูปที่ติดตามเฉลยงพระที่นั่งบรมราชสถิตย์ เป็นต้นว่ารูปหมู่ที่แถบโปดในการเฉลิมพระชนม์พรรษารูปนั่งกับลูกโตลูกชายเล็กแต่มอยู่ทนบางแล้วเช่นรูปหมู่ห่างห้องดฟต์กับห้องดับและอื่น ๆ ไม่ต้องเอาออกมาซ้ำต่างเกณฑ์เสียว่าเอาสุริยวงศ์พงศ์พันธุ์ของเราอย่างหนึ่งเป็นที่ตั้ง ถ้าหากว่าไม่พอ เอารูปที่มาจากพระสหายหรือรูปออกโชว์ซึ่งเราทำเอง เจ้าควรจะเข้าไปเลือกในวังเพราะเราจำผนังได้อยู่แล้ว ตั้งสัตย์ปฏิญาณเสียว่าในห้องนอนจะไม่ใช้รูปอื่นเลย ใช้แต่รูปถ่ายก็พอเหลือหลายเพราะเรามีทุก ๆ อย่างแล้ว เว้นไว้แต่รูปถ่าย

๗ ที่ห่างดฟต์ถอนรูปหมู่แล้วควรจะเอารูปพระราชาชิควายมาติดได้ มันกชนิด

๘ รูปเคียงสองอันข้าออกจะอาย ๆ ท่านเลกเสียแล้ว ตกลงยอมคืนมาให้สำหรับติดพระที่นั่งวิมานเมฆ เพราะดูหลวงศักดิ์มันออกจะเป็นห่วงบ่วงใย ดูมันจะโล่งโถงนัก

๙ ครามรูปโฟโตกราฟของถวายที่เหลือหนักหัวอยู่สองสามแผ่น เอามาไว้พระที่นั่งวิมานเมฆได้ แต่ขอให้สังเกตว่ารูปกิงออฟเดนมาร์กเมื่อขนที่ท่าหายไป

๑๐ ในที่ซึ่งติดรูปเคียงให้ไปเลือกรูปกรอบขาวที่ขนไปไว้อุดรภาคมาติดเสียสองคู่จะได้เป็นเรื่องเดียวกันทั้งเฉลย เท่านี้แล้วจึงจะนึกต่อไปใหม่

(ฉะบับนี้เป็นพระราชกระแสรับสั่งให้ผู้อื่นเขียน)

"นางชุ่ม" เจ้าจอมมารดาชุ่ม ในรัชชกาลที่ ๕
"ลูกโต" พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว
"ลูกชายเล็ก" สมเด็จเจ้าฟ้ากรมหลวงพิษณุโลกประชานาถ
"ท่านเล็ก" สมเด็จพระราชปิตุลาบรมพงศาภิมุข
"หลวงศักดิ์" พระยาไพชยนต์เทพ (ม. ร.ว. ลภ อรุณวงศ์)

วันที่ ๕ กุมภาพันธ์ ร.ศ. ๑๒๕

พระยาบุรุษ

ให้จัดรถแก้วจักรพรรดิรถ ๑ รถทัศมารุตฤาชราชานุยันต์รถ ๑ ให้นางเอิบเข้าไปในวังขนเครื่องถ่ายรูปทั้งปวงออกมาให้หมด ให้หลวงฤทธิเป็นผู้เข้าไปขนมิมหาดเล็กช่วยด้วย หลวงศักดิ์จะต้องเอาไว้ใช้ทางนี้ ของที่ขนมามากน้อยเท่าใด ให้ขนขนตั้งไว้บนโต๊ะกินเข้าชั้นตาพระที่นั่งอัมพร ทั้งของที่มีอยู่บนนั้นประสมกันไม่ต่ำกว่าครึ่งโต๊ะกินเข้านั้น

ห้องที่จะไว้เครื่องถ่ายรูปซึ่งมอบให้ดูคิดและห้องมืดของรูปนั้นดูยังโรเรอยู่ เข้าใจว่าดูคงจะได้คิดแต่เพียงให้เจ๊กทำตู้ผอมๆ สูงเหมือนอย่างในห้องเขียวพระที่นั่งบรมราชสถิตย์ตั้งทุกๆ ผนัง คือห้องละ ๓ ตู้เท่านั้น ไม่มีแปลนว่าจะตั้งของอย่างไร ไม่มีไอเดียว่าของนั้นจะมีอะไรๆ ถ้ามีโต๊ะด้วยก็ยังไม่ได้นึกนอกจากตั้งกลางห้องเฉยๆ ยังไม่ได้คิดเลยว่าจะจัดให้งามๆ ให้คอนวีเนียนอย่างไร ตู้ผอมๆ เช่นนั้นใส่อะไรไม่ใคร่จะได้ หยิบของก็ต้องขึ้นม้า ใส่อะไรเข้าไปไว้ก็

ไม่แลเห็นต้องเที่ยวหา มันจะต้องการเบ็นโต๊ะเบ็นหิงต่าง ๆ ซึ่งจะต้องวางของให้งามและให้หยิบง่าย ผู้จัดต้องมีความรู้ในเรื่องถ่ายรูปรู้จักงามมีความคิดและความเพียรถ้าได้ทำการแต่เฉพาะหน้าเดียวยังดี ผู้ทจะจัดห้องนเหนมตัวอยู่คอเจ้าแต่มีการอนมากนักกลัวจะนั่งบดอย่ไม่ไหว อีกคนหนึ่งก็ชายบริพัตร์เขาก็มีหน้าที่อยู่แล้ว ยังอีกคนหนึ่งก็บุรฉัตร์ แต่ไม่เชี่ยวชาญในการรูปจะไม่รู้จักของเสียบ้างฤๅอย่างไรไม่รู้ อีกคนหนึ่งก็เสรฐวงศ์มีความคิดและความเพียรมากและไม่มีหน้าที่ประจำตัวในการพระที่นั่ง ถ้าจะขอดิฟจากบางปอินเขาเสียสัก ๙ วัน ๑๐ วันงานเกือบจะแล้วไป แต่จะเจ็บฤๅอย่างไรก็ไม่รู้ ถ้าเสรฐวงศ์กับบุรฉัตร์ปล่อยเข้าไปด้วยกันได้ ยอมให้ทำเองทั้งโต๊ะม้าชั้นอะไรเห็นจะสำเร็จ แต่เขาไม่รู้ว่าเรามีของเท่าไร จึงได้คิดจะให้ไปขนของออกมาเสียให้หมด ให้รู้ว่าของเท่านให้คิดบรรจุเข้าไปในห้องนั้นให้จงได้ ขอให้ตามบุรฉัตร์และเสรฐวงศ์มาในคาวนนดวย

สยามินทร์

" หลวงฤทธิ์ " พระยาราไชสวริยาธิบดี (พ้อน ศิลปี)
" หลวงศักดิ์ " พระยาไพชยนต์เทพ (ม.ร.ว. ลภ อรุณวงศ์)
" รพี " กรมหลวงราชบุรีดิเรกฤทธิ์
" บริพัตร์ " สมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระนครสวรรค์วรพินิต
" บุรฉัตร์ " กรมพระกำแพงเพ็ชรอัครโยธิน
" เสรฐวงศ์ " กรมหมื่นอนุพงศ์จักรพรรดิ

วันที่ ๖ กุมภาพันธ์ ร.ศ. ๑๒๔

พระยาบุรุษ

ข้านึกหน้าคนที่มาทำงานและที่ให้ของ ซึ่งจะเชิญมาเลี้ยงในวันที่ ๑๗ ได้แต่เท่าน เชื่อว่ายังลืมอยู่อีกหลายคน ท่วงทจะพอดีกับที่ซึ่งได้จัดไว้สำหรับเลี้ยง

ที่ห้องทอง เพราะพวกสัญญาบัตร์ยังมีอกมากแต่ไม่ได้คัดเข้ามา กลัวจะไม่พอชั้นสูง จึงได้เลือกไว้เท่านี้ ให้นักกรีอกคนลงอีกให้พอแก่เก้าอี้ ส่วนข้าราชการผู้น้อยและที่ไม่มีสัญญาบัตร์ ชายอรุพงศ์ ได้ไปเรียกบาญชีพวกโยธามาได้ ได้ส่งออกมาให้ด้วย ให้ทำบาญชีมหาดเล็กเสียอีกราย ๑ อย่างเช่นคนของถูกโตเช่นนายเทียบซึ่งข้าได้ใช้เขาด้วยปากเช่นนี้ ให้มานั่งโต๊ะสกันด์คลาสด้วยกันได้ เมื่อรวมบาญชีได้หมดแล้วจึงส่งกรมหลวงนริศออกกาศเชิญเป็นตัวดูละครด้วยทีเดียว ซึ่งจะบอกให้กรมหลวงนริศทราบ

สยามินทร์

" นายเทียบ " พระยาคทาธรบดี (เทียบ อัศวรักษ์)

" กรมหลวงนริศ " สมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระนริศรานุวัดติวงศ์

การเลี้ยงนี้คือการเลี้ยงเนื่องในงานเฉลิมพระราชมณเฑียรพระที่นั่งอัมพรสถาน

รายพระนามและรายนามที่พระราชทานมา

๑ สมเด็จพระบรมโอรส	๒ ท่านเล็ก
๓ บริพัตร์	๔ เล็ก
๕ ยุคล	๖ นเรศร์
๗ นริศ	๘ ดุก
๙ ประจักษ์	๑๐ มรพงศ์
๑๑ วุฒิ	๑๒ จิระ
๑๓ รพี	๑๔ อาภา
๑๕ บุรฉัตร์	๑๖ สุขุม
๑๗ เสถียร	๑๘ วรพงศ์
๑๙ บุรุษ	๒๐ พระยาศร์

๒๑ พระมนตรี
๒๒ วิบูลย์พรรณ
๒๓ พระนายเสมอใจ
๒๔ หลวงศักดิ์
๒๕ หลวงฤทธิ์
๒๖ อภัยรณฤทธิ์
๒๗ บาเรอภักด
๒๘ พระยารักษ
๒๙ อรุพงศ์
๓๐ สุริยา
๓๑ สุริยง
๓๒ ไกรโกษา
๓๓ อนุชิต
๓๔ ประสิทธิ์
๓๕ สรรพเพ็ชร

“สมเด็จพระบรมโอรส” พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว
“ท่านเล็ก” สมเด็จพระราชปิตุลาบรมพงศาภิมุข
“บริพัตร์” สมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระนครสวรรค์วรพินิต
“เล็ก” สมเด็จเจ้าฟ้ากรมหลวงพิษณุโลกประชานาถ
“ยุคล” สมเด็จเจ้าฟ้ากรมหลวงลพบุรีราเมศวร์
“นเรศร์” กรมพระนเรศร์วรฤทธิ์
“นริศ” สมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระนริศรานุวัดติวงศ์
“ดุ๊ก” กรมหลวงสรรพสาตร์ศุภกิจ
“ประจักษ์” กรมหลวงประจักษ์ศิลปาคม
“มรุพงศ์” กรมขุนมรุพงศ์ศิริพัฒน์
“วุฒิ” กรมหลวงสิงหวิกรมเกรียงไกร
“จิระ” กรมหลวงนครไชยศรีสุรเดช
“รพี” กรมหลวงราชบุรีดิเรกฤทธิ์
“อาภา” กรมหลวงชุมพรเขตต์อุดมศักดิ์
“บุรฉัตร์” กรมพระกำแพงเพ็ชรอัครโยธิน
“สุขุม” เจ้าพระยายมราช (ปั้น สุขุม)
“เสถียร” พระยาเสถียรฐาปนกิตย์ (ชม ชมธวัช)
“วรพงศ์” เจ้าพระยาวรพงศ์พิพัฒน์ (ม.ร.ว. เย็น อิศรเสนา)
“บุรุษ” พระยาบุรุษรัตนราชพัลลภ (นพ ไกรฤกษ์)
“พระยาศรี” พระยามหาอำมาตยาธิบดี (เสง วิริยศิริ)
“พระมนตรี” พระยาประชากิจกรจักร์ (ชุบ โอสถานนท์)

"วิบูลย์พรรณ์" พระองค์เจ้าวิบูลย์พรรณรังษี
"พระนายเสมอใจ" พระยานิพัทธราชกิจ (อ้น นรพัลลภ)
"หลวงศักดิ์" พระยาไพชยนต์เทพ (ม.ร.ว. ลภ อรุณวงศ์)
"หลวงฤทธิ์" พระยาราไชสวริยาธิบดี (พ้อน ศิลปี)
"อภัยรณฤทธิ์" พระยาอภัยรณฤทธิ์ (บุศย์ บุณยรัตพันธุ์)
"บำเรอภักดิ์" พระยาเพ็ชรพิชัย (เจิม อมาตยกุล)
"พระยารักษ์" เจ้าพระยาธรรมาธิกรณาธิบดี (ม.ร.ว. บุ้ม มาลากุล)
"อุรุพงศ์" พระองค์เจ้าอุรุพงศ์รัชสมโภช
"สุริยา" พระยาสุริยานุวัตร์ (เกิด บุนนาค)
"สุริยง" กรมหมื่นไชยาศรีสุริโยภาศ
"ไกรโกษา" พระยาไกรโกษา (ทัต สิงหเสนี)
"อนุชิต" พระยาอนุชิตชาญชัย (สาย สิงหเสนี)
"ประสิทธิ์" พระยาสิงหเสนี (สอาด สิงหเสนี)
"สรรพเพ็ธ" พระยาประเสริฐศุภกิจ (เพิ่ม ไกรฤกษ์)

วันที่ ๙ กุมภาพันธ์ ร.ศ. ๑๒๕

ถึงพระยาบุรุษ

อย่าลืมเสาแก้วตั้งหิบแอดเดรสในห้องไปรเวต อย่าลืมปลดรูปตามเฉลียงที่ในวังมุมห้องอาวุธที่เห็นท่าตั้งพระกลดนั้นที่จะต้องเป็นต้นไม้เงิน ทอง เสียแล้ว เลือกเอาที่ม้าสูงงาม ๆ ตุ๊กตาที่จะตั้งหลักต้นไม้บรรไดห้องงา ถ้าหาอื่นไม่ได้ให้เอาตัวที่โผชนสวรรค์อยู่รูมประตูบรรไดใหญ่

ถ้าไม่ต้นไม้เงินทองมีของดีอยู่อีกสัก ๑ ที่จะตั้งได้ในห้องอาวุธ คือชวดกาไหล่ทองปากเบ้สลักยิบบักต้นไม้เงินทองอยู่ในครอบแก้วโตพิลึก เห็นจะตั้งอยู่ที่ห้องทอง ข้ากลัวแต่ห้องทองพระทนังอัมพรจะประมูลเอาไปเสียให้ดูเอาเถิด

(ฉะบับนี้เป็นพระราชกระแสรับสั่งให้ผู้อื่นเขียน)

พระยาบุรุษ

อ่างฤๅพานศิลาขาวตั้งบนเสาที่ปากมุงเลอยโค้งตัว ขนลง รูปสา มัญ ของเครื่องหิน แต่เป็นของเก่ามาครั้งทูลหม่อม เจ้าของท่านโปรดตั้งพระที่นั่งอนันตสมาคม เดียวนี้อยู่ที่ไหน บางทีจะอยู่หอสมุดกระมัง เข้าไปในวังขอให้สังเกตดาดูให้รู้สักหน่อย ยังเห็น ๆ อยู่ไม่หายเป็นแน่

สยามินทร์

"ทูลหม่อม" พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

วันที่ ๙ กุมภาพันธ์ ร.ศ.๑๒๕

พระยาบุรุษ

ติดใจตุ๊กตาโคมไฟพ้าบนหลังตู้เอ็มเปอเรอร์เยอรมันว่า มัน แฟบ ไป ข้างหนึ่ง คือตัวข้างตะวันออกต่ำกว่าตะวันตก คะเนใจว่าตุ๊กตาทตั้งไว้หลังตู้กลางห้องสักหน่อยจะสูงไล่เลี่ยกัน ขอให้วัดเทียบดู ถ้าเห็นว่าเข้าคู่กันได้ให้เอาขนมาเปลี่ยน

แต่ตัวซึ่งจะเปลี่ยนเอาลงมาดูเหมือนจะยืนชะโงก ถ้ายืนชะโงกแล้วตั้งกลางห้องไม่งาม มีตุ๊กตาทจะเอาไปเปลี่ยนห้องสักหน่อยได้อยู่ในห้องเงน เดิมตั้งอย่กลางโต๊ะที่ประชุม เดียวนตั้งอย่ชอกประตข้างตะวันตกแต่ไม่สว่าง จะเป็นดวงข้างในฤๅเปลือกนอกไม่รู้ กรมประจักษ์ว่าดวงข้างในไม่สว่างเอง ถ้าเทียบกันไม่ได้คู่ด้วยเหตุใดเหตุหนึ่งก็ให้คงไว้ตามเดิม

(ฉะบับนี้เป็นพระราชกระแสรับสั่งให้ผู้อื่นเขียน)

"กรมประจักษ์" กรมหลวงประจักษ์ศิลปาคม

พระยาบุรุษ

ให้ไปเอารูปเอ็มเปอเรอร์ออฟออสเตรียกรอบประดับเพชรมาตั้งในตู้ หอง กลาง กับให้ค้นซองบหรี่พวกชั้นเก่าทมรปกรมสมเด็จใบหนึ่งสลักลงยาเขียวอ่อน ประดับเพชรใบหนึ่งเบื้องต้น ออกมาสำหรับจะได้ใส่ตู้ ข้างมุขเหนือ

สยามินทร์

"กรมสมเด็จ" สมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระยาบำราบปรปักษ์

พระยาบุรุษ

นาฬิกาพระองค์ปรีดาอย่าเอาขึ้นหลังต้นเลย ให้เอาไปห้องมุขหลัง (ฉะบับนี้เป็นพระราชหัตถเลขาทรงเขียนเอง)

"พระองค์ปรีดา" พระองค์เจ้าปรีดา

สวนดุสิต

วันที่ ๑๐ กุมภาพันธ์ ร.ศ. ๑๒๕

พระยาบุรุษ

วันที่ ๒๒ แบนเควตนั้นน่ากลัวจะต้องเบิดเบ็นสับเปอร์ ข้าราชการอื่น ๆ ด้วยเข้าใจว่าข้าราชการฝรั่งเห็นจะต้องเบิดให้มาในวันนั้นด้วย ถ้าฝรั่งมาจะมากินอย่างวัดเบญจมบพิตร์ไม่ไหว ถ้ามายามหนึ่งพอเวลาแบนเควตแล้วได้เผ้า สำหรับเดิรเกลือนและพังพิณพาทย์พังแตร แต่การเลี้ยงคงยังต้องมีในตอนหัวค่ำ

แต่เด็กน้อยในพวกข้าราชการทั่วประจำ ด้วยผู้ใหญ่ไปนั่งโต๊ะหมดแล้ว ถ้าจะมีแต่ ๗๐ คนเห็นจะน้อยไป

อนึ่งที่โรงน้ำร้อนของแม่เล็ก ควรจะเปิดให้ข้างชักเข้าถนอม ชักรมคลอง จะได้ใช้เป็นแปนตรสำหรับเลี่ยงข้างในตลอดงาน

สยามินทร์

"แม่เล็ก" สมเด็จพระศรีพัชรินทรา บรมราชินีนาถ

"เจ้าถนอม" หม่อมเจ้าถนอม อุไร กำกับพนักงานชะวาลาและเผ้าที่

กินอย่างวัดเบญจมบพิตร์ คือมีอาหารคาวหวาน จานแบ่งและซ่อมช้อนวางอยู่โต๊ะกลาง ผู้ใดจะรับประทานสิ่งใดก็ตักแบ่งไปนั่งรับประทานที่โต๊ะเก้าอี้ซึ่งจัดไว้ ใช้ผู้ปฏิบัติแต่น้อย เลี่ยงแขกได้มาก ๆ

สวนดุสิต

วันที่ ๑๒ กุมภาพันธ์ ร.ศ. ๑๒๕

พระยาบุรุษ

ตามตู้เขียนหนังสือหลังห้องฝรั่งเศส ควรจะมีตะเกียงไฟฟ้าแห่งละดวง จะไปเนรมิตเอาปลั๊กที่ไหนยังแลไม่เห็น ถ้าจะเจาะฝาก็จะกำเริบเต็มที ห้อยลงมาจากข้างบนได้ฤๅไม่

อนึ่งฉากที่ไปเอามาจากเรือนเหนือนั้นไม่ควรจะถอน ถ้าทำใหม่ไม่แล้ว ควรจะใช้ฉากญี่ปุ่น เพราะอยู่ที่บรรได ไม่กีดขวางอันใด

สยามินทร์

วันที่ ๑๒ กุมภาพันธ์ ร.ศ. ๑๒๕

ถึงพระยาบุรุษ

ดอกไม้ช่อและดอกไม้จัดที่จะให้ทำนั้น ขอให้กะแต่ส่วนของหลวง ส่วนทางพระที่นั่งอุดรและปรัศจิมขอให้ส่งเจ้าของที่ท่านทรงจัดกัน ดอกไม้ช่อที่จะวาง

โต๊ะเลยงก็ให้กะแต่ส่วนข้างนอก เพราะข้างในท่านทรงรับกันไปส่วนหนึ่งแล้ว
แม้มาทำทนหมดฉันทำไม่ไหว เพราะคนก็จะต้องใช้การเลยน้ำร้อนทั้งสั้น
เกรงจะไม่ใครมีเวลาผ่อนมาทำดอกไม้ได้กมากน้อย

หนังสือที่บอกเข้ามาวันนี้ได้รับแล้ว แต่เกรงจะไม่เข้าใจว่าส่วนอันเจ้าของที่ท่านเตรียมทำเองกันแล้ว จะขนเอามารวมให้ฉันจัดคนเดียวจะเหลือกำลังทำไปไม่ดีก็จะไม่พ้นพระราชอาญา ตามที่กะบอกมานั้น ถ้าเป็นส่วนของหลวงซึ่งไม่มีใครจะทำกเป็นอันทำได้ แต่ถ้าเป็นส่วนของพระองค์อันรวมมาด้วยแล้ว ขอให้ตัดลงตามที่บอกไป

เสาวภา

ฉะบับนี้เป็นพระราชหัตถเลขาของสมเด็จพระศรีพัชรินทรา บรมราชินีนาถ เรื่องการแต่งดอกไม้โต๊ะอาหารในงานเฉลิมพระราชมณเฑียรพระที่นั่งอัมพรสถาน

วันที่ ๑๓ กุมภาพันธ์ ร.ศ. ๑๒๕

พระยาบุรุษ

ผู้ที่ควรจะเชิญมาเลยยังขาดอยู่อีกหลายคน คือ กิติยากร พระยาพิพัฒน์โกษา พระยามหาเทพ เจ้าพระยาวิชิต พระยาจ่าแสนย์บดี ถึงเขามาช่วยกันทางหนึ่งก็เป็นผู้ใหญ่เกินอัตราไป ๓ คนแล้ว ควรจะถอนไศล เจ้าบัยภักดีชายอรพงศ์ และ สุรียงออกเสียได้ คงเหลือทางอยุธ ๑ เอาเจ้าหมื่นไวยเข้าพวกที่ถอนออกนี้ให้ได้รับฟรีเกต ยกเสียแต่สุรียงไม่ได้ทำอะไร นายด้านตำรวจก็ให้ได้รับฟรีเกตไม่ต้องมากินเลย เพราะจะเอามากินเลยก็จะเลวไปกว่าพวกหลวง ๆ มหาดเล็กที่ได้ลงมือทำงานเช่นอ้ายดีนายเสนอ พระนรินทร์ราชเสนีก็มาหยิบโน่นฉวยนี่อยู่บ้าง ให้ติเกตเปล่าก็ได้

สยามินทร์

“กิติยากร” กรมพระจันทบุรีนฤนาถ
“พระยาพิพัฒน์โกษา” พระยาพิพัฒน์โกษา (หลุยติโน ซาเวียร์)
“พระยามหาเทพ” พระยาอภัยรณฤทธิ์ (ถวิล อมาตยกุล)
“เจ้าพระยาวิชิต” เจ้าพระยาวิชิตวงศ์วุฒิไกร (ม.ร.ว. คลี่ สุทัศน)
“พระยาจ่าแสนยบดี” เจ้าพระยามุขมนตรี (อวบ เปาโรหิตย์)
“ไศล” หม่อมเจ้าไศลทอง ทองใหญ่
“เจ้าปีย์ภักดี” หม่อมเจ้าปีย์ภักดีนาถ สุประดิษฐ์
“ชายอุรุพงศ์” พระองค์เจ้าอุรุพงศ์รัชสมโภช
“สุริยง” กรมหมื่นไชยาศรีสุริโยภาศ
“เจ้าหมื่นไวย” พระยาเทเวศร์วงศ์วิวัฒน์ (ม.ล. วราห์ กุญชร)
“อ้ายดีนายเสนอ” พระยาสุเทพภักดี (ดี สุเดชะ)
“พระนรินทร์ราชเสนี” พระยานรินทร์ราชเสนี (พร้อม มิตรภักดี)
ได้รับฟรีติเก็ต หมายความว่าได้รับตั๋วอนุญาตให้ดูละครได้

สวนดสิต
วันที่ ๙ มีนาคม ร.ศ. ๑๒๙

ถึงพระยาบุรุษ

เครื่องล้างจมูกที่คิดจะทำเป็นขาหยั่ง ยังไม่สู้เข้าใจชัดเจน ในเรือน่ากลัวจะตั้งไม่อยู่ และถ้าในเมืองหนาวนั่งกับพื้นไม่ได้ มันจำจะต้องตั้งอ่างบนโต๊ะ ในเรือน่าจะต้องแขวนอย่างอ้ายที่ล้างมือชะนิดหนึ่ง ซึ่งเป็นแผ่นกระดานข้างบนเป็นรูปปบผ่าซีก ข้างล่างเป็นถังรั่ทำด้วยถ้วยของมีถม ไม่ใช่แปลกปลาดอะไรนั้น แต่ที่จะว่าเสียวนเพื่อจะให้เข้าใจว่า น่านน่าจะต้องติดฝาหรือแขวนให้สูงพอที่จะมีแรงพ่นขึ้นสำหรับนั่งโต๊ะ ถ้าไม่มีภาชนะเช่นนั้นไป ใช้ตั้งถูกคลื่นเข้าพลัดตกลงมาคอจะหักเป็นนายบำรุง ขึ้นลงนั่งกับพื้นก็จะเป็นหวัด จำจะต้องเตรียมตัวไปไว้เสีย หาฤๅกับตาอ้วนก็ได้

สยามินทร์

“ นายบำรุง ” ในรัชกาลที่ ๔ นายบำรุงราชบทมาลย์ตามเสด็จมาในเรือพระที่นั่งรอง
กล่องเครื่องตกลงมาถูกตาย

“ ตาอ้วน ” หมอเบอเมอร์ ชาวเยอรมัน เป็นหมอของกรมทหารเรือ
เครื่องลางจมูก เครื่องล้างพระนาสิกนี้ทรงตามหมอแนะนำให้ล้างเสมอ เตรียมสำหรับที่
จะไปใช้เวลาเสด็จฯ ประพาสยุโรป ร.ศ. ๑๒๖

พระยาบุรุษ

กลับใจเพราะจะไปเขียนรูปให้เอาเสื้อยูนิฟอร์มขาวเสื้อครุย คทาจอมพล
หิ้บมิ้ไปด้วย

(ฉะบับนี้เป็นพระราชหัตถเลขาทรงเขียนเอง)

เดิมตั้งพระราชหฤทัยว่าในการเสด็จฯ ยุโรป ร.ศ. ๑๒๖ เพื่อจะรักษาพระองค์เท่านั้น
แต่เมื่อใกล้เวลาเสด็จฯ เข้า ได้มีพระราชกระแสให้จัดเครื่องทรงเพิ่มเติม

สวนดุสิต

วันที่ ๘ มกราคม ร.ศ. ๑๒๖

ถึงพระยาบุรุษ

ให้เอาโต๊ะกลมไปตั้งในห้องซึ่งจะเลี้ยงข้างใน ซึ่งเป็นห้องสี่เหลี่ยมบ้าน
ชายยุคล ใช้เครื่องเงินปรุ จะตั้งเชิงเทียนใหญ่ที่ถูกไล่เมื่อเลี้ยงวานซืนนกลาง
โต๊ะกลาง

ส่วนโต๊ะบนพระที่นั่งนั้นใช้เงินด้านทั้งสำรับ ไม่ต้องใช้อ้ายปรุ ๆ ขอให้
เทียบขนดูเสียวันก็ไม่ช้าแล้ว พอจะได้พูดอะไร ๆ ได้บ้าง

สยามินทร์

สวนดุสิต

วันที่ ๖ กุมภาพันธ์ ร.ศ. ๑๒๖

พระยาบุรุษ

ในงานศพนางทิพและงานศพเจ้าพระยาสุรพันธ์ ให้มหาดเล็กเลียงน้ำร้อน ส่วนหมากพลูนั้นให้รับจากเจ้าภาพทั้ง ๒ ราย

สยามินทร์

“นางทิพ” เจ้าจอมมารดาทิพเกษร ในรัชกาลที่ ๕
“เจ้าพระยาสุรพันธ์” เจ้าพระยาสุรพันธ์พิสุทธิ์(เทศ บุนนาค)
งานศพนี้ทำที่เมรุวัดเทพศิรินทราวาส

สวนดุสิต

วันที่ ๘ กุมภาพันธ์ ร.ศ. ๑๒๖

พระยาบุรุษ

เครื่องตั้งแว่นฟ้าศพงานนางทิพและงานเจ้าพระยาสุรพันธ์ ครั้งอรไทยใช้เครื่องแก้วแต่งอย่างไร จะจัดให้เรียบร้อยได้หรือไม่ งานหลังเป็น ๒ ศพ ขอให้ตรวจดูของเทียบดูสักที วิธีที่จะตั้งอย่างไรจะพูดในหนังสือน่าจะไม่เข้าใจ ไว้จะเล่าให้ฟัง ขอให้มาฟัง

สยามินทร์

“อรไทย” พระองค์เจ้าอรไทยเทพกัญญา

วันที่ ๑๑ มีนาคม ร.ศ. ๑๒๖

พระยาบุรุษ

ในเรื่องการเลี้ยงฉลองพระและเลี้ยงสับเปอร์ในงานขึ้นเรือนอรพงศ์ ทั้งที่ราชฤดีและที่เก่ง พระยาภักดีแกคงไม่มีถ้วยน้ำและกระโถน เราจะต้องเตรียมหาทั้งน้ำท่าและเครื่องรินให้พร้อม หมากพลูที่จะเลี้ยงนั้น บรรจุเตียบ ๓ เตียบ สำหรับเจ้านาย ๒ เตียบ เสนาบดีเตียบ ๑ ข้าราชการใช้ผอบ ๓ ผอบ บุหรี่ใช้บรรจุหีบเงินหีบเสือ และหีบเงินที่ห้องบรอนซ์และห้องแก้ว ครั้นจะใส่หีบถมมันไม่มีห้องมีหับปนกันเลอะเทอะนัก บุหรี่เราต้องหาเอง แต่ให้ใช้บุหรี่ไทยให้มาก ห้ามยาแกแรตตรานกยูง บุหรี่ไทยถ้าได้ที่นักเลงเขาชอบสูบกันมาก ๆ ยิ่งดี ไม่ใช่ขตระหนี่ยากจะดอ

สยามินทร์

"เรือนอุรุพงศ์ ตำหนักราชฤทธิ์รุ่งโรจน์ ในพระราชวังดุสิต

"พระยาภักดี" พระยาภักดีภัทรากร (โอจิว อุทกภาชน์) เป็นผู้แต่งเครื่องเสวยอย่างจีน

สวนดุสิต

วันที่ ๑๒ มีนาคม ร.ศ. ๑๒๖

พระยาบรม

งานฉลองพระเห็นจะต้องมีสับเปอร์ แต่เลี้ยงในโรงละครก็ได้ ผู้หญิงคิดใจแซนวิช ให้เลี้ยงแซนวิชทั้งสองวัน จัดอย่างเลี้ยงที่เมรุ

สยามินทร์

งานฉลองพระพุทธรูปที่พระที่นั่งราชฤดี เวลานั้นยังเป็นหลังคาจากหน้าพระที่นั่งอัมพรสถาน

วันที่ ๘ ตุลาคม ร.ศ. ๑๒๗

ถึงพระยาบุรุษ

ด้วยวันพระราชทานกฐินนั้น การเดียงอยู่ข้างจะเป็นการใหญ่ เรือเจ้านายข้าราชการที่จะจัดมาก็คงจะมีแต่ของกินมาเป็นที่ๆ ส่วนภาชนะที่จะแบ่งและนำที่จะกินกันนั้นคงไม่มีมา เพราะฉะนั้นส่วนภาชนะคือจานและช่อมช้อนมีดถ้วยน้ำขอให้พระยาบุรุษเอาของในมหาดเล็กจัดมา แต่น้ำเย็นและน้ำแข็งฉันจะให้คนของฉันส่ง จงให้ใครคอยรับและต้องมีผ้าเช็ดมือด้วย ส่วนชามแบ่งแกงฉันจะให้ส่งที่โน่นพร้อมกับน้ำ แต่น้ำร้อนที่จะเดียงข้างหน้าขอให้มหาดเล็กน้ำร้อนเดียงส่วนข้างในเป็นของฉันทั้งสิ้น ถ้าจะเรียกชามแบ่งสำหรับพระเจ้าอยู่หัวก็จะส่งให้ขอให้จัดเตรียมการให้ดีอย่าให้ขาดได้ สิ่งใดหมดเอามาให้เหลือไว้ดีกว่าขาดเพราะเป็นวันที่จะสนุกรื่นเริงใหญ่ของท่าน ต้องระวังอย่าให้ทรงพระพิโรธได้ทนลำบากเอาดีกว่า ฉันใดสุดแต่ให้เป็นที่ทรงพระราชสำราญแล้ว เราผู้เป็นข้าก็เป็นสุข ถ้าขัดข้องประการใดขอให้ถาม จะได้ช่วยกันคิดให้เรียบร้อย

เสาวภา

เรื่องพระกฐินวัดราชาธิวาส

ฉะบับนี้เป็นพระราชหัตถเลขาของสมเด็จพระศรีพัชรินทรา บรมราชินีนาถ พระราชทานพระราโชวาทในฐานที่ทรงพระเมตตากรุณา

มีพระราชดำรัสขออารักขามายังสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงนริศรานุวัดติวงศ์ พระเจ้าน้องยาเธอกรมหลวงดำรงราชานุภาพ สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนนครสวรรค์วรพินิต พระเจ้าลูกยาเธอพระองค์เจ้าอรุพงศ์รัชสมโภช พระยาสุรินทรฤาชัย พระยาบุรุษรัตนราชพัตลภ เจ้าหมื่นสรรพเพ็ชภักดี เจ้าหมื่นเสมอใจราช หลวงศักดินายเวรและเจ้าจอมข้าง

ในผู้ที่ตั้งเครื่อง หม่อมเจ้าถนอม จงทราบความเป็นไปในความจำเป็นซึ่งจะรักษาพระองค์ให้ทรงพระสำราญดังจะกล่าวต่อไปนี้

แต่ไหนแต่ไรมาเสวยน้ำโซดานอกหรือโซดาใน น้ำแร่หรือแอพพอลลินาริ์ให้อมต่างน้ำไม่ได้ เมื่อเสวยน้ำเหล่านั้นแล้วต้องเสวยน้ำท่าล้าง จึงนับว่าเป็นเครื่องดื่มอย่างหนึ่งคล้ายกับเหล้า ต่างแต่ไม่เมา เมื่อเสด็จในประเทศทิศใดซึ่งน้ำเสวยจะพาไปด้วยไม่ได้ก็จำเป็นต้องเสวยน้ำในเมืองนั้น อันใคร ๆ เขาไม่กินกลัวจะผิดน่านน

การที่ประทับอยู่ในกรุงเทพ ฯ แต่ก่อนมา เคยเสวยน้ำเมืองเพชรบุรีอยู่เป็นนิตย์ แต่บางคราวมีเหตุขัดข้องต้องงดตักน้ำเมืองเพชรบุรีใช้น้ำกลั่น ย่อมทรงเดือดร้อนทุกครั้ง บางเวลาเจ้าพนักงานมักง่ายใช้น้ำเมืองเพชรเสียหมด ส่งน้ำอันปลอมเข้ามาว่าน้ำเพชร์ เสวยครั้งไรก็เสวยไม่ได้ ให้กระสับกระส่ายไปต่าง ๆ เป็นเช่นนี้มาแต่ไหนแต่ไรถึง ๔๐ ปีล่วงมาแล้ว

บัดนี้มพระโรคซึ่งเสวยน้ำมากไม่ได้ หมอฝรั่งทูลไว้ว่าเสวยน้ำน้อยที่สุดเท่าใดยังดี ก็ได้ทรงบำเพ็ญทจะเสวยน้ำน้อยเช่นนั้น ไม่ใช่เพียงแต่ไม่สำเร็จไม่ใคร่จะได้เสวยน้ำอร่อยสมพระราชประสงค์เนือง ๆ เป็นเหตุให้ต้องเสวยมากหวังจะให้สันกระหายก็ไม่รู้อิ่ม จึงต้องแก้ได้แต่เพียงหยอดน้ำแข็งลงไปให้เย็นเสียรสน้ำแต่ครั้นเสวยมากพระนาภีก็อืดไปเพราะเย็นเกินธรรมดายิ่งนัก ความรำคาญพระราชหฤทัยในเรื่องเสวยน้ำไม่อร่อยนี้ได้มีมาเนือง ๆ จนในหมู่นี้ได้ทรงรับความเดือดร้อนเพราะน้ำไม่อร่อยนี้เป็นอันมาก ทรงพิจารณาเห็นว่าที่เป็นดังนี้ด้วยพระศอเป็นไทยไม่ยอมเป็นฝรั่ง จะเสวยโซดาน้ำกลั่นอะไรทนไม่ได้ทั้งสิ้น

ครั้นวันที่ ๑ ธันวาคมนี้ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้หลวงศักดินายเวรจัดหาน้ำกรอกขวดมา ๔ ขวด ขวดหนึ่งน้ำฝน ขวดหนึ่งน้ำเพชร์ ขวดหนึ่งเป็นน้ำบ่ออาติเซียนแวล ขวดหนึ่งน้ำกลั่น อย่าให้แปลกกันเป็นที่สังเกตว่าน้ำ

อันใดส่งขนมาถวาย ได้ทรงอมน้ำนั้นไม่ได้กลืนทีละขวด ได้ทรงเลือกน้ำใน ๔ ขวดนั้น ขวดหนึ่งว่าอร่อยกว่าทุกหมด ครั้นเมื่อดูเครื่องหมายได้ความว่าขวดนั้นคือน้ำเพชร์ การเป็นอัศจรรย์เช่นนี้ประหลาดกว่าวัดไผ่ล้อม ทรงพระราชดำริเห็นว่าน้ำ ๓ อย่างนั้นจะบริสุทธิ์เกินไปอย่างไรกว่าพระศอที่เคยเสวยน้ำอย่างต่ำ จึงทำให้เสวยไม่อิ่มเสียเลย ไม่ระงับกระหายได้

จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ขออารักขาท่านทั้งหลาย อันได้ออกนามมาแล้วข้างต้น ได้เป็นธุระขวนขวายตามหน้าที่เพื่อความสงเคราะห์ ให้ได้เสวยน้ำเพชร์ให้เสมอไป จะทรงแบ่งส่วนพระราชกุศลให้แก่ท่านทั้งหลาย บรรดาที่ได้จัดการให้สมพระราชประสงค์นั้นเสมอไป

๔๑

ขออารักขามาเมื่อวันที่ ๑ ธันวาคม รัตนโกสินทร ศก ๑๒๗

วัดไผ่ล้อม คือมีสมภารองค์หนึ่งอยู่ที่วัดไผ่ล้อม เลื่องลือกันว่าขลังในการเศกเป่าและทำนายแม่นนัก

สวนดุสิต

วันที่ ๑๘ พฤษภาคม ร.ศ. ๑๒๘

ถึงพระยาบุรุษ

บอกข่าวเข้ามานั้นได้ทราบแล้ว อาการไข้ที่ยังตันทอยเช่นนี้ยังพอเชื่อได้ว่าจะไม่เร่งร้อน ระวังแต่อย่าให้ชิน ถ้าพอเห็นว่าสบายขึ้นมากแล้วต้องกลับเสียคราวหนึ่ง ถ้าขืนอยู่ตะบันไปถึงเวลามันไปไม่สบายลงที่นอกคราวนี้กลับมาลงยิ่งใหญ่กลับออกไปก็ไม่ใคร่จะได้ประโยชน์เช่นไปครั้งแรก เพราะฉะนั้นควรจะผ่อนผันกลับไปกลับมาให้ได้กำไรไว้ทุกเที่ยวนั่นเป็นทางถูก

สยามินทร์

เจ้าจอมมารดาชุ่มป่วย พระราชทานพระบรมราชานุญาตให้พระยาบุรุษรัตนราชพัลลภพาไปเที่ยวตากอากาศมณฑลราชบุรี และได้กราบบังคมทูลอาการป่วยมาให้ทรงทราบฝ่าละอองธุลีพระบาท จึงพระราชทานพระราชหัตถเลขานี้ตอบ

เมืองเพ็ชร์บุรี

วันที่ ๘ ตุลาคม ร.ศ. ๑๒๘

ถึงพระยาบุรุษ

ถามด้วยเรื่องหลวงสิทธินายเวรและหม่อมชาติเดชอุดมที่ตั้งใหม่นั้น เดิมเข้าใจว่าหลวงสิทธิยังทำการอยู่ในหน้าที่ครูในโรงเรียนมหาดเล็ก ถ้าหากว่าไม่ได้ทำการอยู่ในหน้าที่ครูอยู่ในเวรศักดิ์มาก่อนแล้ว จะไปทำราชการในหน้าที่เวรสิทธิก็ไม่สู้มีงานอะไร

จึงเห็นว่าควรจะให้อยู่ในกองประจำราชการซึ่งเสรฐวงศ์เป็นหัวหน้า ทำนองหน้าที่ปลัดจางวางมีบรรดาศักดิ์อย่างนายเวร สำหรับที่จะได้ผลัดเปลี่ยนในเวลาที่ชายเสรฐวงศ์ต้องมีที่ไป คงให้มีผู้ประจำอยู่ที่ในวังคนหนึ่ง ด้วยมหาดเล็กโดยมากมักจะเข้ามาแยงแย่เป็นขุนนางแล้วกลับไปบ้าน กลางคืนไม่มีคน เงินเดือนตั้งคนละ ๓๐๐ บาทไปก่อน

สยามินทร์

"หลวงสิทธินายเวร" พระยาอร่ามมณเฑียร (เอี่ยม บุนนาค)
"หม่อมชาติเดชอุดม" หม่อมอนุวัตร์วรพงศ์ (ม.ร.ว. สิงหนัท ปราโมช)
"ชายเสรฐวงศ์" กรมหมื่นอนุพงศ์จักรพรรดิ

สวนดุสิต

วันที่ ๑๙ พฤศจิกายน ร.ศ. ๑๒๘

พระยาบุรุษ

ตามที่กะนั้นแล้ว แต่คะเนเหมือนว่าเจ้าจะไม่อยู่ในวังนานตลอดเวลา เพราะเขาเกรงใจเรา แต่เราเตรียมไว้ให้ครบดีกว่า เครื่องโต๊ะตามที่จัดนั้นดี แต่ถ้วยลายทองดอกแดงเปลี่ยนมาไว้วันแรกเห็นจะดีกว่า เพราะเป็นวันเสมยศ เลยส่งเป็นครั้งยศ

สยามินทร์

เรื่องการจัดรับรองตุ๊กโยฮัน อัลเบรกต์แห่งบรันสวิกที่ตำหนักอุดร ณ พระที่นั่งอัมพรสถาน คำว่า "เจ้า" ในพระราชหัตถเลขานี้หมายความถึงตุ๊กองค์นี้

สวนดุสิต

วันที่ ๒๗ พฤศจิกายน ร.ศ. ๑๒๘

พระยาบุรุษ

การเลี้ยงที่เรือนนางดารานั้น จะต้องงดเข้ามาเป็นวันเดียวคือวันพฤหัสเพราะเหตุที่วันพฤหัสจะต้องเลี้ยงทูตฝรั่งเศส โต๊ะจัดตั้งทางชั้นบนชั้นล่างเท่าที่มีอยู่แล้วนั้น วันพฤหัสเลี้ยงทูตฝรั่งเศสที่ห้องทอง

สยามินทร์

"เรือนนางดารา" ตำหนักพระราชชายา เจ้าดารารัศมี มีงานขึ้นตำหนักใหม่ในพระราชวังดุสิต

การด่วน บางปอิน

พระยาบุรุษ

ทูลเชิญเรือนางดาราเดินห้องชั้นบนที่เป็นเหลี่ยมตรงบรรไดอีกโต๊ะหนึ่งได้ ใช้โต๊ะกลมเหมือนกัน เดิรกับเข้าทางบรรไดเล็กซึ่งเป็นทางเดียวกับห้องชั้นล่าง จัดเป็นโต๊ะเสวยเสียอีกโต๊ะหนึ่ง ถ้าข้างล่างโต๊ะเหลี่ยม ๘ คน ๔ โต๊ะจะจุกว่ากลมกระมัง ขอให้เร่งจัดการเสียให้ตลอด บีเตอร์อยู่เปล่า จะให้ไปเตรียมทำกับเข้าฝรั่งก็ได้ ให้คิดกับพระยานรฤทธิ์ จัดโต๊ะให้งามทั้งข้างบนข้างล่าง จะลงไปสั่งการเองแล้วจึงกลับมาด้วยรถไฟก็ได้

สยามินทร์

"บีเตอร์" หลวงทิพรสโอชา (บีเตอร์ อันโตนิโอ อันตรนิยุกต์)
"พระยานรฤทธิ์" พระยาธรรมจรรยานุกูลมนตรี (ทองดี โชติกเสถียร) เป็นผู้ดูแลครัวพระเจ้าต้นอยู่คราวหนึ่ง

พระยาบุรุษ

วันชวนเจ้าเชียงใหม่ไปเที่ยวเรือมอเตอร์บ่าย ๔ โมง ให้มีน้ำชาและของกินไปในเรือสำหรับ ๗–๘ คน

สยามินทร์

"เจ้าเชียงใหม่" เจ้าอินทวโรรส เจ้าผู้ครองนครเชียงใหม่

สวนดุสิต

วันที่ ๓๐ พฤศจิกายน ร.ศ.๑๒๘

พระยาบุรุษ

เรื่องเครื่องแต่งตัวเรือยนต์นั้น ได้เคยคิดครั้งหนึ่งแล้ว แต่เหตุไรจึงไม่ได้ใช้ เห็นจะเป็นเพราะเหตุว่าถ้าหลวงฤทธิ์ต้องแต่งจะต้องมียูนิฟอร์มถึง ๓ สำรับ

ฉิบหายเป็นอันมาก อีกประการหนึ่งการที่จะแต่งเป็นหมาจุต่างๆ ดูมหาดเล็กไม่อยากจะแต่ง ด้วยแปลกจากขุนนางไป แต่มหาดเล็กเจ้านายชอบแต่ง เหตุด้วยอยากสวยอยากเก๋เช่นกับเสื้อลูกดมสองแถว เมื่อมหาดเล็กใส่เหมือนจะตายขาดใจลงไปในเสื้อ ด้วยร้อนหนักกดเกยวอะไรต่างๆ จนเลิกลงมาเป็นแถวเดียว แต่ความจริงแท้นั้นคือมันผิดกับขุนนางไป และนึกเห็นในใจว่าใครเลยจะนึกว่าดีกว่าขุนนาง ถ้าเห็นดุม ๒ แถวเข้าคงต้องเข้าใจว่าเลว จึงได้ทะยานใจที่จะใช้ดุมแถวเดียว แต่ครั้นเห็นมหาดเล็กมกุฎราชกุมารใส่เสื้อดุม ๒ แถวติดห้อยอะไรตุ่งติ่งต่างๆ คงมีผู้เห็นเก๋ และนึกว่ามหาดเล็กหลวงเรือราหรือสติฟแข็งหรือผีดไปบ้าง ได้คิดเห็นมานานแล้วในเรื่องรถเรื่องเรือ ถ้าเวลาออกงานฝรั่งมังค่าดูไม่ใคร่สวย

การที่จะให้สวยนั้นไม่ใช่ถอยหลังเข้าคลองไปเป็นลูกดม ๒ แถวสำหรับเก่าและไม่ใช่เก๋เป็นบัว ถ้าจะเอาอย่างกันแล้วเอาอย่างเยอรมันเสียทีเดียวอย่างหนึ่งหรือเอาอย่างกรมรถเดียวนี้อย่าให้กระดิก ไม่เช่นนั้นก็เปลี่ยนแต่บ่าเท่านั้น

สารถีหลวงฝ่ายเยอรมันขับรถมอเตอร์คาร์เสื้อคอกลับอย่างทหาร ติดแถบสายนกอินทรีย์ระกำไหม ดูเหมือนจะคอแดงขอมอแดงตัวดำ มีแถบทองคอทองมอมีแอบปุเลตทองระกำไหม หมวกน่าจะเป็นกอกแฮต เสื้อนั้นชายยาว กางเกงแคบเกือกบู๊ต

ถ้าอย่างสารถีทุกวันนี้ งามอยู่เพียงชั้นเสื้อเจ้าหมั้นไวย ตกไปถึงราชเปเต็นต์แดงเต็มยศ ถ้ามหาดเล็กจะลงไปใส่เสื้อราชเปเต็นต์แดงเห็นจะเลวลงไปมากกว่าใส่เสื้อดุม ๒ แถวแต่ก่อนทรงเกยจมานั้น

ถ้าหากว่ากลัวไม่ตลอด ให้เป็นเสื้ออย่างนั้น แต่ให้นุ่งกางเกงคับเกือกบู๊ตเสีย เปลี่ยนบ่าเต็มยศมีแอบปุเลตก็ได้ไม่มีก็ได้ เสื้อเต็มยศเปลี่ยนเป็นสีแดง ใช้แถบเพราะที่จะใส่เสื้อปกหน้าอกขับรถนั้น ยังไงๆก็ขัดเชิงใช้ไม่ได้ ในชั้นต้นที่จะให้ทันเจ้าฝรั่งครั้งนี้ ให้ใช้เสื้อแดงกางเกงแคบอย่างพระนายไวยใช้ แต่จะลดหลั่น

กันอย่างไรก็ให้คิดอ่านดู ต้องรีบทำเสือให้ทันใช้ในวันที่ ๒๐ เดือนหน้า วันจวนอยู่อย่างน้อยก็ ๔ รถให้พอ

สยามินทร์

"หลวงฤทธิ์" พระยาราไชสวริยาธิบดี(พ้อน ศิลปี)
"เจ้าหมื่นไวย" พระยาเทเวศร์วงศ์วิวัฒน์ (ม.ล. วราห์ กุญชร)
"เจ้าฝรั่ง" ดุ๊กโยฮันอัลเบรกต์ แห่งบรันสวิก ซึ่งเขามาเยี่ยมกรุงสยาม

วันที่ ๕ ธันวาคม ร.ศ. ๑๒๘

พระยาบุรุษ

อยากรู้ว่าซองบุหรี่ประดับเพชร์ที่สำหรับให้เจ้าฝรั่งนั้น ยังเหลืออยู่อีกหรือไม่ ถ้าหมดเสียแล้ว จะได้ขยับขยายเป็นอย่างอื่น

สยามินทร์

จะไปด้วยเรือสุพรรณหงษ์ แต่ท้ายเรือให้เป็นข้างใน ให้พระยาบุรุษเสมอใจไปอยู่ข้างหน้า เพราะเรือกระบวนไปถึงช้า ไม่มีข้างในต้องไปนั่งคอยเลือกขนมและอาบน้ำปวยการเวลา จัดสำหรับวันนี้เท่านั้น

(ฉบับนี้เป็นพระราชหัตถเลขาทรงเขียนเอง)

"เรือสุพรรณหงษ์" เรือยนต์ชื่อสุพรรณหงษ์
"เสมอใจ" พระยานิพัทธราชกิจ (อ้น นรพัลลภ)

เพ็ชร์บุรี

พระยาบุรุษ

วันที่ ๑๘ มีเลี้ยงเจ้านายและขุนนางผู้ใหญ่สักเวลาหนึ่งก็จะดี แต่เรามีโต๊ะพอเพียง ๑๒ หรือจะจัดได้ทันมากกว่านั้น ถ้ามากเลี้ยงท้องพระโรง

สยามินทร์

เพ็ชร์บุรี

พระยาบุรุษ

ต้นไชยพฤกษ์ที่พระอินทรเทพเอามาให้ เอาออกมาแล้วหรือยัง ให้คิดกะปลูกริมถนนหน้าพระไชย ถ้ายังขาดควรจะถอนที่แบ่งไว้ในบางกอกที่เจ้าบ้างที่พญาไทบ้างออกมาให้พอ ให้กะดูว่าจะมากน้อยเท่าใด ปลูกตั้งแต่วงเวียนกลมออกไป ให้บอกโทรเลขถึงพระยาวรพงศ์ว่าต้นไม้อะไร ๆ ได้เตรียมหมดแต่มะม่วง มะพร้าวไม่เห็นมีออกมาเป็นของที่จะเป็นได้ดีทนทาง ๒ อย่าง และหากไม่ได้ยากเย็นอะไรเลยแซมที่ไหนแซมได้ ขอให้จัดชอออกมาอย่างละมาก ๆ เที่ยวแทรกตามร่วตามขอบได้ทั้งนั้น

อนึ่งไผ่อย่างใบห่อขนมจ้างได้เอาออกมาแล้วหรือยัง ถ้าปลูกริมถนนคันธนที่ตรงต้นไม้เป็นสวะอยู่ ๒ ข้างเห็นจะดี ให้ไปเตรียมไว้ตรงนั้นจะไปดี

สยามินทร์

“ พระอินทรเทพ ” พระยาโยธาเฉื่อนขันธ์ (หรุ่น รัตนเสน)

“ พระยาวรพงศ์ ” เจ้าพระยาวรพงศ์พิพัฒน์ (ม.ร.ว. เย็น อิศรเสนา)

เรื่องการแต่งพื้นที่ดินพระราชวังบ้านปืน จังหวัดเพ็ชร์บุรี ซึ่งต่อมาในรัชกาลที่ ๖ เปลี่ยนเรียกว่าพระรามราชนิเวศน์

เพ็ชร์บุรี

ให้พระยาบุรุษ

จัดกับเข้าฝรั่งไปให้ท่านเล็ก เพราะเพิ่งมาถึง

สยามินทร์

“ ท่านเล็ก ” สมเด็จพระราชบิดาบรมพงศาภิมุข ไปเฝ้าในการก่อฤกษ์พระที่นั่งศรเพชญ์ปราสาท

๙๙ เพ็ชร์บุรี

พระยาบุรุษ

วันนี้เห็นปลาทตัวโต ควรจะมีการเลี้ยงได้เช่นเมื่อปีกลายนี้ เป็นอาหาร เช้าเวลาก่อฤกษ์แล้ว ให้ไปคิดจัดการกับพระยาสุรินทร์และกรมดำรง จะหาปลาได้ฤาไม่

(ฉะบับนี้เป็นพระราชหัตถเลขาทรงเขียนเอง)

"พระยาสุรินทร์" พระยาสุรินทรฤาชัย (เทียน บุนนาค) ผู้ว่าราชการจังหวัดเพ็ชร์บุรี
"กรมดำรง" สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ
"ก่อฤกษ์" ก่อฤกษ์พระที่นั่งศรเพชญ์ปราสาท พระรามราชนิเวศน์ จังหวัดเพ็ชร์บุรี

---

๙๙ เพ็ชร์บุรี

พระยาบุรุษ

ปลาที่ได้มา ให้แจกไปตามเจ้านายและขุนนางคนละตัวสองตัว เพราะได้มาไม่ทันเลี้ยง

(ฉะบับนี้เป็นพระราชหัตถเลขาทรงเขียนเอง)

---

๙๙ เพ็ชร์บุรี

พระยาบุรุษ

อยากจะลองเลี้ยงโต๊ะส่วนสนามดูสักทีวันนี้ แต่อย่าให้ต้องสั่งกรมวังบัตรหมายก่งคอได้จะดี เนื่อเชาเอามาให้กิน ควรจะทำกับเข้าฝรั่งได้สัก ๒ สิ่ง ฤา ๓ สิ่ง รพีเป็นผู้บังคับการแทนพระยานรฤทธิ์ฤาอย่างไร จะไปปรึกษาสั่งเสียกันได้ฤาไม่ ถ้าถึงออกหมายกรมวังแล้วไม่เลี้ยง เลี้ยงทีพลับพลาเสวยริมน้ำ

๑๒ คน ให้เต็มที่ ซึ่งว่าจะตั้งโต๊ะให้มายืดโต๊ะจัดโต๊ะให้ดู การเชิญจะเชิญเอง ถ้ากับเข้าฝรั่งไม่ได้ จะใช้แต่กับเข้าไทยที่ทำในน้ำ

(ฉะบับนี้เป็นพระราชกระแสรับสั่งให้ผู้อื่นเขียน)

เลี้ยงโต๊ะสวนสนาม หมายความว่าลองเลี้ยงอาหารฝรั่งที่มือกุ๊กฝรั่งเศสที่สั่งมาสำหรับรับดุ๊ก โยอัน อัลเบรกต์ เสียก่อน

วันที่ ๒๔ ธันวาคม ร.ศ. ๑๒๘

พระยาบุรุษ

นั่งโต๊ะกลมนั้นมันต้องกลายขึ้นไปเป็น ๑๐ คน เพราะฝรั่งเติมมาอีก เห็นจะพอยัดได้ให้คิดอ่านยัดแล้วให้บอกรพีให้รู้เสียด้วย

สยามินทร์

พระยาบุรุษ

เขาฉลองกันว่าอ้ายกุ๊กเคยเก็บผมเสือและแมลง บางทีจะเห็นขันในตัวใบไม้ส่งไปให้มันดู อย่าให้มันเข้าใจว่าส่งไปให้ทำกับเข้า

(ฉะบับนี้เป็นพระราชกระแสรับสั่งให้ผู้อื่นเขียน)

"กุ๊ก" กุ๊กฝรั่งเศสที่สั่งมาใหม่ ๓ คน มีนายเออร์ลินเป็นหัวหน้า

สวนดุสิต

วันที่ ๒๔ ธันวาคม ร.ศ. ๑๒๘

ถึงพระยาบุรุษ

ให้เอาดวงชาตาอ้ายนับไปให้โหรเขาหาฤกษ์โกนจุกในกลาง ๆ เดือนสี่จะ

มีวันใด ถ้าไม่ได้กลางเดือนจะต้องตกไปข้างแรมก็ต้องแก่ ๆ ใกล้พิธีรุษ ครั้นจะสั่งออกไปเองก็จะเป็นราชการมากไป

สยามินทร์

"ย้ายนับ" หลวงไกรฤกษ์ราชเสวี (นับ ไกรฤกษ์) บุตรพระยาบุรุษรัตนราชพัลลภ

สวนดุสิต

วันที่ ๓๐ มกราคม ร.ศ. ๑๒๘

พระยาบุรุษ

การเลี้ยงในวันที่ ๑๒ และวันที่ ๑๕, ๑๖ กับเข้าไทยบอกให้แม่เล็กทำ แต่กับเข้าฝรั่งเราหาเอาเองก็ได้ วันที่ ๑๖ เลี้ยงโต๊ะบนพระที่นั่งเวลากลางวันเป็นเลี้ยงอย่างฝรั่งตั้งโต๊ะราย แต่คงไม่เป็นใหญ่มากไปกว่าเลี้ยงแบนเควตได้

สยามินทร์

"แม่เล็ก" สมเด็จพระศรีพัชรินทรา บรมราชินีนาถ

พระยาบรษ

โทษเจ้านนถึงตบตาด้วยกระดาษ หม้อต้มน้ำนอรวเยนมสำหรับกันไม่เอาไป

(ฉะบับนี้เป็นพระราชหัตถเลขาทรงเขียนเอง)

ตบตาด้วยกระดาษ เป็นคำสั่งเข้าในการที่หลงลืม

ขนมทำดี จะต้องเลี้ยงต่อๆ กันไป ๓ คราวก่อน เจ้าฝรั่ง คือแม่ทัพเรือเยอรมัน แม่ทัพบกฝรั่งเศส แม่ทัพเรืออังกฤษ คงเป็นคราวละ ๑๘ ไปหา ๒๔

(ฉะบับนี้เป็นพระราชกระแสรับสั่งให้ผู้อื่นเขียน)

ขนมทำดี คือขนมที่กุ๊กฝรั่งเศสทำ

พระยาบุรุษ

ที่บางปอินควรจะใช้เสื้อเมสแย็กเก็ตทหารเรือได้ ให้คิดอ่านตัดขึ้น

สยามินทร์

อัตถตำ อาวุโส สังฆัสส กฐินำ ธัมมิโก กฐินัต ถาโร อนุโมทามิฯ

สงสัยด้วยเรื่องพรมทางพระที่นั่งเวหาศไม่มีเสียเลย และจะยังไม่คิดใช้เลย แต่บรรไดเก่าปูด้วยแพรลื่นพรูดพราด ข้าจะหกล้ม ถ้ามีพรมทางปูเสียให้ตลอดทั่วไปได้จะดี ขอยืมพรมในวังจะได้ดอกกระมัง ให้บอกพระยาวรพงศ์เตรียมตัวไว้พรุ่งนี้ไปถึงจะโทรเลข มรนนให้ส่งพรมขึ้นไป เว้นไว้แต่จะไม่ต้องการ

(ฉะบับนี้เป็นพระราชกระแสรับสั่งให้ผู้อื่นเขียน)

คำอนุโมทนากฐินนั้น ทรงอนุโมทนาในการที่ได้จัดรับรองดุ๊ก โยอัน อัลเบรกต์ที่กรุงเทพฯ เรียบร้อยไปตอนหนึ่ง และทรงเตรียมรับที่พระราชวังบางปอินต่อไป

เพ็ชร์บุรี

ให้พระยาบุรุษ

จัดมหาดเล็กเชิญพระราชหัตถ์ และนำซองบุหรี่ทองไปให้เจ้าพระยายมราชเวลาพรุ่งนี้ จะไปรถบ่ายก็ทันเว้นแต่ดุ๊กรับว่าจะจารึกซอง ถ้าไปเช้าบ่ายก็

แล้ว แต่ไม่สู้วางใจเพราะดุ๊กไม่อยู่ การอาจคลาดเคลื่อนกันได้ เวลาประชุมคนที่เจ้าพระยายมราชเป็นเวลาเย็น ถ้าไปเวลานั้นได้กัด

(ฉะบับนี้เป็นพระราชหัตถเลขาทรงเขียนเอง)

"เจ้าพระยายมราช" เจ้าพระยายมราช (บุ๋น สุขุม) ทำบุญอายุครบ ๔๘ ที่บ้านตำบลวัดสามพระยา

สวนดุสิต

วันที่ ๒๓ กุมภาพันธ์ ร.ศ. ๑๒๘

พระยาบุรุษ

เรื่องกุ๊กฝรั่งนี้ได้กระทำใจมาตั้งแต่กำลังเลยเจ้าฝรั่งอยู่แล้ว เห็นว่าเลิกไม่ได้ เสียน้อยเสียยากเสียมากเสียง่าย เวลาชุลมุนทจะต้องเรียกขึ้นใหม่ก็ต้องเสียเงินมาก เราคงจะต้องเลยงแขกบ้านค้านเมืองอยู่เสมอ ให้เขากินอยู่ดีๆ กลายเป็นให้เขากินเนื้อเผาไหม้ไฟ คงจะต้องเป็นทนนทายงขนกว่าเมื่อไม่เคยกินอันเราได้เคยถูกนินทามาแต่ก่อนเสมอไม่ขาด และเมื่อว่าตามความจริงข้ากินของมันได้จริงๆ ในเวลานี้อาศัยกับเข้าฝรั่งนเป็นเครื่องเลยงชีวิตจริงๆ ไม่ใช่กินเป็นอติเรกลาภ แต่ควรจะทำให้เป็นครัวเดียวกันได้ฤๅแยกเป็น๒ ครัว แต่ลดรายจ่ายลงได้ เหตุด้วยพระยานรฤทธแกทำกับเข้าเจกอยู่อกข้าหนึ่ง ถ้ารพเข้าจัดหว่างกลางน่าทจะสำเร็จเรียบร้อยได้ เงินคงเสียมากแต่ทจริงทนรอนเรากมพอเสีย ถ้าหากว่าจัดการให้เป็นหลักฐานมั่นคงดี เป็นพระยาครองเมืองทั้งชาติเสียเงินเท่านี้จะเป็นไรไป ให้คิดอ่านหาฤๅกับรพีดูเถิด

สยามินทร์

เนื่องจากพระราชปรารภนี้ จึงได้จ้างกุ๊กฝรั่งเศสไว้ประจำในห้องครัวพระเจ้าค้นตั้งแต่นั้นมา

สวนดุสิต

วันที่ ๒๕ กุมภาพันธ์ ร.ศ. ๑๒๘

พระยาบุรุษและหลวงนายศักดิ์

ม้าหมู่ซึ่งจะตั้ง ๔ ทิศถานชุกะชี พระยาอนุรักษ์กล่าวว่าจะใช้ม้าหมู่วัดพระแก้วหน้าพระพุทธยอดฟ้า พระพุทธเลิศหล้านั้นได้ ม้าหมู่เล็กเชนนมัสหมู่อยู่แห่งใดให้คิดอ่านติดตาม ถ้าชำรุดให้พระยาอนุรักษ์ซ่อมแซม เครื่องที่จะตั้งสงสัยว่าเครื่องแก้วลายทองจะตั้งได้แต่ ๒ ทิศ จะต้องตั้งเครื่องโมราทิศหนึ่ง เครื่องโมรานั้นน่าจะชำรุดทรุดโทรมทองลอก ควรจะตรวจถ้าค่าคร่าหนักก็ให้แช่ทองเสียใหม่ การคุมโต๊ะหมู่วัดพระแก้วไม่ยากเพราะใช้ชนน้อย ให้คิดอ่านเก็งตาดูเสีย แล้วยกโต๊ะหมู่เข้ามาคุมให้ดูสักสำรับหนึ่ง โต๊ะตัวเดียวคุมลองดูได้ทั้ง ๔ สำรับ โต๊ะด้านหน้าจะต้องเป็นเครื่องยศ สิ่งซึ่งจะขาดก็เรื่องเชิงเทียน แต่เห็นว่าใช้ระย้าทองทำสำหรับตั้งเสียงโต๊ะแบนเควตโต๊ะละคู่เท่านั้น คุมอะไร ๆ หมด ไม่จำเป็นจะต้องรายเชิงเทียนเล็ก ๆ น้อย ๆ ให้รุงรังเปล่า ๆ ข้อสำคัญนั้นเพียงสิ่งไรชำรุดให้ได้ซ่อมเสีย การตั้งไม่ยาก

สยามินทร์

"พระยาอนุรักษ์" เจ้าพระยาธรรมาธิกรณาธิบดี (ม.ร.ว. บุ้ม มาลากุล) เรื่องนิงานพระเมรุพระศพพระองค์เจ้าอุรุพงศ์รัชสมโภช ที่สวนมิสสกะวัน วัดเบญจมบพิตร์

สวนดุสิต

วันที่ ๑๕ มีนาคม ร.ศ. ๑๒๘

พระยาบุรุษ

เครื่องสำหรับพระอัฐิที่จะออกเวลาพรุ่งนี้ ได้สั่งให้เจ้าสายพระยาอนุรักษ์และท้าวสุภัคเข้าไปคุม ของอยู่ที่เจ้าเช่นหีบหมากประดับเพชรเป็นต้น ให้หยิบ

ออกมาให้เขาดูแล้วให้มหาดเล็กรับเครื่องทองเครื่องยศและเครื่องเสวยตั้งที่พระเมรุ เจ้าต้องจัดม้าที่ตั้งเป็นม้าบิกทั้ง ๒ ข้างอย่างเดียวกับที่จะตั้งชายอรุพงศ์ เครื่องเสวยโต๊ะเงินต้องมีเหมือนกัน แต่งานอรพงศ์นั้นจะได้สั่งให้แม่เล็กจัดรับที่โรงครัวที่เดียวได้ ให้เร่งรัดการสำหรับเสด็จยายเสียให้ทันในเวลาเช้า

สยามินทร์

"พระอัฐิ" พระอัฐิสมเด็จกรมพระยาสุดารัตนราชประยูร ซึ่งโปรดเกล้าฯ ให้เชิญออกตั้งที่พระเมรุ สวนมิสสกะวัน วัดเบญจมบพิตร์ ก่อนงานพระศพพระองค์เจ้าอุรุพงศ์ เพื่อบำเพ็ญพระราชกุศลในการบรรจุพระอังคาร

"เจ้าสาย" พระวิมาดาเธอ กรมพระสุธาสินีนาฏ

"ท้าวสุภัติ" ท้าวสุภัติการภักดี (ปริก.....)

"แม่เล็ก" สมเด็จพระศรีพัชรินทรา บรมราชินีนาถ

"เสด็จยาย" สมเด็จกรมพระยาสุดารัตนราชประยูร

สวนดุสิต

วันที่ ๒๓ มีนาคม ร.ศ. ๑๒๘

พระยาบุรุษ

โต๊ะหมู่ที่จะตั้งงานเมรุคราวหลังนี้ ใช้โต๊ะแว่นฟ้าเห็นจะไม่ควร จะต้องใช้โต๊ะหมู่ทองเข้าใจว่ามีอยู่ครบแล้วทั้ง ๔ สำรับ ถ้าชำรุดหรุดโทรมฤาบกพร่องให้พระยาอนุรักษ์เร่งทำขึ้นเสีย แต่การคุมต้องคุมใหม่ ปอสเลนโมรา แก้วลายทองเห็นจะต้องคง ยกเสียแต่เงินแว่นฟ้าจะแต่งเครื่องเงิน โต๊ะหมู่อกหมู่หนึ่งให้เอาแก้วชาวพระพุทธนรสีห์ ให้คิดอ่านกับดุกและพระยาอนุรักษ์เทียบเครื่องประดับชั้นแว่นฟ้าดูดู ถ้าหากว่าแว่นฟ้ากระจกแต่งเครื่องเงินจะมิดไป จะใช้เครื่องทองก็จะได้แต่ซ้ำ จะดีอยู่หน่อยที่ไม่ต้องกลับ ขอให้ลองเทียบทานดูจะเป็นอย่างไรก็ให้บอกให้รู้เสียเนน ๆ

อนึ่งการจัดแว่นฟ้า โต๊ะหมู่ และการเลี้ยงในงานหลัง คงใช้มหาดเล็กเหมือนอย่างในงานนี้

สยามินทร์

เมรุคราวหลัง คือเมรุเจ้าคุณจอมมารดาเปี่ยม ซึ่งรัชกาลที่ ๖ ทรงสถาปนาขึ้นเป็นสมเด็จพระปิยมาวดีฯ

สวนดุสิต

วันที่ ๕ เมษายน ร.ศ. ๑๒๙

พระยาบุรุษ

พิธีตรุษจะไปต่อวัน ๑๔ ค่ำ ๑๒ ค่ำ ๑๓ ค่ำว่าง คิดจะหาเข้ากินทนาพญาไทอย่างเช่นครั้งก่อน ได้บอกดุ๊กและอาภา พระยาวรพงศ์ พระยาเวียงในไปแล้ว ให้คิดอ่านจัดการสำหรับกินเข้าเช่นครั้งก่อน

สยามินทร์

สวนดุสิต

วันที่ ๑๖ เมษายน ร.ศ. ๑๒๙

พระยาปรย

ลูกโตขอให้ตาเยนกินส์ไปช่วยปลูกต้นไม้ที่วังจันทร์ ให้สั่งแกให้ไปฟังคำสั่งความประสงค์ของมกุฎราชกุมารแล้วให้ทำ

สยามินทร์

"ลูกโต" พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว
"ตาเยนกินส์" นายเยนกินส์ ชาวอังกฤษ ผู้ช่วยดูแลการสวนดุสิต

สวนดุสิต

วันที่ ๒๙ เมษายน ร.ศ. ๑๒๙

พระยาบุรุษ

วันอาทิตย์กินเข้าทพญาไทเช่นทเคย

สยามินทร์

พระยาวรพงศ์ พระยาบุรุษ พระยาอนุรักษ์

เขา (คือดุ๊กเป็นต้น) กล่าวกันว่าในงานพญาไทยครั้งนจะมีคนมามากทั้งผู้หญิงผู้ชาย เท็จจริงอย่างไรไม่รู้ งานเราไม่ได้คิดจะทำใหญ่โตอะไร แต่ถ้าหากว่าเขามากันไม่มทนั่งทลุกและไม่ได้นัดหมายทางเข้าทางออกไว้ มันจะยุ่งเวลานั้นอยากสบายใจจึงเห็นว่า ควรจะนกล่วงหน้ากันไว้เสียก่อนบ้าง

ในงานบนตำหนัก เจ้านายให้ขึ้นไปนั่งบนตำหนัก ห้องสวดมนต์และห้องรับแขก ข้าราชการผู้ใหญ่ ๆ นั่งทหน้ามุขและชั้นต่ำ ผู้น้อยทเหลอกว่านนจึงนั่งสนามหญ้า

ส่วนข้างในห้องชั้นล่างข้างตะวันออกจัดให้นางชุ่มอยู่ และให้เป็นทแต่งตัวโกนจุกห้องหนึ่ง ห้องชั้นต่ำตอนข้างตะวันตกให้เบนทเลยง จะเลยงเจ้านำเจ้าจอมฤๅเจ้านายก็ได้ ชั้นบนข้างตะวันออก ๒ ห้องเป็นทพักเจ้านายลูกเธอและจอมอย่งาน ข้างตะวันตกเป็นทพักเจ้านายพนางน้องนางห้องหนึ่ง สมเดจพระบรมราชินนาถห้องหนึ่ง ในเวลานจัดเป็นห้องทรับแขกทง ๔ ห้องยังไม่จัดเป็นห้องนอน เรือนญปุ่นให้เป็นทพักหม่อมเจ้านายและภรรยาข้าราชการ ให้สมเด็จพระบรมราชินนาถทรงจัดเลยงทนนทเดยว

ทางเข้าออกผู้หญิงให้ข้ามทางสะพานทสุดข้างตะวันตก เว้นไว้แต่ขบวนในวังให้ข้ามทางสะพานตรงตำหนักข้างใน

เวลาที่จะออกไปดูละครอยู่ข้างจะไกลสักหน่อยหนึ่ง ให้ออกทางสะพานประตูย่ำค่ำไปหลังครัวเข้าประตูรั้ว ใช้รั้วนั้นเป็นฉนวน แต่ตั้งแต่ประตูไปจนถึงประตูรั้วไม่ต้องกันฉนวนวางคนประจำทำนองอย่างเช่นข้างในเดิรไปดูละครที่หน้าพระที่นั่งอัมพร ซากลับเข้าวังถ้าจะย้อนลำบาก จัดการให้ข้างในขนรถเสียที่ประตูรั้ว แล้วจะเลยมาออกทางข้างตำหนักไม่ผ่านหลังพลับพลาที่เดียวก็ได้ คงจะไม่สำส่อนกันกับข้างหน้า เว้นไว้แต่เมื่อยออกถึงถนนนอก

ในการที่สมเด็จพระบรมราชินีนาถเป็นต้น จะเดิรเหนื่อยเหนื่อย ให้ใช้รถลากเช่นใช้อยู่ในวังซึ่งกรมขุนสรรพสาตร์บอกว่าได้มาอีกแล้วนั้น ไปเตรียมไว้ที่หลังตำหนัก

การเลยข้างหน้าวันที่ ๑๔, ๑๕ เลยที่ท้องพระโรงพร้อมกันทั้งหมด วันที่ ๑๖ เลยบัณฑิตย์ที่ท้องพระโรง แต่ตั้งเครื่องและเครื่องเจ้านายข้างหน้าให้ใช้โต๊ะเล็ก ๆ ไปเลยที่โรงละคร เมื่อเวลาเลยบัณฑิตย์แล้ว ส่วนข้างในให้เลยในเวลาเลยบัณฑิตย์นั้นในตำหนัก ข้างในไม่ต้องไปเลยที่พลับพลา

วันที่ ๑๗, ๑๘ ข้างหน้าต้องเปลี่ยนไปเลยบนตำหนัก ทั้งห้องเสวยใหญ่ ห้องเสวยเล็กและห้องชั้นต่ำทุก ๆ ห้องถ้าหากว่าไม่มีฝน เวลาค่ำตั้งโต๊ะเล็กเลยกลางแจ้งบ้างก็ได้

การเลยเช้าม ๒ เวลา คือวันที่ ๑๕ จะเลยพระเช้าโมงหนึ่ง อยากจะให้ฉันกับเช้าฝรั่งให้โซ่ตเต็มที่ แต่จะให้อ้ายฝรั่งทำมันผิดจังหวะกันอย่างหน่อยหนึ่งจะเอาอาหารเย็นไปเลยเวลาเช้า มันจะเห็นชั้นญาติไม่ ถ้าหากว่าพูดกันเข้าใจยากต้องเอากับเข้าบีเตอร์ แต่ในการที่จะให้อดเช้าที่เดียวออกจะเยอกเย่น เพราะฉะนั้นให้ห้องเครื่องเตรียมไรสเตเบิลอย่างชะวาสำหรับพระ ๗ องค์ แต่ห้องเครื่องแกงน้ำเหลืองไม่เป็น จะจัดการเอง พระยาบุรุษเข้าใจวิธีกินอย่างชะวาอยู่แล้ว ให้คอยให้การมหาดเล็กให้ถูกต้อง

แต่ส่วนคฤหัสน์นั้นเพราะเหตุที่เวลายังเช้า ต้องจัดเลี้ยงเป็นเบรกฟาสต์ วันที่ ๑๘ เลี้ยงพระเป็นสำรับอย่างไทย ๆ แต่การเลี้ยงคฤหัสต้องเป็นเลี้ยงกลางวันด้วยกว่าจะแล้วสำเร็จก็คงสายมาก ตามในหมายทำขวัญเป็นเวลาบ่าย แต่เมื่อครงขนเรือนต้นดูเหมือนพระไปแล้วก็ทำขวัญทีเดียว ข้างนอกเขาทำกันอย่างไรแน่ไม่เคยเห็น ถ้าหากว่าทำบ่ายต้องแต่งตัว ๒ หน ฤๅเวลาอาบน้ำแล้วมาถวายของพระเขาไม่แต่งตัว ถ้าหากว่าไม่แต่งตัวตอนนี้คงจะเร็ว เป็นเลี้ยงเช้าได้ ถ้าแต่งตัวนากลัวจะต้องไปเลี้ยงเป็นกลางวัน

อนึ่งเวลาสวดมนต์ทั้งวันที่ ๑๔ และที่ ๑๗ ให้มีฆ้องไชยในเวลาสวดมนต์จบอย่างเช่นงานข้างนอก นิมนต์พระพจน์มาก็ได้ ฆ้องใช้ฆ้องที่มีอยู่ก็เพราะดี ขาหย่างมีอยู่แล้วให้คิดอ่านแขวนเสียให้ได้ พิณพาทย์ให้มีพิณพาทย์มหาดเล็ก มีแต่เครื่องห้าเหยวนักไม่ครึกครน ให้มีเต้นท์เขามาบังทางนามหญ้าหลังหนึ่ง จะได้พอเป็นที่หลบหลีกและเป็นที่พิณพาทย์อยู่

(ฉะบับนี้เป็นพระราชกระแสรับสั่งให้ผูกขึ้นเขียน)

งานพญาไทครั้งนี้ คืองานขึ้นพระตำหนักพญาไทในเดือนพฤษภาคม ร.ศ. ๑๒๔
โกนจุก โกนจุกนายนับ บุตรพระยาบุรุษรัตนราชพัลลภ
เลี้ยงบัณฑิตย์ คือเลี้ยงคฤหัสถ์ข้าราชการที่เคยบวชเป็นราชาคณะ ถานาเปรียญมาแต่ก่อน
นิมนต์พระพจน์ คือพระยาพฤฒาธิบดี (อ่อน โกมลวรรธนะ)
เพราะเคยบวชและได้เป็นพระราชาคณะที่พระอมราภิรักขิตมาแต่ก่อน

วันที่ ๒๓ พฤษภาคม ร.ศ. ๑๒๔

พระยาบุรุษ

นอนฝันไปว่ากินมะเขือต้ม เห็นจะเป็นด้วยหิวเข้า เลยนึกอยากไปจริงๆ ได้สั่งให้อาภาทำที่พญาไทสำหรับกลางคืนวันนี้ คิดอ่านจัดการหุงเข้ากับตาอ้น

สักที ให้เจ้าหาของหวาน ไม่ต้องมีกับเข้าอีกก็ได้ กินกันจน ๆ อย่างในเรือเมื่อเสียสักที ให้เตรียมให้ทันในวันนี้

สยามินทร์

"อาภา" กรมหลวงชุมพรเขตต์อุดมศักดิ์
"ตาอ้น" พระยานิพัทธ์ราชกิจ (อ้น นรพัลลภ)

สวนดุสิต

วันที่ ๒๘ พฤษภาคม ร.ศ. ๑๒๙

พระยาบุรุษ

เรื่องทอดปลาทูข้าอยู่ข้างจะกลัวมาก ถ้าพลาดไปแล้วข้ากลืนไม่ลง ขอให้จัดตั้งเตาทอดปลาทูสะพานต่อเรือนข้างหน้าข้างใน บอกกรมวังให้เขาจัดรถให้นางเอิบออกไปทอด เตรียมเตาและกะทะไว้ให้พร้อม

สยามินทร์

ที่สะพานต่อเรือนข้างหน้าข้างใน คือที่พระตำหนักพญาไท

เล่าเรื่องเสด็จประพาสยุโรป
ของพระยาบุรุษรัตนราชพัลลภ

ผู้เล่า ระลึกถึงเรื่องเก่าที่ล้นเกล้าล้นกระหม่อม พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระมหากรุณาธิคุณโปรดเกล้าฯ ให้ได้ตามเสด็จประพาสทวีปยุโรป ร.ศ. ๑๑๖ เมื่อยังเป็นนายจ่ายวด มหาดเล็กเวรสิทธิ์อยู่นั้น ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯให้มีหน้าที่พิเศษประจำห้องพระบรรทม รับใช้สนองเบื้องพระยุคลบาทใกล้ชิดพระองค์อยู่เสมอเป็นนิจ นับได้ว่าเป็นผู้มีโชคดีผู้หนึ่งที่ได้มีโอกาสเป็นพิเศษ ที่ได้พึ่งได้เห็น และประสบด้วยตนเอง ดังที่จะเล่าพรรณนาย่อ ๆ ถึงเรื่องต่าง ๆ ตามระยะทางต่อไป

ฉะนั้น เมื่อล้นเกล้าล้นกระหม่อม ได้รับอัญเชิญเสด็จมาแต่สมเด็จพระราชาธิบดี ประธานาธิบดี และเจ้านายแห่งทวีปยุโรป จึงทรงพระราชดำริโดยรอบคอบ เห็นว่าเป็นโอกาสอันสมควรที่จะเสด็จทวีปยุโรป เพื่อจะได้ทอดพระเนตรเห็นกิจการปกครองบ้านเมืองให้กว้างขวางต่อไป ทั้งเป็นการที่จะได้ทรงวิสาสะคุ้นเคยกับท่านผู้มีอำนาจวาสนาบรรดาศักดิ์ และจะได้ปลดเปลื้องอุปสรรคบางอย่างที่ยังขุ่นข้องหมองพระทัยเข้าใจผิดซึ่งกัน และกันอยู่บ้างในระหว่างไทยกับฝรั่งเศส เพื่อจะได้เป็นการเข้าใจลุล่วงไปด้วยดี จึงได้มีพระบรมราชโองการดำรัสเหนือเกล้าฯให้ตระเตรียมการทั้งปวงในการประพาสยุโรปคราวนี้

วันที่ ๒๐ มีนาคม ร.ศ. ๑๑๖ มีพระราชพิธีใหญ่ มีพระบรมราชโองการสถาปนาสมเด็จพระนางเจ้าพระบรมราชินีนาถ เป็นผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์

วันที่ ๗ เมษายน พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงเครื่องเต็มยศจอมพลทหารบกประดับเครื่องราชอิสริยาภรณ์มหาจักรีบรมราชวงศ์ ครั้นได้พระศุภฤกษ์เวลาเที่ยงเศษเสด็จยังท้องพระโรง พระบรมวงศานุวงศ์ข้าราชการฝ่ายในส่งเสด็จ มีพระราชดำรัสทักปฏิสันถาร ทรงร่ำลาแล้วเสด็จออกพระทวารกลางพระที่นั่งจักรมหาปราสาท เสด็จประทับพระราชยานทองคำลงยาราชาวดี มีกระบวนแห่นำตามเสด็จถึงท่าราชวรดิตถ์ เสด็จขึ้นพระที่นั่งราชกิจวินิจฉัย ฝ่ายหน้ามีพระบรมวงศานุวงศ์ ข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อย ราชทูต อุปทูต และกงศุล ผู้แทนรัฐบาลต่างประเทศ ส่วนฝ่ายในมีเจ้าคุณท้าวนาง เถ้าแก่ หม่อมห้าม และภรรยาข้าราชการ เฝ้าทูลละอองธุลีพระบาทส่งเสด็จ มีพระราชดำรัสแสดงพระราชประสงค์ที่จะเสด็จพระราชดำเนินครั้งนี้ เพื่อให้เป็นคุณประโยชน์แก่ประเทศสยาม ทรงมอบราชการให้พระบรมวงศานุวงศ์และข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อยให้ดำเนินไปโดยเรียบร้อย แล้วมีพระราชดำรัสแก่ผู้แทนต่างประเทศทรงแสดงพระราชหฤทัยยินดีที่มาส่งเสด็จ และเมื่อไปพบปะรัฐบาลในประเทศนั้น ๆ คงจะได้รับรองด้วยความยินดีทุกประเทศแล้วเสด็จพระราชดำเนินกับสมเด็จพระนางเจ้าพระบรมราชินีนาถยังเรือพระที่นั่งมหาจักร พร้อม ด้วย พระบรมวงศานุวงศ์และข้าราชการผู้ใหญ่ พระสงฆ์สวดคาถาถวายชัยมงคลส่งเสด็จ เมื่อชักธงมหาราชขึ้นเสาท้ายเรือแล้ว ทหารบก ทหารเรือ ยิงปืนใหญ่แห่งละ ๒๑ นัด ส่งเสด็จเป็นพระเกียรติยศ เรือพระที่นั่งถึงสมุทรปราการทรงจุดธูปเทียนสักการบูชาพระสมุทรเจดีย์ บ้อมผิเสอสมุทรยิงปืนใหญ่ ๒๑ นัด ถวายเป็นพระเกียรติยศ ครั้นได้เวลา ๑๗.๐๐ น. เศษ สมเด็จพระนางเจ้าพระบรมราชินี

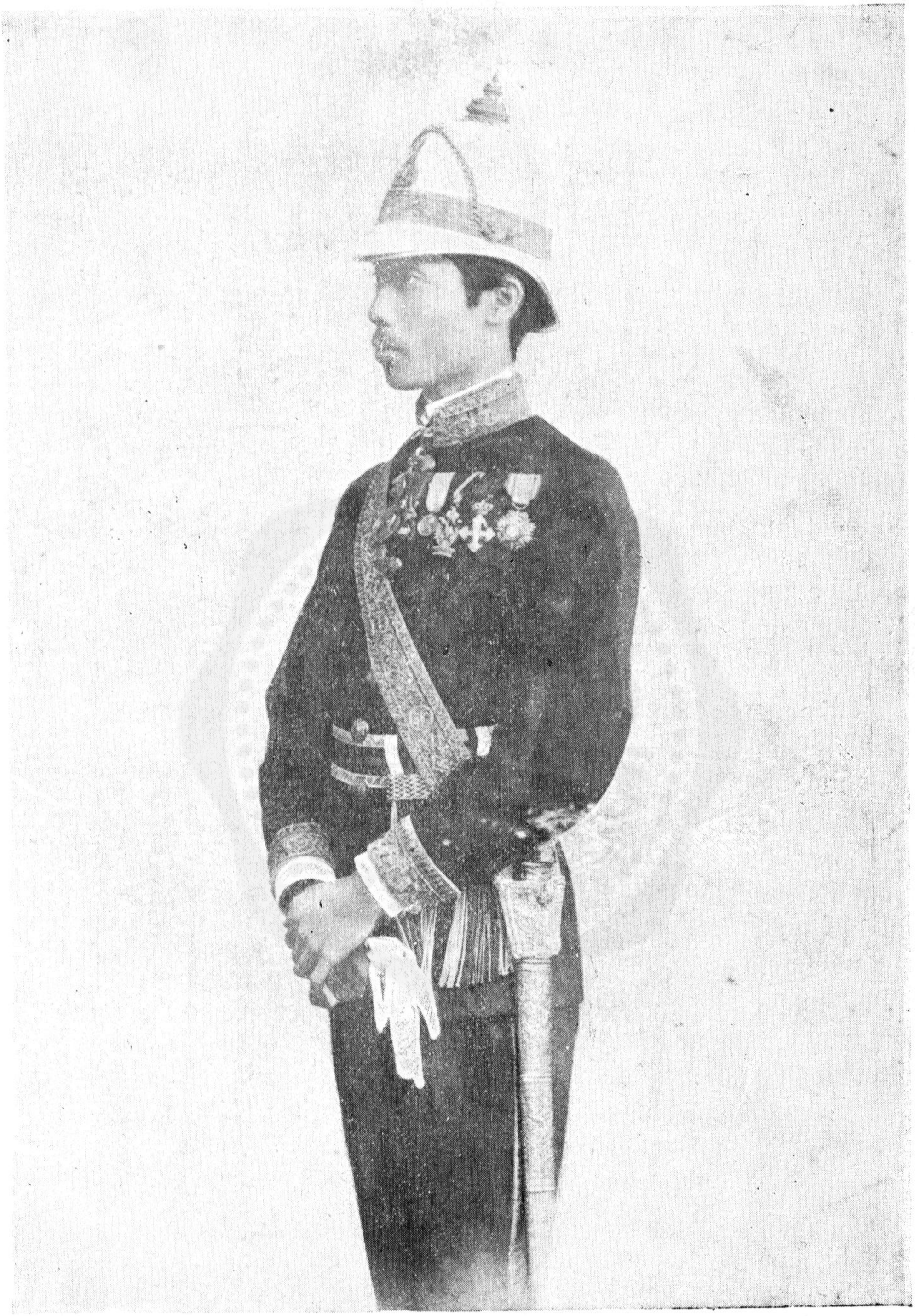

เครื่องแบบเต็มยศ เมื่อเป็นนายจ่ายวด
ในคราวประพาสยุโรป พ.ศ. ๒๔๔๐ (ร.ศ. ๑๑๖)

นาถ พร้อมด้วยพระบรมวงศานุวงศ์และข้าราชการที่ไปส่งเสด็จกราบถวายบังคม ถวายพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จส่งจนถึงบันไดเรือพระที่นั่ง เมื่อสมเด็จพระบรมราชินีนาถเสด็จถึงเรือพระที่นั่งอัคเรศ (เป็นเรือจักรข้าง) แล้วชักธงราชินีที่เสาท้าย พระบรมวงศานุวงศ์และข้าราชการที่ไปส่งเสด็จได้ถวายคำนับและโห่ถวายชัยพร้อมกัน แล้วเรือพระที่นั่งอัคเรศแล่นผ่านเรือพระที่นั่งมหาจักรีกลับขนตามลำแม่น้ำ เรือพระที่นั่งมหาจักรีถอนสมอใช้จักรออกปากอ่าว ผ่านป้อมพระจุลจอมเกล้ายิงปืนใหญ่ ๒๑ นัด ถวายเป็นพระเกียรติยศอีกวาระหนึ่ง ทอดสมอรอน้ำจนเวลา ๒๐.๐๐ น. ครั้ง จึงได้ถอนสมอใช้จักรแล่นต่อไปตามระยะทาง คลื่นลมเงียบสงบดี ตัดแล่นออกลึกกลางอ่าวสยาม เห็นเกาะฝั่งบ้างแต่ไกลๆ จนถึงวันที่ ๑๑ เมษายน เวลาเช้า ๘.๐๐ น. ทอดสมอในอ่าวหน้าเมืองสิงคโปร์ ป้อมในเมืองยิงปืนใหญ่ ๒๑ นัด ถวายเป็นพระเกียรติยศ ข้าราชการไทยที่ประจำอยู่เมืองต่างๆ ในแหลมมลายูพร้อมกันมาเฝ้าที่เรือพระที่นั่งมหาจักรี เซอร์ชาลส์มิตเชล (Sir Charles Mitchell) กอเวอนเนอร์สิงคโปร์มาเฝ้า เชิญเสด็จขึ้น และพวกกัปตันเรือรบทั้งหลายมาเฝ้าแล้วเสด็จเรือพระที่นั่งกรรเชียงขึ้นท่าอนสัน เบย์ เรือรบต่างๆ และป้อม แคนนิง ในเมืองยิงปืนใหญ่แห่งละ ๒๑ นัด ถวายเป็นพระเกียรติยศ

กรมการชาวอังกฤษและกองทหารเกียรติยศ รับเสด็จที่นั่น ทรงปฏิสันถารตรวจแถวทหาร ทหารแตรทำเพลงสรรเสริญพระบารมีแล้วเสด็จทรงรถพระที่นั่งไปยังกอเวอนเมนต์เฮาส์ กอเวอนเนอร์และภรรยาต้อนรับเสด็จเป็นทางการ แล้วเสด็จออกจากที่นั่นไปประทับแรมที่เฮอริเกนเฮาส์ (เป็นสมบัติของพระคลังข้างที่)

รุ่งขึ้นเวลาบ่ายกอเวอนเนอร์เชิญเสด็จในการกาเดนปาร์ตถวายเพื่อเป็นพระ

เกียรติยศ และเวลา ๒๐.๐๐ น.เชิญเสด็จประทับโต๊ะเสวยพร้อมด้วยข้าราชการทั้ง ๒ ฝ่าย แล้วถวายพระพรเป็นพระเกียรติยศ

วันที่ ๑๓ เมษายน เสด็จกลับลงประทับเรือพระที่นั่งมหาจักรีเวลา ๑๒.๐๐ น. เรือพระที่นั่งใช้จักรออกจากเมืองสิงคโปร์ไปตามระยะทาง ผ่านช่องมะละกาและสุมาตรา เรือพระที่นั่งตัดออกลึกในมหาสมุทรอินเดีย คลื่นลมสงบสบายดี

วันที่ ๒๐ เมษายน เวลา ๗.๓๕ น. เรือพระที่นั่งถึงหน้าเมืองโคลัมโบแล่นเข้าในเขื่อนศิลาซึ่งเขาทำไว้เป็นทับบังคลื่นทอดสมอ มีการยิงปืนใหญ่รับเสด็จ และเรือพระที่นั่งยิงปืนตอบ ข้าราชการไทยหลายท่านมาเฝ้าในเรือพระที่นั่งมหาจักรี พระเจ้าลูกยาเธอพระองค์เจ้าอาภากรเกียรติวงศ์ ซึ่งทรงตามมาจากโรงเรียนทหารเรือประเทศอังกฤษเพื่อเข้าสมทบประจำหน้าที่เดินเรือมหาจักรี กอเวอนเนอร์ เซอร์เอเวิด โนเอล วอกเกอร์ (Sir Edward Noel Walker) พร้อมด้วยข้าราชการอังกฤษเฝ้ากราบบังคมทูลต้อนรับเสด็จด้วยความยินดีและเชิญเสด็จลงเรือสเตตบาชขึ้นท่าเมืองโคลัมโบ ซึ่งจัดรับเสด็จตกแต่งด้วยผ้าใบไม้ดอกไม้และธงทิวงดงาม ถึงพลับพลาบรรดาชาวสิงหลนับถือพระพุทธศาสนาร้องสาธุขึ้นพร้อมกัน แล้วมีเด็กหญิงสิงหลแต่งตัวอย่างงามตามนิยมของเขา นำช่อดอกไม้ทูลเกล้า ฯ ถวาย พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงจุดธูปเทียนนมัสการพระพุทธรูป พระสงฆ์ผู้ใหญ่ ๑๘ รูป เจริญพระพุทธมนต์ถวายชัยมงคล พระภิกษุซึ่งเป็นประธานถวายพวงมาลัย ทรงสวมและถวายน้ำพระพุทธมนต์แล้วอ่านคำพระพรถวายในนามของภิกษุสงฆ์ทุกนิกายในเกาะลังกา ทรงกระทำนอบน้อมและทรงตอบด้วยชื่นชมยินดีทางพุทธศาสนิกชนรับรอง ทรงรถพระที่นั่งต่อไป ราษฎรสองข้างทางและตามช่องหน้าต่างตึกแน่นเบียดเสียดร้องสาธุ

ถวายชัยมงคล ทหารกองเกียรติยศทำเพลงสรรเสริญพระบารมีจนรถพระที่นั่งถึงควีนส์เฮาส์ ซึ่งรัฐบาลจัดไว้ถวายเป็นที่ประทับแรม

รุ่งเช้าเสด็จจากที่ประทับแรมควีนส์เฮาส์โคลัมโบไปแกนดี โดยทางรถไฟถึงเวลา ๑๒.๒๕ น. กอเวอนเนอร์ผู้สำเร็จราชการเกาะลังกา เจ้าเมือง ข้าราชการ ชาวอังกฤษ และชาวสิงหลรับเสด็จอยู่พร้อมกอเวอนเนอร์เชิญเสด็จประทับรถนำมาส่งถึงควีนส์โฮเต็ล ซึ่งจัดไว้เป็นที่ประทับอย่างเรียบร้อบสวยงาม แล้วทูลลากลับ ควีนส์โฮเต็ลนี้ใหญ่กว้างขวางเป็นที่อยู่ที่พักได้ทั้งกัน ครั้นได้เวลาเสด็จรถพระที่นั่งไปยังควีนส์แปวิลเลียน ซึ่งกอเวอนเนอร์จัดเลี้ยงกลางวันถวายเป็นพระเกียรติยศ

เวลาบ่าย พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวพร้อมด้วยพระบรมวงศานุวงศ์และข้าราชการเสด็จไปยังวัดมะลิกาวะ เพื่อทรงนมัสการพระทันตธาตุ ในที่นั้นฝ่ายพระสงฆ์และฆราวาสทางพระพุทธศาสนาจัดการตบแต่งรับเสด็จ มีพระสงฆ์ประมาณ ๕๐๐ รูป และฆราวาสอีกมากคอยรับเสด็จ ครั้นแล้วเสด็จขึ้นบนพระวิหารทรงจุดธูปเทียนสักการะพระทันตธาตุแล้วมีพระราชประสงค์ขอจับต้องพระทันตธาตุในฐานเป็นพุทธศาสนิกชนด้วยกัน และทรงยืมหนังสือจารในแผ่นทองคำเพื่อให้กรมสมมต ฯ ทรงตรวจ แต่หัวหน้าและพวกผู้ใหญ่ที่รักษาพระทันตธาตุกราบบังคมทูลพระกรุณาโดยไม่เต็มใจ อ้างเหตุผลว่าไม่มีใครเคยได้จับต้องพระทันตธาตุ (พระองค์ทรงทราบว่าพวกฝรั่งก็เคยจับต้องได้) พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงพระราชดำริเห็นว่า การที่พูดขัดขวางนั้นเป็นการลบหลู่ผู้ที่นับถือศาสนาเดียวกันและพระบรมเดชานุภาพ จึงโปรดเกล้า ฯ ให้คนหนังสือที่อ่านถวายพระพร ส่วนสิ่งของต่าง ๆ ซึ่งได้นำไปจะถวายเป็นเครื่องสักการบูชาพระทันตธาตุ เช่น ต้นไม้ ทอง เงิน ธูปเทียน และผ้าไตรถวายพระสงฆ์ก็โปรดให้กลับคืนมาสิ้น แล้วเสด็จกลับควีนส์โฮเต็ล

ที่พระวิหาร พระทันตธาตุนั้นคับแคบมืดร้อน ทั้งพระสงฆ์และฆราวาส เข้าไปเบียดเสียดแน่นไม่มีสัมมาคารวะ กระแทกไหล่ กระแทกตัวกัน ใครจะทำอะไรก็ทำกันตามใจชอบพร้อมทั้งส่งเสียงพูดกันจ้อกแจ้ก ไม่มีสมาธิได้เลย ที่พระองค์เสด็จลับเสียจากที่นั่นเป็นการดีมาก

ตามที่ได้เห็นพระทันตธาตุมีดอกบัวทองบาน มีเครื่องหนับพระทันตธาตุไว้ตรงกลางเกสรบัว สังเกตดูนั่นขาวเหลืองคล้ายๆ ยาวประมาณองคุลีเศษ มีสัณฐานข้างหนึ่งป้านและเรียว รูปกลม งอนิดหน่อย อยู่ในครอบแก้วซึ่งมีภาชนะทรองรับดอกบัวนั่น

เมื่อกลับไปประทับที่โฮเต็ลแล้วพระสงฆ์เจ้าอธิการวัด และพนักงานรักษาพระทันตธาตุตามมาเฝ้าขอรับพระราชทานอภัยโทษ และขอเชิญเสด็จพระราชดำเนินอีกครั้งหนึ่ง เพื่อได้ทรงจับต้องพระทันตธาตุตามพระราชประสงค์ แต่ไม่มีโอกาสเฝ้า และมิได้เสด็จมาอีกตามคำขอ

ภายหลังข้าราชการผู้ใหญ่ฝ่ายอังกฤษทราบเหตุการณ์นั้นพากันตกใจ กราบบังคมทูลว่า เพราะเหตุว่านับถือพุทธศาสนาเดียวกัน เขาจึงไม่เข้ามาเกี่ยวข้องเลย เมื่อมีเหตุการณ์เช่นนี้ เขาจะไปจัดการใหม่ให้สมพระราชประสงค์ทุกอย่าง พระองค์ทรงปฏิเสธและทรงขอบใจเขา

เวลาค่ำประทับโต๊ะเสวยพร้อมกันที่ควีนส์โฮเต็ล กระบวนแห่ปาระหะระ (เป็นกระบวนช้าง) ซึ่งได้เตรียมไว้แต่เย็นนั้นได้จุดไฟแห่ผ่านโฮเต็ลเพื่อให้ทอดพระเนตร แต่ก็ไม่เสด็จทอดพระเนตร

ครั้นเสวยเสร็จแล้วตรัสเล่าเรื่องพระทันตธาตุ กรมสมมตอมรพันธ์เป็นผู้เชยนตามคำตรัสนั้น เรื่องพระทันตธาตุนี้ปรากฏอยู่ในหนังสือวชิรญาณซึ่งมีมาแล้วแต่ครั้งรัชกาลที่ ๔

"ครั้งหนึ่งชาวโปรตุเกสได้มาครอบครองเกาะลังกา ว่าได้เอาพระทันต

ธาตุแท้ไปบ่นละเอียดหมดแล้วทิ้งทะเล พระทันตธาตุที่อยู่ทุกวันนี้ทำจำลองขึ้น”

ตามที่ตรัสนมเรื่องยืดยาวมากจะหาอ่านได้ จากหนังสือราชการหรือราชกิจจาในสมัยที่พระองค์เสด็จ ร.ศ. ๑๑๖ นั้น

(เข้าใจว่าพวกนี้นต้องการชู้พระองค์เพราะเหตุว่าทรงเป็นพระมหากษัตริย์ที่นับถือพระพุทธศาสนาเดียวกัน มีพระเกียรติยศ คงจะได้รับพระราชทานเงินเป็นการบำรุงมากมายเป็นแน่ แต่กลับไม่สมประสงค์ เรื่องเสด็จเกาะลังกาเมืองแกนดีและในเรื่องเสด็จทอดพระเนตรพระทันตธาตุมีการขลุกขลักนั้น ดูได้จากพระราชหัตถเลขาส่วนพระองค์ มีพระราชทานแก่พระบรมราชินีนาถ และพระราชหัตถเลขาอีกฉบับหนึ่งถวายกรมหมื่นวชิรญาณวโรรสมีข้อความเกี่ยวกับพระทันตธาตุและเรื่องศาสนาลงวันที่ ๒๗ เมษายน ร.ศ. ๑๑๖)

รุ่งขึ้นเวลาเช้า เสด็จทอดพระเนตรสวนโทรม ๆ และวังเก่าคร่ำคร่าที่เมืองแกนดี ผู้เล่าได้ตามเสด็จ เพราะเสด็จไปทอดพระเนตรเป็นการเงียบ แล้วเสด็จมาที่สถานีรถไฟ ซึ่งกอเวอนเนอร์และกรมการคอยส่งเสด็จอยู่พร้อม รถไฟถึงเมืองโคลัมโบเวลา ๑๓.๐๐ น. ประทับพักเสวยกลางวันที่ควีนส์เฮาส์ บ่ายประพาสทอดพระเนตรบ้านเมือง แล้วเสด็จกลับลงเรือพระที่นั่งมหาจักรีข้อมยังบิน ๒๑ นัด ถวายคำนับ

เกาะลังกานี้สังเกตดูเต็มไปด้วยป่าเขามาก และสัตว์ เช่น ช้าง ม้า วัว ควาย ตัวเล็ก ๆ ทั้งสิ้น แกนดี โคลัมโบ มีตึกรามบ้านเรือนพอสมควร แต่บ้านเรือนราษฎรโดยมากเป็นกระท่อม

วันที่ ๒๓ เมษายน เวลาเช้าเรือพระที่นั่งมหาจักรีใช้จักรออกจากเขื่อนหินเมืองโคลัมโบแล่นในมหาสมุทรอินเดียต่อไป ในระหว่างนี้คลื่นลมสงบสบายดี จึงขอเล่าจำนวนผู้ที่ตามเสด็จไว้ในที่นี้เสียด้วย พระเจ้าน้องยาเธอ ๓ สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอและพระเจ้าลูกเธอ ๔ ข้าราชการในชุด ๗ นอกชุดอีก ๔ นัก

เรียน ๑๕ หมอ ๑ เครื่องต้นถวายพระโอสถ ๑ นายเรือไทยที่สำเร็จวิชาการเดินเรือจากยุโรป ๒ นายทหารเรือไทย ๘ กะลาสีไทย ๒๙๔ นายเรือชั้นตั้งแต่กัปตันลงไปเป็นฝรั่ง ๑๕

เรือพระที่นั่งผ่านเกาะต่าง ๆ แลเห็นไกลลิบ ๆ เช่นเกาะมินิกอย (เรียกกันว่า เกาะแม่หม้าย) เป็นต้น

วันที่ ๑ พฤษภาคม เรือพระที่นั่งแล่นเข้าอาวเอเดน เจ้าท่านำเรือพระที่นั่งปืนใหญ่ในเรือรบและที่บ้อมยิงถวายแห่งละ ๒๑ นัด พลจัตวาคันนิงแฮมผู้ว่าราชการเมืองมาเฝ้าในเรือพระที่นั่งมหาจักร เชิญเสด็จขึ้น ทรงปฏิสันถารพอสมควรแล้วผู้ว่าราชการเมืองทูลลาขึ้นไปคอยรับเสด็จบนฝั่ง ครั้นได้เวลาเสด็จลงเรือกรรเชียงพระที่นั่งชั้นที่ตกแต่งด้วยธงเรียบร้อย ผู้ว่าราชการรับเสด็จพร้อมด้วยกรมการ เสด็จตรวจแถวทหารการ์ดและทหารอาสา ผู้ว่าราชการนำเสด็จไปยังจวนผู้ว่าราชการเมือง ซึ่งจัดไว้เป็นที่ประทับกลางวันและจัดถวายเลี้ยงกลางวันเป็นพระเกียรติยศ จวนหลังนี้เป็นศาลาพื้นชั้นเดียว หลังคาปกคลุมลงมามากเพื่อกันแสงแดด เก็บความเย็นไว้ให้ได้มากที่สุด รูปของศาลานี้มีมุขเป็นห้องยื่นออกทางโน้นบ้าง ทางนี้บ้าง จัดทำตามความพอใจของผู้ว่าราชการเมืองต่าง ๆ ที่มาอยู่เพื่อให้มีความสบาย ใช้แขกตำนั่งอยู่กลางแดดชักพัดเพื่อโบกลมให้เย็นที่โต๊ะเสวยทั่วกัน เขาเล่าว่า เจ้าพวกนี้ไม่เคยอดรอนเลยเวลาอยู่กลางแดด

เวลาบ่ายทรงรำลาผู้ว่าราชการ เสด็จจากจวนเพื่อประพาสสถานที่ต่าง ๆ ในเมืองเอเดน ที่ทำการรัฐบาลต่าง ๆ และห้างร้านก่อด้วยหิน แต่พวกบ้านเรือนราษฎรโทรมเต็มที่เหลือรับ หลังคาเขาไม่ใช้เพราะไม่มีฝน มีแต่ทางอิฐผสมพาดไว้พอบังแดดเท่านั้น พลเมืองมีชาติต่าง ๆ เช่นพวกโซมาลีแลนด์ นิโกร อาหรับ และอะไรอีกก็ไม่ทราบปนกัน กิริยาวาจาหยาบ สกปรก

เป็นที่หนึ่ง ตั้งแต่เกิดมาดูเหมือนไม่เคยอาบน้ำจืดเลยนอกจากจะได้อาบน้ำทะเลเท่านั้น เพราะฝนไม่ตกเลยในที่นี้ร้อนอย่างสาหัส ตามภูเขาเกือบจะหาต้นไม้ใหญ่สักต้นเดียวทำยาไม่ได้ มีแต่ต้นไม้เล็กๆขึ้นบางหรอมแหรมคล้ายกับจำเป็นต้องขนมา ฝรั่งใช้คำว่าไปเที่ยวสวน ที่สวนนั่นมีสนามหญ้า ซึ่งหญ้าขึ้นอย่างบางที่สุดต้นไม้ก็ขึ้นสักสองสามศอก ที่ปลูกไว้ตั้ง ๙ ปี ๑๐ ปีต้องรดน้ำกันไม่ทราบว่าวันละกี่ครั้ง มีภูเขาติดต่อซับซ้อนทั่วไป แลดูตระหง่านใหญ่เป็นสีดำทั้งนั้นราวกับถ่านหิน ในภูเขานั้นเป็นบ่อมีตั้งเป็นใหญ่ ทางราชการและพวกพ่อค้าใช้น้ำกันนี้และน้ำจืดลำเลียงมาจากที่อื่น ส่วนราษฎรโดยมากเข้าไปหลังเขาลึกเที่ยวหาน้ำจืด ทำถุงด้วยหนังแพะบรรจุน้ำแบกกันมาบ้าง บรรทุกเกวียนบ้าง

ส่วนพวกเด็กขอทานในน้ำพอเรือมาจอดก็ร้องโวยวายต่าง ๆ แบมือขอทาน เมื่อพวกบนเรือได้ทิ้งเซ็นต์ทองแดงลงในน้ำก็พากันกระโจนลงงม เก็บเอาขึ้นมาได้ทุกที บางคนแขนขาดขาขาดเพราะปลาฉลามกัด พวกนี้ตัวแดงผมแดงเพราะน้ำทะเลกัด ตามความสังเกตเมืองเอเดนนี้ช่างเป็นเมืองนรกเสียจริง ๆ หาความเจริญตาเจริญใจไม่ได้เลย

วันที่ ๑ พฤษภาคม เรือพระที่นั่งใช้จักรออกจากเมืองเอเดนเข้าปากช่องทะเลแดง แถวนี้มีนกบูบี (นางนวล) ชุม บินคลอไปกับเรือเพื่อหาอาหาร ถ้าเห็นอยู่ลงลอยตัวในทะเล ตัวขนาดนกพิราบขาวสะอาดน่าดู เรือพระที่นั่งผ่านเกาะแลเมืองต่าง ๆ ซึ่งเป็นของอาหรับแลเตอรกีตลอดในทะเลแดง จนถึงอ่าวหน้าเมืองสุเอส

วันที่ ๖ พฤษภาคม เรือพระที่นั่งทอดสมอหน้าเมืองสุเอสซึ่งเป็นเมืองย่อม ๆ อยู่ริมทะเลแดง เคดีฟเจ้าผู้ครองเมืองอียิปต์จัดให้ข้าหลวงลงเรือยอชแล่นรับหรูหรามาเฝ้ายังเรือพระที่นั่ง เชิญเสด็จเข้าเขตอียิปต์

จะขอเล่าเรื่องเก่าก่อนขุดคลองสุเอสแทรกไว้ตอนนี้สักหน่อย รัชกาลที่ ๔

ทรงส่งทูตไทยไปเฝ้าพระนางเจ้าวิคตอเรีย ณ กรุงลอนดอนบริเทนใหญ่ เรือรบอังกฤษรับทูตไทยไปถึงเมืองสุเอส คณะทูตขึ้นเดินบก ส่วนเรือนั้นเดินไปตามแผนทของการเดินเรือสมัยนั้นกินเวลาตั้งเดือน คือออมแหลมกู๊ดโฮปทวีปอัฟริกาไป พาหนะที่ทูตเดินทางบกในครั้งนั้น มีรถบ้าง อูฐบ้าง จนถึงเมืองไคโรขึ้นรถไฟที่ไคโรไปถึงเมืองอาเล็กซานเดรีย ในเวลาที่ขึ้นบกทูตได้พักผ่อนจากการเมาคลื่นได้หลายวัน ทั้งได้ชมภูมิประเทศด้วย ถึงกำหนดคณะทูตลงเรือรบอีกลำหนึ่งซึ่งรัฐบาลอังกฤษจัดมาคอยรับจากอาเล็กซานเดรีย เดินต่อไปตามแผนที่ในทะเลจนถึงที่แห่งหนึ่งที่จะต้องข้ามอ่าวไปประเทศอังกฤษ มีร่าพันเป็นกลอนในนิราศลอนดอนว่า—

“จะข้ามอ่าวบิสเกทะเลร้าย
ยังหมองหมายเศร้าจิตคิดกระสัน
ด้วยเขาแจ้งข่าวนทุกวันวัน
พายุนั้นสามารถทายาดพอ”

วันที่ ๗ พฤษภาคม ร.ศ. ๑๑๖ เวลา ๘.๐๐ น. เรือพระที่นั่งใช้จักรเดินตามคลองสุเอส ที่นี่เล่าจะดำเนินเรื่องเข้าคลองสุเอสต่อไป

เมื่อบริษัทขออนุญาตเจ้าผู้ครองเมืองอียิปต์เรียบร้อยแล้ว บริษัทจึงได้เริ่มทำการขุดเป็นการใหญ่ ต้องขุดคลองส่งน้ำจืดมาจากแม่น้ำไนล์ เพื่อประโยชน์งานบริโภคและสำหรับจัดสร้างขุดคลองสุเอส คลองน้ำจืดนี้ขุดอย่างกระทั่งทุกวันนี้ บริษัทจึงมีขุดคลองเรียกว่าคลองสุเอส ตัดไปบนแผ่นดินของทวีปอัฟริกาตอนแคบ พื้นแผ่นดินเป็นทรายทั้งนั้นตั้งแต่ทิศใต้ทะเลแดงจนถึงทิศเหนือทะเลเมดิเตอร์เรเนียนเป็นระยะยาว ๘๗ ไมล์ หรือ ๓๙๑๕ เส้น เรือต่าง ๆ ที่ผ่านเข้าออกคลองสุเอส กินเวลาประมาณ ๑๒ ชั่วโมง คลองนี้ขุดกว้างและ

ลึกจนเรือเมล์ขนาดใหญ่เดินเข้าออกได้สะดวก เรือที่เดินในคลองนี้มีข้อบังคับว่าต้องลดผีจักรให้เบาที่สุดจนไม่มีควันละอองกระทบฝั่งให้ทรายพังลง ซึ่งจะทำให้คลองตื้น เรือที่แล่นสวนกันในคลองนี้มีข้อบังคับให้ลำหนึ่งเข้าแอบข้างเสียก่อนอีกลำหนึ่งจึงแล่นผ่านไปได้ เรือที่แอบข้างฝั่งนี้เขาจัดทำที่ไว้เป็นระยะๆ พอควร เวลาค่ำคืนต้องมีไฟฉายใหญ่ส่องสว่างที่หัวเรือ เพื่อประโยชน์ให้เห็นกันทั้งสองฝ่ายแต่ระยะไกล ถ้าเรือลำใดไม่มีไฟฉายจะเข้าคลองไม่ได้ ข้างคลองทั้งซ้ายขวามีทุ่นเรียงรายไปตลอดบังคับให้เรือเดินภาย ในแนวทุ่นเหล่านี้กลางคืนมีไฟประจำอยู่ทั่ว เป็นสายไฟยาวตลอดไป แลดูงามนัก ถ้าเดินทางไปทางเหนือฝั่งคลองข้างซ้ายเป็นเมืองสุเอส มีสถานรักษาคลองเป็นระยะไปตลอด มีเจ้าหน้าที่รักษาคลองและตำรวจด้วย โทรศัพท์ติดต่อได้ถึงกันหมด ตำรวจที่ออกลาดตระเวนชื่อว่าเป็นพาหนะ ฝั่งขวาคลองไม่มีบ้านเรือนราษฎรเป็นทะเลทราย หนอง บึง อยู่โดยมากแลสุดสายตา ตามบึงได้เห็นนกกระทุงลอยแพเป็นฝูง ๆ เขาเล่ากันว่า เคดีฟ เจ้าผู้ครองประเทศอียิปต์ชื่ออิสไมล์เสด็จจากกรุงไคโรมาสร้างตำหนักที่พักใกล้บริเวณคลองสุเอส จึงได้นามตลอดทุกวันนี้ว่าเมืองอิสไมเลีย เมื่อขุดคลองเสร็จแล้วมีการฉลองรื่นเริงอย่างใหญ่โต มีโหพารเจ้าผู้ครองอียิปต์ที่มาสร้างวังนี้ ในฐานะเจ้าของประเทศเป็นผู้ที่มีหน้าที่รับรองในเรื่องที่พักที่อยู่ตลอดจนการบริโภคทั้งหมดของท่านผู้มีเกียรติทุก ๆ ชั้น ที่เชิญมาจากประเทศต่าง ๆ ในการรับรองครั้งนี้เขาว่า เจ้าอิสไมล์ผู้ครองอียิปต์สิ้นเงินใช้จ่ายไปมากมายจนถึงล้มละลาย

เรือพระที่นั่งแล่นมาในทะเลเมดิเตอเรเนียน ในระหว่างนี้อากาศเป็นหมอกมืดครึ้มหนาวเย็น ผ่านเกาะต่าง ๆ มาจนวันที่ ๑๒ พฤษภาคม เข้าทะเลแอดริอาติด ประจวบเป็นวันประสูติและวันทำบุญประชวรของสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าอัษฎางค์เดชาวุธ (กรมหลวงนครราชสีมา) จึงทรงพระกรุณา

โปรดเกล้า ฯ ให้ทหารและกะลาสีในเรือพระที่นั่งหยุดงานหนึ่งวัน พร้อมกันเข้าแถวเฝ้าบนดาดฟ้าหัวเรือ ได้มีพระราชดำรัสตักเตือนให้ประพฤติและปฏิบัติตนให้สอดคล้องกับวัฒนธรรมของชาวยุโรป เมื่อกลับประเทศเราแล้วจะได้เป็นประโยชน์ต่อไป และโปรดเกล้า ฯ พระราชทานเงินแฟรงค์คนละเล็กละน้อยแก่นายและกะลาสีทั่วกัน รวมเป็นเงิน ๓๓๗ แฟรงค์ และโปรดเกล้า ฯ ให้นายและกะลาสีการแข่งขันกีฬากันกลางแจ้งตอนหัวเรืออย่างสนุกสนาน

กลางวันประทับโต๊ะเสวย พร้อมด้วยพระบรมวงศานุวงศ์และข้าราชการรวม ๔๖ ที่ทางที่ประทับ ครั้นถึงเครื่องหวานได้มีพระราชดำรัสชมเชยความดีความรอบคอบของกัปตันคัมมิงตลอดจนคู่หมั้นด้วย กัปตันคัมมิงได้กราบบังคมทูลตอบที่ได้รับพระราชทานพรด้วยความยินดีปรีดา

ต่อไปโปรดเกล้า ฯ ให้กรมหมื่นสรรพศาสตร์ศุภกิจ ผู้ซึ่งมีพระชนมายุสูงกล่าวคำอวยพรถวายสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าอัษฎางค์เดชาวุธเช่นที่ได้เคยมีงานสนุกรื่นเริงก่อน ๆ มาแล้ว แต่ในคราวนี้ทรงกำหนดให้กล่าวคำอวยพรเป็นภาษาอังกฤษแทนภาษาไทย ซึ่งทำให้เกิดความครึกครื้นขบขันเป็นอันมาก แล้วมีพระราชดำรัสตอบชอบใจทั่วกัน

วันที่ ๑๔ พฤษภาคม เรือพระที่นั่งทอดสมอในอ่าวหน้าเมืองเวนส์ เจ้านายข้าราชการที่อยู่ในยุโรปลงเรือกลไฟเล็กมารับเสด็จจนถึงนอกอ่าว และมาเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาทบนเรือพระที่นั่ง ในหมู่เจ้านายมีสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชเจ้าฟ้ามหาวชิราวุธ พระเจ้าน้องยาเธอพระองค์เจ้าสวัสดิโสภณ พระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้าจิระประวัติวรเดช และหม่อมเจ้าจรูญศักดิ์ กฤดากร ฝ่ายข้าราชการมี พระยาสุริยานุวัตร (เกิด บุนนาค) อัครราชทูตสยามประจำกรุงปารีสเป็นอาทิ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงสวมกอดและจุมพิตสม

เด็จพระบรมโอรสาธิราชและพระเจ้าลูกเธอ ทรงตรัสทักทายเจ้านายและราชทูต ด้วยพระราชหฤทัยยินดีเป็นอันมาก

ดยุกออฟเยนัวพระอนุชาของพระมเหสีสมเด็จพระเจ้ากรุงอิตาลี (ซึ่งสมเด็จพระเจ้ากรุงอิตาลีจัดให้มารับเสด็จ) ขึ้นมาเฝ้าบนเรือพระที่นั่งพร้อมด้วยแม่ทัพเรือนายทหารและกัปตันเรือรบในอ่าว ราษฎรมาชมพระบารมีแน่นคับคั่งตามถนนริมทะเล

เวลาบ่ายโปรดเกล้า ฯ ให้พระยาศรีราชเดโชชัย สมุหราชองครักษ์ (เจ้าพระยาสุรวงศ์ โต บุนนาค) นำเครื่องราชอิสริยาภรณ์มหาจักรีบรมราชวงศ์ไปพระราชทานแก่ดยุกออฟเยนัว เวลาเย็นดยุกออฟเยนัวมารับเสด็จโดยเรือที่นั่งกอนโดล่าไปทอดพระเนตรวังโดยะ ซึ่งเป็นวังโบราณและวัดเซนต์มาโคซึ่งเป็นวัดสำคัญในเกาะเวนิส ในลานวัดเซนต์มาโคมีหอสูงชื่อคัมปะนิเล เขาเล่าว่านโปเลียน โบนะปาตเคยทรงม้าพระที่นั่งเวียนขึ้นไปตามทางจนถึงที่สุดของหอสูงประมาณ ๔๘ วา เขตวัดกับวังต่อกันมีลานใหญ่ เป็นที่ราษฎรไปนั่งหย่อนใจ ไปซื้อหาอาหารและเครื่องดื่มได้หลายอย่าง เต็มไปด้วยนกพิราบที่เชื่องคุ้นกับหมู่คน ในที่นั้นเขาห้ามไม่ให้ทำอันตรายนก แล้วเสด็จทอดพระเนตรสถานที่อื่น ๆ เช่นโรงหล่อแก้วเบ้าแก้วเต็มไปด้วยเครื่องแก้วที่สำเร็จรูปแล้วงามยิ่งนัก โรงงานอุสาหกรรมเลส (Lace) เขาถักถูกไม้ด้วยฝีมือ คนงานเป็นหญิงทั้งสิ้น โรงทำอาวุธต่อเรือ มีคลองน้ำเต็มและสะพานข้ามแยกทั่วไปใช้แทนถนนและใช้เรือแทนรถ เมื่อแลกลับลงมาเห็นเรือพระที่นั่งมหาจักรีจอดในอ่าวเมืองเวนิสดูสง่างามยิ่งนัก

วันที่ ๑๗ พฤษภาคม ดยุกออฟเยนัวมารับเสด็จจากเรือพระที่นั่งมหาจักรี แล้วตามเสด็จไปส่งจนถึงฝั่งสถานีรถไฟ ราษฎรตามริมคลองจุดดอกไม้

เพลงสต่าง ๆ สว่างกวายเป็นพระเกียรติยศส่งเสด็จ ขบวนรถพระที่นั่งแล่นไปตามสะพานยาวจนถึงฝั่ง

รุ่งขึ้นถึงเมืองมิลาน เสด็จไปประทับโฮเต็ลเสวยพระกระยาหารเช้า แล้วเสด็จไปทอดพระเนตรวัดโรมันคาธอลิกชื่อดัวะโมนับว่าเป็นวัดที่นายช่างทำประณีตด้วยศิลาอ่อนกว้าง ยาว สูง ในโบสถ์มีทางลงไปชั้นล่างซึ่งเป็นที่บรรจุศพเซนต์ชาลส์ไว้อย่างงดงาม จะพิจารณาดูได้อย่างชัดเจน เพราะเป็นหีบแก้ว ร่างศพมีเครื่องห้อหุ้มห่อตามประเพณี จะเห็นได้ชัดเจนแต่เพียงหน้าและผิว ซึ่งมีผิวพรรณเหี่ยวแห้งคล้ำ ๆ ลงไป ตา แก้ม จมูก รู้สึกว่าลดยุบลงกว่าคนที่ยังมีชีวิต เขาว่าเก็บไว้ ๔๐๐ ปีเศษมาแล้ว วัดนี้นับว่าเป็นที่สวยงามแห่งหนึ่งในยุโรป

เสด็จขึ้นรถไฟต่อไป ผ่านเมืองและตำบลต่าง ๆ จนถึงปากอุโมงค์เซนต์คอตตาด อยู่ในประเทศอิตาลี เป็นภูเขาใหญ่บันเขตแดน รถไฟต้องขึ้นเขาทบไปทบมาเข้าอุโมงค์หลายสิบแห่ง บางแห่งเป็นทางยาวและรถไฟสวนกันในอุโมงค์ เมื่อเวลารถแล่นในอุโมงค์เป็นเวลาเสวยกลางวันด้วย ออกปากอุโมงค์เปลี่ยนเป็นประเทศสวิตเซอร์แลนด์ ดูดินฟ้าอากาศลักษณะภูมิประเทศและบ้านเมืองเปลี่ยนผิดแปลกกันไปจากประเทศอิตาลีที่ผ่านมาแล้ว รถไฟผ่านตำบลและเมืองต่าง ๆ มาจนถึงเมืองลูเซิน เป็นเมืองเชิงอยู่ มีทะเลสาบ จากนั้นรถไฟผ่านบ่า เขา ไร่ นา ซึ่งเจริญบริบูรณ์จนถึงเมืองเบิรนซึ่งเป็นเมืองหลวงที่ตั้งทำการของรัฐบาล ผ่านเมืองเบิรนไปถึงทะเลสาบเล็มอง รถหยุดเพื่อให้ทอดพระเนตรทะเลสาบสวยงามครู่หนึ่ง แล้วรถไฟผ่านเมืองโลซานอันเป็นเมืองน่าเที่ยวน่าอยู่อีกเมืองหนึ่งในสวิตเซอร์แลนด์

วันที่ ๑๘ พฤษภาคม เวลา ๒๒.๐๐น.รถไฟถึงสถานีคอนาวังในเมืองเยนิวา เมื่อรถไฟถึงข้าหลวงใหญ่พร้อมด้วยทหาร ตำรวจกรมการเมืองเฝ้ารับเสด็จ

สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าจักรพงษ์ภูวนารถ (กรมหลวงพิษณุโลก

ประชานารถ) พระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้าเพ็ญพัฒนพงศ์ (กรมหมื่นพิชัยมหินทโรดม) ซึ่งเสด็จมาจากประเทศอังกฤษ และข้าราชการประจำสถานทูตเฝ้ารับเสด็จ ณ ที่นั้นด้วย แล้วทรงรถพระที่นั่งไปประทับที่ตึกใหญ่ ๔ ชั้น ซึ่งตกแต่งไว้บริบูรณ์ ชื่อปารคเดโซวีฟ (Parc des Eaux Vives) ซึ่งพระยาสุริยานุวัตรอัครราชทูตไทยประจำฝรั่งเศส และคุณหญิงลนจภรรยา จัดเช่าเตรียมไว้รับเสด็จเป็นที่ประทับ พร้อมด้วยสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ พระเจ้าลูกเธอ พระเจ้าน้องยาเธอ และข้าราชการที่ประจำพระองค์ นอกนั้นแยกไปอยู่โฮเต็ลบ้าง และเรือนเล็กใกล้ที่ประทับบ้าง ปารคเดโซวีฟนี้ตั้งอยู่บนไหล่เขา ด้านหน้าแลเห็นทะเลสาบเลมองสวยงาม ทะเลสาบนี้ยาวติดต่อกับประเทศฝรั่งเศส ประทับอยู่ที่เยนีวานานเพื่อพักผ่อนพระองค์และได้มีโอกาสทอดพระเนตรความเป็นไปตลอดจนขนบธรรมเนียม ของชาวยุโรป ทั้งจะได้ตระเตรียมเครื่องแต่งพระองค์พร้อมด้วยเจ้านายและข้าราชการ ที่จะได้ เสด็จเยี่ยม ราชสำนักต่าง ๆ ต่อไป ตามที่ได้เชิญเสด็จไว้นั้น

วันต่อไป เสด็จลงประทับเรือกลไฟที่เช่าไว้ ประพาสไปตามทะเลสาบเลมอง สองฟากทะเลสาบงามมาก บ้านเรือนเป็นตึกสลับซับซ้อนอยู่ตามภูเขาปนกับต้นไม้ต่าง ๆ ชมเพลินทั้งสองฝั่งจนถึงเอเวียงเป็นเมืองย่อม ๆ ในเขตฝรั่งเศส มีบ้านเรือนสวยงาม ราษฎรดูครึกครื้นดี เจ้าเมืองนำเสด็จทอดพระเนตรสถานที่สำหรับอาบน้ำแร่เอเวียง และทอดพระเนตรน้ำพุในอุโมงค์ใต้ดิน เข้าไปมืด ๆ เย็นเยือกในนี้เป็นที่กรอกน้ำพแร่ลงขวดแล้วอุดจุกขวดปิดกระดาษชื่อน้ำโอมิเนราลเดเวียงเดแบ็ง (Eaux Minerales d' Evian les Bains) แล้วส่งไปจำหน่ายขายทั่วยุโรป นิยมเป็นน้ำดื่มดีที่สุด ดีจริงอย่างน้ำฝนที่สะอาดซึ่งได้กรองฟิลเตอร์ให้สะอาดอีกชั้นหนึ่ง จากนั้นเรือพระที่นั่งข้ามทะเลสาบเข้าเขตสวิตเซอร์แลนด์ผ่านอูชี ซึ่งเป็นท่าขึ้นเมืองโลซาน แล้วกลับถึงที่ประทับแรม

รุ่งขึ้นเสด็จพระราชดำเนินไปยังวังเอนา ในเมืองเยนิวา ตามคำทูลเชิญ ของมองซิเออริชารด ข้าหลวงเทศาภิบาลซึ่งจัดการรับรองและถวายการเลี้ยงกลางวันเป็นพระเกียรติยศพร้อมด้วยเจ้านายและข้าราชการ

วันที่ ๒๕ พฤษภาคม เสด็จโดยรถไฟมายังกรุงเบิรนตามคำทูลเชิญของมองซิเออดอยเชอ (Mr. Adolphe Deucher) เปรสิเดนต์ประเทศสวิตเซอร์แลนด์ เปรสิเดนต์พร้อมด้วยเสนาบดีทุกกระทรวง และทหารรับ เสด็จ ที่สถานีกรุงเบิรน ทรงปฏิสันถารกับเปรสิเดนต์ด้วยความชื่นชมยินดี แล้ว เปรสิเดนต์นำเสนาบดีทุกกระทรวงและกรมการผู้ใหญ่ของกรุงเบิรนเฝ้า พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงนำ เจ้า นาย และข้าราชการ ให้ เปรสิเดนต์ รู้จัก แล้ว เปรสิเดนต์เชิญเสด็จทรงตรวจแถวกองทหารเกียรติยศตามประเพณี แล้ว เสด็จขึ้นรถม้าพระที่นั่งพร้อมด้วยเปรสิเดนต์เป็นขบวนไปยังโฮเต็ลเบิเนอฮอฟ ซึ่งจัดไว้เป็นที่รับรอง ครั้นถึงเวลาเปรสิเดนต์เชิญประทับโต๊ะเสวย ซึ่งจัดไว้ถวายเป็นพระเกียรติยศ เมื่อถึงเครื่องหวาน เปรสิเดนต์กล่าวคำชื่นชมยินดีที่ได้มีโอกาสรับเสด็จแล้วดื่มถวายพระพร มีพระราชดำรัสตอบ และทรงดื่มพระราชทานพร

เปรสิเดนต์ได้นำเสด็จประพาสสถานที่ต่าง ๆ ตามทาง:เสด็จพระราชดำเนินได้ตกแต่งด้วย ธง ใบไม้ ดอกไม้ งามครึมทั่วไป ตลอดจนรถไฟขบวนเสด็จก็แต่งอย่างสวยงาม มีหน้าดอกแห่งหนึ่ง เขาขุดแผ่นดินลงไปลึกเป็นสระใหญ่ก็อดวยก็อนหินทาเป็นหลบเป็นถ้าเป็นที่เลี้ยงหมี มีสิเหลืองและเทาหลายตัว หมีเหล่านี้ ถ้าใครทิ้งอาหารให้กินทำท่าทางยืนนั่งนอนและให้น่าดู หมีนี้ชาวเมืองเบิรนถือว่าเป็นเครื่องหมายของเมืองและเป็นนามเมืองด้วย เวลาเย็นเสด็จกลับโดยรถไฟตามทางเดิม

วันต่อไป เปรสิเดนต์ เสนาบดีและเจ้าพนักงานผู้ใหญ่มาเฝ้ายังที่ประทับ

ปารคเดโซ๋วฟ ซึ่งได้จัดตกแต่งประดับอย่างสวยงามเพื่อรับรองไว้เรียบร้อยแล้ว พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จออกรับเปรสิเดนต์ ครั้นได้เวลาประทับโต๊ะเสวยพร้อมด้วยเปรสิเดนต์ พอถึงเครื่องหวาน มีพระราชดำรัสชมเชยเปรสิเดนต์ในการต้อนรับพระองค์เป็นอันดีแล้วพระราชทานพร เปรสิเดนต์กล่าวสรรเสริญพระบารมีและประเทศสยาม แล้วถวายพระพร ในโอกาสนี้ได้พระราชทานโต๊ะทองคำลงยา ผึ่มือไทยอย่างประณีตแก่เปรสิเดนต์ไว้เป็นสมบัติของเฟอเดอเรชันสวิตเซอร์แลนด์ เปรสิเดนต์ถวายตัวอย่างอาวุธ และตัวอย่างเงินไว้เป็นที่ระลึก

รุ่งขึ้น เสด็จโดยทางรถไฟพร้อมด้วยพระบรมวงศานุวงศ์ ข้าราชการเพื่อประพาสชมความสวยงามของตำบลต่าง ๆ เมืองต่าง ๆ และไร่นาบ้าเขาทะเลสาบในประเทศสวิตเซอร์แลนด์ ประทับแรมโฮเต็ลวิกตอเรียเมืองอินตอหลากเก้นคนหนึ่ง เปรสิเดนต์กับกรมการผู้ใหญ่ตามเสด็จเพื่อถวายความสุขความสะดวกให้ทรงพระสำราญตลอดจนเสด็จกลับถึงเยนิวา

สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอที่ทรงศึกษาในยุโรป แต่งพระองค์อย่างฝรั่งเล่นละครถวายทอดพระเนตร ยังสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช และสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอเจ้าฟ้าจักรพงษ์ภวนารถแล้วแต่งพระองค์งามนัก ทั้งทรงภาษาอังกฤษได้คล่องแคล่วด้วย

วันที่ ๓๑ พฤษภาคม เป็นวันซึ่งเคยทรงบริจาคทาน ฉะนั้นจึงพระราชทานเงินแก่โรงพยาบาล โรงเลี้ยงเด็ก โรงบำรุงคนอนาถา รวมเป็น ๑๕๐๐ แฟรงค์

วันที่ ๑ มิถุนายน เป็นวันเสด็จจากที่ประทับแรม ณ เมืองเยนิวา ข้าหลวงเทศาภิบาลพร้อมด้วยกรมการและเจ้าหน้าที่ต่าง ๆ เฝ้าส่งเสด็จที่สถานีรถไฟ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวตรัสปราศรัยและร่ำลา ได้เวลารถไฟออกจากเยนิวา ผ่านตำบลและเมืองน้อยใหญ่ ผ่านป่าเขาทะเลสาบทิวงาม เข้า

ช่องอุโมงค์มงต์สินิส (Mont Cenis) ออกปากอุโมงค์เข้าประเทศอิตาลี ผ่านตำบลและหมู่บ้านต่าง ๆ มาจนถึงสถานีเมืองตุริน ที่สถานีรถไฟดยุกออฟเยนัวดยุกอาวออสะตา เคาน์ออฟตุริน และข้าราชการ แต่งเครื่องเต็มยศคอยรับเสด็จพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวและดยุกออฟเยนัว ต่างพระองค์ทรงกอดรัดและจุมพิตตามขัตติยราชประเพณี แล้วดยุกออฟเยนัว นำดยุกอาวออสะตา เคาน์ออฟตุรินเข้า ตรัสปราศรัยด้วยความยินดี แล้วเสด็จขึ้นรถพระที่นั่งพร้อมด้วยดยุกออฟเยนัว ตามทางตั้งแต่สถานีถึงวัง มีการตกแต่งธงทิวงดงามผู้คนหนาแน่นร้อง “วิวา” ถวายพระพร ถึงวังมีกองทหารเกียรติยศและกองแตรวงทำความเคารพ ดยุกออฟเยนัวจัดวังดุเกลแปเลซถวายเป็นที่ประทับส่วนหนึ่ง มีพระยาศรีราชเดโชชัย สมหราชองครักษ์ และนายจ่ายวดอยู่ประจำที่ประทับ และดยุกประทับเองอีกส่วนหนึ่ง ส่วนพระบรมวงศ์ และข้าราชการที่ตามเสด็จดยุกได้จัดแยกให้อยู่ที่โฮเต็ล

เวลาค่ำดยุกจัดถวายการเลี้ยงเป็นพระเกียรติยศ การเลี้ยงรับรองเป็นเกียรติยศทุกแห่งต้องแต่งเต็มยศประดับราชอิสริยาภรณ์ แต่ควานกรมหมื่นสมมตอมรพันธ์ (กรมพระสมมตอมรพันธ์) ทรงเครื่องเต็มยศอย่างเจ้าไทย คือทรงภูษาเขียนทอง ฉลองพระองค์เยียระบับ ทรงพระมาลาเส้าสะเทิน ชาวต่างประเทศชมว่าแต่งอย่างไทยโบราณแปลกงามดี

ดยุกนำเสด็จไปยังห้องโถงใหญ่ นำปรินเซสเลตติเซีย พระราชมารดาพระชายาพระโอรส และเจ้านายชายหญิงหมู่ใหญ่เข้า แล้วมีพระราชดำรัสปราศรัยเป็นที่สำราญพระราชหฤทัยทั่วกัน ทรงจูงพระราชมารดาและเจ้านายทั้งสองฝ่ายจูงถัดหลั่นตามกัน เข้านั่งตามที่

เมื่อถึงเครื่องหวาน ดยุกกราบทูลด้วยความยินดีที่ได้ต้อนรับเสด็จแล้วขอถวายพระพรพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว และสมเด็จพระนางเจ้าพระบรมราชินี

นาถที่ประทับอยู่ ณ กรุงสยาม แล้วพร้อมกันยืนชนถวายพระพร พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงตอบ ถวายพระพรพระเจ้ากรุงอิตาลีและพระมเหสี แล้วมีพระราชดำรัสต่อไปว่า "เราขอดื่มให้ดยุกและดัชเชสออฟเยนัว ซึ่งดยุกเป็นพระสหายอันสนิทคุ้นเคยกันมาช้านาน" ครั้นเมื่อเสด็จกลับถึงห้องที่ประทับ ดยุกอาวออสะตามาเฝ้า พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวพระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์มหาจักรีบรมราชวงศ์ โดยฐานที่เป็นผู้ใหญ่ในตระกูลออสะตา

วันที่ ๒ มิถุนายน เสด็จไปเยี่ยมดยุกและดัชเชสอาวออสะตาที่วัง ดยุกและดัชเชสรับเสด็จด้วยความบริชนชมยินดี แล้วเสด็จเยี่ยมเคานต์ออฟตุรินที่วังเดิมของพระมารดา บ่ายดยุกออฟเยนัวนำเสด็จทอดพระเนตรวังที่ประทับที่แล้ว นำเสด็จขึ้นรถรางจนถึงวัดสุเปอกาบนยอดเขา ซึ่งเป็นที่ฝังพระศพพระเจ้าแผ่นดินและเจ้านายในราชตระกูลซาวอย ทรงวางพวงมาลาที่พระศพตระกูลซาวอย แล้วเสด็จกลับตามทางเดิม

เวลาค่ำเสด็จมายังสถานีรถไฟพร้อมด้วยดยุกออฟเยนัว ดยุกอาวออสะตาได้จัดทหารเหล่าต่าง ๆ รายทางส่งเสด็จตั้งแต่วังถึงสถานีเป็นพระเกียรติยศใหญ่ ราษฎรแน่นสองข้างทางร้อง "วิวา" ถวายพระพร มีพระราชดำรัสขอบพระทัยในการจัดรับรองและมาส่งเสด็จ และพระราชทานซองพระโอสถทองคำลงยาราชาวดี ซึ่งได้ทรงใช้อยู่นั้นจากกระเป๋าฉลองพระองค์แก่ดยุกออฟเยนัว สำหรับเป็นที่ระลึกด้วยความสนิทสนม ทรงสัมผัสกอดรัดจุมพิตตามประเพณีด้วยความอาลัย แล้วเสด็จขึ้นรถไฟออกจากเมืองตุริน

(จะเล่าเพิ่มเติมไว้สักเล็กน้อย ดยุกออฟเยนัวผู้นี้เคยเข้ามาเฝ้าถึงในกรุงเทพฯ ครั้งนั้นเป็นเจ้าในยุโรปองค์แรกที่มาเฝ้าพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ถึงเรือพระที่นั่งมหาจักรีที่เมืองเวนิส และการรับรองที่ราชสำนักตุรินบริบูรณ์เรียบร้อยทุกอย่าง ครั้นหลัง ร.ศ. ๑๒๖ ยังตามไปเฝ้ากับพระโอรสถึงซาน

เรโมชายทะเลริเวียร่า แล้วเชิญเสด็จมาประทับทางเมืองตุรินอย่างสนิทสนม
คุ้นเคยอีกครั้งหนึ่ง)

ตุรินเป็นเมืองใหญ่มีตึกถนนบ้านเรือนโรงงานใหญ่ ๆ มีการค้าขายมาก
ผู้คนคับคั่ง และเป็นเมืองทหารด้วย ตามระยะทางรถไฟในคืนวันนั้น รถ
แล่นเข้าออกอุโมงค์กว่า ๖๐ แห่ง

เวลา ๙.๓๐ น. ถึงสถานีกลางกรุงโรม พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว
ทรงเครื่องจอมพลประดับเครื่องราชอิสริยาภรณ์ตระกูลซาวอย เป็นเครื่องราช
อิสริยาภรณ์สูงสุดกรุงอิตาลี พระเจ้าอุมแบรโตที่ ๑ พระเจ้ากรุงอิตาลีทรง
เต็มยศทหารประดับเครื่องราชอิสริยาภรณ์มหาจักรีบรมราชวงศ์ พระรัชทายาท
วิกตอเรียเอมานูเอลทรงเต็มยศทหาร ประดับเครื่องราชอิสริยาภรณ์ช้างเผือก
สยาม พร้อมด้วยข้าราชการผู้ใหญ่ทั้งฝ่ายทหารและพลเรือนเฝ้ารับเสด็จ พระมหา
กษัตริย์ทั้งสองทรงสัมผัสกอดรัดและจุมพิตตามขัตติยราชประเพณี ทรงนำเจ้า
นายและข้าราชการทั้งสองฝ่ายทำความเคารพ แล้วพระเจ้าอุมแบรโตนำพระ
บาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงตรวจแถวทหารกองเกียรติยศ ทั้งสองพระองค์
เสด็จประทับรถพระที่นั่งเดียวกัน มีกองทหารม้าแห่นำและตามเสด็จ พร้อมด้วย
ขบวนรถเจ้านายข้าราชการตาม ราษฎรแน่นสองฟากถนนร้อง "วิวา" ถวาย
ความเคารพตามถนนตั้งแต่สถานีและช่องหน้าต่างทุกประดับธงแดงไสวตลอดจน
ถึงวัง รถพระที่นั่งถึงวังควีรนะเล พระเจ้ากรุงอิตาลีและพระบาทสมเด็จพระ
เจ้าอยู่หัวเสด็จไปยังท้องพระโรงทักวินมารเกริตา และพระสุณิสาคอยเฝ้าต้อน
รับอยู่ ได้ตรัสปราศรัยพอสมควรแล้วพระเจ้ากรุงอิตาลีนำเสด็จไปส่งยังชั้นหนึ่ง
ของวังที่จัดตกแต่งเรียบร้อยสวยงามเป็นที่ประทับแรม พร้อมด้วยเจ้านายข้าราช
การอยู่ด้วยกันได้อย่างพร้อมเพรียงต่อจากที่ประทับ

พอสมควรเวลา พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จพระราชดำเนินไปเยี่ยม

ตอบพระเจ้ากรุงอิตาลี พระมเหสี ปรินส์ และปรินเซสออฟเนเปอลส์ ซึ่งคอยรับเสด็จอยู่ในห้องส่วนพระองค์ เมื่อพระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์มหาจักรีบรมราชวงศ์แก่ปรินซ์ออฟเนเปอลส์แล้ว ประทับรัสสนทนาอย่างสนิทสนมแล้วทูลลากลับ ปรินซ์ออฟเนเปอลส์ประดับเครื่องราชอิสริยาภรณ์มหาจักรีบรมราชวงศ์มาเฝ้าทูลขอบพระเดชพระคุณยังที่ประทับ

พระเจ้ากรุงอิตาลีทรงเครื่องฟร้อกโก๊ตเสด็จมารับพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวซึ่งทรงเครื่องแบบเดียวกัน ไปประทับเสวยกลางวันพร้อมด้วยควีนส์ เจ้านาย และข้าราชการทั้งสองฝ่าย

เวลาบ่ายเสด็จทอดพระเนตรคอโลเซียมซึ่งเป็นสนามประลองกำลังมนุษย์และสัตว์ร้ายมาแต่ครั้งโรมัน ก่อเป็นรูปกลมคล้ายบ้อมแต่ไม่มีหลังคา กว้างใหญ่ มีชนทนั่งดูได้ตั้งแสน เดี๋ยวนี้รื้อลงหักพังแล้ว เสด็จต่อไปทอดพระเนตรคูกอาบน้ำใหญ่ของสามัญชนแต่ครั้งโรมัน และอีกแห่งหนึ่งทอดพระตลาดการค้าขายแต่ครั้งโรมัน ยังมีรูปโครงและเสาช่องว่างร้างอยู่เป็นอันมาก ทุกแห่งยังคงรักษาไว้เป็นโบราณสถาน

เวลาค่ำ พระเจ้ากรุงอิตาลีมารับเสด็จไปยังท้องพระโรงที่ประชุมอยู่พร้อมกันในเครื่องเต็มยศ แล้วพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงจูงควีนส์ พระเจ้ากรุงอิตาลีทรงจูงพระสุณิสา และเจ้านายอื่น ๆ ทรงจูงกันตามลำดับชั้น เสด็จมาประทับโต๊ะเสวยอีกห้องหนึ่งซึ่งจัดไว้อย่างสวยงาม รวมทั้งหมด ๙๐ ทั้งประทับ ถึงเครื่องหวาน พระเจ้ากรุงอิตาลีถวายพระพรเป็นภาษาอิตาเลียน พระมเหสีทรงแปลเป็นภาษาอังกฤษถวาย พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวมีพระราชดำรัสตอบถวายพระพรเป็นภาษาอังกฤษ พระมเหสีทรงแปลเป็นภาษาอิตาเลียนถวาย ผู้ทรวมโต๊ะเสวยดื่มถวายพระพรทั้งสองคราว

ระหว่างที่ประทับในราชสำนักอิตาลี ได้เสด็จทอดพระเนตรสถานที่ต่าง ๆ

เช่นน้ำพุที่ฝังพระศพพระเจ้าแผ่นดินโบราณ และวัดบันทึออน ทรงวางพวงมาลาด้วยความเคารพ เฉพาะที่บรรจุพระศพพระเจ้าวิกตอเรียเอมานุเอลเฉซึ่งเป็นพระราชบิดาของพระเจ้ากรุงอิตาลีปัจจุบัน และเสด็จทอดพระเนตรอนุสาวรีย์ตามสถานที่ต่าง ๆ

วันที่ ๔ มิถุนายน เป็นวันกำหนดเผ้าโป๊ปสันตปาปา จะได้เล่าเรื่องของสำนักนี้ไว้ด้วย

กรุงโรมเป็นเมืองหลวงของอิตาลี แต่การปกครองแปลกเพราะแยกออกเป็นสองราชสำนักไม่ขึ้นแก่กัน ราชสำนักหนึ่งคือ พระเจ้ากรุงอิตาลี อีกราชสำนักหนึ่งคือ โป๊ปสันตปาปา สมัยนี้คือ เลยวท ๑๓ ทราบแต่ไหนแต่ไรมาว่าราชสำนักทั้งสองนี้ไม่ลงรอยกัน ต่างฝ่ายต่างปกครองแยกกัน แต่ราษฎรไปมาหาสู่ได้เป็นปกติ

ฉะนั้น เมื่อเวลาพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวประทับอยู่ในฝ่ายการรับรองของพระเจ้ากรุงอิตาลี (อุมแบรโต) พอมีพระราชประสงค์จะเสด็จไปเผ้าเยี่ยมโป๊ป ตามราชสำนักโป๊ปเชิญเสด็จไว้นั้น เลยเป็นการขลุกขลักเกี่ยงงอนกันอยู่บ้าง

การเสด็จชั้นต้นเสด็จโดยทรงรถของพระเจ้ากรุงอิตาลี พร้อมด้วยเจ้านายข้าราชบริพารในสำรับตามเสด็จ เสด็จมาประทับแกรนด์โฮเต็ลซึ่งเป็นกลางเขตปกครองแบ่งกัน พักเสียตอนหนึ่งก่อน ทรงเครื่องเต็มยศสวมสายสะพายมหาจักรี ส่วนราชสำนักสันตปาปาก็จัดรถพระที่นั่งขบวนทหารม้าเป็นเกียรติยศมารับเสด็จที่แกรนด์โฮเต็ลอีกด้านหนึ่ง เชมเบอเลน (กรมวัง) แต่งเครื่องดำเสื้อทสวมคล้ายเสื้อคลุมหนาว ริมมีครุยผ้าโปร่งดำ ที่คอมีผ้าย่นขาวเป็นวงแทนคอเสื้อ สวมกางเกงรัดเพียงใต้เข่ามีดุม ถุงเท้ายาวดำ รองเท้าคัดชูอย่างแบบสเปญโบราณ สวมหมวกดำมีครุยสั้น ๆ สะพายดาบเล็ก ๆ สวมสายสร้อยตรา

ตำแหน่งเชมเบอเลนของโป๊ป เข้าเฝ้าพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวกราบบังคมทูล เชิญเสด็จตามที่โป๊ปได้ตระเตรียมรับเสด็จพระราชดำเนินพร้อมแล้วทุกประการ เมื่อรถพระที่นั่งถึงหน้าโบสถ์เซนต์ปีเตอร์ มีทหารม้า ทหารราบ เป็นกองเกียรติยศกองใหญ่รับเสด็จ แล้วรถพระที่นั่งผ่านไปจนถึงลานใหญ่ หยุดที่บันไดหน้าวังวาติกัน อาชบิชอบสวมเสื้อรุ่มร่ามสีแดงเข้ม มีสายสร้อยห้อยไม้กางเขนเป็นเครื่องยศ บาดหลวงใหญ่สวมเสื้อยศสีดำ และคณะบาดหลวงอีกมากรับเสด็จ นำเสด็จมาถึงห้องหนึ่งซึ่งมีทหารชาวสวิสเป็นการดออฟออนเนอร์ รูปร่างสูงใหญ่ได้ขนาด ในเครื่องแต่งตัวอย่างโรมันโบราณดูสง่างามยิ่งนัก ถือหอกด้ามยาวกระทำความเคารพ พวกนี้เป็นคนผู้ดีมาอาสาฉลองพระคุณเป็นกองเกียรติยศรักษาพระองค์ด้วยความเต็มใจมิได้รับสินจ้างอย่างใด

เมื่อเสด็จเข้าประทับอีกห้องหนึ่ง มีข้าราชการผู้ใหญ่ชั้นเสนาบดีแต่งตัวแบบโบราณเฝ้าอยู่พรักพร้อมณที่นั้น แล้วเชิญเสด็จเข้าเฝ้าโป๊ปที่ประทับโทรน (Throne) อีกห้องหนึ่งแต่เฉพาะพระองค์เดียวก่อน เมื่อเสด็จพระราชดำเนินเข้าไปในห้อง โป๊ปเสด็จลุกขึ้นจากที่ประทับยืนพระหัตถ์ประทานพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ๆ ทรงสัมผัสและจูบธำมรงค์ที่พระหัตถ์ตามประเพณี แสดงพระราชอัธยาศัยเคารพตามฐานที่เป็นผู้ใหญ่มีอายุมาก และเป็นที่นับถือของชาวยุโรป แล้วโป๊ปเอื้อมพระหัตถ์ออกกอดรัดพระองค์พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทูลเชิญให้ประทับและทรงแสดงความยินดีที่ได้เฝ้าเป็นอย่างยิ่ง เมื่อตรัสสนทนาพอควรแล้ว ทรงขออนุญาตเพื่อจะนำพระราชวงศ์และข้าราชการเฝ้า โป๊ปสั่นระฆังเล็ก ๆ แล้วเจ้าพนักงานนำพระเจ้าน้องยาเธอ พระเจ้าลูกยาเธอ และข้าราชการที่ประจำตามเสด็จเฝ้าตามลำดับ โป๊ปทรงยืนขึ้นประทานพระหัตถ์ให้จับและจูบธำมรงค์และประทานพรให้ทั่วกัน แต่จำเพาะสองคน คือ พระเจ้าลูกยาเธอพระองค์เจ้าจระประวัติวรเดชและนายจ่ายวด (นพ) โป๊ปเอื้อมพระหัตถ์มาวาง

บนศีรษะประทานพรอีกครั้งหนึ่งเป็นพิเศษ (คงจะทรงเห็นเป็นเด็กหนุ่มน่าเอ็นดู) เจ้าพนักงานเชิญถาดรองพานถมตะทองฉวีดลายงดงามฝีมือไทย ซึ่งเป็นของทรงแสดงความยินดีไปชตรงพักตร์โป๊ป พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวมีพระราชดำรัสว่าสิ่งของนี้ขอถวายเป็นพลีอาศน์แห่งเซนต์ปีเตอร์ ขอให้โป๊ปได้รับไว้ด้วย โป๊ปแสดงความขอบพระทัยและถวายพระพรเป็นอันมาก

โป๊ปพระองค์นี้มีพระชนมายุ ๘๗ พรรษา ได้ทรงรับตำแหน่งเป็นโป๊ปมา ๑๙ ปีแล้ว เป็นคนผอมบางแต่ยังแข็งแรง มีพระอัธยาศัยอันดีน่านับถือ ฉลองพระองค์สักหลาดขาวหม่น ๆ ยาวถึงข้อพระบาท ติดดุมตลอด ทรงพระมาลาขาวเกลี้ยง ๆ มีไม้กางเขนทองยาวประมาณ ๖ นิ้ว ประดับเพชรเม็ดใหญ่ ๖ เม็ด แล้วมีเม็ดเล็กฝังเรียงรายไป ติดกับสร้อยพระศอห้อยลงมาถึงหน้าพระอุระ

เมื่อสมควรเวลา พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงลาโป๊ป โป๊ปทรงพระดำเนินออกมาส่งเสด็จจนถึงห้องข้างหน้า พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงเกรงว่าโป๊ปชรามากจะล้มลง จึงจับพระหัตถ์โป๊ปพยุงมา โป๊ปได้ตรัสถวายพระพรยืดยาวเป็นอเนกประการ

แล้วพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จแวะเยี่ยมคาดินัลรัมโปล์โล ผู้สำเร็จราชการในราชสำนักโป๊ป มีพระราชดำรัสสนทนาด้วยข้อความซึ่งโป๊ปตรัสในการที่ได้มีทางราชการติดต่อระหว่างกรุงสยามกับสำนักวาติกัน เสร็จแล้วทรงลาเสด็จพระราชดำเนินกลับ คาดินัลรัมโปล์โลมาเฝ้าเป็นการเยี่ยมตอบที่แกรนด์โฮเต็ล ได้พระราชทานสายสะพายปฐมจุลจอมเกล้า ข้าราชการทั้งสองฝ่ายได้รับเครื่องราชอิสริยาภรณ์ของซึ่งกันและกันตามชั้น

รุ่งขึ้นเสด็จไปยังวังวาติกันอีกเป็นการไปรเวต ราชพาหนะที่เสด็จมีการผิดเปลี่ยนเมื่อเข้าเขตกันเหมือนวันก่อน ครั้นเสด็จพระราชดำเนินถึงวังวาติกัน

ซึ่งใหญ่โตสวยงาม บาดหลวงที่เป็นเจ้าพนักงานนำเสด็จทอดพระเนตรพิพิธ
ภัณฑ์ตามห้องต่าง ๆ มีสมุดหนังสือสมุดโบราณรวบรวมสะสมไว้มากนับได้
ราวพันบ้าง มีชนเครื่องบรรณาการสวยงามต่าง ๆ ซึ่งพระราชาธิบดีต่างประเทศ
ถวายโปปเป็นการแสดงความเคารพ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
รัชกาลที่ ๔ ก็ถวายสรงพระพักตร์ถมเท้าสิงห์ และพระบรมฉายาลักษณ์เป็นพล
อาศน์แห่งเซนต์ปีเตอร์ เป็นชนผมของประเทศสยาม

อีกห้องหนึ่งมีฉลองพระองค์บักลวดลายต่าง ๆ งดงาม และพระมาลา
สีประดับเพชรพลอยใช้ในเวลาทำพิธีต่าง ๆ ในศาสนา มีมงกุฎสององค์ มีกาง
เขน และไม้เท้าเหล่านี้ล้วนประดับเพชรพลอยมีค่าทั้งสิ้นใช้ในพิธสูงสุด

ของแปลกอีกอย่างหนึ่งคือ ค้อนเงินเล็กกาไหล่ทองคำสำหรับใช้โขก
พระพักตร์โปปเมื่อเวลาจะสิ้นพระชนม์ เพื่อส่งวิญญาณ ดูชอบกล ของดีมีค่า
ยังอีกมากเหลือที่จะพรรณนา

เสด็จจากวังวาติกันเข้าทอดพระเนตรโบสถ์เซนต์ปีเตอร์ กว้างยาวใหญ่
สูงตระหง่านงามกว่าโบสถ์ทั้งหลายในทวีปยุโรป เสาศิลาอ่อนสลัก เพดานเขียน
ลายภาพด้วยฝีมือช่างอย่างประณีตงามยิ่งนัก แลดูตลอดโบสถ์นั้นสุดสายตา
ทรวดทรงสมส่วนทุกประการ พื้นปูด้วยหินอ่อนสลับสี ตามช่องผนังโบสถ์มีรูป
เซนต์ (นักบุญ) ต่าง ๆ ขนาดสองเท่าคน กลางหลังคาเป็นโดมมีทางเวียนซ่อน
ขึ้นไปในโดมจนถึงฉากแก้วยอดสุด ในฉากแก้วนั้นเข้าไปอยู่ได้ ๔ คน

ผนังด้านเหนือในโบสถ์มีรูปเซนต์ปีเตอร์ยืนหล่อด้วยทองบรอนส์ พวก
คาธอลิกที่เข้าไปย่อมกระทำการนอบน้อมคารวะจูบที่เท้า จนนิ้วหัวแม่เท้าสึกเป็น
มัน วังวาติกันและโบสถ์เซนต์ปีเตอร์นี้จะดูให้ละเอียดต้องมีเวลาหลายวัน

เมื่อเสด็จกลับจากเข้าเยี่ยมโปปแล้ววันต่อไปพระเจ้ากรุงอิตาลีทรงจัดให้
มีงานสโมสรในห้องใหญ่บนพระที่นั่ง ณ ที่ประทับในราชสำนักอิตาลี เพื่อให้

ข้าราชการผู้ใหญ่ทั้งฝ่ายทหาร พลเรือน พ่อค้า และผู้มีตระกูลในกรุงโรมได้มีโอกาสเฝ้าพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว

เวลาเช้าอีกวันหนึ่งทรงเครื่อง เต็มยศประดับเครื่องราช อิสริยาภรณ์สูงสุดตระกูลซาวอย ประทับรถรวมกับพระมเหสีกรุงอิตาล ซึ่งทรงเครื่องราชอิสริยาภรณ์มหาจักรีบรมราชวงศ์ เสด็จไปที่ลานใหญ่เพื่อทอดพระเนตรการสวนสนาม ส่วนพระเจ้ากรุงอิตาลีทรงเครื่องเต็มยศ ประดับเครื่องราชอิสริยาภรณ์มหาจักรีบรมราชวงศ์พร้อมด้วยเจ้านาย ข้าราชการ ทหาร ในเครื่องเต็มยศคอยรับเสด็จอยู่ แล้วนำเสด็จตรวจแถวทหาร ตรวจแถวทหารแล้ว กลับรถมายังที่เดิม เพื่อทอดพระเนตรทหารเดินสวนสนามตามลำดับกองประมาณทหารแปดพันเศษแล้วเสด็จกลับ มีราษฎรมาดูเป็นอันมากแน่นไปทุกแห่ง

เวลาบ่ายพระมเหสีเชิญเสด็จไปทอดพระเนตรการแจกรางวัลในการช่างได้ทูลเชิญให้พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวพระราชทานบ้างบางคน

ค่ำพระเจ้ากรุงอิตาลี และพระมเหสีเชิญเสด็จไปทอดพระเนตรการจุดดอกไม้เพลิงประทับพลับพลาซึ่งจัดตกแต่งประทีปงดงามมีกองทหารหลายเหล่าเฝ้าอยู่คับคั่ง มีพลุพะเนียง จังหันจรวดหลายสิบอย่าง ส่วนพลุแตกขึ้นไปได้หลายชั้นเป็นช่องดงาม เสด็จกลับ ราษฎรเต็มแน่นทั่วไป เสียงร้อง "วิวา" เซ็งแซ่

การเสวยกลางวันกลางคืนนี้ พระเจ้ากรุงอิตาลีมารับเสด็จ ส่งเสด็จถึงที่ประทับเสมอ และเสวยพร้อมพระเจ้ากรุงอิตาลีพระมเหสี เจ้านาย และข้าราชการทั้งสองฝ่ายทุกเวลา

วันที่ ๗ มิถุนายน เสวยกลางวันแล้วพระเจ้ากรุงอิตาลีและพระมเหสีเชิญเสด็จพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวแต่พระองค์เดียว ไปยังห้องน้ำเงินซึ่งเป็นห้องที่ประทับของพระมเหสี มีพระราชปราศรัยอย่างกันเอง พระมเหสีถวายสุนัข

โรมันพันธุ์เล็กสีดำงามคู่หนึ่ง ถวายสร้อยข้อพระกรเป็นนิลเม็ดใหญ่ล้อมเพชร ฝากถวายสมเด็จพระบรมราชินีนาถ และพระเจ้ากรุงอิตาลีกับพระมเหสีถวายรูปศิลาครึ่งพระองค์ของพระองค์เอง ฝีมือช่างแกะสลักงามนัก ขนาดเท่าพระองค์ถวายเป็นทระลึก พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวขอบพระทัยแล้วทูลลาพระมเหสีด้วยอาลัยที่จะออกจากราชสำนักไป พระมเหสีตามมาส่งเสด็จจนนอกห้องที่ประทับด้วยอาลัย พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวสัมผัสพระหัตถ์พระมเหสีทูลลาอีกครั้งหนึ่ง เสด็จประทับรถพระที่นั่งพร้อมด้วยพระเจ้ากรุงอิตาลีไปยังสถานีรถไฟ ทรงร่ำลาพระเจ้ากรุงอิตาลี ต่างพระองค์ทรงกอดรัดจุมพิตตามขัตติยราชประเพณีแล้วเสด็จขึ้นรถไฟ

รถพระที่นั่งแล่นมาตามฝั่งขวาแม่น้ำไทเบอร์ ผ่านไร่นาบ้านราษฎร ตลอดไปจนถึงเมืองฟลอเรนซ์ เป็นเมืองงามใหญ่ราษฎรหนาแน่นครึกครื้น รถพระที่นั่งถึงสถานีประมาณ ๒๐.๐๐ น. ผู้ว่าราชการเมืองกรมการผู้ใหญ่ผู้น้อย เฝ้ารับเสด็จพร้อมกัน ทรงตรวจแถวทหารกองเกียรติยศ แล้วเสด็จขึ้นรถพระที่นั่งไปประทับแรมยังโฮเต็ลคอนติเนนต์ ซึ่งพระยาสุริยานุวัตรจัดรับเสด็จ

ระหว่างที่ประทับอยู่เมืองฟลอเรนซ์ เสด็จประพาสชมบ้านเมืองและทอดพระเนตรการช่างต่าง ๆ มีช่างเขียน ช่างปั้น ช่างแกะสลัก ช่างทอผ้าเทเปสตรี ช่างทุกอย่างในเมืองนี้นิยมว่ามีฝีมือเยี่ยมกว่าที่อื่น เสด็จบ้านช่างเขียน ชื่อกอดยาน โปรดให้เขียนพระบรมรูปเท่าพระองค์สี่นามีนหนึ่งพระรูป และสมเด็จพระบรมราชินีนาถอีกหนึ่งพระรูป และยังเสด็จไปให้ช่างได้เห็นพระองค์จริงอีกหลายครั้ง พระบรมรูปที่ช่างเขียนนั้นเหมือนพระองค์ งามนักทั้งสองพระรูป พระบรมรูปคนหนึ่งอยู่บนพระที่นั่งจักรี ในห้องเทวราชอุบัติ (ห้องทอง)

วันหนึ่ง ณ โฮเต็ลที่ประทับโปรดเกล้า ฯ ให้โปรเฟสเซอร์พันตักเคียวเผ้าดพระองค์และปั้นพระบรมรูปเป็นหุ่นด้วยดินไว้สำหรับสลักแกะพระบรมรูปหินอ่อน

และหล่อพระบรมรูปบรอนส์ขนาดเท่าพระองค์ วันต่อไปช่างปั้นมาสอบดูอีกหลายครั้งจนเป็นที่พอใจ พระบรมรูปที่เป็นบรอนส์เดียวนี้อยู่ในปราสาทพระเทพบิดรที่เป็นหินอ่อนอยู่บนพระที่นั่งจักรี

ได้เสด็จไปบ้านโปรเฟสเซอร์เยลลี่ (Gelli) ทอดพระเนตรการเขียนพระบรมรูปหมู่ ซึ่งโปรเฟสเซอร์จัดวางพระบรมรูปพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวพระบรมราชินีนาถ สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช พร้อมด้วยพระรูปสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอเข้าเป็นหมู่ ถวายไว้ให้ทอดพระเนตร เสด็จหลายครั้งเพื่อช่างจะได้เห็นพระองค์อีก และพระองค์ได้มีโอกาสติแก้ไขให้เรียบร้อย พระบรมรูปหมู่นี้ขนาดเท่าพระองค์จริง ตั้งอยู่บนพระที่นั่งจักรี งามนัก

[ขณะนั้นสมเด็จพระบรมราชินีนาถ สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอเจ้าฟ้าอัษฎางค์เดชาวุธ (กรมหลวงนครราชสีมา) สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอเจ้าฟ้าจุฑาธุชธราดิลก (กรมหลวงเพชรบูรณ์อินทราชา) สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าประชาธิปกศักดิเดช (รัชกาลที่ ๗) ประทับอยู่ในกรุงเทพ ฯ สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช (รัชกาลที่ ๖) และสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าจักรพงษ์ภูวนารถ (กรมหลวงพิษณุโลกประชานารถ) ประทับอยู่ในกรุงลอนดอน

ส่วนพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวประทับอยู่ฟลอเรนซ์ ด้วยความสามารถของโปรเฟสเซอร์เยลลี่ได้จัดรวมพระบรมรูปและพระรูปเข้าเป็นหมู่เดียวกัน สวยงามเหมือนกับพระองค์จริง]

วันที่ ๑๖ มิถุนายน เสด็จออกจากโฮเต็ลที่ประทับเมืองฟลอเรนซ์ไปยังสถานีรถไฟผู้ว่าราชการเมืองและกรมการเฝ้าส่งเสด็จ ราษฎรหนาแน่นมาชมบารมี เวลาประมาณ ๒๐.๐๐ น. รถไฟออกจากสถานีไปทางทิศเหนือเดินทางตลอดคืนในเขตอิตาลี และเข้าเขตออสเตรีย ฮังการี ผ่านตำบลและเมืองต่าง ๆ ในประเทศออสเตรียจนถึงเมืองอิเชล วันรุ่งขึ้นเวลา ๑๙.๐๐ น. เศษ รถไฟถึง

สถานี ผู้ว่าราชการเมือง กรมการ และราชทูตสยาม กับข้าราชการสถานทูต เฝ้ารับเสด็จแล้วเสด็จไปประทับแรมโฮเต็ลเบาเวลในเมืองอิเชล ระหว่างที่ประทับในเมืองนี้ได้เสด็จประพาสทะเลสาบ ทอดพระเนตรสวนและไกเซอวิลลา ซึ่งเป็นที่ประทับของเอมเปอเรอร์ออสเตรียเวลาล่าสัตว์ เขาสัตว์และโครงสัตว์ยังได้ประดับไว้ในวิลลานี้มาก ระหว่างที่ประทับที่เมืองอิเชลมีฝนตกมืดครึ้มอยู่เสมอจนถึงมีสโนตก และยังได้เสด็จออกจากอิเชลไปเมืองกะมุนเด็นซึ่งอยู่ใกล้กัน เพื่อทรงเยี่ยมพระมเหสีพระเจ้ากรุงเดนมาร์คที่เสด็จ (มาจากกรุงเดนมาร์ค) มาประทับอยู่ที่วังของดยุ๊กและดัชเชสออฟคัมเบอแลนด์ เพราะดัชเชสเป็นพระธิดาของพระมเหสีของพระเจ้ากรุงเดนมาร์ค ทรงต้อนรับอย่างสนิทสนม

วันที่ ๒๑ มิถุนายน เวลา ๒๓.๐๐ น. เสด็จขึ้นรถไฟซึ่งเอมเปอเรอร์จัดมารับจากอิเชลไปเวียนนา เดินทางตลอดคืนตลอดวัน ผ่านป่า เขา ไร่นา ทะเลสาบ ตำบลและเมืองต่าง ๆ เวลา ๑๙.๓๐ น. รถไฟถึงสถานีกรุงเวียนนา พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงเครื่องเต็มยศ ประดับเครื่องราชอิสริยาภรณ์สูงสุดประเทศออสเตรียฮังการี เอมเปอเรอร์ฟรันส์โยเสฟที่ ๑ (Franz Josef I) ทรงเครื่องเต็มยศ ประดับเครื่องราชอิสริยาภรณ์มหาจักรีบรมราชวงศ์พร้อมด้วยอาชดยุ๊ก ๓ พระองค์ และข้าราชการ ทหาร พลเรือน คอยรับเสด็จที่สถานีรถไฟ ทั้งสองพระองค์ทรงสัมผัสกอดรัดจุมพิตตามขัตติยราชประเพณี แล้วทรงแนะนำเจ้านายข้าราชการทั้งสองฝ่ายให้เฝ้า เอมเปอเรอร์ทรงนำไปตรวจแถวทหารเกียรติยศตามประเพณี แล้วทั้งสองพระองค์เสด็จรถพระที่นั่งร่วมกันไปสู่พระราชวังฮอฟเบิก เอมเปอเรอร์ทรงนำพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวไปถึงห้องที่ประทับ แล้วทูลลากลับไปที่วังเชินบรูนนอกกรุงเวียนนา ซึ่งเป็นที่โปรดประทับแรม ส่วนวังฮอฟเบิกนี้เป็นวังโบราณ กว้างขวาง ยาว ใหญ่โต

สวยงาม ห้องต่างๆ สำหรับข้าราชการตามเสด็จที่เขาจัดให้อยู่นั้นห่างๆ กันจากที่ประทับ

เอมเปอเรอร์ฟรันส์โยเซฟแห่งประเทศออสเตรียฮังการี พระชันษาออกจะมากมีพระกรียาอัชยาศัยอ่อนน้อมอยู่เสมอ ทั้งยุโรปนิยมท่านผู้นั้นว่ารักษาพระองค์ดีและตรงต่อเวลายิ่งนัก เช่นพระองค์เสด็จมารับเสด็จพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวตรงตามเวลากำหนด ถ้ายังไม่ถึงเวลาแม้แต่ ๕ นาที ก็ยังพบกันไม่ได้ หรือพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวจะไปเฝ้าเอมเปอเรอร์ เมื่อยังไม่ถึงเวลากำหนดก็ยังพบกันไม่ได้ต้องตรงเวลาที่กำหนด

การรักษาพระองค์ของเอมเปอเรอร์อยู่ในกำหนดของหมอ ๒๑.๐๐ น. ต้องเข้าที่บรรทม และบรรทมตื่นยาวเสมอเป็นนิจ เมื่อวันเอมเปอเรอร์มีการเลี้ยงถวายเป็นพระเกียรติยศ เริ่มแต่ ๑๗.๐๐ น. แต่ไฟนั้นจุดเสียเสร็จแล้วรอบผนังห้องโถงใหญ่ ซึ่งต่อกับเพดานทั้งสี่ด้านแลดูเป็นเครื่องประดับงามดี ไฟตั้งพันดวงนี้เป็นไฟเทียนไขแบบโบราณเพราะยังไม่มีไฟฟ้า ทราบว่าวิธีจุดไฟเทียนไขนั้นเขาล่ามผักแคต่อโยงกันโดยรอบตลอดทุกไส้เล่มเทียน แล้วจุดไฟที่ต้นผักแคแต่แห่งเดียว ไฟนั้นก็วิ่งไปตามผักแคติดทุกเล่มเทียน เส้นด้ายชนวนผักแคเล็กเวลาไฟวิ่งไม่มีควัน สะอาด การล่ามผักแคจุดเทียนวิธีนี้ได้นำมาใช้จุดเทียนในพระราชพิธีต่าง ๆ เป็นประโยชน์สะดวกดีอยู่จนทุกวันนี้

เสวยแล้วเสด็จกลับเพื่อทรงพักผ่อนครู่หนึ่ง แล้วเอมเปอเรอร์เสด็จมารับพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวร่วมประทับรถเดียวกัน ในเครื่องแบบครึ่งยศไปทอดพระเนตรละคร (ออเปอร่า) คนเล่นและโรงละครเป็นของหลวง แต่ระยะนี้เป็นเวลาหยุดให้ตัวละครได้พักผ่อน จึงเรียกกลับมาแสดงถวายในโอกาสรับเสด็จครั้งนี้ มีตัวละครสำคัญร้อยเศษ เมื่อละครแสดงไปได้ครึ่งเวลาหยุดพักเสด็จเสวย

เครื่องว่าง แล้วทอดพระเนตรละครต่อไปจนจบเรื่อง เสด็จกลับวันเอมเปอเรอร์ถวายเป็นพิเศษ ผิดเวลาบรรทมไปสองชั่วโมง

วันต่อไปได้เสด็จวางพวงมาลาที่ฝังศพอาชดยุกรูดอลฟเคราน์ปรินซ์ เป็นพระโอรสองค์เดียวที่เอมเปอเรอร์โปรดนัก เสด็จทอดพระเนตรวังเชินบรนและสถานที่ต่าง ๆ ในประเทศออสเตรียพอควรแล้ว เอมเปอเรอร์ถวายพระรูปเด็กของพระองค์เองทรงเครื่องเต็มยศอย่างทหาร ลงยารูปไข่กรอบประดับเพชร มีมงกุฎ มีทองได้ เป็นทระลึก

วันที่ ๒๖ มิถุนายน เวลา ๑๑.๐๐ น. จากออสเตรีย เสด็จโดยรถไฟข้ามแม่น้ำแดนนูบ ผ่านป่าเขาบ้านเมืองจนถึงเมืองบูดาเปสประเทศฮังการี ประทับแรมที่แกรนด์โฮเต็ล ระหว่างที่ประทับในประเทศฮังการีนั้นได้เสด็จทอดพระเนตรคอกผสมมา วว แกะ หมู ทนาหลวง มราษฎรชาวนาแต่งตัวตามเพศมาร้องรำทำเพลงถวายเป็นการครึกครื้น ที่พลับพลาก็ตกแต่งงดงามด้วยผ้าสีธงใบไม้ดอกไม้ โดยรับสั่งของเอมเปอเรอร์ รัฐบาลฮังการีได้จัดการต้อนรับถวายอย่างแข็งแรง เสด็จขึ้นรถไฟออกจากบูดาเปสเวลา ๒๒.๐๐ น. วันที่ ๓๐ มิถุนายน ข้าราชการผู้ใหญ่ในฮังการีส่งเสด็จ และราษฎรหนาแน่นร้อง “เอเลียน” ถวายส่งเสด็จ

รถไฟเดินตลอดรุ่งจนถึงเช้าเข้าเขตโปแลนด์ ประเทศรัสเซีย ตามเสาโทรเลขติดธงช้างกับธงรัสเซียด้วยกัน และกองทหารปักเต็นท์รับเสด็จตามทางรถไฟเป็นระยะ ๆ จนถึงสถานีใหญ่มณฑลวอซอ ซึ่งตกแต่งอย่างสวยงาม มีกอเวอนเนอร์ กรมการผู้ใหญ่ผู้น้อยแต่งเต็มยศรับเสด็จพร้อมเมื่อทรงทักทายปราศรัยแล้วกอเวอนเนอร์เชิญเสด็จตรวจแถวทหารกองเกียรติยศ แตรวงทำเพลงสรรเสริญพระบารมีและกองทหารถวายไชยมงคลเสียงสนั่น กอเวอนเนอร์นำเสด็จขึ้นรถพระที่นั่งที่จัดไว้ถวายเป็นพระเกียรติยศ และกอเวอนเนอร์ก็ตาม

เสด็จในรถพระที่นั่งด้วย มีทหารม้าคอสแซกนำเสด็จ สองข้างทางมีทหารกองต่าง ๆ พร้อมด้วยแตรวง และราษฎรคับคั่งตลอดจนถึงวังลาเสนก กอเวอนเนอร์นำเสด็จไปบนพระที่นั่งจนถึงห้องที่ประทับแรมแล้วทูลลา การที่เอมเปอเรอร์จัดให้ประทับแรมที่วังนกเพื่อจะให้เหมือนเมื่อเอมเปอเรอร์ครั้งเป็นซาร์วิชเสด็จมาเมืองไทยได้ประทับที่พระราชวังบางปะอิน เพราะที่วังลาเสนกนี้มีสระน้ำมีสวนและที่ทรงพระสำราญต่าง ๆ คล้ายกัน

เช้าวันรุ่งขึ้น กอเวอนเนอร์รับเสด็จไปทอดพระเนตรการสวนสนามที่ทุ่งใหญ่กลางเมือง ทรงตรวจกองทหารต่าง ๆ ที่จะเดินสวนสนามทั่วแล้ว เสด็จขึ้นประทับพลับพลาซึ่งจัดไว้รับเสด็จงดงาม พร้อมด้วยเจ้านายและข้าราชการทั้ง ๒ ฝ่าย ทอดพระเนตรทหารที่เดินสวนสนามเป็นกอง ๆ รวมประมาณ ๑๓,๐๐๐ คน กองทหารม้าคอสแซกแสดงการโลดโผนต่าง ๆ บนหลังม้าได้อย่างดี เช่น ละครม้าเซอคัส กองบาลูนปล่อยนกพิราบสื่อสารมาถวายพระพร และทรงตอบขอบพระทัยปล่อยนกพิราบสื่อสารกลับไปยังกองบาลูน เวลาเที่ยงเศษเสด็จกลับถึงวังลาเสนก

วันที่ ๒ กรกฎาคม เวลา ๑๘.๐๐ น. เสด็จออกจากสถานีเมืองวอซอ กอเวอนเนอร์และข้าราชการมาส่งเสด็จอย่างพร้อมพรักพร้อม รถไฟพระที่นั่งนี้เป็นรถประจำพระองค์ของเอมเปอเรอร์รัสเซีย เป็นรถซาลูนพิเศษขนาดใหญ่ สวยงามกว้างขวางแบ่งเป็นห้องต่าง ๆ เช่น ห้องบรรทม ห้องรับแขก ห้องเสวย ห้องสรงเป็นต้น ตามทางที่ผ่านมาตอนหนึ่งเป็นไร่นาและอีกตอนหนึ่งพ้นทราย โดยมากมีเป็นป่าสนมีกระท่อมชาวนาตามทางรถไฟ

ประมาณ ๒๑.๐๐ น. รถไฟถึงสถานีเมืองบีเตอฮอฟ ซึ่งจัดตกแต่งไว้รับอย่างงดงาม เอมเปอเรอร์นิโกลาสที่ ๒ ทรงเครื่องเต็มยศประดับเครื่องราชอิสริยาภรณ์มหาจักรีบรมราชวงศ์ เจ้านาย ข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อย พร้อม

ด้วยกองทหารเกียรติยศรับเสด็จ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงเครื่องเต็มยศ ประดับเครื่องราชอิสริยาภรณ์เซนต์แอนดริว เสด็จลงจากรถไฟพระที่นั่ง พระมหากษัตริย์ทั้งสองพระองค์มีพระหฤทัยโสมนัสยินดี ต่างพระองค์ทรงสัมผัสพระหัตถ์และทรงกอดจุมพิตตามขัตติยราชประเพณี เอมเปอเรอรเชญเสด็จพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวประทับรถพระที่นั่งร่วมกันไปยังราชสำนักบีเตอร์ฮอฟ ซึ่งจัดถวายเป็นที่ประทับ การจัดตกแต่งรับเสด็จบริบูรณ์ทุกอย่าง อีกเวลาหนึ่งพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวได้ทรงเปลื้องเครื่องราชอิสริยาภรณ์มหาจักรี ประดับเพชรออกจากพระองค์ติดถวายเอมเปอเรอร์ใหม่ทั้งชุด

วันต่อมาเอมเปอเรอร์ทรงนำเสด็จพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวไปเฝ้าเยี่ยมเอมเปรสอาเล็กซานดรา ณ ที่ประทับตำหนักน้อย เนื่องด้วยเพิ่งประสูติพระราชธิดา ยังอยู่ในระหว่างหมอห้ามไม่ให้รับแขก แต่ถึงเช่นนั้นด้วยความรักใคร่นับถือต่อพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวอย่างสนิทสนมเช่นพระราชวงศ์เดียวกัน เอมเปรสก็พระทัยมากยิ่มแย้มทรงต้อนรับอย่างพระญาติเป็นอย่างส่วนพระองค์จริง ๆ วันต่อไปเสด็จประพาสเซนต์บีเตอร์สเบิก เมืองหลวงใหม่ และอีกวันหนึ่งเสด็จประพาสกรุงมอสโค เมืองหลวงเก่า ประทับแรมวังเครมลิน

เมื่อเสด็จทอดพระเนตรสถานที่และกิจการต่าง ๆ ของประเทศนั้นพอสมควรแล้วพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทูลลาเอมเปอเรอร์ และพระราชวงศ์ด้วยความอาลัยที่จะต้องจากประเทศนั้นไป เอมเปอเรอร์จัดเรือพระที่นั่งของพระองค์ชื่อโปลาสตาร์ถวายเป็นเรือพระที่นั่งประทับไปจนถึงประเทศสวีเดน

พระเจ้าแผ่นดินสวีเดนและนอรเวย์ทรงพระนามว่าออสคาร์ที่ ๒ ทรงเครื่องเต็มยศประดับเครื่องราชอิสริยาภรณ์จักรีบรมราชวงศ์ เสด็จลงเรืออย่างโบราณชื่อวาสะออเดนยาวประมาณ ๑๐ วา พร้อมด้วยพระราชโอรสทั้ง ๔ เสด็จมารับเสด็จถึงเรือโปลาสตาร์ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงเครื่องเต็มยศ

ประดับเครื่องราชอิสริยาภรณ์สวิเดนชั้นสูงสะระพึม เมื่อพระเจ้าแผ่นดินสวิเดน เสด็จขึ้นบนเรือโปลาสตาร์แล้ว ทั้งสองพระองค์ทรงสัมผัสพระหัตถ์กอดรัดตามขัตติยราชประเพณี ทั้งสองฝ่ายทรงนำเจ้านายข้าราชการให้รู้จักกัน แล้วเชิญเสด็จพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวพร้อมด้วยเจ้านายฝ่ายในเรือกาสะออเดน ซึ่งทางจัดตกแต่งด้วยธงสีต่าง ๆ และดอกไม้ใบไม้อย่างสวยงาม พระเจ้าแผ่นดินสวิเดนเสด็จขึ้นจากเรือก่อนเพื่อต้อนรับเสด็จพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เมื่อเสด็จขึ้นทั้งสองพระองค์ได้ทรงสัมผัสกอดรัดจุมพิตอีกครั้งหนึ่ง ครั้นแล้วเสด็จประทับรถพระที่นั่งร่วมกัน ตามทางมีประชาชนมาคอยชมพระบารมีคับคั่ง สองข้างถนนตกแต่งด้วยธงทิวดงาม และสลุตปืนใหญ่ถวายคำนับ ๒๑ นัด รถพระที่นั่งถึงวังเทียบหน้าพระทวาร พระเจ้าแผ่นดินสวิเดนทูลเชิญเสด็จขึ้นวัง เมื่อเสด็จประทับบนวังแล้ว พระเจ้าแผ่นดินสวิเดนถวายสายสร้อยสำหรับเครื่องราชอิสริยาภรณ์สะระพึมเป็นพิเศษ แล้วพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวพระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์มหาจักรอันมีเกียรติยศยิ่งแก่พระโอรสทั้ง ๔ พระองค์ของพระเจ้าแผ่นดินสวิเดน

ในสมัยนั้นสวิเดนมีงานเอ็กสบิเชน พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวได้เสด็จกับพระเจ้าแผ่นดินสวิเดนทอดพระเนตรชมงานเป็นส่วนพระองค์เงียบ ๆ เผื่อญพบพระเจ้าแผ่นดินเบลเยียมเสด็จมาเที่ยวเงียบ ๆ ของพระองค์เหมือนกัน เป็นการพบกันอย่างคนสามัญเที่ยวในงานเอ็กสบิเชน อย่างไม่มียศมีเกียรติเลย เสวยเครื่องว่างและดื่มกันอย่างสนุกเฮฮา ครั้นเสด็จกลับมาถึงพระราชวัง รับสั่งกับผู้เล่าว่า “วันนี้ข้าต้องทำเป็นขี้เมาด้วย” ในวันต่อ ๆ มาได้เสด็จในที่ต่าง ๆ พอสมควรแล้วจึงทูลลา พระเจ้าแผ่นดินสวิเดนเสด็จตามลงมาส่งพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวถึงในเรือพระที่นั่งมหาจักร ซึ่งเพิ่งออกจากอู่ประเทศอังกฤษมารับ

เสด็จ และได้มีการเลี้ยงกลางวันถวายพระเจ้าแผ่นดินสวีเดนพระโอรสพร้อมด้วยข้าราชการสวีเดนด้วย เมื่อเสวยเสร็จแล้วพระเจ้าแผ่นดินสวีเดนทูลลากลับ ครั้นแล้วเรือพระที่นั่งมหาจักรี ใช้จักรต่อไปเพื่อประพาสชมภูมิประเทศทางเหนือของสวีเดน กลางคืนเวลาประมาณ ๑ น.—๒ น. ได้เห็นพระอาทิตย์และพระจันทร์ขึ้นส่องแสงอยู่พร้อมกัน ดูแปลกประหลาดดี

คืนวันหนึ่ง ระหว่างที่เรือพระที่นั่งมหาจักรีทอดสมออยู่ที่สวีเดนข้างเหนือ บรรทมไม่หลับรับสั่งให้ผู้เล่าขึ้นไปดู เพราะมีเสียงคนเดินกกกับนดาดฟ้าเรือจนดึกดื่นอยู่เสมอ แล้วเสด็จขึ้นไปด้วยพระองค์เองอีกครั้งหนึ่งทางบันได เวียนในห้องแต่งพระองค์ มีพระราชดำรัสออกจะกรวดๆ ว่า “เมื่อไรจะหลับนอนกันบ้างดึกดื่นป่านนี้แล้ว หนวกหูเต็มที”

ฤดูนี้ระหว่างเดือนกรกฎาคม กลางคืนมีแสงสว่างตลอดคืนจนอ่านหนังสือกลางแจ้งได้ ไม่ต้องใช้โคมไฟ

เรือพระที่นั่งมหาจักรีออกจากประเทศสวีเดน เดินทางจนเข้าเขตประเทศเดนมาร์กผ่านเรือรบเดนมาร์กสองลำ ได้ยิงปืนสลุตรับเสด็จ แล้วเรือพระที่นั่งแล่นเข้ามาจอดทอดสมอ พระเจ้าแผ่นดินคริสเตียนที่ ๙ เสด็จโดยเรือกลไฟพระที่นั่ง มารับเสด็จยังเรือพระที่นั่งมหาจักรี พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงคอยรับที่ต้นบันไดกราบเรือพระที่นั่ง พระมหากษัตริย์ทั้งสองพระองค์มีพระราชหฤทัยโสมนัสยินดีที่ได้ทรงพบปะกัน ต่างพระองค์ทรงสัมผัสพระหัตถ์ สวมกอดและจุมพิตตามขัตติยราชประเพณี แล้วทรงเชิญเข้าประทับในห้องรับแขก (ซาลูน) ทั้งสองพระองค์ทรงนำพระราชวงศ์และข้าราชการทั้งสองฝ่ายเฝ้าด้วยความเคารพ แล้วพระเจ้าแผ่นดินเดนมาร์กเชิญเสด็จพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวประทับเรือกลไฟชั้นท่า ซึ่งจัดตกแต่งด้วยธงบริวารสีต่างๆ และใบไม้ พระมหากษัตริย์

ทั้งสองพระองค์เสด็จตรวจแถวทหารกองเกียรติยศ แล้วประทับรถพระที่นั่งเดียวกัน เสด็จไปยังวังที่ประทับอมะเลียนบอคในกรุงโกเปนเฮเกน พระเจ้าแผ่นดินเดนมาร์กทรงพานำเสด็จพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว และพระบรมโอรสาธิราชไปยังห้องที่จัดไว้ สำหรับเป็นที่ประทับบนพระที่นั่งแล้วทรงนำพาเสด็จไปเฝ้าพระมเหสี ซึ่งประทับอยู่อีกแห่งหนึ่งในพระราชวังเดียวกัน พระมเหสีพระทัยยินดีเป็นอันมาก ทรงสวมกอดและจุมพิตเป็นหลายครั้ง และพระราชวงศ์เฝ้าพร้อมกันทั้งสองฝ่ายด้วยความยินดีปราโมทย์

ในราชสำนักเดนมาร์กนมเจ้านายไทยพระองค์หนึ่งคือ พระเจ้าลูกยาเธอพระองค์เจ้าจิระประวัติวรเดช พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวได้ถวายไว้ในปกครองราชสำนักเดนมาร์กตั้งแต่ทรงพระเยาว์ เสมือนเป็นลูกหลานของพระเจ้าแผ่นดินได้ทรงเล่าเรียนจนเสร็จวิชาทหารของประเทศเดนมาร์ก ฉะนั้นจึงเป็นที่คุ้นเคยสนิทสนมของราชวงศ์เดนมาร์กทั้งหมด

บ่ายวันนั้น พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวถวายเครื่องราชอิสริยาภรณ์มหาจักรีบรมราชวงศ์ แด่พระเจ้าแผ่นดินกรุงเดนมาร์ก และส่งไปพระราชทานปรินส์เฟรเดอริก มกุฎราชกุมาร และปรินส์วัลดิมา

ในระหว่างที่เสด็จประทับอยู่ในประเทศเดนมาร์ก ปรินส์วัลดิมาเชิญเสด็จไปประทับแรมที่ตำหนักของพระองค์ในฐานะที่ทรงคุ้นเคยกันอย่างสนิทสนม ครั้นเสวยแล้วปรินส์ เซสมารีพระชายา ทูลเชิญ พระบาท สมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ให้ทรงเล่นไพ่ฝรั่ง เพื่อเป็นการสนุกอย่างกันเอง โดยปรกติพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวไม่สนพระทัยชำนาญในการเล่นไพ่ แต่ในวันนั้นพอเสด็จกลับถึงห้องประทับพระหัตถ์กำเงินสองสามเหรียญเดกมาร์กทรงยื่นแก่ผู้เล่า ตรัสว่า “ข้าเล่นไพ่ได้มา เจ้าเก็บไว้”

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จทอดพระเนตรสถานที่และกิจการต่าง ๆ

ของประเทศนั้นพอสมควรแล้ว วันที่ ๒๖ กรกฎาคม ทูลลาพระเจ้าแผ่นดิน
พระมเหสีกรุงเดนมาร์กและพระราชวงศ์ ด้วยความอาลัยที่จะจากประเทศนั้น
พระเจ้าแผ่นดิน พระมเหสี พร้อมทั้งเจ้าหญิงเจ้าชายในพระราชวงศ์ตามลงมา
ส่งเสด็จถึงในเรือพระที่นั่งมหาจักร พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงพาชมห้อง
ต่าง ๆ ในส่วนที่ประทับทุก ๆ ห้องเป็นที่เบิกบานพระทัยด้วยกัน แล้วมีการเลี้ยง
กลางวันถวายในเรือพระที่นั่งมหาจักร พระเจ้าแผ่นดินเดนมาร์กตรัสถวายพระพร
ให้พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงพระสำราญปราศจากภยันตราย ตลอดจน
กลับถึงพระนคร แล้วทุกคนดื่มถวายพระพร

ครั้นใกล้เวลาเรือพระที่นั่งมหาจักรจะเดินทางต่อไป พระเจ้าแผ่นดิน
พระมเหสีทรงสัมผัสพระหัตถ์สวมกอดและจุมพิต กับพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว
เช่นเคย เจ้าหญิงพระราชธิดาอีกองค์หนึ่งเอียงปรางถวายโดยความเคารพ และ
อาลัยแด่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวให้ทรงจุมพิต และเจ้านายข้าราชการทั้ง
สองฝ่ายต่างร่ำลากัน

เรือพระที่นั่งมหาจักรออกจากประเทศเดนมาร์ก เมื่อได้รับอนุญาตของ
รัฐบาลเยอรมันได้แล่นเข้าคลองคีล(Kiel)ทางทะเลบอลติก ในระหว่างที่เรือ
พระที่นั่งแล่นในคลองคีลนี้ ต้องลอดสะพานรถไฟสูงข้ามคลองแห่งหนึ่ง แต่
สะพานยังสูงกว่าเสาเรืออีกวาเศษ ออกทะเลเหนือถึงท่าเรือปอตสมัทวันที่ ๓๐
กรกฎาคม ร.ศ. ๑๑๖ ตามทางที่เรือพระที่นั่งผ่านมาเรือรบทหลายยิงปืน
สลุตถวายเคารพและชักธงบริวารสีต่าง ๆ เรือพระที่นั่งเข้าเทียบท่าหน้าเมือง
ปอตสมัท ดยุ๊กออฟยอร์คเสด็จมาเฝ้าบนเรือพระที่นั่ง เพื่อเชิญเสด็จไปประทับ ณ
พระราชวังบัคคิงแฮม กรุงลอนดอน พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเชิญดยุ๊ก
ออฟยอร์คเสวยกลางวันพร้อมกันในเรือพระที่นั่งมหาจักร

ครั้นถึงเวลาเสด็จขึ้นที่ท่าหน้าเมือง มีกองทหารเกียรติยศรับเสด็จ และ

เต็มไปด้วยราษฎรที่มาชมพระบารมี รถพระที่นั่งถึงสถานีปอตสมัท เสด็จประทับรถไฟต่อไปถึงสถานีวิกตอเรียในกรุงลอนดอน เสด็จขึ้นรถพระที่นั่งเทียมม้าสี่ (สเตด) ซึ่งเป็นรถสำหรับสมเด็จพระนางเจ้าวิกตอเรียเสด็จในการพระราชพิธีต่าง ๆ

ตามธรรมเนียมประเพณีของราชสำนักอังกฤษ กระบวนเสด็จมีทหารม้ากองเกียรติยศนำก่อน แล้วถึงรถข้าราชการในสำรับ ตามลำดับชั้นยศผู้น้อยนำไปหน้า จนถึงราชรถพระที่นั่งเป็นคันสุดท้าย มีทหารม้าแซงสองข้างและทหารม้าขบวนหลัง (ตรงกันข้ามกับธรรมเนียมไทย คือถึงรถพระที่นั่งแล้วจึงมีรถตาม)

สองฟากถนนตามทางที่เสด็จผ่านไป เต็มแน่นไปด้วยราษฎร รถพระที่นั่งถึงพระราชวังบัคคิงแฮมในกรุงลอนดอน เสด็จลง มียุ๊กออฟปอร์ตแลนด์และหลอดสะตวด เป็นต้น พร้อมด้วยเจ้าพนักงานกรมวังเชิญนำเสด็จไปในยังที่ประทับ ซึ่งจัดไว้ถวาย มีห้องบรรทม ห้องสรง ห้องรับแขก ห้องเสวย เรียกว่า เบลเยียนฟลอ เป็นห้องชั้นหนึ่งในพระราชวัง ตกแต่งเรียบร้อย

เมื่อทรงเปลื้องเครื่องเต็มยศ เสร็จกิจพิธีแล้ว เสด็จลงเรือกรรเชียงที่เทียบท่าในสระหลังพระที่นั่งเพื่อทรงพระสำราญเงียบ ๆ ผู้เล่าก็ได้ตามเสด็จในเรือด้วย

การเสด็จประทับในประเทศอังกฤษ ไม่มีหมายกำหนดการเป็นทางการจะเสด็จประพาสหรือเสด็จที่ใด ๆ ก็สุดแล้วแต่พระราชอัธยาศัย

วันหนึ่ง เสด็จจากวังบัคคิงแฮมไปเฝ้าสมเด็จพระนางเจ้าวิกตอเรีย ซึ่งประทับพักผ่อนพระอิริยาบถอยู่ที่พระราชวังออสบอน ชายทะเล สมเด็จพระนางเจ้าทรงพระราชดำเนินไม่ถนัดเพราะทรงพระชรา ประทับรถซึ่งมีชาวอินเดียเข็นออกมารับเสด็จ ทรงมีพระทัยยินดีต้อนรับโดยพระอารีอย่างยิ่ง พระบาท

สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงนำพระเจ้าลูกเธอ และข้าราชการเฝ้า แล้วสมเด็จพระนางเจ้าทูลเชิญร่วมที่เสวยกลางวัน มหาดเล็กชาวอินเดียพยุงพระองค์จากรถพระที่นั่ง ไปประทับยังเก้าอี้เสวยพร้อมด้วยพระบรมวงศานุวงศ์ และข้าราชการทั้งสองฝ่าย เมื่อเสวยแล้วมหาดเล็กชาวอินเดีย พยุงสมเด็จพระนางเจ้าไปประทับที่ห้องรับแขก ตรัสสนทนากับพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเป็นที่ทรงพระสำราญ เป็นการสนิทสนมพร้อมด้วยพระราชวงศ์ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวพอพระทัยที่พระนางเจ้าทรงพระกรุณาจัดรับรองเป็นอย่างดี เมื่อทูลลากลับ สมเด็จพระนางเจ้าประทานพระพรอย่างเป็นพระญาติผู้ใหญ่ที่สนิท ให้พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงพระสำราญ

แล้วพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จไปทรงเยี่ยมปรินส์ และปรินเซสออฟเวลส์ ที่เรียกชื่อ ปรินส์และปรินเซสทรงแสดงความสนิทสนมเป็นอันดี ทูลเชิญประทับเสวยพระสุธารสและเครื่องว่าง พร้อมด้วยพระธิดาอีกสองพระองค์ เมื่อสมควรเวลาแล้ว ทรงลากลับไปประทับแรม ณ พระราชวังบัคคิงแฮม

เมื่อเสร็จการต้อนรับเป็นทางราชการแล้ว เสด็จออกจากวังบัคคิงแฮมไปประทับแรมที่บ้านของดยุกออฟปอร์ตแลนด์ ตามที่ได้ทูลเชิญเสด็จไว้

ดยุกออฟปอร์ตแลนด์คนนี้เป็นเศรษฐีใหญ่ของประเทศอังกฤษ อายุราวกลางคน มีภรรยามรรยาทสุภาพอ่อนน้อม อัธยาศัยดี ยิ้มแย้มอยู่เสมอ สมที่พระนางเจ้าวิกตอเรียโปรด พระราชทานยศให้เป็นดยุก มีตำแหน่งพิเศษอยู่ในกรมวังชั้นแชมเบอเลน พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จไปประทับแรมที่บ้านของเขา อาณาเขตบ้านกว้างขวางมาก เป็นป่ารกรมรื่นมีตกสองชั้นกว้างใหญ่อยู่บนพื้นดินและใต้ดิน ที่ใต้ดินนี้มีห้องโถงใหญ่สำหรับเต้นรำก็ได้ เป็นห้องพิพิธภัณฑ์ (มิวเซียม) เก็บนกทำแห้ง (Stuff) ไว้มากมายหลายพันชนิด

มีอะไรแปลก ๆ ชอบกล เช่น มีทางเดินต่อจากตึกที่อยู่ไปยังที่ไหว้

พระเป็นโบสถ์หลังใหญ่ และแยกทางไปครัวที่ประกอบอาหารกว้างขวาง มีทางส่งอาหารตามรางในอุโมงค์ใต้ดิน แล้วขึ้นลิฟถึงห้องเสวย อีกอย่างหนึ่งมีทางอุโมงค์ใต้ดินจากในบ้าน ไปทะลุออกสถานีรถไฟ ซึ่งสร้างไว้เป็นพิเศษ และในบริเวณบ้านใช้คนงานเป็นกองดับเพลิงด้วย ผู้รักษาประตูทุกแห่งมีเรือนอยู่บนดินและใต้ดิน คล้ายกับตุกตุยี่กอยู่ เหล่านี้ยี่กใต้เชิญเสด็จทอดพระเนตรทั่วทุกแห่ง

เนื่องจากเป็นผู้ชอบเสวย ผสมม้า แข่งม้า ในบ้านจึงมีคอกเสวยม้าอยู่ค่อนข้างจะใหญ่ เมื่อราชการต้องการม้าเทียมรถหรือม้าขี่ยุกออฟปอร์ตแลนด์ก็จัดให้เป็นชุด ๆ ด้วยเหตุนี้พระนางเจ้าฯ กับเรียจึงพระราชทานยศให้เป็นพิเศษดังที่ได้กล่าวแล้ว

ชุดหนึ่งของตุกได้จัดถวายให้เป็นที่ประทับ ถึงเวลาอาหารเช้า กลางวันค่ำ เชิญเสด็จประทับที่เสวยพร้อมกับครอบครัวของเขา มีตัวยุก ภรรยา บุตรและข้าราชการที่ตามเสด็จ เครื่องประดับโต๊ะอร่ามไปด้วยทองทั้งนั้น ประทับแรมอยู่วันหนึ่งคืนหนึ่ง แล้วจึงทรงลา

เสด็จออกจากบ้านโดยทางอุโมงค์ใต้ดินในบ้านจนถึงสถานีรถไฟ รถไฟเดินตลอดคืนจนเวลา ๙.๓๐ น. วันที่ ๑๐ สิงหาคม ร.ศ. ๑๑๖ ถึงสถานีเวเฟอริในเมืองเอดินเบอเรย มีข้าราชการสยามและต่างประเทศคอยรับเสด็จอยู่ประทับโฮเตลใหญ่ชื่อ บาลมอราล ซึ่งเจ้าหน้าที่จัดไว้รับเสด็จ เวลาบ่ายเสด็จไปยังบ้านตามที่เซอร์เยมส์ยิบสันเครคกับภรรยาเชิญเสด็จ ในงานวิวาห์มงคลของบุตรสาวกับกัปตันคัมมิงซึ่งเป็นกัปตันเรือพระที่นั่งมหาจักรี เซอร์เยมส์ฯ เชิญเสด็จประทับในห้องโถงใหญ่ ซึ่งเป็นห้องพิธี ตามประเพณีชาวสกอตแลนด์พิธีแต่งงานไม่ต้องไปทำที่วัด ทำที่บ้านก็ได้ กัปตันคัมมิงแต่งเครื่องยศทหารเรือ ประดับตรานิภาภรณ์ที่ได้รับพระราชทาน ยืนเคียงคู่กับเจ้าสาว หน้าที่บูชา

มิเคลอยแมน (Clergyman) สวดและเจ้าบ่าวเจ้าสาวรับคำสัญญากันตามธรรมเนียม ส่วนเวลาชั่วโมงเศษเสร็จพิธี พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวพระราชทานพรกัปตันคัมมิงและภรรยา แล้วทรงเซ็นพระปรมาภิไธยเป็นองค์พยาน ที่ ๑ เซอร์เยมส์ฯ นำบรรดาแขกที่เชิญมาเข้าเฝ้าพร้อมกัน แล้วกัปตันคัมมิงตัดขนมพิธีด้วยกระบี่ทหารเรือสยาม แล้วเสด็จออกมาหน้าบ้าน กัปตันคัมมิงเชิญเสด็จตรวจแถวทหารเรือ เซอร์เยมส์ฯ เชิญเสด็จทอดพระเนตรสวนดอกไม้หลังบ้านถวายให้ทรงปลูกต้นสน (Pine) เป็นที่ระลึกในงานวันนี้ ๑ ต้น เมื่อเสร็จพิธีแล้วเจ้าบ่าวเจ้าสาวทูลลาออกจากบ้านเพื่อไปฮันนีมูน

ในพิธีแต่งงานครั้งนี้มีการดื่มแชมเปญให้พรคู่บ่าวสาว พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวก็ทรงดื่มพระราชทานพรด้วย กัปตันคัมมิงปลื้มปิติเป็นอันมาก จนถึงกับถือแก้วแชมเปญเคียวละเอียดแล้วกลืนเป็นการแสดงว่าปีติยินดีอย่างสูงสุด และวันต่อไปเซอร์เจมส์ฯ ได้นำหัวแกะอันงามที่ได้ทำแห้งแล้วมาถวายไว้เป็นที่ระลึกเนื่องในงานวันแต่งงาน (หัวแกะนี้ภายหลังได้มาตั้งในมุขห้องเชียงหมู่พระที่นั่งบรมราชสถิตมโหฬาร ในพระบรมมหาราชวัง)

วันต่อไปได้เสด็จสถานที่สำคัญต่าง ๆ ในสกอตแลนด์ เช่น โรงพยาบาล สะพานใหญ่ยาวเรียกว่า ฟอทบริดช์ เป็นสะพานเหล็กข้ามช่องทะเล ใหญ่ยาวน่าดูมาก ค่ำเสด็จทอดพระเนตรละครที่เชักสะเปียร์เขียน ตลอดเวลาที่ประทับในสกอตแลนด์ สังเกตดูผู้คนพลเมืองชื่นชมยินดีส่งเสียงถวายพระพร ยิบฮูเรเซ็งแซ่ตามบ้านช่องแต่งธงและใบไม้ ดูครึกครื้น

จากสกอตแลนด์ เสด็จมาถึงเมืองนิวคาเซอล หลอดอาร์มสตรองเจ้าของบริษัทอาร์มสตรองเชิญเสด็จทอดพระเนตรโรงทำปืน มีการประลองยิงและแสดงวิธีใช้ปืนต่าง ๆ ถวายทอดพระเนตรตลอดจนวิธีหลอมเหล็ก หลอดอาร์มสตรองเชิญเสด็จถวายบ้านให้เป็นที่ประทับแรมอย่างบริบูรณ์คืนหนึ่ง

เสด็จจากบ้าน หลอดอาร์มสตรองไปประทับแรมสถานทูตไทยในกรุงลอนดอน ประพาสห้างร้านต่าง ๆ เช่น มาดามตูโซ เป็นต้น และวันหนึ่งเสด็จจากสถานทูตไทยไปประทับที่ทับโลคอต ซึ่งได้เช่าไว้เป็นที่ประทับพักผ่อนทรงพระสำราญ

วันหนึ่งได้เสด็จไปเยี่ยมสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชที่เกรตน์ เมืองคัมเบอร์เบ้นบ้านซึ่งเช่าไว้เป็นที่ประทับของสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช ตึกที่ประทับและบริเวณบ้านกว้างขวางพอควรสบายดี ข้าราชการไทยที่อยู่ประจำพระองค์คือ พระยาราชวัลลภานุศิษฐ์ (เจ้าพระยาราชศุภมิตร อ๊อด ศุภมิตร) หลวงสรสิทธยานุการ (เจ้าพระยาพิชเยนทรโยธิน อุ่ม อินทรโยธิน) มีนายแพทย์ประจำพระองค์อีกนายหนึ่ง ชาวอังกฤษมี ดุดเดอแนนเคอแนลฮุม อาจารย์ในการทหารประจำพระองค์ กอนจะเสด็จกลับมีฉายพระบรมรูปหมู่พร้อมด้วยสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เจ้านายและข้าราชการที่เกรตน์ เสร็จแล้วเสด็จกลับประทับแรมสถานทูตไทยในกรุงลอนดอน

ครั้นวันที่ ๒๑ สิงหาคม ได้เสด็จจากสถานทูตประทับรถไฟออกจากกรุงลอนดอนไปลงเรือเมล์พิเศษที่ท่าเรือโดเวอร์ เสวยกลางวันในเรือ โปรดเกล้า ฯ ให้เชิญหลอดมากอด ข้าราชการประจำสมเด็จพระนางเจ้าควนวิกตอเรียซึ่งเป็นผู้มาส่งเสด็จ มาร่วมโต๊ะเสวยด้วย ครั้นแล้วหลอดมากอดและข้าราชการที่มาส่งเสด็จได้ทูลลากลับ เรือพระที่นั่งจากเมืองโดเวอร์ไปเมืองออสเตน ซึ่งเป็นเมืองชายทะเลสวยงามของประเทศเบลเยี่ยม เมืองออสเตนนี้เป็นที่ประชุมหาความสำราญของคนชาติต่าง ๆ ในฤดูร้อน และเป็นเวลาที่คนมากันอยู่เรือย ๆ แล้ว จนที่พักโฮเตลออกจะแน่น ๆ กัน เมื่อประพาสที่ต่าง ๆ ในเมืองออสเตนแล้ว ประทับเสวยพระกระยาหารที่โฮเตล แกรนดยุกซักเซนไวมาร์ที่มาพักณ โฮเตลนี้เหมือนกันได้มาเฝ้า แล้วพร้อมกันเสด็จไปเยี่ยมปรินเซสอีลิสเบทที่

เสด็จมาตากอากาศอยู่โฮเตลเดียวกัน ปรินเซส์เป็นธิดาของแกรนดยุ๊กองค์น
และเป็นชายาผู้สำเร็จราชการเมืองเมคเคลนเบิกชเวริน เมื่อทรงพบปะสมควรแก่
เวลาแล้ว ก็ทรงลา แกรนดยุ๊กแม้ว่าทรงชราอายุ ๗๙ ปีแล้วยังอุตส่าห์มาส่ง
เสด็จถึงชั้นล่างของโฮเตลด้วย พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราช
อัชยาศัยต้องกับอัชยาศัยของแกรนดยุ๊ก

ครั้นเวลาประมาณ ๒๐.๐๐ น. เสด็จจากโฮเตลประทับรถไฟ ผ่านบ้าน
เมืองต่าง ๆ ในประเทศเบลเยียมไปหลายเมืองจนวันรุ่งขึ้นถึงสถานเมืองโคโลน
เยอรมนี ที่สถานีโคโลนสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอเจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธุ์ และ
แฮร์ปาสเกครูประจำพระองค์มาคอยรับเสด็จอยู่ ประทับพักที่โฮเตลดูนอต และ
ประพาสสถานที่ต่าง ๆ ในเมืองโคโลน เช่นวัดดอมที่งามตระหง่านในเมืองนี้
ครั้นถึงเวลาใกล้เที่ยงเสด็จรถไฟจากโคโลนต่อไป ที่เมืองโคโลนราษฎรมาคอย
ชมพระบารมีหนาแน่น รถไฟแล่นผ่านบ้านเมืองใหญ่น้อยหลายแห่งจนถึงสถานีรม
แม่น้ำไรน์ เสด็จจากรถไฟลงเรือพร้อมด้วยเจ้านายข้าราชการ เรือพระที่นั่งแล่น
ขึ้นไปตามลำแม่น้ำไรน์ พื้นทั้งสองฟากแม่น้ำเป็นพื้นภูมิประเทศที่สวยงามมาก
มีบ้านเรือนตึกรามสลับกับไร่บนภูเขา มิได้ทิ้งให้รกร้างเป็นป่าเลยทั้งสองข้างลำ
แม่น้ำ ตลอดไปจนถึงท่าเรือตำบลบิงเงน เวลาประมาณ ๒๒.๐๐ น. มีท่าขึ้น
ตกแต่งด้วยธงและโคมไฟสว่างครึกครื้น ทรงรถพระที่นั่งถึงโฮเตล ไคเซอร์ฮอน
ในเมืองวิสะบาเดนเป็นที่ประทับแรม รุ่งขึ้นประพาสสถานที่ต่าง ๆ เช่น โรงอาบ
น้ำแร่น้ำพุ เมืองวิสะบาเดนนี้เป็นที่นิยมของประชาชนว่า เป็นที่รักษาตัวทางกิน
น้ำแร่อาบน้ำแร่เพื่อบำบัดโรค ตัวเมืองสะอาดเรียบร้อย มีวนะป่าไม้ร่มรื่นเหมาะ
สมสำหรับเป็นที่ตากอากาศ

วันที่ ๒๓ สิงหาคมเวลา ๑๗.๐๐ น. เสด็จออกจากวิสะบาเดนพร้อมด้วย
เจ้านายข้าราชการ เสด็จโดยทางรถไฟถึงเมืองแฟรงก์เฟิต เวลา ๒๓.๐๐ น.

นคราภิบาลจัดการจุดโคมไฟมิดนครีในสวนถวายเป็นพระเกียรติยศ แต่ไม่มีเวลาเสด็จไปในการต้อนรับ เพราะเวลา ๒๓.๐๐ น. เศษรถไฟต้องออกจากเมืองแฟรงก์เฟิตต่อไปรถไฟเดินตลอดคืนจนรุ่งเช้าเวลา ๑๐.๐๐ น. ถึงเมืองแซกซันน์ พระเจ้าแผ่นดินพระนามแอดเบิตพร้อมด้วยพระอนุชาพระราชวงศ์และข้าราชการ รับเสด็จที่สถานี ทั้งสองพระองค์ทรงสัมผัสพระหัตถ์สวมกอดจุมพิตตามขัตติยราชประเพณี และทรงแนะนำพระราชวงศ์และข้าราชการทั้งสองฝ่ายเข้าพระเจ้าแผ่นดินทั้งสองพระองค์เสด็จตรวจแถวทหารกองเกียรติยศ พระเจ้าแผ่นดินแซกซันน์ประทับรถพระที่นั่งรวมกันไปยังวังเรียกว่าชลอส ทั้งสองข้างทางตกแต่งด้วยธงและใบไม้งดงาม ราษฎรคอยเฝ้าชมพระบารมีอยู่หนาแน่น

เมื่อถึงพระราชวังชลอส์แล้ว พระเจ้าแผ่นดินได้ทรงพาพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวไปยังห้องที่ได้จัดไว้ถวายเป็นที่ประทับ อย่างเรียบร้อยประดับตกแต่งด้วยเครื่องเรือนอันสวยงาม

ครั้นบ่ายพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จเยี่ยมตอบ และได้ถวายเครื่องราชอิสริยาภรณ์อันมีเกียรติยศสูงสุดมหาจักรีบรมราชวงศ์แด่พระเจ้าแผ่นดินแซกซันน์ๆ ได้ถวายเครื่องราชอิสริยาภรณ์สูงสุดเราเตนโครนแด่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว

ค่ำวันนั้นพระเจ้าแผ่นดินได้จัดการเลี้ยงพระกระยาหารถวายเป็นพระเกียรติยศใหญ่ในพระราชวังชลอส์ ครั้นได้เวลาพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงจูงพระมเหสีจากห้องที่ประชุมไปยังห้องที่จัดไว้เป็นที่เสวย พร้อมด้วยพระเจ้าแผ่นดินแซกซันน์และเจ้านาย ข้าราชการทั้งสองฝ่าย

เมื่อถึงเครื่องหวาน พระเจ้าแผ่นดินแซกซันน์ถวายพระพรพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวและพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวได้ถวายพระพรตอบ

ในระหว่างที่ประทับอยู่ที่ประเทศแซกซันน์ ได้เสด็จประพาสทอดพระเนตร

สถานที่ต่าง ๆ ในกรุงเดรสเดน เช่นโรงงานทำเครื่องปอสเลนอย่างดีเป็นต้น จนถึงวันทูลลาพระเจ้าแผ่นดินและพระมเหสีกลับ พระเจ้าแผ่นดินได้ส่งเสด็จถึงสถานีรถไฟ พระเจ้าแผ่นดินทั้งสองพระองค์ทรงร่ำลากันด้วยความอาลัย

เมื่อรถไฟถึงเมืองยีตาบอก มีกองทหารแตรวงรับเสด็จ เมเยอร์เยเนราลฟอนเคส์ในนามของเอมเปอเรอร์เยอรมัน มาเชิญเสด็จเข้าเขต

ครั้นถึงเวลา ๑๕.๐๐ น. รถไฟพระที่นั่งเข้าเทียบสถานีปอตสดัม

เอมเปอเรอร์ไกเซอร์วิลเลียมที่ ๒ ทรงเครื่องเต็มยศสายสะพายมหาจักรีบรมราชวงศ์พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงเครื่องเต็มยศสายสะพายสูงสุดอินทรีดำ เมื่อเสด็จลงจากรถไฟ พระมหากษัตริย์ทั้งสองพระองค์ทรงสัมผัสพระหัตถ์สวมกอดและจุมพิตตามขัตติยราชประเพณี ทั้งสองฝ่ายทรงนำพระราชวงศ์และข้าราชการเฝ้า เอมเปอเรอร์ทรงนำพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวตรวจแถวทหารกองเกียรติยศ แล้วกองทหารเดินถวายตัวเป็นสง่าน่าชม เอมเปอเรอร์เชิญเสด็จประทับรถพระที่นั่งเดียวกัน เสด็จไปยังวังที่ประทับเรียกว่าสตัดชลอส กรุงเบอร์ลิน เอมเปอเรอร์ทรงนำไปถึงห้องที่จัดถวายเป็นที่ประทับแล้วทูลลากลับ

รุ่งขึ้นพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จรถม้าพระที่นั่งไปวางพวงมาลัยที่พระศพเอมเปอเรอร์เฟรดริกที่ ๓ ที่เมืองปอตสดัม เสด็จรถต่อไปถึงพระราชวังใหม่ปอตสดัม เอมเปอเรอร์เชิญเสด็จไปเฝ้าเอมเปรส อากุสตา วิกตอเรีย เอมเปรสสัมผัสพระหัตถ์พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว แล้วตรัสปราศรัยต้อนรับด้วยพระทัยยินดี

ห้องโถงใหญ่ในพระราชวังนี้ที่ผนังเพดานและเสาประดับด้วยเปลือกหอยปูอันงามวิจิตร ฝีมือช่างอย่างประณีต มีลายสีสลับน่าชม แล้วเอมเปอเรอร์นำเสด็จพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทอดพระเนตรแถวทหารตัวอย่าง และซ้อมรบข้าง

พระที่นั่งในบริเวณพระราชวัง ณ ทนเอมเปอเรอร์ถวายสร้อยสังวาลอินทร์แดง
อีกตระกูลหนึ่งเป็นพิเศษ แล้วทูลลาเสด็จกลับวังสัตชลอส์ที่ประทับตามเดิม
รุ่งขึ้นตอนเช้า พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงเครื่องเต็มยศสายสะพาย
อินทร์ทำประทับรถพระที่นั่งเทียมม้า เสด็จไปยังท้องทุ่งกรุงเบอร์ลินเพื่อทอดพระ
เนตรการสวนสนาม ซึ่งได้จัดถวายเป็นพระเกียรติยศพิเศษ เอมเปอเรอร์เอมเปรส
ทรงเครื่องเต็มยศทหารประดับสายสะพายจักรีบรมราชวงศ์ ทั้งสองพระองค์ทรง
ม้าพระที่นั่งรับเสด็จทุ่งนั้น แล้วนำเสด็จตรวจแถวทหาร ทหารที่จะสวนสนามทั้ง
๓ เหล่า มีทหารม้า ทหารราบ และทหารปืนใหญ่ เมื่อตรวจแถวทหารแล้ว
เอมเปอเรอร์และเอมเปรสนำรถพระที่นั่งกลับมาประทับทอดพระเนตรยังที่กำหนด
ไว้ เอมเปอเรอร์เอมเปรสมาประทับอยู่ข้างรถพระที่นั่ง

กองทหารเริ่มเดินสวนสนามตามลำดับเหล่า เมื่อถึงเหล่าทหารราบ ทหาร
ราบเดินผ่านหน้าพระที่นั่ง ก้าวขาเรียบเป็นจังหวะ พร้อมทั้งปืนแบกส่วมดาบ
ปลายปืนต้องแสงแดดแวววับดูงามนัก การสวนสนามกินเวลาถึง ๓ ชั่วโมงจึง
แล้ว เอมเปอเรอร์ เอมเปรส และพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทูลลาแยกทาง
เสด็จกลับ เขาว่าราษฎรพากันมาดูสวนสนามครั้งนี้มากกว่าที่เคยมาดูสวนสนาม
ประจำปีเป็นอันมาก เพื่อชมบารมีพระเจ้าแผ่นดินสยามด้วย

คำนับเนื่องในการเสร็จสวนสนาม มีการเลี้ยงใหญ่ถวายเป็นพระเกียรติ
ยศที่พระราชวังกรุงเบอร์ลิน

ได้ประทับและทอดพระเนตรที่ต่าง ๆ ในกรุงเบอร์ลินพอสมควรแล้ว ครั้น
ถึงวันที่ ๒๙ สิงหาคม เสด็จจากพระราชวังสัตชลอส์มายังป็อตส์ดัม เฝ้า
เอมเปอเรอร์และเอมเปรส เอมเปรสถวายพระรูปเขียนบนแผ่นงากรอบเพชรและ
ไข่มุกมงกุฎอีมพีเรียลข้างบนถอดเป็นเข็มกลัดและเป็นกำไลได้ ฝากถวาย
สมเด็จพระบรมราชินีนาถ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงขอบพระทัย แล้ว

ทูลลาเอมเปรส ๆ ทรงแสดงอาลัยด้วยพระราชอัธยาศัยอันดี แล้วเอมเปอเรอร์ได้ทูลเชิญประทับรถพระที่นั่งเดียวกันไปยังสถานีรถไฟ ทั้งสองพระองค์ทรงร่ำลากันแล้ว ได้เวลารถไฟแล่นออกจากสถานี

การรับรองของเอมเปอเรอร์เป็นการครึกครื้นใหญ่โต ตั้งแต่เสด็จมาจนเสด็จกลับ แต่ออกจะหนักไปทางทหารทุกสิ่งทุกอย่าง

รถไฟผ่านเมืองชาลอตเตนเบิค ต่อไปถึงเมคเคลนเบิกชเวรินเวลา ๑๕.๐๐ น. พระสหายองค์หนึ่ง คือ ดยุ กริเยนต์ออฟเมคเคลนเบิกชเวริน ได้มาคอยรับเสด็จที่สถานีรถไฟและเชิญเสด็จไปประทับแรมที่วัง เวลาค่ำมีการเลี้ยงพระกระยาหารถวายเป็นพระเกียรติยศ ครั้นเสร็จการเสวยแล้วได้เชิญเสด็จไปในการอุทยานสโมสร มีการจุดดอกไม้ไฟสีต่าง ๆ ถวายทอดพระเนตร วันต่อไปเสด็จประพาสมิวเซียม หนองน้ำ และครออเปอร่า เป็นต้น

การรับรองรับเสด็จเป็นไปอย่างหรูหราครึกครื้น เสด็จจากเมืองชเวรินวันที่ ๓๑ สิงหาคม ดยุกได้ส่งเสด็จถึงสถานี และต่างทรงร่ำลาด้วยความอาลัย รถไฟออกจากชเวรินถึงสถานีเมืองแฮมเบิกเวลา ๑๔.๐๐ น. เจ้าเมืองหรือเบอโกมาสะเตอร์และกรมการผู้ใหญ่ ฝ่ายทหาร พลเรือน คอยรับเสด็จ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จลงจากรถไฟ ทรงทักทายปราศรัย ทรงตรวจแถวทหารกองเกียรติยศแล้วเสด็จขึ้นรถพระที่นั่งไปที่ประทับแรมโฮเตลแฮมเบิกเกอ–ซอฟ เวลาต่อไปเสด็จในการรับรองในที่ต่าง ๆ เช่น เอกสะบิเชนต้นไม้ดอกไม้ต่าง ๆ สวยงามน่าชม และเสด็จในที่ประชุมใหญ่ของพ่อค้า ซึ่งมาประชุมกันเป็นอันมาก เหล่าพ่อค้าพากันชื่นชมยินดี อีกวันหนึ่งเสด็จประพาสขึ้นไปตามลำแม่น้ำแฮลป์ (Elb) ครึกครื้นด้วยบ้านเรือน มีเรือค้าขาย เสาเรือสล้างเต็มไปหมดเพราะเมืองนี้เป็นเมืองท่า

วันหนึ่งเสด็จขึ้นรถไฟไปเยี่ยมปรินส์บิสมารค เป็นผู้มีชื่อเสียงโด่งดังเป็น

ที่รักใคร่ของประชาชนชาวเยอรมันยังที่บ้านตำบลเฟรดริคสรูห์ ปรินส์บิสมารค อุตส่าห์แต่งเครื่องอิฟเวนนิงเดรสเต็มยศประดับราชอิสริยาภรณ์ มงกุฎสยามชั้นสาม ผ้าผูกคอสีขาวผูกไว้อย่างหย่อนและเบี่ยวบิด เพราะท่านผันมอายุราม แล้ว แต่ยังตั้งใจเชื่อเชิญต้อนรับเสด็จอย่างปลื้มบิติ พร้อมด้วยครอบครัวของปรินส์มีลูกชาย ลูกสาวและลูกเขยลูกสะใภ้คอยรับเสด็จและส่งเสด็จอย่างพร้อมเพรียง เมื่อเสด็จกลับแล้วโปรดเกล้า ฯ ให้พระยาสีหราชเดโชชัย (เจ้าพระยาสุรวงศ์ ฯ โต บุนนาค) นำสายสะพายปฐมจุลจอมเกล้าไปพระราชทานปรินส์บิสมารค

วันที่ ๓ กันยายน เสด็จรถไฟต่อไปยังเมืองเอสเสน ซึ่งแฮร์กรุปเชิญเสด็จไว้ แฮร์กรุปได้นำเสด็จไปประทับที่บ้านซึ่งเป็นตึกใหญ่สวยงามเท่ากับวัง ๆ หนึ่ง ประดับด้วยธงสีต่าง ๆ และใบไม้ถวายเป็นพระเกียรติยศ แฮร์กรุปได้นำภรรยาและบุตรสาว ๒ คนเฝ้า วันต่อไปก็ได้นำเสด็จไปทอดพระเนตรโรงงานใหญ่ต่าง ๆ เช่นโรงหล่อเหล็กและทำปืน เป็นต้น คนที่อยู่ในเมืองเอสเสนนี้เป็นคนงานของโรงงานกรุปทั้งเมือง อยู่ต่อเรือรบที่อาวคลเป็นของบริษัทกรุปเหมือนกัน แฮร์กรุปได้ถวายการต้อนรับให้ทรงพระสำราญตลอดเวลาที่ไปประทับอยู่ วันหนึ่งเมื่อเสวยกลางวันแล้ว แฮร์กรุปได้เชิญเสด็จทอดพระเนตรเซอคัสที่เล่นมีชื่อเสียงที่สุดมาตั้งเต็นท์ใหญ่ในสนามเขตบ้านเป็นพิเศษ

วันที่ ๖ กันยายน อากาศค่อยสว่างบรรเทาความหนาวลงบ้าง พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงรำลาครอบครัวแฮร์กรุป แล้วเสด็จยังสถานีรถไฟซึ่งอยู่ติดกับบ้านแฮร์กรุป แฮร์กรุปตามส่งเสด็จถึงรถไฟ แสดงความจงรักภักดีและอาลัยในการที่จะเสด็จจากไปนั้น ครั้นแล้วรถพระที่นั่งแล่นต่อไปทางตะวันออกเฉียงเหนือ เมื่อเข้าเขตฮอลแลนด์ราชทูตไทยมาจากประเทศอังกฤษคอยรับเสด็จ เพราะเป็นราชทูตประเทศนั้นด้วย และราชองครักษ์พิเศษพร้อมทั้งนายทหาร ๔

นาย ซึ่งพระนางควีนวิคเตอเรียมหินา โปรดให้มาต้อนรับเชิญเสด็จเข้าประเทศ เมื่อรถไฟผ่านบ้อมใหญ่ ที่บ้อมยิงปืนสลุตถวาย และผ่านเมืองต่าง ๆ มีกองทหารตั้งแถวรับเสด็จเป็นกองเกียรติยศทุกแห่ง เวลาบ่ายถึงสถานีกรุงเฮก ซึ่งประดับด้วยธงไทยธงฮอลแลนด์แลเห็นงามแต่ไกล เสด็จลง พระยามหาโยธาราชทูตไทยนำข้าราชการผู้ใหญ่กรุงเฮกเฝ้า เสด็จตรวจแถวทหารกองเกียรติยศประทับห้องใหญ่ของสถานี เสนาบดีกระทรวงต่าง ๆ พร้อมกันเฝ้า แล้วเสด็จประทับรถพระที่นั่งอย่างงาม เคานต์ดูมงโซมา ผู้บัญชาการทหารของสมเด็จพระนางควีนรเยนต์ตามเสด็จในรถพระที่นั่งด้วย จากสถานีมีพลเมืองคอยชมพระบารมีกันล้นหลามถึงพระราชวังหลวงกรุงเฮก เจ้าพนักงานผู้ใหญ่นำเสด็จขึ้นบนวังซึ่งจัดถวายเป็นที่ประทับแรม เวลาบ่ายเสด็จประพาสทอดพระเนตรเมืองทางด้านทิมเซอนกันน้ำออกไปในทะเลอย่างกว้างขวาง แผ่นดินที่อยู่ภายในเขื่อนนั้นยังต่ำกว่าระดับน้ำทะเล แต่ด้วยความอุตสาหะมานะได้ทำแผ่นดินนั้นให้เป็นที่ตั้งบ้านเรือน และมีถนนหนทาง และบางแห่งยังจัดเป็นที่พลเมืองลงเล่นน้ำทะเล ดูสวยงามแปลกดี

รุ่งขึ้นเสด็จโดยทางรถไฟผ่านเมืองต่าง ๆ จนถึงสถานีเฮตโล เสด็จลงจากรถไฟในเครื่องราชอิสริยาภรณ์ไลออนเนทเทอแลนด์ (Netherlands Lion) ควีนรเยนต์โปรด ๆ ให้เจ้าพนักงานนำรถมารับเสด็จ ครั้นถึงวังเฮตโลที่ประทับในฤดูร้อน ควีนทั้งสองต้อนรับเสด็จด้วยพระอัธยาศัยชื่นชมยินดี พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวถวายเครื่องราชอิสริยาภรณ์มหาจักรีบรมราชวงศ์แด่ควีนทั้งสองพระองค์ ครั้นควีนถวายพระสุธารสเครื่องว่างแล้ว ได้เชิญเสด็จพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวประพาสในเขตบ้านเฮตโลด้วยกระบวนรถม้า ตามถนนมีต้นไม้ร่มรื่นเป็นวนะปลูกพันธุ์ไม้ และมีบ้านเรือนสวยงามประปราย เสด็จกลับมาประทับที่วังของควีน เวลาค่ำมีการเลี้ยงพระกระยาหารถวายเป็นพระเกียรติยศใหญ่ ครั้น

ถึงเวลาทรงจูงควนพระมารดาด้วยพระหัตถ์ขวาและทรงจูงควนพระธิดาพระชันษารุ่นสาว ด้วยพระหัตถ์ซ้ายไปประทับยังที่เสวย พร้อมด้วยเจ้านายข้าราชการทั้งสองฝ่าย เป็นสง่างามในเครื่องแบบเต็มยศ ครันถึงเครื่องหวานมีการถวายพระพรทั้งสองฝ่าย

ควนรเยนต์พระรูปโฉมค่อนข้างจะอ้วนช่างตรัส แต่ไม่ใช่ตรัสแหลกเหลวดูเป็นคนฉลาด แต่ควนพระธิดาพระรูปโฉมดูพอดีกระทัดรัดหงม ๆ ตรัสน้อย เมื่อได้ตรัสสนทนาพอควรแล้วพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงร่ำลาควนทั้งสอง ควนทรงแสดงความอาลัยในการที่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวจะเสด็จจากไป ได้เสด็จมาส่งถึงพระทวารที่จะเสด็จขึ้นรถพระที่นั่ง

วันที่ ๘ กันยายน เสด็จประพาสเมืองแอมสเตอร์ดัมด้วยขบวนรถไฟพิเศษตามเมืองที่ผ่านมีทหารกองเกียรติยศรับเสด็จจนถึงเมืองแอมสเตอรดม เสนาบดีกระทรวงว่าการต่างประเทศ ซึ่งตามเสด็จมาในกระบวนรถไฟพระที่นั่ง ได้นำผู้ว่าราชการเมืองและกรมการเฝ้า ที่สถานีการตบแต่งสมพระเกียรติยศ

ที่เมืองนี้ได้เสด็จทอดพระเนตรมิวเซียม (Picture Gallery) ที่โชว์รูปเขียนฝีมือเยี่ยมและที่เจียระไนเพชร มีเพชรเจียระไนหลายสิบขนาด ผู้ว่าราชการเมืองได้จัดถวายพระกระยาหารกลางวันเป็นพระเกียรติยศ แล้วเสด็จประพาสเมืองต่อไป จนถึงอาวหน้าเมือง ตามถนนมีบ้านเรือนภูมิฐานเป็นคลองทั่วไป แล้วเสด็จขึ้นรถไฟกลับถึงกรุงเฮกเวลาประมาณ ๑๖.๐๐ น. เศษ ในเย็นวันนี้เสด็จออกรับราชทูตต่างประเทศซึ่งประจำอยู่ในสำนักกรุงเฮก

แต่งเต็มยศเสด็จออกจากกรุงเฮก โดยขบวนรถไฟ เสนาบดีทุกกระทรวง ข้าราชการฝ่ายฮอลแลนด์ ทหารกองเกียรติยศส่งเสด็จกันพร้อมเพรียงเหมือนเมื่อเสด็จมา รถไฟผ่านเมืองต่าง ๆ มีทหารกองเกียรติยศส่งเสด็จจนสุดเขต ข้าราชการฮอลแลนด์ ๔ นายที่มาประจำอยู่ด้วยทูลลากลับ เพราะจะเข้าเขตเบลเยี่ยม

รถไฟถึงเมืองอันตเวิป ข้าหลวงต่างพระองค์ของพระเจ้าแผ่นดินเบลเยี่ยม (ลิโอโปลด์ ๒) และนายทหารทูลเชิญเสด็จเข้าประเทศเบลเยี่ยม เวลาบ่าย ๑๕.๐๐ น. เศษ รถพระที่นั่งถึงสถานีในกรุงบรัสเซลส์ พระเจ้าแผ่นดินทั้งสองพระองค์ทรงสัมผัสพระหัตถ์กันด้วยความยินดี แล้วเสด็จตรวจแถวทหารกองเกียรติยศและเสด็จร่วมรถเดียวกันพร้อมด้วยขบวนแห่นำไปยังพระราชวังซึ่งจัดไว้เป็นที่ประทับ

เวลาค่ำมีการเลี้ยงใหญ่ถวายเป็นพระเกียรติยศ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงสายสะพายลิโอโปลด์ประเทศเบลเยี่ยม พระเจ้าแผ่นดินเบลเยี่ยมทรงสายสะพายมหาจักรีบรมราชวงศ์ เจ้านายข้าราชการทั้งสองฝ่ายร่วมโต๊ะ ๖๘ รวมทั้งที่ประทับ ไม่มีผู้หญิงในการเลี้ยงนี้ เพราะควนเสด็จไปรักษาพระองค์ด้วยการสรงน้ำที่เมืองสะปา ได้มีการดื่มถวายพระพรกันตามประเพณี และเมื่อเสร็จการเลี้ยงแล้ว พระเจ้าแผ่นดินเบลเยี่ยมทรงนำเสด็จถึงที่ประทับแล้วทูลลากลับ

รุ่งขึ้นเสด็จทอดพระเนตรสถานที่ต่าง ๆ เช่นนคราภิบาล กระทรวงยุติธรรม ซึ่งเป็นตึกก่อด้วยฝีมือประณีตสวยงาม เวลา ๑๕.๐๐ น. พระเจ้าแผ่นดินเชิญเสด็จไปทอดพระเนตรเอกสิบเชนของชาติต่าง ๆ ที่มาร่วมแสดงมากมาย มีของสวยงามและของแปลกต่าง ๆ เช่น ทำกระดาษ อาวุธต่าง ๆ เป็นต้น

วันที่ ๑๑ กันยายน เสด็จออกจากวังกรุงบรัสเซลส์ พระเจ้าแผ่นดินเบลเยี่ยมเชิญเสด็จประทับรถพระที่นั่งเดียวกัน เสด็จไปยังสถานีรถไฟ การตกแต่งสถานีและกองทหารเกียรติยศมาส่งเสด็จ เช่นเดียวกับวันเสด็จมา พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงลาพระเจ้ากรุงเบลเยี่ยม

แล้วเสด็จขึ้นขบวนรถไฟที่รัฐบาลฝรั่งเศสจัดมารับช่วงต่อไป เข้าในเขตฝรั่งเศส ตามทางที่ผ่านสังเกตว่าพื้นดินฝรั่งเศสอุดมบริบูรณ์ด้วยพืชพันธุ์ไร่นา

ตามเมืองใหญ่มีทหารกองเกียรติยศรับเสด็จทุกแห่ง ถึงสถานีดูนอรดกรุงปารีส เวลา ๑๕.๐๐ น. เศษ วันที่ ๑๑ กันยายน สถานีใหญ่โตและตกแต่งด้วยใบไม้ ดอกไม้ ธงสยาม ธงฝรั่งเศสงดงาม ประธานาธิบดีเฟลิกซ์ฟอร์พร้อมด้วย อครมหาเสนาบดีและเสนาบดีกระทรวงต่าง ๆ คอยรับเสด็จอยู่ พร้อมด้วยทหาร กองเกียรติยศหลายกอง ประธานาธิบดีถวายการต้อนรับเป็นอย่างดี พระบาท สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวพระราชทานพระหัตถ์สัมผัส และทรงทักทายปราศรัยด้วยน้ำ พระทัยยินดีเบิกบานทั่วกัน ประธานาธิบดีเชิญเสด็จขึ้นรถพระที่นั่ง ซึ่งจัดเตรียมไว้ เป็นขบวนเกียรติยศ และประธานาธิบดีร่วมในรถพระที่นั่งส่งเสด็จถึงที่ประทับ

สังเกตดูราษฎรแน่นขนัดเยียดตั้งแต่สถานีไปตลอดถนน จนถึงตำรวจทหาร ทางรับเสด็จต้องหันหน้าดูคน และหันหลังรับเสด็จเป็นต้น (ดูอาการกิริยาของ ราษฎรชื่นชมยินดี ถึงเต็มใจในการต้อนรับ) รถพระที่นั่งถึงบ้านอะเวอนูฮอช (Avenue Hoche) ซึ่งรัฐบาลฝรั่งเศสจัดถวายเป็นที่ประทับ ประธานาธิบดีส่ง เสด็จขึ้นถึงที่ประทับเรียบร้อยแล้ว ทูลลากลับ

วันรุ่งขึ้นต่อ ๆ ไปเสด็จทอดพระเนตรสถานที่ต่าง ๆ เช่น เยี่ยมที่ฝังพระศพ นโปเลียนที่ ๑ และป้อมโบราณแวงเซน (Vincenne) สองแห่งนี้เป็นโรง พยาบาลทหารทุพพลภาพ มีแขนขาดขาขาดเป็นต้น และเป็นที่เก็บอาวุธยุทธ ภัณฑ์โบราณด้วยซึ่งได้มาจากชัยชนะสงครามต่าง ๆ ได้เสด็จขึ้นไอเฟลเทาเวอร์ เป็นหอเหล็กที่ช่างสร้างขึ้นสูงที่สุดในโลก

ในวันต่อ ๆ มา สังเกตว่าราษฎรดูมีใจเบิกบานในการต้อนรับเสด็จ เสด็จ ผ่านไปในที่ใด ราษฎรก็เปิดหมวกถวายร้องวีพเลอรัวเชิงแซ่หมดความดังเต็มใจ

วันที่ ๑๓ กันยายน ทรงพระกรุณาโปรดฯ ให้พระยาสุริยานุวัตรราชทูต สยาม นำเครื่องราชอิสริยาภรณ์มหาจักรีบรมราชวงศ์ไปพระราชทานแด่ประ ธานาธิบดีเฟลิกซ์ฟอร์ แห่งประเทศฝรั่งเศส

ตอนค่ำ ประธานาธิบดีฝรั่งเศสได้ถวายการเลี้ยงใหญ่ที่วังเอลิเซ เป็นพระเกียรติยศพร้อมด้วยเจ้านายข้าราชการของรัฐบาลฝรั่งเศส และผู้แทนรัฐบาลต่างประเทศ ประธานาธิบดีถวายพระพรด้วยถ้อยคำอันไพเราะแสดงความสนิทสนม มีพระราชดำรัสตอบให้กรุงฝรั่งเศสเห็นความไมตรีของพระองค์ท่านที่มีอยู่เพียงใด แล้วพระราชทานพรตอบ

เช้าตรู่วันรุ่งขึ้น ประธานาธิบดีและเสนาบดี เชิญเสด็จโดยรถไฟพร้อมกันไปยังเมืองสังต์กองแต็ง เพื่อทอดพระเนตรการส่วนสนามกองทัพบกฝรั่งเศสก่อนการส่วนสนาม มีพิธีประธานาธิบดีแจกเหรียญตรานายทหารผู้ใหญ่ผู้น้อย ชั้นผู้ใหญ่ประธานาธิบดียื่นดจับมือให้พร แล้วจูบผู้รับตราทั้งสองแก้ม ส่วนผู้น้อยเพียงเบิดหมวกให้พรเท่านั้น เมื่อเสร็จกันแล้ว ประธานาธิบดีจึงได้ขึ้นไปบนพลับพลานั่งเบื้องซ้ายที่ประทับ แล้วสั่งให้เคลื่อนการส่วนสนาม ทหารม้ากองต่าง ๆ ได้เดินและเดินผ่านอย่างสวยงามเป็นกอง ๆไป ทหารคนหนึ่งพลัดตกม้าถึงสลบ ทุกคนวิตกว่าม้ากองหลังจะวิ่งมาเหยียบ มีเสียงผู้หญิงร้องเซ็งแซ่ มีตำรวจสองคนวิ่งออกไปช่วยพยุงและโบกมือให้ทหารที่จะวิ่งมารู้ เพราะเป็นฝุ่นไปทั้งทุ่งและไม่ใคร่เห็นกัน กองม้ามาถึงตรงนั้นจึงวิ่งแยกไป ตำรวจทั้งสองจึงพยุงทหารผู้นั้นออกมาพ้นอันตรายได้ ประธานาธิบดีถึงจากพลับพลาแสดงความยินดีกับตำรวจทั้งสองนั้น และเรียกเอาเหรียญกล้าหาญไปกลัดให้ตำรวจทั้งสองคนเพื่อเป็นบำเหน็จด้วย แล้วกลับขึ้นไปนั่งตามเดิม เมื่อกองทหารม้าห้อผ่านพลับพลาไปหมดแล้ว ถึงกองทหารปืนใหญ่ซึ่งเทียมม้าสี่ลากวิ่งผ่านเป็นตับ ๆ ไปอีกน่าดูนัก มีม้าที่ลากปืนใหญ่กระบอกหนึ่งล้มและเขาแก้ไขกันไปได้เรียบร้อย ที่สุดมีกองบาลูนลอยมาในอากาศ มีโทรศัพท์ติดต่อกับกองทหารบนดิน การส่วนสนามกินเวลาหลายชั่วโมง

นายทหาร ข้าราชการพร้อมด้วยภรรยาประชาชนนั่งแน่นหน้าพลับพลามา

ชมการสวมสนามน่าดูยิ่งนัก ครั้นเวลาบ่ายโมงประธานาธิบดีเชิญเสด็จประทับใน
เต็นท์กลางทุ่ง เสวยกลางวันพร้อมด้วยเสนาบดีและนายทหารผู้ใหญ่ในการสวน
สนามประมาณ ๒๕๐ คน การรับรองและการสวนสนามถวายวันนัดชาวฝรั่ง
เศสพร้อมเพรียงกันดี บ่ายเสด็จกลับรถไฟตามทางเดิมพร้อมด้วยเสนาบดีและ
ข้าราชการฝรั่งเศสส่งเสด็จจนถึงที่ประทับแรมในกรุงปารีส แต่ประธานาธิบดีทูล
ลาแยกไปจากเมืองสังต์กองแต็ง เพื่อไปเตรียมรับเสด็จอีกแห่งหนึ่งที่เมืองฮาฟร์
วันนี้ต้องแต่งเต็มยศกันทั้งหมด แต่เวลาดี ๔.๐๐ น. กลับจนถึงเวลา ๑๙.๐๐ น.
เหนื่อยอ่อนกันทั่วไป เพราะเป็นเวลาหลายชั่วโมง

เช้าวันรุ่งขึ้นมองซิเออร์ฮาโนโต เสนาบดีว่าการต่างประเทศมารับเสด็จ
ไปทอดพระเนตรการทำเครื่องดินเผาอย่างปอสเลนที่เมืองเสฟร์ นิยมกันว่าเป็น
ผู้มีอย่างดีเยี่ยม แล้วเสด็จไปทอดพระเนตรพระราชวังแวร์ไซย์ มองซิเออร์ฮา
โนโต จัดการเลี้ยงกลางวันถวายเป็นพระเกียรติยศอย่างหรูหราสวยงามในห้อง
หนึ่งบนพระราชวังแวร์ไซย์พร้อมด้วยข้าราชการทั้งสองฝ่าย ครั้นแล้วเจ้ากรม
รักษาวังนำเสด็จทอดพระเนตรห้องต่าง ๆ อันสวยงามทั่ว จนถึงห้องหนึ่งเรียกว่า
ห้องกระจก ซึ่งเป็นห้องที่พระเจ้าหลุยที่ ๑๔ เสด็จออกรับโกษาปานราชทูตพิเศษ
ของไทยครั้งสมเด็จพระนารายณ์มหาราช เมื่ออยู่บนพระราชวังแวร์ไซย์แลออก
ไปจะเห็นน้ำพุซู่ซ่าตามสถานที่ต่าง ๆ รอบพระที่นั่งสวยงามยิ่งนัก แลไกลออก
ไปจะเห็นวนะที่ตกแต่งไว้อย่างสวยงาม รถพระที่นั่งขับวกเวียนในวนะอันร่มรื่น
จนออกพ้นไปถึงสถานีแล้วเสด็จกลับโดยทางรถไฟถึงที่ประทับแรมกรุงปารีส

ในระหว่างที่ประทับอยู่ที่กรุงปารีส ได้เสด็จทอดพระเนตรละครออเปร่าที่
โรงละครใหญ่สวยงามที่สุดในโลก และวันต่อ ๆ ไปทอดพระเนตรพิพิธภัณฑ์หอ
สมุด โรงกระสาปน์ ค่ำวันหนึ่งเสด็จไปยังกระทรวงต่างประเทศ ซึ่งมองซิ
เออร์ฮาโนโตจัดเลี้ยงพระกระยาหารและมีการรื่นเริงถวายเป็นพระเกียรติยศใหญ่

ครั้นตอนค่ำกับบรรดาข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อยและผู้มีบรรดาศักดิ์ในกรุงปารีส ทั้งชายหญิงได้มาเฝ้าพร้อมกัน

มีตัวละครทมชอเลียงรวมกันมาแสดงถวายเป็นพิเศษ และมีเต้นรำบาเลทอดพระเนตรอยู่จนเวลาพอสมควร ทรงร่ำลาด้วยพระทัยอันรื่นเริงกลับที่ประทับแรม แต่เจ้านายและข้าราชการทั้งสองฝ่ายคงสนุกสนานรื่นเริงเต้นรำอยู่จนงานเลิกราว ๓.๐๐ น.

วันที่ ๑๗ กันยายน เวลาเช้าเสด็จจากที่ประทับพร้อมด้วยเจ้านายข้าราชการไปยังสถานีสังต์ลาซาร์ มองซิเออร์เมลีน อรรคมหาเสนาบดีพร้อมด้วยเสนาบดีต่าง ๆ ส่งเสด็จ ตรัสขอบใจมองซิเออร์เมลีนในการรับรองและทรงร่ำลา มีพลเมืองมามากแสดงความอาลัย เพราะชื่นชมในพระราชอัธยาศัยที่ได้รู้ได้เห็นระหว่างเวลาประทับอยู่ในกรุงปารีส ร้องวีฟเลอรัว ๆ ถวายชัยมงคลโบกหมวกโบกผ้าเช็ดหน้าส่งเสด็จ มองซิเออร์ฮาโนโตเสนาบดีต่างประเทศพร้อมด้วยเจ้าหน้าที่ตามส่งเสด็จในขบวนรถไฟ

กรุงปารีสตามนิยมว่าเป็นเมืองทางามบริบูรณ์สนุกสนานครึกครื้นมากกว่ากรุงใด ๆ ในยุโรป มีที่เที่ยวพักผ่อนหย่อนใจของประชาราษฎร เช่น บัวเดอโบลอญเป็นต้น สังเกตนิสัยใจคอของชนชาวฝรั่งเศสชอบตกแต่งบ้านเรือนตลอดจนแต่งตัวสวยงามอย่างพิถีพิถัน ยิ่งสตรีด้วยยิ่งแต่งตัวประณีตยิ่งขึ้นไปอีก มีอารมณ์ในทางเกลียดและรักง่าย ตามทางผ่านบ้านเมืองน้อยใหญ่สวยงามบริบูรณ์ด้วยพืนทอุดมเป็นไร่นาทางสิน เมื่อถึงเมืองฮาฟร์ประธานาธิบดีมาคอยรับเสด็จอยู่ที่สถานี แล้วร่วมไปในรถพระที่นั่งจนถึงวิลลาฟอร์ ประธานาธิบดีเชิญเสด็จขึนบนบ้าน ภรรยา บุตรสาวพร้อมด้วยญาติเฝ้าต้อนรับเสด็จด้วยความชื่นชมยินดี ครั้นได้เวลาประธานาธิบดีเชิญเสด็จประทับโต๊ะเสวย มีครอบครัวเจ้านายและข้าราชการทัง ๒ ฝ่าย ดูเป็นการคุ้นเคยสนิทสนมกัน ทรงพระสำราญ

และเป็นที่เบิกบานพอใจของประธานาธิบดีผู้รับรอง ได้พระราชทานขันทองคำ และพานทองคำถวายราชาวดีแก่ประธานาธิบดี พระราชทานถาดทองคำเถา ๓ ใบ แก่มาดามฟอร์ไว้เป็นที่ระลึกในการที่เจ้าของบ้านจัดรับเสด็จ เมื่อสมควรแก่เวลาแล้ว มองซิเออร์ฮาโนโตนำเสด็จไปทอดพระเนตรอู่และอ่าวชายทะเล ประธานาธิบดีไปคอยส่งเสด็จ พร้อมด้วยเสนาบดีและข้าราชการอีกครึ่งหนึ่งที่ท่าเรือต่างร่ำลาด้วยความอาลัยเป็นอันมาก ได้พระราชทานเงินหมื่นแฟรงค์ฝากไว้แก่ประธานาธิบดีให้ทำทานแก่คนจนในเมืองฮาฟร์และเมืองแวร์ไซย์ เสด็จขึ้นเรือกลไฟชื่อ ส่ะเตลลา แต่งรับรองอย่างสวยงาม เรือเคลื่อนจากเมืองท่าฮาฟร์เวลา ๑๕.๐๐ น.

เวลา ๒๑.๐๐ น. ถึงท่าเรือเมืองเซาท์แธมตันประเทศอังกฤษ เสด็จลงจากเรือ พระเจ้าน้องยาเธอพร้อมด้วยพนักงานสถานทูตไทยและกัปตันคัมมิงรับเสด็จ พระยามหาโยธาราชทูตไทยนำแมร์ของเมืองนั้นเฝ้า แมร์กราบทูลเรื่องซ่อมเรือพระที่นั่งมหาจักรีเสียยืดยาว ทรงตอบขอบใจและเสด็จขึ้นรถไฟถึงสถานีวอเตอลูกรุงลอนดอน เวลา ๒๔.๐๐ น. สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชเฝ้าและตามเสด็จในรถพระที่นั่งไปประทับแรมสถานทูตไทยในกรุงลอนดอน

รุ่งขึ้นเสด็จออกจากสถานทูตโดยทางรถไฟถึงตำบลทัปโล เสด็จจากรถไฟไปประทับแรมที่ทัปโลคอต ซึ่งพระยาวิสุทธิสุริยศักดิ์ได้จัดเตรียมเช่าจากเศรษฐีผู้หนึ่งไว้ถวายเป็นที่ประทับแรม เพื่อประกอบพระราชพิธีเฉลิมพระชนมพรรษา

ครั้นถึงวันพระราชพิธี ๒๐ กันยายน เวลาค่ำ เสด็จออกยังห้องซึ่งตกแต่งเป็นห้องพระราชพิธี ประดิษฐานพระไชยเนาวะโลหะเป็นต้น ทรงจุดธูปเทียนเครื่องสักการบูชา เทียนเท่าพระองค์ เทียนมหามงคลและเทียนกำดังเทวดาพระเคราะห์ พร้อมด้วยประดับดอกไม้เป็นเครื่องบูชาอันประณีตสวยงาม เมื่อทรงประกอบพระราชกิจพิธีเสร็จแล้ว เสด็จประทับยังที่เสวยพระกระยาหารพร้อม

ด้วยพระบรมวงศานุวงศ์และข้าราชการ มีแตรวงทหารเรือไทยบรรเลงตลอดเวลา พระราชทานเหรียญทระลึกแก่นายทหารเรือ แล้ว ม.ร.ว. พิณ สนิทวงศ์ กราบบังคมทูลถวายพระพรชัยมงคล ในนามทหารเรือไทยที่ประจำเรือพระที่นั่งมหาจักรีแล้วโห่ถวาย แตรวงทำเพลงสรรเสริญพระบารมี

วันที่ ๒๑ กันยายน พอได้พระฤกษ์เวลา ๑๐.๐๐ น. ประทับยังที่สรงน้ำมูรธาภิเศกทรงเครื่องจอมพลทหารบกสายสะพายมหาจักรี และสังวาลจุลจอมเกล้า เสด็จยังห้องใหญ่ชั้นล่างพร้อมด้วยกรมวัง ราชองครักษ์ตามเสด็จ ประทับยังพระราชบัลลังก์ พระบรมวงศานุวงศ์ ข้าราชการฝ่ายทหารพลเรือนพร้อมกันเฝ้าพระเจ้าน้องยาเธอกรมหมื่นสรรพศาสตรศุภกิจเป็นผู้แทนกล่าวคำถวายพระพรชัยมงคลอันไพเราะยืดยาว แล้วมีพระราชดำรัสตอบ เวลาค่ำเมื่อเสวยเสร็จแล้วทรงจุดธูปเทียนเครื่องสักการบูชาในห้องพระราชพิธีอีกครั้งหนึ่ง

วันต่อไป เนื่องจากพระราชพิธีเฉลิมพระชนมพรรษา มีงานอุทยานสโมสร พระบรมวงศานุวงศ์ ข้าราชการ คหบดีและครอบครัวชาวอังกฤษที่คุ้นเคยประมาณ ๓๐๐ เศษมาเฝ้าถวายพระพร เป็นการสนุกครึกครื้นทั่วหน้ากัน แตรวงทหารเรือไทยบรรเลงตลอดเวลา

วันต่อไป พระราชทานเลี้ยงนายทหารและพลทหารเรือพร้อมกัน เสร็จแล้วกราบถวายบังคมลากลับไปประจำเรือพระที่นั่งมหาจักรีตามเดิม

เวลาเย็น ๆ ประทับทรงพระสำราญในสนามทัปโลคอต ผู้เลี้ยงสุนัขเกรเฮานด์สำหรับไล่เนื้อของบ้านทัปโล ได้นำมาถวายให้ทอดพระเนตรฝูงหนึ่งประมาณ ๓๐ ตัว งามดี สุนัขทั้งฝูงนั้นเข้าใจคำพูดของผู้เลี้ยงและอยู่ในบังคับเรียบร้อย ในเขตของบ้านทัปโลคอตเป็นวนะรื่นรมย์สวยงาม ที่ประทับใหญ่ส่งากว้างขวาง เมื่อเสร็จพระราชพิธีเฉลิมพระชนมพรรษาแล้วประชวรอยู่ ๒—๓ เวลา พอหายประชวรแล้วเสด็จออกจากบ้านทัปโลคอต สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอและพระ

เจ้าดูกเธอได้กราบถวายบังคมแยกย้ายไปตามสถานเล่าเรียน ส่วนพระองค์พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวได้เสด็จไปประทับสถานทูตไทยในกรุงลอนดอน วันที่ ๒๕ กันยายน เพื่อทรงพระสำราญพักผ่อน ประพาสห้างร้านและสถานที่ต่าง ๆ ที่ยังไม่ได้ทอดพระเนตร

วันหนึ่งปรินส์ออฟเวลส์ (คือ พระเจ้าเอเวิดที่ ๗) เสด็จยังสถานทูตไทย เพื่อเฝ้าเยี่ยมเยียนเป็นส่วนพระองค์

วันหนึ่งเสด็จประพาสเยี่ยมมหาวิทยาลัยออกสฟอร์ด แมร์เมืองออกสฟอร์ด และอธิการบดีมหาวิทยาลัยรับเสด็จ และจัดถวายเลี้ยงกลางวันเป็นพระเกียรติยศ

วันต่อไปเสด็จยังพระราชวังวินด์เซอร์ เจ้าพนักงานได้จัดรถพระที่นั่งของควีนวิคตอเรียเทียมม้า ๖ จากสถานีรถไฟไปยังพระราชวังวินด์เซอร์ ทอดพระเนตรห้องต่าง ๆ บนพระราชวังวินด์เซอร์ มีห้องโถงใหญ่ประดับด้วยเครื่องสาตราอาวุธโบราณตามผนังเป็นระเบียบเรียบร้อยงดงาม ห้องเก็บเครื่องราชูปโภคมีเครื่องทองคำและเงินโดยช่างที่ฝีมือประณีต ตลอดจนเครื่องราชบรรณาการที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า ฯ ถวายควีนวิคตอเรียเก็บรักษาไว้ในที่น่าอย่างพร้อมบริบูรณ์ ห้องพิพิธภัณฑ์ ห้องสมุด และห้องแต่งพระองค์ของควีนวิคตอเรีย การเดินชมห้องต่าง ๆ นั้น เดินไปตามแกลเลอรี่ วังวินด์เซอร์สถานรูปร่างเป็นป้อมโบราณ ก่อสร้างเพิ่มเติมต่อ ๆ กันมาหลายคราวแลดูตระหง่านใหญ่โต แล้วเสด็จไปเยี่ยมสถานที่ฝังพระศพของปรินส์เอลเบิต มีพระรูปสลักหินอ่อนของปรินส์เอลเบิตบรรทมอยู่บนหลังหินอ่อน แลดูเหมือนบรรทมหลับตามปกติ แสดงว่าฝีมือช่างสลักอย่างดีเยี่ยม มีที่ใกล้กันเตรียมไว้สำหรับควีนวิคตอเรียต่อไป เป็นหินอ่อนขาวสะอาด บริเวณนอกจากนี้เป็นที่เตรียมไว้สำหรับบรรจุพระศพในราชตระกูลต่อไป อาณาเขตของพระราชวังวินด์เซอร์ใหญ่โตกว้างขวางหลายไมล์ ตกแต่งเป็นวนะ เป็นป่าทึบบ้าง เป็นสนามหญ้าใหญ่ ๆ

บ้าง เป็นถนนแลตรงลิ่วสุดสายตา สองข้างถนนปลูกต้นโอ๊กสูงใหญ่งามนัก มีแม่น้ำผ่านในเขตพระราชวังวินด์เซอร์ (แต่จำชื่อไม่ได้) พื้นที่นะเป็นแผ่นดินสูง ๆ ต่ำ ๆ ตอนที่เป็นป่าทึบเป็นที่เลี้ยงที่อยู่ของนกไก่ฟ้า ถึงฤดูไก่ฟ้าไข่ไว้ตามพื้นดินทรก ๆ เจ้าหน้าที่ในที่นั้นเก็บไข่มาให้แม่ไก่ฟัก ทำกรงไว้ฟักไข่ตามสนามหญ้ารีมถนนเป็นแถว มีกิ่งสนปักไว้ข้างกรง ๆ ละกิ่งบังแสงแดดเล็กน้อย อาหารที่โปรยไว้ให้แก่แม่ไก่และลูกนกไก่ฟ้าดูเหมือนเป็นรำป่น ๆ ครั้นลูกนกมีปีกแข็งแรงแล้วบินเข้าป่าไปหมด ในปีหนึ่งมีฤดูไก่ฟ้าไข่แล้ว เชิญแขกไปยิงนกไก่ฟ้าเพื่อความสนุกรื่นเริง เสวยกลางวันที่พระราชวังวินด์เซอร์ เสด็จเยี่ยมโรงเรียนอีตันต่อไป แล้วเสด็จกลับประทับแรมสถานทูตกรุงฮอนดอน

วันที่ ๒ ตุลาคม เสด็จออกจากกรุงฮอนดอนโดยขบวนเกียรติยศของทางราชการประเทศอังกฤษ ลงเรือที่เมืองโดเวอร์ข้ามทะเลช่องแคบไปยังกาเลส์ เมืองท่าของประเทศฝรั่งเศส พระยาสุริยานุวัตร์ อรรคราชทูตสยามรับเสด็จเชิญเสด็จขึ้นรถไฟไปยังกรุงบรัสเซล เบลเยี่ยม ประพาสทอดพระเนตรสถานที่ต่าง ๆ ที่ยังไม่ได้ทอดพระเนตรคราวก่อน จนถึงวันที่ ๔ ตุลาคมเสด็จออกจากกรุงบรัสเซลไปยังเมืองบาเดนบาเดน ประทับแรมที่โฮเตลสะเตเฟนี

รุ่งขึ้นแกรนดยุกเจ้าผู้ครองคาลสรูห์ ซึ่งขณะนั้นประทับอยู่ที่บาเดนบาเดนมาเฝ้าและเสด็จเยี่ยมตอบแกรนดยุกเป็นทางราชการ ณ วังที่ประทับในบาเดนบาเดน ขณะที่ประทับอยู่บาเดนบาเดนประพาสสถานที่อาบน้ำแร่ซึ่งเป็นที่ใหญ่โต น้ำแร่นี้นิยมว่าบำบัดโรคภัยได้อย่างดี ประพาสเมืองหลวงของบาเดนบาเดนชื่อคาลสรูห์ ทอดพระเนตรพระราชวังสร้างคล้ายรูปพัดด้ามจวักที่ใหญ่โตสวยงาม โรงทำกระสุนปืน มิวเซียม

ค่ำวันนั้นแกรนดยุกถวายเครื่องราชอิสริยาภรณ์ชั้นสูงชื่อ พีเดลิตัส และ

ได้พระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์มหาจักรีแก่แกรนดยุ๊ก แกรนดยุ๊กถวายการเลี้ยงพระกระยาหารใหญ่เป็นพระเกียรติยศทวงแกรนดยุ๊กบาเดนบาเดน ทรงทราบว่าเอมเปอเรอร์รัสเซีย เอมเปรสและพระราชวงศ์เสด็จมาประทับอยู่ที่เมืองดามสตัด ฉะนั้นวันที่ ๗ ตุลาคมเป็นโอกาสอันดีจึงได้เสด็จโดยทางรถไฟกับสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอเจ้าฟ้าจักรพงษ์ภูวนารถ เพื่อถวายไว้ให้ศึกษาในราชสำนักรัสเซียอยู่ในความปกครองของเอมเปอเรอร์ตามที่เอมเปอเรอร์ได้ทรงรับรองไว้แต่เดิมนั้น เมื่อรถไฟถึงสถานีเมืองดามสตัด เอมเปอเรอร์และแกรนดยุ๊กเมืองดามสตัดคอยรับเสด็จอยู่แล้ว เอมเปอเรอร์เชิญเสด็จไปยังวังดามสตัดที่เอมเปอเรอร์ประทับอยู่ ได้พบเอมเปรสและพระญาติหมู่ใหญ่มีพระราชปฏิสันถารปราศรัยโดยทรงคุ้นเคยสนิทสนม กลางวันมีการเสวยพระกระยาหารเป็นทางการในพระราชวงศ์พร้อมกัน แล้วประทับอยู่ในวังนั้นจนเวลาบ่ายพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอเจ้าฟ้าจักรพงษ์ภูวนารถพร้อมด้วยข้าราชการทูลลากลับประทับแรมยังบาเดนบาเดน (ดังพระราชหัตถเลขาถึงสมเด็จพระบรมราชินีนารถฉบับหนึ่งมีว่า ".....คิดจะพาลูกชายเล็กไปหาเป็นข้อใหญ่ ภายหลังสืบเหมาะว่าเอมเปอเรอร์จะมาที่ดามสตัดสมกับเวลาที่ต้องการ.....ฉันจึงได้จดหมายไปถึงเอมเปอเรอร์ แต่ไม่ทันจะมีไปก็ให้มานัดก่อนการที่ไปหาเอมเปอเรอร์นั้น ถ้าจะเปรียบก็เหมือนดาวเล็ก ๆ เข้าไปใกล้พระจันทร์ตามที่ฉันว่าอยู่บ่อย ๆ ว่าเจ้าแผ่นดินฝรั่งไปพบกันแล้วเหมือนสุริย์หรือจันทรคราสมันโจทก์กันจอบแจบไปทั้งนั้น แต่มันคิดไม่เห็นว่าเป็นไปจากฝ่ายเราก่อน เขาเห็นเป็นเอมเปอเรอร์คิดเอง อย่างไรก็ดีทำให้เราเป็นคนสำคัญขึ้นได้มาก ที่สัพพกันเรื่อยไปทั้งนั้น การที่ไปดามสตัดฉันไปแต่กับเล็กและพระยาเดโช พระรัตนโกษา นายจ่ายวดเท่านั้น....."

ในค่ำวันนั้นได้เสด็จไปที่ควิเฮาส์ ซึ่งแกรนดยุ๊กบาเดนบาเดนได้จัดมีงานรับ

รองถวายทอดพระเนตร มีดนตรี แต่งโคมไฟ ออกร้านขายของตลอดจนถวายเครื่องว่าง เป็นงานราตรีสโมสรที่ครึกครื้นแน่นไปด้วยราษฎร

ในระหว่างที่ประทับที่บาเดนบาเดน แกรนดยุกเชิญเสด็จเสวยพระกระยาหารกลางวัน เสด็จไปเยี่ยมยังบ้านแฮร์กรุป ๆ หาละครมาเล่นถวายทอดพระเนตร บางคราวเสด็จเสวยนาแร ส่วนนาแรทรงดื่มตามพระราษฎรนิยมกัน

วันที่ ๙ ตุลาคม เวลาค่ำเสด็จไปยังวังแกรนดยุกในการเลี้ยงพระกระยาหารเป็นเกียรติยศส่งเสด็จ ครั้นถึงเวลาทรงร่ำลาแกรนดยุกและแกรนดัชเชสด้วยอาลัย แล้วเสด็จพร้อมด้วยแกรนดยุกไปยังสถานีรถไฟประมาณ ๒๓.๐๐ น. ทรงลาแกรนดยุกบาเดนบาเดนและข้าราชการที่มาส่งเสด็จ รถไฟเดินทางตลอดคืน

รุ่งขึ้นเวลา ๘.๐๐ น. ถึงสถานีกาเดอเลส์ต์กรุงปารีส เสด็จไปประทับแรมที่สถานทูตไทยเป็นการประพาสอย่างเงียบ ๆ เพื่อทอดพระเนตรสถานที่ต่าง ๆ ที่ยังไม่ได้เสด็จประพาสโดยทั่วนั้น ในระหว่างที่ประทับอยู่กลางวันเสด็จไปทอดพระเนตรห้างทำแก้วบัคคะรา มีผมอด มีชอเสียงเลื่องลือ ห้างบงมาร์เชเป็นห้างที่ใหญ่ที่สุด มีของขายทุกชนิด โกบลัง โรงถักผ้าเทเปสตรีและทอพรมผืนดีมีชอเสียง ประพาสบัวเดอบูลอญสวนสาธารณะใหญ่เป็นที่เทียวหาความสำราญของชาวปารีส

กลางคืนเสด็จทอดพระเนตรละครต่าง ๆ เช่น ออเปอราคอมมิค เป็นต้น ตามถนนห้างร้านและโรงละครแสงไฟสว่างงามสว่างครึดไปทั่ว

วันหนึ่งประธานาธิบดีฟอร์เชิญเสด็จไปเสวยกลางวันเงียบ ๆ เป็นการส่วนตัวที่ได้คุ้นเคยยังวังรมบุเย ตำบลนี้เป็นที่เก็บของน่าไว้เพื่อส่งไปเป็นน่าพุทพระราชวังแวร์ไซย์

วันที่ ๑๔ ตุลาคม เวลาบ่ายมองซิเออร์ฮาโนโตเสนาบดีต่างประเทศมา

เผ้า เสด็จออกทรงต้อนรับยังห้องใหญ่ในสถานทูต มีพระยาสุริยานุวัตรราชทูตไทยเผ้าอยู่ด้วย เป็นช่องโอกาสได้รับสั่งโต้ตอบกันในเรื่องประเทศฝรั่งเศสและประเทศไทย ซึ่งชาวฝรั่งเศสทางตะวันออกเข้าใจผิดว่าประเทศไทยไม่เป็นไมตรีด้วย พระองค์รับสั่งตามความที่เข้าใจผิดนั้นให้มองซิเออร์ฮาโนโตเข้าใจถึงความเป็นจริงดีขึ้น เหตุนี้ทำให้มองซิเออร์ฮาโนโตเห็นอกเห็นใจผ่อนผันสั้นยาวเป็นธรรมแก่ไทยมากขึ้นมาก ฉะนั้นการเข้าใจผิดบาดหมางของฝรั่งเศสกับไทยจึงเป็นทางเข้าใจกันดีขึ้นด้วยเหตุนี้ ต่อ ๆ มามองซิเออร์ฮาโนโตได้ชี้แจงให้ที่ประชุมใหญ่เข้าใจกันใจเรื่องประเทศฝรั่งเศสและประเทศไทยดีขึ้น จึงเป็นช่องทางให้ประเทศไทยเราพ้นจากอุปสรรคดังที่ชาวฝรั่งเศสเข้าใจผิดนั้น ด้วยเดชะพระบารมีของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ที่ได้ทรงอุสาหะพยายามเสด็จไปถึงกรุงปารีส ได้ทรงตรัสข้อเข้าใจผิดซึ่งกันและกันจนเป็นที่เข้าใจถูกซึ่งกันและกัน เป็นประโยชน์ใหญ่ยิ่งจนถึงทุกวันนี้

พอสมควรเวลามองซิเออร์ฮาโนโตทูตลากลับไปแล้ว รับสั่งแก่ผู้เล่าว่า "ข้าเวียนหัวเต็มทีต้องพูดโต้ตอบทุ่มเถียงกันช้านาน กว่าจะเข้าใจกันได้ยากเต็มที" พระองค์บรรทมบนพระที่พักผ่อนอยู่ช้านาน

วันนี้เวลาค่ำ เสด็จออกจากสถานทูตไทยไปยังสถานีการ์เดอลียองซ์ ขึ้นรถไฟเป็นการเงียบ ๆ เพื่อเดินทางต่อไปยังประเทศสเปญ

เข้าเขตประเทศสเปญมีการตกแต่งรับรองงดงาม กรมการในนามของรัฐบาลเชิญเสด็จเข้าในประเทศสเปญ วันที่ ๑๖ ตุลาคม ร.ศ. ๑๑๖ เวลาบ่ายรถไฟพระที่นั่งถึงสถานีเมืองแมดริด พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จจากรถไฟ เสนาบดีข้าราชการกรงสเปญรับเสด็จอยู่ที่นั่น เมื่อทรงปฏิสันถารพอสมควรแล้ว เสนาบดีทูลเชิญเสด็จขึ้นรถพระที่นั่งไปยังพระราชวังใหญ่กรุงแมดริด สมเด็จพระนางเจ้ามาเรียคริสตีนา ผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน พร้อมด้วยพระ

ราชวงศ์และนางกำนัลรับเสด็จอยู่ทอัฒจรรย์พระทีนั่ง พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวและสมเด็จพระนางเจ้าทรงสัมผัสพระหัตถ์ด้วยพระทัยยินดี ในการที่ได้เสด็จมาถึง แล้วสมเด็จพระนางเชิญเสด็จขึ้นบนพระราชวัง ณ ท้องพระโรงใหญ่ นำพระราชวงศ์และข้าราชการชั้นผู้ใหญ่เฝ้าแล้วเชิญเสด็จออกมุขเด็ดทอดพระเนตรกองทหารสวนสนามถวายเป็นพระเกียรติยศที่หน้าพระลานแล้วเสด็จเข้าห้องเหลื่อง พระนางทรงนำสมเด็จพระราชโอรสพระเจ้าอัลฟองโซพระเจ้าแผ่นดินสเปญ มีพระชันษาเพียง ๑๑ ปีเศษ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวมีพระทัยยินดีทรงตรัสปราศรัยพอสมควรแล้วทูลลา เสนาบดีนำเสด็จไปยังห้องที่ประทับซึ่งสมเด็จพระนางจัดไว้ถวายชั้นหนึ่งของพระราชวัง

ทั้งสองฝ่ายได้พระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์แก่พระราชวงศ์และข้าราชการตามสมควร วันนี้เวลาค่ำพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงเครื่องเต็มยศส่วมสายสะพายเครื่องราชอิสริยาภรณ์สเปญ เสนาบดีนำเสด็จไปยังห้องใหญ่พระนางทรงเครื่องเต็มยศสายสะพายราชอิสริยาภรณ์มหาจักรีบรมราชวงศ์คอยรับเสด็จอยู่ เมื่อมีพระราชปฏิสันถารพอสมควรแล้ว พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวกระทำความเคารพแล้วทรงจูงสมเด็จพระนางเจ้า ไปประทับที่เสวยพระกระยาหารพร้อมด้วยสมเด็จพระบรมโอรสสยามมงกุฎราชกุมาร มีพระราชวงศ์และข้าราชการ เป็นการเลี้ยงรับรองอย่างเกียรติยศ

ในระหว่างที่ พระบาทสมเด็จ พระเจ้า อยู่หัว ประทับอยู่ใน พระราชวังกรุงแมดริด ทุก ๆ วันเวลาเช้าสมเด็จพระนางเจ้าครีสเตียนนาพระราชมารดา และพระเจ้าอัลฟองโซ เป็นต้องเสด็จมาอย่างเงียบ ๆ เพื่อตรวจตราการงานของเจ้าหน้าที่ประจำรักษาการ ครั้นพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จออกประทับที่เสวยพระกระยาหารเช้า ทั้งสองพระองค์ก็เสด็จเข้าไปเฝ้า มีพระราชปราศรัยไต่ถามถึงที่การประทับในพระราชวัง ดูเป็นการคุ้นเคยอย่างพระราชวงศ์เดียวกันตลอดจน

ทรงปฏิบัติดูแล ในการเสวยด้วย พระนางเจ้าทูลเตือนว่าในการที่พระองค์จะเสด็จต่อไปยังประเทศโปรตุเกส ถ้ามีการเลี้ยงเป็นพระเกียรติยศในวังขอให้ทรงเตรียมเสวยเครื่องว่างรองพระนาภีเสียก่อนและอย่าเสวยน้ำเมือง โปรตุเกสจะผิดน้ำ

วันหนึ่งเวลาค่ำสมเด็จพระนางทรงจัดคอนเสิต ถวายเป็นพระเกียรติยศในห้องใหญ่บนพระที่นั่ง

วันที่ ๑๗ ตุลาคม เวลาบ่ายเสด็จยังสนามประทับพลับพลา(รอแยลส์เตช) เพื่อทอดพระเนตรการแทงวัว (เรื่องการแทงวัวนี้จะได้เล่าอีกส่วนหนึ่งต่างหาก)

ในการที่รับเสด็จทั่วไปมีการรับรองบั๊กชงส์ต่าง ๆ และใบไม้ เสด็จประพาสทอดพระเนตรที่แปลก ๆ ของประเทศนี้หลายแห่ง วังที่ประทับกว้างขวางมีห้องใหญ่งดงามมาก กิจวัตรที่สมเด็จพระนางทรงกระทำพระองค์ต้อนรับเป็นที่น่าชมเชยแปลกกว่าในราชสำนักอื่นๆ วันที่ ๒๐ ตุลาคมทูลลาสมเด็จพระนางเจ้าออกจากกรุงแมดริด

วันที่ ๒๑ ตุลาคมรถไฟถึงสถานีกรุงลิสบอน พระเจ้าแผ่นดินโปรตุเกส พระราชวงศ์และข้าราชการเฝ้ารับเสด็จอยู่พร้อมกัน พระเจ้าแผ่นดินโปรตุเกส ทรงสัมผัสพระหัตถ์พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว แสดงพระราชอัธยาศัยต้อนรับตามขัตติยราชประเพณี แล้วทูลเชิญเสด็จประทับรถพระที่นั่งอย่างโบราณ ไปส่งเสด็จที่โฮเต็ลบรากันซ่าแล้วทูลลากลับ

การที่จัดโฮเต็ลเป็นที่ประทับนี้เขานับว่าเป็นส่วนหนึ่งของพระราชวังเหมือนกันเพราะพระราชวังเล็ก

ตามหมายกำหนดการพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จไปเยี่ยมตอบพระเจ้าแผ่นดินยังพระราชวัง แต่ราชรถยังไม่มารับเสด็จ ทรงคอยอยู่ในเครื่องเต็มยศ อากาศร้อนถึงต้องถวายอยู่งานพัด กว่าราชรถจะพร้อมผิดเวลาตั้งชั่วโมงจึงได้เสด็จขึ้นราชรถไปขึ้นรถไฟเพื่อทรงเยี่ยมตอบ

มีการเลี้ยงพระกระยาหารถวายเป็นเกียรติใหญ่ทวงอายุดา พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวจึงทรงเครื่องเต็มยศเสด็จออกจากที่ประทับ ไปยังวังตามกำหนดการเวลา ๒๐.๐๐ น. ครั้นเสด็จไปถึงทวังปรากฏว่าบนห้องรับแขกใหญ่ยังเงียบอยู่ ไม่มีใครมาแม้แต่เสนาบดีวังก็ยังไม่มา พระองค์ทรงพระดำเนินไปมาอยู่ในห้องนั้นพร้อมด้วยราชบริพารที่ตามเสด็จ ต่อมาจึงค่อยมีแขกมากันเรื่อยๆ สืบถามได้ความว่าพระนางมาเรียเบียพระชนนียังกำลังแต่งพระเกศา แต่งพระองค์อยู่ เป็นเวลาที่ล่วงเลยกำหนดมานานแล้ว ครั้นแล้วพระชนนีเสด็จออกทรงต้อนรับพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทั้งสองฝ่ายทรงนำพระราชวงศ์และข้าราชการเฝ้า ประทับตรัสสนทนาอยู่อีกประมาณครึ่งชั่วโมง พระเจ้าแผ่นดินคาโลสที่ ๑ และพระมเหสีอะเมเลียจึงได้เสด็จมาถึง เมื่อได้ตรัสปราศรัยพอสมควรแล้วพระเจ้าแผ่นดินโปรตุเกสเชิญประทับที่เสวย ครั้นการเลี้ยงเสร็จแล้ว เสด็จมายังอีกห้องหนึ่งได้มีการตรัสสนทนากันทั่วๆ ไป การเลี้ยงครั้งนี้ผิดเวลาตามกำหนดมากทำให้ต้องเสด็จกลับถึง ๒๔.๐๐ น.

อีกคืนหนึ่งเวลา ๒๑.๐๐ น. เสด็จออกจากโฮเต็ลขึ้นรถไฟพระที่นั่งไปยังคาสไคลชายทะเลตามทางวันก่อน เมื่อถึงวังพระเจ้าแผ่นดินพระชนนีและพระมเหสีทูลเชิญเสด็จประทับบนวัง มีการจุดดอกไม้ไฟถวายทอดพระเนตรเป็นพิเศษงามแปลกดี เมื่อทอดพระเนตรดอกไม้ไฟเสร็จแล้ว พระเจ้าแผ่นดินทูลเชิญพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวประทับที่เสวยเครื่องว่าง เมื่อเป็นเวลาสมควรแล้ว ได้ทูลลาพระชนนีพระเจ้าแผ่นดินและพระมเหสีเสด็จกลับ

(ในเวลาที่ตรัสสนทนาเป็นที่ทรงพระสำราญอยู่นั้น มีนางพระกำนัลอายุค่อนข้างมากผู้หนึ่งเข้ามาเฝ้าทูลกระซิบกระซาบว่าขอพระราชทานโทษ อย่าฆ่าเขาเลย เมื่อพระองค์ได้ยินคำทูลอย่างนั้นทรงฉงนงงงวยว่าเรื่องอะไร เป็นมาอย่างไร แล้วทรงตรัสตอบว่า ไม่จริงไม่รู้เรื่องเลย แกทูลซ้ำๆ อยู่เช่นนั้นทำ

ให้ขุ่นเคืองพระทัย ไม่ตรัสตอบอีกต่อไปเพราะยายคนนั้นดูเหมือนออกจะพล่าม ๆ หลง ๆ

ครั้นเมื่อเสด็จกลับมายังโฮเต็ลแล้ว ทรงสั่งสวนเรื่องต่อไปได้ความว่าราชองครักษ์พระอินทรเดช นอนเจ็บอยู่ในห้องที่โฮเต็ล มีหญิงรับใช้ประจำห้องเข้ามา พระอินทรเดชเอามือชี้ที่ท้องแปลว่าปวดท้อง ท้องเดิน เพราะพูดไม่เข้าใจภาษากัน หญิงรับใช้คนนั้นก็นำไปเล่าลือว่า พระอินทรเดชจะต้องถูกลงโทษโดยแทงท้อง ผู้เล่าเข้าใจว่าการป่วยนั้นคงผิดน่า ดังที่พระนางมาเรียครีสเตียนนาที่สเปญได้ทูลไว้ นี่เป็นเรื่องเกร็ดแทรกไว้อีกชั้นหนึ่ง)

ตามกำหนดเดิมกะไว้ว่าจะเสด็จซินตราซึ่งเป็นเมืองงาม อยู่ทางทิศตะวันตกอีกแห่งหนึ่งแต่งดเสียโดยมีพระราชประสงค์จะให้ทรงพักสักวันหนึ่ง เพราะจะต้องเสด็จรอนแรมไปในรถไฟทางไกลมาก วันที่ ๒๓ ตุลาคม ครั้นเสวยพระกระยาหารค่ำแล้วเสด็จออกจากโฮเต็ลที่ประทับไปยังสถานีรถไฟตามเวลากำหนด พอดีพระเจ้าแผ่นดินโปรตุเกสเพิ่งเสด็จไปถึงพร้อมด้วยพระราชวงศ์และข้าราชการส่งเสด็จ เมื่อพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงทูลร่ำลาตามประเพณีแล้ว เสด็จขึ้นรถไฟพระที่นั่งออกจากกรุงลิสบอนเดินทางได้ประมาณชั่วโมงเศษ ฝนตกหนักพังดินทรายมาถมทางรถไฟ รถไฟตกราง ต้องติดค้างอยู่จนรุ่งสว่าง จึงได้รถไฟใหม่มาเปลี่ยน ตรงที่รถตกรางนั้นเป็นที่ระหว่างสถานี เป็นที่เปลี่ยวติดต่อกันไม่ได้ มีโจรผู้ร้ายชุกชม

การรับรองในราชสำนักนี้ออกจะมีอะไรแปลก ๆ ขัน ๆ ชอบกล เอมเปอเรอร์ออสเตรียฮังการีตรงต่อเวลายิ่งนัก แต่ราชสำนักโปรตุเกสนี้ไม่มีเวลาที่ตรงตามกำหนดเลย สมจริงดังเช่นสมเด็จพระนางที่สเปญได้เคยทูลเตือนไว้ให้เสวยเครื่องว่างรองพระนาภีเสียก่อนไปเสวยในการเลี้ยง พระกระยาหารเป็นพระเกียรติยศ และทั้งระวังที่จะผิดน่า

พลเมืองประเทศโปรตุเกสมีผิวคล้ำผิดจากประเทศอื่นในยุโรป เพราะเป็นด้วยปะปนกับแขกมัวร์มาช้านาน มีต้นไม้ของเมืองร้อนอยู่โดยมากเช่นกอไผ่ สังเกตดูบ้านเรือนเป็นตึกเก่า ๆ เป็นรูปตึกชนิดแขกมัวร์ปนโปรตุเกสนานมาแล้ว ถนนแคบขน ๆ ลง ๆ คดเคี้ยวคุ้ม ๆ ดอน ๆ สกปรก กรุงลิสบอนนหาทัศนวงามหายาก **พลเมืองดูขัดสน**

ออกจากโปรตุเกสผ่านเมืองใหญ่น้อยของสเปญ แต่อยู่ในรถไฟตลอดเวลาจนเข้าเขตแดนฝรั่งเศส เปลี่ยนขบวนรถไฟเป็นของฝรั่งเศส ผ่านเมืองสำคัญ เช่น มาเซล ซึ่งเป็นเมืองท่าใหญ่เป็นต้นต่อมาถึงเมืองนิส เป็นเมืองเล็กชายทะเลข้างใต้ มีอากาศดี อุ่นสบาย รถไฟพัก ๒ ชั่วโมง ประทับเสวยเครื่องว่างและเสด็จประพาสเมือง มีร้านขายเครื่องเพชรมาก เพราะผู้มาเล่นการพนันเสียโดยมาก ต้องปลดเครื่องประดับออกขอขายกัน แม้ว่าเมืองนิสเป็นเมืองเล็กแต่งดงาม เช่นมีสวน และปรอมนาดงาม ๆ เป็นที่เที่ยวเตร่หย่อนใจ

แล้วเสด็จขึ้นรถไฟต่อไปจนถึงเมืองมอนาโค เมืองนี้มีเจ้าครองเป็นอิสระรักษาเมืองด้วยได้ค่าภาษีอากรจากบ่อนเบีย ต่อมารถไฟหยุดที่ตำบลมอนติคาโล เสวยที่โฮเต็ลเดอปารีสซึ่งนิยมกันว่าบริบูรณ์ทุกอย่าง แล้วเสด็จเข้าไปทอดพระเนตรบ่อนเบียคาซิโนเป็นตึกใหญ่ตกแต่งงดงามอย่างประณีต มีห้องพักหย่อนใจสูบบุหรี่และห้องสมุดสวยงามอยู่ด้วย หญิงชายผู้มีทรัพย์มาเล่นอยู่ในบ่อนเบียนเป็นอันมาก แต่งตัวสวยงาม สังเกตดูเล่นพนันไม้หมนที่เรียกว่า รเลตต์มากกว่าอย่างอื่น แทงกันที่หนึ่งด้วยทองปอนด์เป็นกอง ๆ เขาเล่ากันว่ามีเศรษฐีมาเล่นเสียถึงฆ่าตัวตายบ่อย ๆ เสด็จขึ้นรถไฟขบวนนอนออกจากมอนติคาโลต่อไปตามชายทะเลรีเวียร่า เวลา ๒๓.๐๐ น. เข้าเขตประเทศอิตาลีต้องเปลี่ยนรถไฟอีกครั้งหนึ่งรถไฟแล่นต่อไปผ่านเมืองและตำบลใหญ่น้อยในอิตาลี จนถึงเมืองฟลอเรนส์เวลา ๑๐.๐๐ น. วันที่ ๒๗ ตุลาคม

สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอเจ้าฟ้าสมมติวงษ์วโรทัย พระเจ้าน้องยาเธอกรมสรรพศาสตร์ กรมสมมต พระศรีธรรมาสน์รับเสด็จที่สถาน แล้วเสด็จไปประทับโฮเต็ลเบรตาญเพื่อมีโอกาสทอดพระเนตรฝีมือช่างทมชื่อเสียงในอิตาลี เป็นที่ทรงพระสำราญ และเสด็จไปให้ช่างเขียนรูปสีน้ำมันชื่อโปรเฟซเซอร์กอนกิยานี ได้เห็นพระองค์จริงเพื่อสอบกับรูปอีกครั้งหนึ่ง เสด็จไปบ้านโปรเฟซเซอร์เยลดทอดพระเนตรพระบรมรูปหมู่ที่ช่างได้เขียนแต่เมื่อแรกเสด็จมาถึง เพื่อช่างจะได้เทียบพระบรมรูปและแก้ไขให้เหมือนพระองค์ เสด็จบ้านซินยอร์ซัมเอมด์ช่างปั้นรูปฝีมืออย่างดีได้มีโอกาสแก้ไขหุ่นพระบรมรูปกับพระองค์

วันที่ ๒๘ ตุลาคม พระสหายดยุกออฟเยนัวได้มาเฝ้าที่กรุงโรมอีกครั้งหนึ่ง ทูลไต่ถามทุกข์สุขในการประพาสในราชสำนักต่าง ๆ ทั่วไป ค่ำวันนี้ทรงโปรดเกล้า ฯ ให้เชิญดยุกออฟเยนัวมาเสวยเป็นการเงียบ ๆ ที่แกรสโฮเต็ล รุ่งขึ้นดยุกออฟเยนัวได้จัดถวายเสวยพระกระยาหารกลางวัน ณ โฮเต็ลที่ประทับนั้น พร้อมด้วยสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชและพระราชวงศ์ข้าราชการ แล้วเสด็จทอดพระเนตรในวัดเซ็นต์ปีเตอร์อีกครั้งหนึ่งเสด็จขึ้นไปจนถึงดาดฟ้า ทอดพระเนตรเห็นโป๊ปในเครื่องแต่งพระองค์อย่างที่ได้เคยเฝ้าในระยะใกล้มาก ทรงพระดำเนินอยู่ในสวนองุ่น มีราชองครักษ์เคียงข้างคอยประคับประคอง ยังรับสั่งให้สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช พระเจ้าลูกยาเธอพระองค์เจ้าจิรประวัติวรเดช พระยาสฤษดิ์พจนกรขึ้นไปจนถึงในลูกแก้วยอดโดม ในลูกแก้วนี้มีเนื้อที่จุคนได้ตั้ง ๔ คน จากพื้นดินแลขึ้นไปจะเห็นลูกแก้วนั้นขนาดบาตรพระ

ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้เจ้าพนักงานของโบสถ์นี้เติมพระนามสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชสลักลงในแผ่นศิลาที่ระลึก ในการเสด็จพระราชดำเนินเมื่อวันที่ ๕ มิถุนายน ร.ศ. ๑๑๖ อีกพระองค์หนึ่งด้วย ตามผนังข้างบันไดในโบสถ์นั้น พระมหากษัตริย์ประเทศต่าง ๆ ไปเฝ้าเยี่ยมโป๊ป แล้วเสด็จเข้าไปใน

โบสถ์เซ็นต์ปีเตอร์เป็นธรรมเนียม เขาสลักพระนามไว้เป็นที่ระลึกเรียงลงมาตามเวลา วัน เดือน และศักเป็นลำดับ

เมื่อทอดพระเนตรโบสถ์เซ็นต์ปีเตอร์แล้วเสด็จกลับมาประทับโฮเต็ล พอได้เวลาเสด็จมายังสถานีรถไฟกรุงโรม ดยุกออฟเยนัวคอยส่งเสด็จ ณ ที่นั้นด้วยความเคารพอาลัย ได้เวลารถไฟพระที่นั่งออกจากสถานีถึงเมืองเนเปิลส์เวลา ๑๑.๐๐ น. ปรินส์ออฟเนเปิลส์มกุฎราชกุมารกรุงอิตาลี พร้อมด้วยกรมการผู้ใหญ่ของอิตาลี และพระบรมวงศ์ข้าราชการฝ่ายไทยรับเสด็จอยู่พร้อมกัน แล้วเสด็จไปประทับแรมที่โฮเต็ลรอยแอล เดเอตรางเย

รุ่งขึ้นพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว พร้อมด้วยสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เสด็จไปทอดพระเนตรตึกใหญ่เรียกว่าอควาเรียม เป็นที่เลี้ยงปลาและสัตว์ต่าง ๆ ในท้องทะเล กั้นเป็นห้องๆด้วยกระจก แล้วส่องลงมาจากกระจกหลังคาส่องลงในน้ำที่อยู่ในห้องที่เลี้ยงสัตว์แลดูเป็นฟ้าในท้องทะเลงามยิ่งนัก ประเภทสัตว์น้ำหอย ปู ปลา มีมาก เช่นปลาหมึกเมื่อน้ำกระเพื่อมก็พ่นเป็นน้ำสีดำ และปลานกเค้าแมวหน้าตาเหมือนนกเค้าแมวจริง ๆ โดยมากปลามีเวลานอนฝังตัวซ่อนตัวลงในทราย ส่วนเจ้าพวกหอยกะรังต่าง ๆ แลดูเหมือนต้นไม้ กิ่งไม้ ประดับอยู่ในน้ำ เมื่อเวลาน้ำนิ่งเงียบจะโผล่ขึ้นมาตามต้น กิ่งก้านบานเป็นฝอยคล้ายดอกจามจุรีงามยิ่งนัก ครั้นมีเงาข้างบนหรือน้ำกระเพื่อมเจ้าพวกนี้จะผลุบหายไปหมด แลดูเป็นกิ่งเท่านั้น ตามธรรมดาเขาต้องให้น้ำทะเลวนเวียนเปลี่ยนถ่ายอยู่เสมอ แล้วเสด็จไปทอดพระเนตรมิวเซียม

วันที่ ๓๐ ตุลาคม ทรงเชิญปรินส์ออฟเนเปิลส์ พระชายา ดยุกและดัชเชส เดออัสกอติเสด็จไปเสวยกลางวันในห้องซาลูนเรือพระที่นั่งมหาจักรี พร้อมด้วยสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช พระบรมราชวงศ์ ข้าราชการทั้งสองฝ่ายแล้วเสด็จขึ้นจากเรือประทับแรมบนโฮเต็ลตามเดิม บ่ายเสด็จขบวนรถม้าทอดพระ

เนตรภูเขาไฟวิซูวิอัส ทางขึ้นยากลำบากมาก ขบวนรถขึ้นไปได้จนถึงสถานีตรวจอากาศ ต่อไปทรงเกือหาม ชันบ้างราบบ้าง ขึ้นไปอีกพักหนึ่งจึงถึงรางที่ใช้ดึงขึ้นลงด้วยสายลวดแล้วทรงดำเนินต่อไปจนถึงยอดสุด เรียกเครเตอร์ปากเครเตอร์กว้างมาก แลลงไปลึกลิบเหมือนกะทะใหญ่ ก้นกะทะนั้นมีเสียงคราง กระหึ่มอยู่เสมอ พลุ่งควันและไฟขึ้นมาสูงเป็นระยะ ๆ แลดูน่ากลัวยิ่งนัก ขอบเครเตอร์เป็นชะเงื้อที่พลุ่งขึ้นมาและตกอยู่โดยรอบนั้นเอง เขาเล่าว่าสองสามวันก่อนนี้มีเอดิเตอร์หนังสือพิมพ์ผู้หนึ่งเดินขึ้นไปดูบนเครเตอร์ แต่คงเป็นที่ชะเงื้อยังอ่อนอยู่จึงจมหายลงไปทั้งตัว เช่นที่เรียกว่าขรณีสูบ ขาเสด็จกลับลงมาค่ำมืดทางตามไหล่เขาเป็นลาวา หินไหม้ละลายด้วยอำนาจของความร้อนแดงทั่วไปเหมือนถ่านไฟ ที่ตรงนี้พวกชาวเขาคอยรับอาสาเอาไม้ตัดแทงหินที่ละลายแดงนั้นขึ้นมา เอาเงินของเราวัดลงไป เมื่อแห้งก็ตัดกรังกับเงินนั้นมาเก็บไว้เป็นที่ระลึก แต่มันไวนัก เปลี่ยนเอาเงินของเราไปเสีย และเอาอัฐทองแดงของมันใส่แทนอยู่ที่โฮเต็ลแลไปจะเห็นเป็นถ่านไฟแดงบนภูเขาน่ากลัว

อีกวันหนึ่งเสด็จโดยทางรถไฟระยะทางประมาณครึ่งชั่วโมงถึงเมืองปอมปีไอ ราษฎรอัตคัดยากจนสุกปรก ทอดพระเนตรในเขตปอมปีไอที่ถูกภูเขาไฟวิซูวิอัส ซึ่งเขาว่ายอดที่ ๑ ระเบิดทับถมเมืองเมื่อประมาณปี ค.ศ. ๗๙ ต่อมาเป็นเวลาประมาณ ๑,๕๐๐ ปี จึงได้ตรวจค้นพบสิ่งต่าง ๆ ใต้แผ่นดินที่ภูเขาไฟถูกนั้นแตกมาทับถมหมด ยังได้เห็นสิ่งต่าง ๆ ที่ได้ขุดค้นพบเป็นอันมาก ตลอดจนเดี๋ยวนี้จะดูได้และยังจะมีของมากขึ้น เสด็จทอดพระเนตรสิ่งที่ขุดพบ เช่น ศาลโรงละคร นครภิบาล และฟอรูม (ที่ประชุมชน) เป็นต้น

ในค่ำวันนี้ประทับโต๊ะเสวยพร้อมด้วยพระบรมวงศานุวงศ์ และข้าราชการที่อยู่ในยุโรปและที่ตามเสด็จ พระยานนทบุรีเป็นผู้นำถวายชัยมงคลด้วยความ

ชนชมยินดีที่เสด็จประพาสยุโรป โดยทรงพระเกษมสุขสำราญจนตลอดวันสุดท้าย ที่ประทับอยู่บนแผ่นดินในทวีปยุโรป แล้วมีพระราชดำรัสตอบ

วันที่ ๒ พฤศจิกายน เวลาเช้าเสด็จออกจากโฮเต็ลออกจากท่าไปเสด็จขึ้นประทับเรือพระที่นั่งมหาจักรีซึ่งจอดรับเสด็จอยู่หน้าอ่าว เรือรบอิตาลีทอยู่ในอ่าวเนเปิลส์ ตกแต่งด้วยธงสีต่าง ๆ ปลิวไสว ทหารเรือยืนบนเพลาและยิงปืนใหญ่ถวายคำนับเป็นการส่งเสด็จ ปรินซ์ออฟเนเปิลส์ ได้ตามลงไปเฝ้าจนถึงในเรือพระที่นั่งมหาจักรี เป็นการส่งเสด็จอย่างไว้อาลัยแล้วทูลลากลับ

สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอเจ้าฟ้าจักรพงษ์ภูวนารถ พระเจ้าน้องยาเธอพระองค์เจ้าสวัสดิ์ ๆ ราชทูต และข้าราชการสถานทูตสยามพร้อมกันส่งเสด็จด้วยความอาลัยที่จะต้องไกลพระยุคลบาท ได้ทรงจุมพิตกอดรัดสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชและสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าจักรพงษ์ ๆ พระราชทานพรและชอบใจที่จัดการรับเสด็จในทวีปยุโรปเป็นที่เรียบร้อย แล้วสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชพร้อมด้วย พระบรมวงศานุวงศ์และข้าราชการกราบถวายบังคมลากลับลงจากเรือพระที่นั่งมหาจักรีด้วยความอาลัย

ครั้นถึงเวลา ๑๐.๐๐ น. เรือพระที่นั่งมหาจักรีแล่นออกจากอ่าวเนเปิลส์ พระราชวงศ์และข้าราชการที่ตามเสด็จสุขสบายทั่วกัน ประมาณ ๑ ชั่วโมงเรือพระที่นั่งถึงหมู่เกาะคาปรี มีภูเขาโดดเดี่ยวในทะเลลูกหนึ่งชื่อว่า กรอดตาอะธูระมิถ้า เวลาน้ำขึ้นน้ำปิดปากถ้าหมด ถ้าน้ำลดลงเรือกรรเชียงเข้าไปภายในนั้นได้ แสงสว่างส่องลงมาจากปล่องบ้างเข้ามาจากปากถ้าบ้าง เห็นน้ำทะเลเป็นสีครามแก่ใสแดงไปได้ลึกงามนัก แสงนั้นสะท้อนขึ้นมาทำให้เห็นถ้าเป็นสีน้ำเงินอ่อน ทำให้พวกเราต่างก็มีหน้าเป็นสีน้ำเงินอ่อนไปด้วย เรือกรรเชียงเข้าไปอยู่ในถ้านั้นได้หลายลำ เป็นที่สวยงามยิ่งนัก นับว่าแปลกประหลาดได้แห่งหนึ่ง

วันต่อไปเรือพระทนั่งผ่านช่องเมสสินา เป็นช่องแคบแลเห็นบ้านเรือนทั้งสองฝั่งเป็นทำนองพัดวนเวียนบ้างบันเขาเรียกกันว่าสตือทะเล

เวลาเช้าวันที่ ๔ พฤศจิกายน เรือพระทนั่งแล่นอยู่ในทะเลเมดิเตอเรเนียน มีคลื่นใหญ่ลมจัดยิ่งนัก เรือพระทนั่งถูกพายุโคลงซ้ายโคลงขวาและยกหัวขึ้นท้ายจมลง ท้ายยกขึ้นหัวจมลงเป็นเช่นนี้อยู่ ๒ วัน จนดาดฟ้าชั้นกลางทหารยิ่นยามน้ำท่วมทั่วไป ไหลออกไม่ค่อยจะทัน โดยมากพากันเมาคลื่นแทบทั้งลำเรือในบริเวณห้องที่ประทับเสียงโครมครามทั่วไป เช่นเครื่องตั้งอยู่บนโต๊ะสรงพระพักตร์เครื่องตั้งบนโต๊ะพระสำอาง และของที่ประดับในที่ต่าง ๆ เช่นบนโต๊ะและหลังตู้ตลอดจนบานกระจกตู้พระภูษา ล้วนชักตูกเบิดบิดได้เอง เสียงดังโครมครามดังดังไปทั่ว ผู้เล่าได้ฉกผ้าออกโยงสิ่งที่ควรโยงเอาผ้าห่อและจีวรในที่ต่างๆ พอเป็นที่เงยบไปได้แต่ผู้เดียว เพราะผู้อื่นเขาเมากันหมด พระองค์ประทับอยู่บนเก้าอี้พระบรรทม คลื่นลูกใหญ่มาอีกโครมหนึ่งสลักขาเก้าอี้พระบรรทมหลุดเดชะพระบารมีพระองค์ทรงยกพระกรที่ห้อยอยู่ขึ้นมาเสียทัน (และผู้เล่าผลุดออกมาจากปลายเก้าอี้พระบรรทม) เก้าอี้กวงเข้าไปชนพระแท่นบังใหญ่พอดี ภายหลังพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นมหิศรราชหฤทัยทรงเล่าว่าขณะเมาคลื่น บรรทมอยู่ในพระที่ของท่าน เวลาเรือโคลงเห็นไม้เท้าห้อยที่บ่ายเตียงแกว่งไปมานับกระดานดาษฟ้าได้ประมาณ ๔–๕ แผ่น และเวลานั้นเรือโคลงจริงถึง ๓๐ ดีกรี

เรือพระทนั่งแล่นต่อมาจนถึงอ่าวหน้าเมืองอาเล็กซานเดรีย จอดทอดสมอวันที่ ๖ พฤศจิกายน พระยามหาโยธา (นกแก้ว คชเสนี) ราชทูตประจำประเทศอังกฤษ หลวงสุนทรโกษา (พระยาประดิพัทธภูบาล คอยูเหด ณ ระนอง) มิสเตอร์เวอนี ซึ่งได้ล่วงหน้ามาจัดการรับเสด็จมาเฝ้าในเรือพระทนั่งกราบบังคมทูลกิจการ

ในอ่าวมีการสลุดถวายคำนับ เจ้ามะหะหมัดอาลี พระอนุชาของเคดีฟเจ้า

ผู้ครองประเทศอียิปต์ พร้อมด้วยข้าราชการมาเฝ้า เพื่อเชิญเสด็จขึ้นเมืองในนามของเคดีฟเจ้าผู้ครองเมือง พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จประทับเรือกรรเชียงที่เจ้ามะหะหมัดอาลีนำมารับเสด็จ เรือรบอังกฤษหลายลำชักธงบริวารขึ้นเสาและยิงปืนสลุตถวายเคารพเมื่อเสด็จขึ้นจากเรือ ประทับเสวยกลางวันที่วังซึ่งเคดีฟจัดถวายเป็นที่พัก เวลาบ่ายเสด็จโดยขบวนรถม้ามายังสถานีรถไฟ ได้เวลารถไฟเคลื่อนออกจากสถานี ตามทางมีไร่นาเหมืองฝาย บ้านเรือนผู้คนบริบูรณ์ดี เคดีฟเจ้าผู้ครองอียิปต์คอยรับเสด็จอยู่ที่สถานีกรุงไคโร แล้วเชิญเสด็จขึ้นรถพระที่นั่งพร้อมด้วยเคดีฟไปยังวังอับดีน ซึ่งจัดไว้ถวายเป็นที่ประทับแรมเมื่อเสด็จถึงวังอับดีน มีการรับรองเป็นเกียรติยศใหญ่ตามประเพณีของเขา คือเมื่อประทับยังห้องรับแขกพร้อมกันทั้งสองฝ่าย แล้วมีเจ้าหน้าที่นำถ้วยกาแฟทองคำประดับเพชรพลอยหรูหรามาถวายและแจกทั่วกัน เป็นพิธีรับรองอย่างสูงของเขา ถ้วยกาแฟนี้รูปพรรณสัณฐานเหมือนถ้วยเชิงขนาดใส่ไข่ไก่ และมีกาแฟแบบอียิปต์ใส่มาด้วย

วันที่ ๗ พฤศจิกายน พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จไปเยี่ยมตอบเคดีฟยังตำหนักแล้วเสด็จประพาสยังสถานที่ต่าง ๆ ในเมืองไคโร สังเกตดูมีพลเมืองหนาแน่นมาก พลเมืองชายหญิงที่เป็นชาวอาหรับแต่งตัวเสื้อผ้าสีต่าง ๆ รุ่งรังรุ่มร่าม ชาวอียิปต์ใช้เสื้อผ้าสีน้ำเงินแก่ ผู้หญิงที่เป็นชาวอียิปต์โดยตรงคลุมหัวแต่เบิดหน้า มีผ้าชนหนึ่งทำเป็นพิเศษติดกับผ้าคลุมหัวห้อยจากหน้าผากจนถึงปลายจมูก มองดูคล้ายไก่งวง หรืองวงช้างหน่อย ๆ หนังตาสองข้างทาสีดำรอบ ทำให้ผิดจากใบหน้าเดิม ดูแปลกดี บ้านเรือนถนนในเมืองนอกจากตึกแถวฝรั่งขายของสกปรกไม่เรียบร้อย ตลาดของสดในเมืองเป็นตลาดแผงลอยคล้ายตลาดของสดในกรุงเทพ ฯ สิ่งที่สะดุดตาก็คือมียาเส้นสูบกองโต ๆ ไว้ขาย ผู้คนคงจะชอบไปมานสูบกันมาก อีกอย่างหนึ่งคือแมลงวันชุมเหลือเกิน ตอมสิ่ง

ต่าง ๆ และเกาะนัยน์ตาเต็มไปหมด จนถึงมีเครื่องตีแมลงวันเป็นหนังอ่อน ๆ รูปร่าง ๆ มีด้ามถือชาย แต่ดูเขาไม่เดือดร้อนอะไร เสด็จทอดพระเนตรวัดต่าง ๆ และที่ฝังศพสุลต่านมาคุด เรียกว่ามอสก์ มีกอนกรวดกองอยู่บนพื้นดิน ชาวเมืองนับถือว่าถ้าได้กรวดนี้ไปฝนกับน้ำแล้วเป็นยารักษาโรคได้หลายอย่างและมีที่ฝังศพเจ้าหญิงในวงศ์สุลต่าน แล้วเสด็จทอดพระเนตรมิวเซียมใหญ่ของเมืองไคโร มีห้องต่าง ๆ เช่นห้องเครื่องศิลา เครื่องทองเหลือง โคมแก้วโมเสก งาเครื่องไม้สลักลวดลาย สิ่งเหล่านี้เก็บรวบรวมมาจากวัดและโบราณสถานต่าง ๆ

เสด็จทอดพระเนตรอัซฮาร์วิทยาลัย มีที่พักครูและนักเรียนหลับนอน มีนักเรียนถึงเจ็ดพัน นั่งเรียนเกลือนตามพื้นท่องหนังสือเซ็งแซ่ แล้วเสด็จกลับที่ประทับ โปรดเกล้า ฯ ให้พระยาศรีราชเดโชชัย (โต บุนนาค) นำเครื่องราชอิสริยาภรณ์ปฐมจุลจอมเกล้า พร้อมด้วยสังวาลย์ไปพระราชทานแก่เคดีฟ มหาวราภรณ์ช้างเผือกชั้น ๑ แก่มะหะหมัดอาลีอนุชา

ค่ำวันนี้เคดีฟถวายการเลี้ยงรับเสด็จเป็นพระเกียรติยศ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงสายสะพายราชอิสริยาภรณ์จุลจอมเกล้า เคดีฟและเจ้ามะหะหมัดอาลีสวมสายสะพายราชอิสริยาภรณ์ที่ได้รับพระราชทาน ครั้นถึงเครื่องหวานเคดีฟกราบทูลถวายความยินดีที่ได้มีโอกาสจัดการรับรอง แล้วขอให้ทุกคนดื่มถวายพระพร พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวมีพระราชดำรัสตอบทรงแสดงความยินดีและขอบพระทัยในการต้อนรับ ทั้งจะได้ชมประเทศอียิปต์ซึ่งเป็นเมืองโบราณมีชื่อเสียงโด่งดัง

วันที่ ๘ พฤศจิกายน เจ้ามะหะหมัดอาลีมารับเสด็จไปทอดพระเนตรพิพิธภัณฑ์กิเซ มีของโบราณต่าง ๆ มากเช่น พระศพกษัตริย์อียิปต์โบราณหลายพันปีมาแล้ว พระศพนี้ภาษาอังกฤษเรียกว่ามัมมี่ แห้งกรัง เครื่องแต่งพระองค์อย่างกษัตริย์โบราณยังปกปิดดีอยู่ ดูเหมือนจะเหี่ยวแห้งเล็กลงไปกว่าขนาด

ธรรมดา ยารักษาศพนับตั้นสูญเสียแล้ว มัมมี่มิวเซียมในยุโรปก็ดี คงจะได้ไปจากแห่งนี้ ตามห้องต่าง ๆ ในมิวเซียมมีเครื่องตั้นเครื่องทรงเครื่องอาภรณ์และเครื่องใช้สอยต่าง ๆ ของกษัตริย์และมเหสีกรุงอียิปต์โบราณ ซึ่งโดยมากได้มาจากที่ฝังศพ ห้องอื่นมีเครื่องวัด ซึ่ง ตวง ตั้นฉบับหนังสือเขียนด้วยลายมือของเก่า เสด็จออกจากมิวเซียมเคดีฟเสด็จมาในรถพระที่นั่งด้วย มีตำรวจแต่งตัวอย่างพื้นเมืองถือกระบองวิ่งนำหน้ารถพระที่นั่งซ้ายขวา ไปเปลี่ยนกันเป็นระยะถ้าเป็นเวลากลางคืนเปลี่ยนถือคบไฟแทนไม้กระบอง นี่เป็นประเพณีโบราณถึงที่ฝังศพโบราณเรียกว่าปีระมิดแล้วประทับพักที่พลับพลาซึ่งเคดีฟจัดรับเสด็จ

ปีระมิดมีอยู่ในตำบลนี้ ๓ ลูก

ลูกที่หนึ่งฝังศพกษัตริย์ทรงพระนามว่า เคออปส์ (Cheops)

ลูกที่สองฝังศพกษัตริย์ทรงพระนามว่า เคเฟรน (Chephren)

ลูกที่สามฝังศพกษัตริย์ทรงพระนามว่า ไมเซรินัส (Mycerines)

แลจากที่นี่ไปในทะเลทรายจะเห็นปีระมิดเล็ก ๆ อีกมากมาย คงเป็นที่ฝังศพของท่านผู้มีบรรดาศักดิ์ตามสมัยนิยมที่ทำที่ฝังศพเป็นปีระมิด ปีระมิดนี้ก่อด้วยศิลาแผ่นใหญ่ พื้นล่างเป็นสี่เหลี่ยมก่อสลับขึ้นไปเป็นชั้น ๆ จนบรรจบกันทั้ง ๔ ด้านเป็นยอดแหลม ลูกใหญ่นั้นสูง ๓ เส้น ๙ วา กินเนื้อที่ ๒๘ ไร่ สร้างประมาณ ๗,๐๐๐ ปีมาแล้ว

เสด็จเข้าปีระมิดมีทางเป็นอุโมงค์แคบ ๆ ต้องก้มเข้าไป ช่องอุโมงค์นี้ต้องมีคนนำทางจึงจะไปถูก เพราะมีทางพรางทำไว้ให้คนหลงเพื่อไม่ให้ไปลักพาศพได้ มีทางแยกไปที่ฝังศพมหากษัตริย์ทางหนึ่ง และพระมเหสีอีกทางหนึ่ง แต่พระศพไม่มี ถูกลักพาไปเสียแล้ว เสด็จออกจากปีระมิดประทับที่พลับพลาซึ่งเคดีฟจัดเครื่องเสวยกลางวันถวาย แล้วเคดีฟจัดทหารแต่งตัวอย่างชาวอาหรับมา

ถวายให้ทอดพระเนตรแสดงฝีมือโลดโผนต่าง ๆ การยิงปืนท่าต่าง ๆ บนหลังม้า ชำนาญเสียจริง ๆ อย่างพวกละครม้า

จากทนเคดฟจัดรถพิเศษถวาย ถกล้อกว้าง ม้าลากไปไม่จมทราย เพื่อทอดพระเนตรรูปสพึงค์อยู่ในทะเลทรายอกตำบลหนึ่งไม่ไกลจากบีระมิดนัก สพึงค์นี้เป็นศิลารูปสิงห์โตหมอบ ช่างฝีมือโบราณทำขึ้นเป็นของเก่ากว่าบีระมิด ศิลานี้เห็นเป็นแท่งก้อนเดียวกัน ไม่เห็นมรอยต่อตรงไหน หน้าเป็นคน ส่วนสูง ๑๐ วา และส่วนยาวนั้นเหมาะสมกับลักษณะของรูป หน้าสูง ๒ วาเศษ จมูกยาวประมาณ ๓ ศอก ปากจากแก้มขวาถึงแก้มซ้ายประมาณ ๕ ศอก เมื่อยืนบนหูแล้วเอามือเอื้อมเข้าไปยังไม่ถึงกลางศีรษะ ศิลาที่สลักเป็นตัวสพึงค์นี้สีหม่นเจือขาวนิดหน่อย พายุทรายกลบเสียครึ่งหนึ่งแล้ว ภายหลังจึงได้ค้นพบกันจากสพึงค์ไปยังเทวสถานทอกแห่งหนึ่งสร้างด้วยศิลาชนิดที่เรียกว่าแกรนไนต์ เทวสถานนี้ได้เคยถูกพายุพัดทรายกลบเสียครึ่งหนึ่งเหมือนกัน ภายหลังจึงได้ค้นพบมีเสาศิลาใหญ่และห้องต่าง ๆ น่าดูอยู่ ทอดพระเนตรทั่วสถานที่แล้ว เวลาบ่ายเสด็จกลับถึงวังอับดิน เคดฟถวายม้าอาหรับงามตัวหนึ่ง ประมาณยามหนึ่งเสด็จรถไฟซึ่งเดินตลอดคืน ตามสถานใหญ่ ๆ มีกรมการเมืองมาคอยเฝ้า ตามทางรถไฟเดินนี้เป็นพื้นที่ทรายมีฝุ่นละอองมาก ทิบรรทมมีพระวิสูตรกางด้วยเพื่อกันฝุ่นอ่างสรงพระพักตร์ก่อนจะสรงพระพักตร์ต้องปิดละอองฝุ่นทรายที่จับอยู่ในอ่างหนามาก แล้วจึงเบิดน้ำสรงพระพักตร์ได้ เช้ารถไฟถึงเมืองเคเนะ เสด็จจากรถไฟไปประทับเรือกลไฟซึ่งเคดฟจัดมาคอยรับเสด็จอยู่ เรือนี้ชื่อพีรุส (แปลว่ามรกต) เป็นเรือสองเสามีดาดฟ้า ๒ ชั้น เป็นที่ประทับแรมในเรือนี้ด้วย และมีเรือกลไฟตามอีกลำหนึ่งขนาดเดียวกัน

เรือพระที่นั่งออกจากท่าแล่นขึ้นไปตามลำแม่น้ำไนล์ มีโปรเฟสเซอร์ ในเรืองโบราณคดีเมืองอียิปต์ตามเสด็จไปด้วย สองฟากแม่น้ำไนล์เป็นไร่เพาะปลูก

ข้าว ผ้าย แลพืชอื่น ๆ บ้างตลอดทาง เรือเทียบท่าที่เมืองลุกซอเสด็จไปทอดพระเนตรเทวสถานโบราณชื่อว่า คาร์นาค (KARNAK) หน้าเทวสถานมีรูปสฟิงค์แกะสลักด้วยศิลาอย่างงาม แต่ย่อมกว่ารูปที่กล่าวมาแล้ว มีเทวสถานหลายหลังรูปร่างคล้ายโบสถ์ แต่หลังใหญ่นั้นน่าดูมาก เทวสถานด้านตะวันตกเป็นซุ้มประตูทำด้วยศิลาเรียกว่า “ไปลน” งามนัก ตามผนังภายในสลักรูปภาพเป็นพงศาวดารของกษัตริย์วงศ์เซสู่ สถาปนาเทวสถานนี้ประมาณ ๓,๐๐๐ ปีมาแล้ว ลายจารึกเหล่านี้เป็นรูปคน รูปนกรูปงูและขีดต่าง ๆ (คือเครื่องหมายแทนคำพูดอย่างตัวหนังสือบัจจุบันนี้) โปรเฟสเซอร์ปรุกส์เป็นผู้แปลคำจารึกเหล่านี้ลาย ประตูทิศใต้มีสระศักดิ์สิทธิ์ ซึ่งเป็นที่ลอยเรือในพิธีขอพร ต่อไปอีกแห่งหนึ่งถึงเทวสถานอามน (แปลว่าพระอาทิตย์) ในสถานนี้มีเสาศิลาสูงใหญ่อยู่ ๑๒ คู่ ใหญ่ยาวท่อนเดียวไม่มีต่อ จนไม่รู้ว่าเอาแรงกำลังอะไรมายกตั้งขึ้นได้ โปรเฟสเซอร์อธิบายว่าเสาที่ตั้งขึ้นได้นั้น ใช้วิธีก่องทรายใหญ่หนุนดิดขึ้นไป เวลากลางคืนประมาณยามเศษเดือนหงายกระจ่าง เสด็จจากเรือที่ประทับไปทอดพระเนตรเทวสถานลุกซออีกแห่งหนึ่งซึ่งอยู่ใกล้กับที่จอดเรือประทับ เป็นสถานซึ่งกษัตริย์ทรงพระนามว่า พระเจ้าอะเมโนพี่สทรงสถาปนาไว้กว่า ๔,๐๐๐ ปีมาแล้ว และภายหลังพระเจ้าราเมเส่สที่ ๒ ได้สร้างเพิ่มเติมซุ้มประตูและเสาศิลาโอเบอลิสค์เป็นเสาสี่เหลี่ยมสูงใหญ่กว่า ๑๐ วา ขัดเกลี้ยงเรียวขึ้นไปเล็กน้อย จารึกพงศาวดารของกษัตริย์โบราณทั้ง ๔ ด้าน ลายจารึก (Hieroglyphic) รูปขีดแทนอักษรเป็นรูปงู ต้นไม้ นก และเส้นขีด ๆ เช่นนกเค้าแมวหมายความว่ากลางคืน กา หมายความว่าเช้ามืด เป็นต้น หลักศิลาโอเบอลิสค์นี้แต่เดิมมีคู่หนึ่ง บัดนี้เหลืออยู่แต่หลักขวาข้างเดียว เมื่อฝรั่งเศสมีอิทธิพลเหนืออียิปต์ได้ขึงเอาไปไว้ที่กรุงปารีสหลักหนึ่งซึ่งยังมีอยู่ทุกวันนี้

เขาเล่าว่า เทวสถานต่าง ๆ ในประเทศนี้มีอายุเก่าแก่ก่อนศาสนามะหะ

หมัดเข้ามาเป็นใหญ่อยู่ในประเทศอียิปต์ สิ่งใดที่เป็นที่เคารพนับถืออยู่เก่าผู้ถือศาสนามะหะหมัดก็ทำลายให้ชำรุดเสียหายโดยมาก เช่นในเทวสถานที่เห็นอยู่เดี๋ยวนี้จะหาเทวรูปไม่มีเลย

แล้วเสด็จต่อไปทอดพระเนตร (เบอริสไตคอต) โบสถ์หลังใหญ่ซึ่งมีเสาศิลาเป็น ๒ แถว สูงใหญ่เหมือนกับท้อน ในโบสถ์อีกหลังหนึ่งเป็นโบสถ์ร้างมีศิลาเป็นรูปพระเจ้าราเมเสสที่ ๒ เป็นรูปนั่ง เขาว่างามแต่ใหญ่ที่หลงเหลืออยู่นอกนั้นชำรุด เมื่อทอดพระเนตรแล้วเสด็จกลับเรือพระที่นั่ง

วันที่ ๑๒ พฤศจิกายน เสด็จประทับเรือกรรเชียงข้ามแม่น้ำไนล์ขึ้นฝั่งซ้าย เป็นที่ตั้งเมืองทปส์ เป็นเมืองหลวงโบราณ เจ้าพนักงานจัดเกวียนหามเป็นที่ประทับ และลาเป็นพาหนะของผู้ตามเสด็จ ถึงเทวสถานครั้นเสด็จลงจากเกวียนหาม ทอดพระเนตรเทวสถานร้างซึ่งพระเจ้าเสฐูที่ ๑ ทรงสร้างถวายเป็นที่ระลึกแก่พระเจ้าราเมเสสที่ ๑ พระราชบิดา ถึงเทศกาลยังมีประชาราษฎร์มาทำการเคารพสักการะถือว่าเป็นเทพเจ้าองค์หนึ่ง ในหอที่ ๓ มีพระเศียรพระเจ้าเสฐูอันงามสลักด้วยศิลาเป็นของน่าดูอย่างยิ่ง แต่ส่วนพระองค์สูญหายหมดแล้ว ประทับเกวียนหามเสด็จต่อไปผ่านที่ต่าง ๆ ประมาณชั่วโมงครึ่งถึงที่ฝังพระศพกษัตริย์โบราณหลายพระองค์ด้วยกัน พระศพเหล่านี้ฝังอยู่ภายในถ้ำลึกเข้าโดยมาก ถ้าจะดูให้ทั่วต้องมีเวลาหลายวัน เมื่อฝังศพแล้วปิดปากถ้ำเพื่อมิให้ใครไปลักลอบขุดศพได้ ทำทางพรางไว้หลายแห่งเพื่อซ่อนพระศพ ถึงเช่นนี้ยังมีผู้มาค้นพบลักพระศพไปหลายพระศพแล้ว แต่ต้องกินเวลาหลายปีและสิ้นค่าใช้จ่ายไปมากเหมือนกัน เชื่อกันว่าพระศพที่ซ่อนไว้ยังค้นไม่พบก็ยังมีอีกมาก ทอดพระเนตรที่นี่แล้วไกด์ (มัคคุเทศก์) นำเสด็จเข้าไปในอุโมงค์อีกแห่งหนึ่ง ทอดพระเนตรที่ฝังพระศพพระเจ้าราเมเสสที่ ๔ และพระเจ้าราเมเสสที่ ๙ แล้วเสด็จลงบันไดอุโมงค์อีกชั้นหนึ่ง ทอดพระเนตรที่ฝังพระศพพระเจ้าเสฐูที่ ๑ ตามผนังจารึกเป็น

ประวัติย่อของกษัตริย์เหล่านั้นด้วยเครื่องหมาย รูปและเส้นขีดอย่างเช่นเสาโอเบอริสค์ เพดานสลักเป็นลวดลายงดงาม เมื่อทอดพระเนตรที่ฝังพระศพในอุโมงค์แล้วเสด็จออกมาประทับเสวยกลางวันกลางแจ้งอย่างบีคนิค แล้วเสด็จต่อไปทอดพระเนตรหมู่บ้านคร่นาเป็นโรงเรือนหลังคาตัดมีแต่ทางอินทะผาลำพาดไว้โปร่ง ๆ เพราะไม่มีฝนตกเลย ส่วนฝาโรงเรือนเอาทางอินทะผาลำมาตั้งขัดกันแล้วผสมดินกับมูลโคโบก โรงเรือนเหล่านพนิคนอยู่เป็นดิน มีแคร่เฉพาะนอนเล็กน้อย เสื่อขาด ๆ ผ้าขาด ๆ ม้วนมัดไว้ห้อยที่แสรกบนหัว ส่วนครัวประกอบอาหารก็อยู่ในนั้น โค แพะ ลา ไก่ ปนอยู่กับคน นอกโรงเรือนที่อยู่มีล้อมฟางสำหรับไว้ให้สัตว์เลี้ยงแทะกิน คนเหล่านี้ดูเหมือนไม่เคยได้อาบน้ำสักที สกปรกเป็นอย่างที่สุด มีตัวแมลงหวี่ตอมปากจมูกและนัยน์ตาเต็มไปหมดจนแลเห็นลูกตาไม่ค่อยได้ เวลาบ่ายเรือพระที่นั่งกลับจากลูกซอถึงท่าเรือเมืองอาซิอุต เสด็จจากเรือกลไฟประทับรถไฟพิเศษ รถไฟถึงสถานีเมืองไคโรเสด็จขึ้นรถพระที่นั่งพร้อมด้วยเคดีฟที่มารับเสด็จกลับวังอับดิน วันที่ ๑๓ พฤศจิกายน เคดีฟและพระอนุชารับเสด็จไปทอดพระเนตรทำนบเรียกว่า “บาราช” กั้นน้ำในแม่น้ำไนล์ทำนบใหญ่นี้ให้ประโยชน์ในการเพาะปลูกแก่อาณาประชาราษฎร์เป็นอันมาก และขุดคลองส่งน้ำจืดไปอีกหลายเมือง เช่นอาเลกซานเดรีย (Alexandria) เป็นต้น แม่น้ำไนล์มีสะพานเหล็กใหญ่ยาวสำหรับข้ามไปมา มีเครื่องจักรสำหรับหันสะพานในเวลาเรือผ่าน

ในค่ำวันนี้ เคดีฟได้เลี้ยงส่งถวายเป็นเกียรติยศใหญ่ และได้รับพระราชทานพระแสงดาบทองคำอันเป็นศิลปะวิจิตรของไทยให้เคดีฟรับไว้เป็นที่ระลึก

วันที่ ๑๔ พฤศจิกายน เสด็จไปทอดพระเนตรเซระเบี่ยมที่ฝังศพพระโคตอนหนึ่งเป็นทางกันดารต้องใช้อูฐ เคดีฟได้จัดอูฐที่นั่งของเคดีฟไว้ถวายเป็นอูฐพระที่นั่งพร้อมด้วยเครื่องอานตบแต่งสวยงาม เจ้าพนักงานมาขอพระราชทาน

ฉายพระบรมรูปทรงอูฐ ตามทางผ่านตำบลบ้านบาคราชเชน มีรูปพระเจ้าราเมเสสงามดีแต่ชำรุด ตำบลนี้เขาว่าเคยเป็นเมืองหลวงเก่ามา ต่อจากนั้นถึงหมู่บิระมิดที่ฝังศพโบราณอีกแห่งหนึ่ง เมื่อผ่านไปแล้วถึงที่ประทับพักเสวยกลางวันซึ่งเคดีฟจัดเต็นท์มาปักไว้รับเสด็จคอยอยู่แล้ว พื้นแผ่นดินแถบนี้เป็นทรายทำประโยชน์ในการเพาะปลูกไม่ใคร่ได้ แล้วเสด็จไปทอดพระเนตรเซระเบียมที่ฝังศพโค เจาะข้างภูเขาเป็นอุโมงค์บันไดลงไป อุโมงค์และบันไดก่อด้วยศิลาทั้งสิ้น อุโมงค์นี้ยาวไปตามลูกเขา ๓ เส้นเศษ ทางบันไดกว้างสัก ๖ ศอก สูงของอุโมงค์สัก ๓ วา โคเหล่านี้ชาวอียปต์เรียกว่าอามิศ มีลักษณะคล้ายโคอุศุภราช ครั้งนั้นชาวอียปต์นับถือว่าโคเป็นส่วนหนึ่งของเทพเจ้าโฮสิริส ตามผนังสลักพงศาวดารของการฝังโค ปรากฏว่ามีโคฝังประมาณ ๓๐๐

ที่ฝังศพโคอยู่สองข้างทางลงไป หีบสำหรับบรรจุศพโคนั้นใหญ่เป็นศิลาถายอย่างดีสีต่าง ๆ ฝีมือประณีต ในอุโมงค์นี้อากาศอับมีช่องแสงสว่างและอากาศเข้าได้น้อย ชาวฝรั่งเศสคนหนึ่งอ่านถายสลักโบราณว่ามีที่ฝังศพโคเหล่านี้จึงค้นพบเข้าใน ค.ศ. ๑๘๕๑ เสด็จกลับตามทางเดิม

เวลาค่ำเจ้ามะหะหมัดอาลี อนุชา เชิญเสด็จไปทรงเพื่อถวายเครื่องเสวยอย่างชาวอียปต์ ถาดใหญ่เครื่องเสวยวางบนโต๊ะเตี้ยมีเบาะเป็นที่ประทับ เจ้ามะหะหมัดร่วมที่เสวยด้วย โต๊ะนอกนั้นโต๊ะละ ๔ ท่าน หลายโต๊ะดูครึกครื้นดี พระกระยาหารที่ปรุงแล้วอย่างประณีต จัดไว้เฉพาะตรงที่เสวย กลางถาดมีกับเช่น ไก่งวง เนื้อแกะ เป็นต้น จัดไว้เป็นชิ้นใหญ่ ๆ ผู้บริโภคใช้ส้อม มีด เฉือนตัดอาหารตามต้องการ ตามประเพณีเขาแท้ ๆ ที่จะใช้มือ จะเห็นได้ว่ามีเครื่องสำหรับล้างมือด้วยกันทุกคนเช่น น้ำ สบู่ น้ำหอมเป็นต้น

วันที่ ๑๕ พฤศจิกายน เป็นวันเสด็จกลับสุเอสโดยทางรถไฟ เคดีฟพร้อมด้วยอนุชาและข้าราชการมาเฝ้าส่งเสด็จ เมื่อรถไฟถึงอิสไมเลียเสด็จจากรถไฟ

ทอดพระเนตรเมืองอัสไมเลีย ถึงเวลาค่ำเจ้ามะหะหมัดอาลีและข้าราชการที่ตามมาส่งเสด็จด้วยเพียงแค่นทูลลากลับไปไคโร เสด็จขึ้นรถไฟต่อไปจนถึงสุเอส เสด็จลงประทับเรือกลไฟเล็กมาสู่เรือพระที่นั่งมหาจักรี ซึ่งจอดอยู่ในอ่าวหน้าเมืองสุเอส คลนลมสงบ

การรับรองของเคดีฟเจ้าผู้ครองประเทศอียิปต์นั้นนับว่าดีมาก ทุกแห่งที่รับเสด็จ เช่น ท่าเรือ สถานีรถไฟ ตลอดจนประพาสลุกซอและที่อื่นได้ตกแต่งสถานที่งดงามด้วยธง ใบไม้ ดอกไม้ ทุก ๆ แห่งมีข้าราชการ กรมการเมืองมารับเสด็จโดยมากแต่งเต็มยศ ทางบกมีรถไฟ รถม้า มีทหารแห่นำเสด็จ ทางแม่น้ำในลำเรือไฟใหญ่รับเสด็จเป็นที่ประทับแรมเสวยได้พร้อมในเรือถึง ๒ ลำตามเทวสถานและโบราณสถานต่าง ๆ บางแห่งที่เป็นที่กันดารกีมพาหนะ อูฐ ลา เกาะหามและเดินที่กางในทะเลทรายเพื่อถวายความสำราญทุกแห่งหมด วังอับดินเป็นวังใหญ่โตก่อสร้างแบบฝรั่ง เคดีฟได้จัดถวายเป็นที่ประทับแรมชั้นหนึ่ง พร้อมด้วยเจ้านายข้าราชบริพารที่ตามเสด็จ มีที่สังเกตอย่างหนึ่งคือมีพานจัดบุหรี่และยัดเชียนหอมชวนสูบ ถ้าจะเป็นประเทศร้อนดอกกระมังจึงสูบกันได้ทุกแห่งไม่จำกัดห้องสูบอย่างในยุโรป

นักขัตได้อย่างหนึ่งตามที่สังเกต เจ้าหน้าที่ในราชสำนักต่าง ๆ ในยุโรปปูลาดที่บรรทมใช้ผ้าปูถึง ๔ ผืน เป็นผ้าลินินสีขาว

ผืนที่ ๑ ปูบีดสปริง ใต้พระยี่ภู่

ผืนที่ ๒ ปูบนพระยี่ภู่ เหน็บใต้พระยี่ภู่ให้ตึงเรียบโดยรอบทั้งสองด้าน

ผืนที่ ๓ ปูทับพระยี่ภู่ปูไว้เพียงพระเขนย ปูผ้าแบตงเก็ดทับลงไป

แล้วปูผืนที่ ๔ บิดทบผ้าแบตงเก็ดรวมทั้ง ๓ ผืน คือผ้าปู ๒ แบตงเก็ด ๑ เหน็บเข้าใต้พระยี่ภู่ทั้งสามด้าน เบิดแฉลบด้านพระเขนยไว้เป็นทางสอดพระองค์เข้าบรรทม มีผ้าสวยคลุมบิดพระทอกครั้งหนึ่ง เวลาค่ำมีเจ้าหน้าที่เบิดผ้าคลุม

ผ้นสวยออกไป การปูลาดผิดแปลกกับเมืองร้อน ทุกคนจะต้องนอนแบบนี้เพื่อกันหนาว

ครั้นใกล้กำหนดเวลาจะสรง เจ้าหน้าที่มาผสมน้ำอุ่นในห้องสรงมีผ้าขนหนูปูรองพระบาทผืนหนึ่ง คลุมเกาอี้ผืนหนึ่ง อีกผืนหนึ่งสำหรับเช็ดพระพักตร พระเกศา

อีกอย่างหนึ่งเวลาค่ำคนมักถือวางเครื่องปรุงน้ำเสวย เช่น มะนาว น้ำตาล โซดาแช่น้ำแข็งตั้งไว้ในห้องบรรทม เพื่อจะเสวยได้ในเวลาดึกดื่นตามประเพณีของเขาเพราะในเวลานั้นไม่มีผู้รับใช้

ในห้องบรรทมห้องนอนไม่มีดอกไม้ตกแต่งเป็นอันขาด เพื่อให้มีอากาศบริสุทธิ์ ไม่สูดกลิ่นดอกไม้ในเวลาหลับ

มหาดเล็กประจำห้องเสวยและท้อน ๆ แต่งกายสะอาด กิริยามารยาทคล่องแคล่วเรียบร้อยดี ภาชนะเครื่องเสวยเช่น จาน ช้อน มีด สะอาดสวยงามล้วนไปด้วยทองเงินเครื่องปอรสเลนและเครื่องแก้วทุก ๆ ราชสำนักที่ผ่านมา จัดรับรองรับเสด็จคล้ายคลึงกัน

ระหว่างที่เรือพระที่นั่งแล่นอยู่ในทะเลแดงอากาศอบอ้าวร้อนจัด ต้องถอดเปลี่ยนเครื่องแต่งตัวใช้เสื้อผ้าสำหรับประเทศร้อน

วันที ๒๑ พฤศจิกายน เวลาเช้าถึงอาวหน้าเมืองเอเด็นเสด็จขึ้นเมือง ผู้ว่าราชการเอเด็นจัดการรับเสด็จเรียบร้อยอย่างคราวก่อน ตอนบ่ายเสด็จกลับถึงเรือ เรือพระที่นั่งมหาจักรีออกจากเอเด็นต่อไป คลื่นลมไม่สู้มากนัก เวลาเสวยพร้อมกันบนดาดฟ้าชั้นบน เพราะเข้าเขตร้อนอยู่ในมหาสมุทรอินเดีย เมื่อเสวยกลางวันแล้ว วันหนึ่งพระราชทานซองบำเหน็จแก่ผู้ตามเสด็จคนละซอง ซองนี้มีรูปเรือพระที่นั่งมหาจักรีลงยา มีค่าจารึกว่า

เรือพระที่นั่งมหาจักรี ทรงในการเสด็จพระราชดำเนินประพาสยุโรป ตั้งแต่วันที่ ๗ เมษายน ถึงวันที่ ๑๖ ธันวาคม รัตนโกสินทร ศก ๑๑๖

ออกหน้าหนังมพระบรมรูปพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวลงยาทมุมซองและมจารึกชื่อผู้ตามเสด็จ ๒ แถวเรียงกันดังนี้

สมมติวงษ์วโรทัย	สรรพศาตรศุภกิจ
สมมติอมรพันธุ์	มหิศรราชหฤทัย
สีหราชเดโช	ศีรสุริยราชวรานุวัตร
มหาโยธา	พระยาสฤษดิ์พจนกร
กัปตันคัมมิง	เจ้าหมื่นเสมอใจราช
พระอินทรเดช	จ่ายวด
ลุตเตอรเนนตซอนเดอร์	ทน
หมอ อี. ไรเตอร์	หลวงสุนทรโกษา
นายกวด หุ้มแพร	ราชาณัตยานุการ
นายพินัยราชกิจ	นายสุจินดา
ลุตเตอเนนต์วอลต์	ฉ่าง
ยอนเซน	นายเพิ่ม

ครั้งหนึ่งมีผู้หนึ่งถามผู้เล่าว่า “เขฌา” แปลว่าอะไร หมายความว่าอะไร ? ฉะนั้นจะได้ขอเล่าว่า วันหนึ่งเมื่อประทับเสวยกลางวันบนดาดฟ้าในเรือพระที่นั่งแล้ว ทรงระลึกถึงเรื่องทรงสั่งใช้ให้ผู้หนึ่งเมื่อถึงกรุงลอนดอนให้ไปจ้างทำกล้องไม้บุมใส่ยาเส้นสูบ แต่ให้ด้ามกล้องยาวประมาณสัก ๑ ฟุตเพราะได้เคยมีผู้ถวายเป็นตัวอย่างอยู่แล้ว เพื่อจะได้เอาไปเป็นของฝากชาวกรุงเทพ ฯ หลาย ๆ กล้องจึงได้รับสั่งถามผู้นั้นว่าได้ทำมาหรือเปล่า ผู้นั้นกราบบังคมทูลว่า “ได้ทำมาเรียบร้อยแล้ว” แล้วผู้นั้นก็ไปหยิบมาถวาย ครั้นทรงเบิดทอดพระ

เนตรด้ามกล้องนั้นเป็นท่อนสั้นๆต่อกันหมด ผู้นั้นถวายบังคมทูลว่า “อย่างนี้จะสูบเป็นด้ามกล้องสั้นก็ได้ ยาวก็ได้ ทั้งสองอย่าง” พระองค์ถอนพระทัยตรัสว่า “เขลา” ต่อมากล้องชนิดนั้นเลยได้ชื่อว่ากล้อง “อ้ายเขลา” นี่แหละเป็นคำตอบ

อีกครั้งหนึ่งที่เมืองโปรตุเกสบางคราวที่เสวย เช่นส้มโคกดีไก่กดี มีหน้าตาเหมือนฝอยทองสลับกับมันประดับขอบจาน เมื่อเสวยแล้วรับสั่งว่า “หน้าตาเป็นฝอยทองอย่างที่บ้านเรา แต่มีรสหวานน้อย” จึงรับสั่งกับผู้นั้นว่า “ถ้าสั่งให้กุกทำฝอยทองอย่างเช่นที่เขาทำนี้แต่ให้หวานจัดอีกหน่อย” ผู้นั้นก็รับจะไปจัดการ ครั้นเสด็จกลับจากประเทศโปรตุเกสประทับอยู่ในรถไฟเวลาค่ำรับสั่งถึงฝอยทองผู้นั้นจึงไปยกหีบบาศเกตตามที่สั่งกุกคราวๆที่กุกจะไปเข้าใจ เอามาเปิดถวายเป็นแผ่นไข่เจียวบางใหญ่ๆมีไส้หวานๆหาใช่ฝอยทองอย่างที่มีพระราชประสงค์ไม่ เลยถอนพระทัยและทรงพระสรวล

เรือแล่นต่อไปถึงโคลัมโบ ผู้ว่าราชการเมืองและกรมการรับเสด็จ เสวยกลางวันและค่ำที่ควนสเฮ้าส์ ตามที่ผู้ว่าราชการเมืองจัดถวายเป็นที่เรียบร้อยสมควรแก่เวลาทรงร่ำลาแล้วเสด็จกลับลงเรือพระที่นั่งใช้จักรออกจากโคลัมโบ

๑. ขากลับคืนหนึ่งระหว่างที่เรือเดินอยู่ในมหาสมุทรอินเดีย มีเรือเมล์ใหญ่อีกลำหนึ่งแลเห็นไปแต่ไกลๆที่จะสวนกันแต่ไม่ทราบว่าเข้าใจผิดกันอย่างไรใกล้เข้ามาเรือเกือบชนกัน เรือพระที่นั่งต้องสั่งถอยหลังโดยทันที เรือกระเทือนหมดทั้งลำ

ครั้นรุ่งขึ้นเช้ากัปตันคัมมิงทำรายงานกราบบังคมทูลว่า เรือกลไฟใหญ่ลำนั้นเดินผิดทาง เจ้าพนักงานเรือพระที่นั่งทำการถูกต้องตามแบบของการเดินเรือทุกอย่าง จึงมีพระราชโองการให้หานายฉ่างออฟพีสเซอร์ผู้ประจำยามบนสะพาน ๑ มิสเตอร์แมคเดวเส็น ๑ อินยีเนีย ๑ มาพร้อมกันแล้วมีพระราชดำรัสว่า “ข้ามี

ความชอบใจเจ้าทั้งหลายเป็นอันมาก ที่ได้ระวังรักษาการถูกต้องจนปราศจากอันตราย”

๒. เรือพระที่นั่งถูกคลื่นลมใหญ่ที่สุดในทะเลเมดิเตอเรเนียน เป็นที่น่ากลัวอย่างยิ่ง และ ๓. ขบวนรถไฟพระที่นั่งออกจากสิงคโปร์ตลอดทางต้องติดอยู่ทุกระยะ ด้วยเดชะพระบารมีเหตุการณ์ที่น่าหวาดหวั่นทั้งสามครานี้ จึงพ้นไปได้โดยไม่เป็นอันตรายแต่อย่างใดเลย

เรือพระที่นั่งเดินทางกลับโดยเรียบร้อยตลอดมาจนผ่านสิงคโปร์เข้าปากน้ำเจ้าพระยาวันที่ ๑๖ ธันวาคม มีเรือกลไฟประดับผ้าสีต่าง ๆ ใบไม้ และธงรับเสด็จเป็นอันมาก เสียงแตรเรือดังสนั่นเป็นการยินดีต้อนรับเสด็จแล่นห้อมล้อมเรือพระที่นั่งเข้ามา สองฝั่งแม่น้าราษฎรเฝ้ารับเสด็จแน่นตลอดทั้งเครื่องบูชารับเสด็จด้วย

เรือพระที่นั่งถึงหน้าท่าราชวรดิษฐ์ กัปตันสั่งกลับเรือพระที่นั่งในขณะนั้นทันทีโดยแสดงความสามารถเชี่ยวชาญของกัปตันให้คนทั้งหลายที่เฝ้าอยู่ตกใจน่ากลัวอยู่บ้าง เข้าเทียบท่าราชวรดิษฐ์อย่างรวดเร็วเรียบร้อย

ในพระนครมีการรับเสด็จอย่างรื่นเริงยินดี มีการสมโภชอย่างมโหฬารตามกระทรวงต่าง ๆ อยู่หลายวันจนถึงมีโขนกลางแปลง ที่ท้องสนามหลวงจัดตกแต่งต้นตาล ต้นหมากต้นมะพร้าว มีบ้านเรือนราษฎรอยู่ในท้องสนามนั้นด้วย คล้ายของจริง และมีหมู่พลับพลาทประทับทอดพระเนตรพร้อมด้วยพระบรมวงศานุวงศ์เป็นสง่างามนัก โขนกลางแปลงเล่นตอนพระรามยกทัพกลับจากกรุงลงกาเข้ากรุงศรีอโยธยา ราษฎรแตกตื่นกันมาดูพระรามเสด็จกลับด้วยความชื่นชมยินดี

ส่วนพระราชสำนักฝ่ายใน สมเด็จพระบรมราชินีนาถ ทรงเป็นประธานจัดถวายการสมโภชเป็นการใหญ่ฝ่ายใน ได้สร้างพลับพลาขึ้นหลังหนึ่งเป็นที่

ประทับและต่อเนื่องเป็นโรงละครด้วยทั่วนศิวาลัยในพระบรมมหาราชวัง เป็นที่ถวายการรับรองเลี้ยงอย่างสวยงามเป็นพิเศษ

วันที่ ๗ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๔๐ เวลา ๒๐.๐๐ น. เศษ เสด็จประทับที่เสวยพร้อมด้วยพระบรมวงศานุวงศ์ฝ่ายใน มหาดเล็กเชิญเครื่องภาชนะทองคำซึ่งบรรจุเครื่องเสวยอันประณีตลงถวายพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เครื่องเสวยเจ้านายบรรจุภาชนะเงินก็ตงลดหลั่นเป็นลำดับมา ทำให้นึกถึงคำกลอนในพระราชนิพนธ์อิเหนาตอนหนึ่งว่า

“ ..... ฝ่ายนางพนักงานถ้วนหน้า
ครั้นจวนบังควรเวลา ก็เชิญเครื่องเนืองมาตามกัน
ตั้งพระสุพรรณภาชน์บรรจง ถวายองค์พระผู้ผ่านไอศวรรย์
เครื่องเสวยกษัตริย์ทั้งนั้น ตั้งรายเรียงกันเป็นหลั่นมา ”

โต๊ะเครื่องเสวยมีคำสามัญเรียกว่า “โต๊ะเท้าช้าง” หรือ “โต๊ะเลียงพระอย่างโบราณ” เมื่อเสวยเสร็จแล้วมหาดเล็กเชิญเครื่องกลับ

เสด็จประทับยังที่ทอดพระเนตรละครพร้อมด้วยสมเด็จพระบรมราชินีนาถและพระบรมวงศานุวงศ์ฝ่ายใน เริ่มต้นด้วยจุดเทียนบายศรี แล้วอ่านคำถวายชัยมงคล มีพระราชดำรัสตอบ พระเอก นางเอก รำเพลงเบิกโรงนำพวงมาลัยและช่อบุคเคทลงเกล้าฯถวายพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวกับสมเด็จพระบรมราชินีนาถ

ละครจับเล่นตอนเสร็จศึกกระหมังกุหนิง อิเหนาเข้าเฝ้าท้าวดาหา ท้าวดาหาและพระมเหสีเมื่อพระพักตร์มนตรีไม่ตรัสทัก เป็นแต่ขับสัยะตราทนงอยู่ข้างที่ประทับนั้นให้ไปไหว้พระพี่ยา

สัยะตรา–หม่อมเจ้าธานีนิวัต (กรมหมื่นพิทยลาภพฤฒิยากร) เวลานั้นพระชันษายังเยาว์อยู่น่ารัก น่าเอ็นดูขาวอ้วน ยังไม่ได้เกศากันต์สมอย่างดัง

ศัยะตราในเรื่องอิเหนา แล้วท้าวดาหาตรัสให้ไป ตามบุษบามาเผ้าเพื่อจะได้รู้จัก
กันไว้กับอิเหนา เมื่ออิเหนาทราบว่าจรกาจะเข้าเผ้าก็ทูลลาออกไปจากที่เผ้า
อีกตอนหนึ่งท้าวดาหาเสด็จเข้าวัดสมาหรา เพื่อกระทำการบวงสรวง
มีการเลี้ยงแล้วขับรำเหน่องในการสังเวย ห้ากษัตริย์ชมดงต่อไป

ผู้เล่นละครล้วนเป็นละครหลวงรัชกาลที่ ๔ อายุสูงทั้งนั้น แต่ด้วยความ
จงรักภักดีกตัญญูกตเวทีจึงได้พร้อมเพรียงกันบำเรอพ่อนรำขับร้องถวายเป็นการ
สมโภชต้อนรับในการเสด็จกลับครั้งนี้ ทราบว่าผู้ทรงวังปฏิบัติท่านผู้แสดงละคร
ทุกท่านมียาหอมยาดมเตรียมพร้อมคอยให้จิบอยู่เสมอ และพูดอย่างประดับ
ประคอง เพราะท่านมีอายุสูงมาก เมื่อเข้าเครื่องละครบรัดอาจจะทำให้เหนื่อย
เหนื่อยถึงเป็นลมได้ ละครครั้งนี้เห็นจะหาดูที่ไหนไม่ได้อีกแล้ว ในระหว่างที่
แสดงมีขบขันสำหรับสมัยนี้อยู่เป็นอันมาก เช่นเมื่อแก่สัมฤทธิ์แสดงเป็นตัว
จรกาได้สนิทสนมดีนัก ทำท่าทีกริยาโก้งเก้งเกะกะ สุ้มเสียงก็โฮกฮากแหบ
แห้ง เมื่อบริโภคอาหารดูออกจะมมมาม เช่นมีฝอยทองห้อยอยู่ริมปากเป็นต้น

รายนามผู้เล่นละครต่อไปนี้ได้มาด้วย พระกรุณาของกรมหมื่นพิทยลาภ
พฤฒิยากรคัดจากประวัติของคุณท้าววรจันทร์ซึ่งเป็นคุณย่าของพระองค์ท่าน

ผู้จุดเทียนบายศรี	คือ สมเด็จพระปิยะมาวดี (แต่ยังเป็นเจ้าคุณจอมมารดา)
และถวายหีบบรรจุคำถวายชัยมงคล	
ผู้อ่านคำถวายชัยมงคลคือพระองค์เจ้าพรรณราย (แต่ยังเป็นหม่อมเจ้า)	
รำเพลงเบิกโรงนำพวง มาลัยวางลงบนพานทองลงยา ทูลเกล้าฯ ถวายพระบาท– สมเด็จพระเจ้าอยู่หัว	คือ ท้าววรจันทร์ (พระเอก)

รำเพลงเบิกโรงนำช่อดอก
ไม้วางลงบนพานทองลงยาทูลเกล้า } คือห่วงเจ้าจอมมารดา(นางเอก)
ถวายสมเด็จพระบรมราชินีนาถ

ท้าวดาหา ตอนอิเหนาเข้าเฝ้า สมเด็จพระบิยะมาวดี

(แต่ยังเป็นเจ้าคุณจอมมารดา)

ประไหมสุหรี่.....ชุ่ม เจ้าจอมมารดา

มะเดหวี.....เอม เจ้าจอมมารดา

อิเหนา.....ท้าววรจันทร์ วาด เจ้าจอมมารดา

บุษบา.....ห่วง เจ้าจอมมารดา

สียะตรา.....หม่อมเจ้าธานีนิวัต ในกรมขุนพิทยลาภพฤฒิธาดา

สุหรานากง.....ท้าววนดาพจารณ

กะหรัดตะปาตี.....เหลี่ยม เฒ่าแก่

สังคามารตา.....เขียน เจ้าจอมมารดา

ล่าสำ.....สุด หลานสมเด็จเจ้าพระยาองค์น้อย

จรกา.....สัมฤทธิ์ เฒ่าแก่

ตำมะหงง.....เล็ก เฒ่าแก่

ประสันตา.....ชื่น เฒ่าแก่

บาหยัน.....ลำไย เฒ่าแก่

ประเสหรัน.....เปลี่ยน เฒ่าแก่

กำนัลรับรับสั่งไปเชิญบุษบา ท้าวโสภานิเวศน์ กับสังวาลย์ เจ้าจอมมารดา ท้าวดาหา ตอนบวงสรวง แต่งเครื่องขาว หรุ่น เจ้าจอมมารดา ตัวสัตว์ ที่สังเวยเทวดาตอนบวงสรวง เจ้านายและหม่อมเจ้าที่ทรงพระเยาว์ มีสมเด็จ

พระเจ้าลูกยาเธอเจ้าฟ้าอัษฎางค์เดชาวุธ (เจ้าฟ้ากรมหลวงนครราชสิมา) เป็นต้น

หมายเหตุ การฝึกซ้อมละครครั้งนี้โดยพระราชเสาวนีย์สมเด็จพระบรมราชินีนาถ ทรงมอบหมายให้คุณท้าววรจันทร์เป็นผู้ฝึกซ้อมตัวละครบางตัวในเรื่องอิเหนา ที่เรือนของท่าน แล้วจึงมาซ้อมใหญ่ที่ท้องพระโรงระหว่างพระที่นั่งจักรพรรดิพิมานและพระที่นั่งไพศาลทักษิณ สมเด็จพระบรมราชินีนาถและเจ้านายเสด็จลงทอดพระเนตรการซ้อมใหญ่ด้วยเสมอ

อีกเรื่องหนึ่งเจ้าคุณจอมมารดาสำลี ท่านไม่เคยฝึกหัดเป็นละครมาก่อนแต่เดิม แต่ครั้งนี้ท่านขอรับอาสาเข้านั่งอยู่ในหมู่เป็นลูกคู่ร้องตีกรับด้วยคนหนึ่ง พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทอดพระเนตรเห็นเข้าจึงตรัสว่า "แม่สำลีอย่าเป็นลูกคู่ตีกรับเลยมาเป็นคนรับแขกเลี้ยงน้ำ หมากพลูกับน้ำแฉ่" (คือพระองค์พรรณรายแต่เมื่อเป็นหม่อมเจ้า ผู้อ่านคำถวายพรชัยมงคล)

ตามประวัติศาสตร์ของประเทศไทยตั้งแต่สร้างกรุงศรีอยุธยามา ตลอดจนถึงกรุงรัตนโกสินทร ซึ่งมีพระมหากษัตริย์ทรงปกครองผลัดเปลี่ยนพระราชวงศ์เป็นสมัยประชาราษฎรได้รับความร่มเย็นเป็นสุขตลอดมา

ผู้เล่าจะขอเล่าครั้งรัชสมัยสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นรัชกาลที่ ๕ ในพระบรมราชวงศ์จักรี ซึ่งทรงเปลี่ยนแปลงการปกครองให้ดียิ่ง ๆ ขึ้นมากมายตลอดรัชสมัยของพระองค์ จะยกมาเล่าในที่นี้แต่เพียงเห็นว่าเป็นประวัติศาสตร์พิเศษเช่น

๑. การเสด็จประพาสนอกพระราชอาณาเขตตามประเทศต่าง ๆ ในทวีปอาเซีย ทวีปยุโรป และทวีปอาฟริกา เป็นช่องที่พระองค์ได้มีโอกาสทอดพระเนตรกิจการบ้านเมืองของประเทศนั้น ๆ เพื่อเป็นประโยชน์ในการเปลี่ยนการปกครองประเทศให้ดียิ่งขึ้น

๒. พระองค์ทรงปกครองประชาราษฎรทั่วประเทศยืนยาว อยู่ในราชสม

บัติมานยิ่งกว่าพระมหากษัตริย์พระองค์ใดๆ ตั้งแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยาตลอดจนถึงกรุงรัตนโกสินทร์เป็นเวลานานถึง ๔๓ ปี

๓. พระองค์ทรงปกครองราษฎร์ด้วยพระเมตตาคุณพระธรรมคุณ ซึ่งเป็นพระคุณธรรมประจำพระองค์ อยู่เสมอเป็นเนืองนิจ พระบรมเดชานุภาพเป็นที่สง่าผ่าเผย พระสติปัญญาปรีชาสามารถ พระราชอัธยาศัยไม่ตระหนี่ คบคนได้ทุกชั้นไม่เลือกไม่ทรงถือพระองค์ ประกอบพระราชกรณียกิจไม่ท้อถอยหรือเหน็ดเหนื่อยเบื่อหน่ายจนบรรลุสำเร็จพระราชประสงค์ทุกประการ พระราชจริยาวัตรของพระองค์ ในขณะประทับอยู่ในพระราชสำนักต่างประเทศเช่นในการต้อนรับและการสมาคมต่างๆก็ดี พระองค์ทรงปราศรัยแก่คนทุกชั้นด้วยความเหมาะสม เป็นที่ปลาบปลื้มชื่นชมแก่ผู้นั้นไปนาน

ส่วนในประเทศของพระองค์เช่นในงานพระราชพิธีต่างๆ และสโมสรสันนิบาต ซึ่งมีพระบรมวงศานุวงศ์คณะทูตานุทูต ข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อย และพ่อค้าคหบดี เป็นต้น พระองค์ตรัสทักทายปฏิสันถารโดยทั่วถึงทุกหมู่ทุกคนด้วยน้ำพระทัยอันเบิกบานแจ่มใส คือเมื่อเสด็จพระราชดำเนินไปถึงตรงหน้าผู้ใดมักจะทรงเพ่งตรงผู้นั้น เพื่อจะทรงค้นหาเรื่องที่จะตรัสถามด้วยเสมอเช่นนี้เป็นนิจ ผู้ที่ได้รับปฏิสันถารก็รู้สึกอิ่มเอิบในพระมหากรุณาธิคุณมิรู้วาย

ในการเสด็จประพาสต่างจังหวัดซึ่งมีคณะกรมการผู้ใหญ่ ผู้น้อย กำนันผู้ใหญ่บ้าน และราษฎรเฝ้าพร้อมเพรียงกันกราบถวายบังคมชมพระบารมีกันเนืองแน่น พระองค์ก็ตรัสถามถึงทุกข์สุขของผู้นั้น ตลอดจนครอบครัวและการทำมาหากินโดยทั่วถึงกันด้วยน้ำพระทัยเมตตาปรานีมิได้ทรงถือพระองค์

ด้วยเหตุนี้ ราษฎรทั้งประเทศจึงได้พร้อมใจกันสร้างพระบรมรูปของพระองค์ทรงม้าอันสง่าผ่าเผยด้วยโลหะทองบรอนซ์ขนาดใหญ่กว่าพระองค์ น้อมเกล้าฯ

ถวายประดิษฐานอยู่ที่ตำหนักใหญ่พระราชวังดุสิต พร้อมด้วยเฉลิมพระบรมนามาภิไธยเป็นพิเศษว่า "สมเด็จพระบิยมหาราช" (พระราชาเป็นที่รักแห่งราษฎร)

ในพระราชพิธีนมัสการาบังคมทูลพระกรุณาอันไพเราะถวายพระบรมรูปทรงม้า พระองค์ทรงปลื้มปีติยินดีปราโมทย์ที่ได้ทอดพระเนตรเห็นราษฎรทั้งประเทศพร้อมใจกันน้อมเกล้า ฯ ถวายพระบรมรูปนั้น

ผู้เล่าเกิดความปีติยินดีปราโมทย์ขึ้นในดวงใจเพราะเหตุ

๑. ที่ได้กำเนิดเกิดมาในพระพุทธศาสนา และได้ประพฤติปฏิบัติตามพระโอวาทของสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า

๒. ได้รับราชการสนองพระเดชพระคุณใกล้ชิดเบื้องพระยุคลบาท สมเด็จพระบิยมหาราชอยู่เป็นนิจจนได้รับพระราชทานนามบรรดาศักดิ์ว่า "บรรษัตนราชพัลลภ" ซึ่งแปลว่า "ชายแก้วเป็นที่สนิทของพระราชา"

พิมพ์ที่โรงพิมพ์ตีรณสาร ๖๒ ถนนบั้น สีลม พระนคร โทร. ๓๑๕๕๘
นายกระมล ตีรณสาร ผู้พิมพ์ผู้โฆษณา ๒๕๐๑

แก้คำผิด

หน้า	บรรทัดที่	คำผิด	แก้เป็น
(๑๗)	๕	นายราชาณัตยานุการ	นายราชาณัตยานุหาร
(๑๘)	๑๑	วันที่ ๑๓	วันที่ ๓
(๒๒)	๒	นายราชาณัตยานุการ	นายราชาณัตยานุหาร
(๒๓)	๖	ชั้นที่ ๓	ชั้นที่ ๔
(๔๒)	๒๑	วันที่ ๗	วันที่ ๑๗
(๕๒)	๗	ปถมฤกษ์	ปฐมฤกษ์
(๕๕)	๑๓	ฉุกระหุก	ฉุกละหุก
(๕๕)	๑๖	พรรณา	พรรณนา
(๗๐)	๒๓	เกียกกายทัพบก	เกียกกายทัพบกในรัชกาลที่ ๖
(๘๓)	๑๗	วันที่ ๒๙	วันที่ ๒๘
(๑๑๘)	๓	ชุดโชม	ทรุดโทรม
(๑๓๒)	๑	จับ	จัก
(๑๓๖)	๗	บรรณ	บรร
(๑๓๖)	๑๐	พลาย	พราย
(๑๔๒)	๑๑	พันธนากร	พันธนาการ
(๑๕๔)	๑	โศร้า	เศร้า

SWU:CL
3 1011 10189179 4

ห้องศาสตราจารย์ ขจร สุขพานิช
สำนักหอสมุดกลาง
มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร

พิมพ์ที่โรงพิมพ์ศิวณสาร
62 ถนนปั้น (วัดแขก) สีลม โทร.31558
นายกระมล ศิวณสาร ผู้พิมพ์, ผู้โฆษณา